POVIJEST HRVATSKOG NARODA 1860-1914

UDŽBENICI SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
MANUALIA UNIVERSITATIS STUDIORUM ZAGREBIENSIS

Dr Jaroslav Šidak
Dr Mirjana Gross
Dr Igor Karaman
Dragovan Šepić

Povijest hrvatskog naroda

g. 1860-1914.

Zagreb 1968

IZDAVAČKO PODUZEĆE »ŠKOLSKA KNJIGA« — ZAGREB

Stručni recenzent
dr LJUBO BOBAN

KNJIŽNICA »TINA UJEVIĆA«
SIGNATURA
94(497.5)
INVENTARNI BR.
POVI
171090
Š

TISAK STAMPARSKOG ZAVODA »OGNJEN PRICA« — ZAGREB

Sadržaj

Predgovor XI

Hrvatske zemlje na pragu šezdesetih godina XIX stoljeća 1

Hrvatski narod u razdoblju od g. 1860. do 1871. 13

Hrvatska od pada Bachova apsolutizma do sastanka sabora 1861. . . 15
Hrvatski sabor g. 1861. 19
Hrvatska u doba Schmerlingova centralizma 25
Hrvatski sabor g. 1865—1867. 27
E. Kvaternik i I. I. Tkalac u emigraciji 31
Hrvatska politika i jugoslavensko pitanje 34
Hrvatsko-ugarska nagodba 38
Borba Narodne stranke protiv nagodbe 43
Stranka prava do Rakovice (1871) 49
Narodni preporod u Dalmaciji od g. 1860. do 1870. 53
Istra od g. 1860. do 1870. 61
Buđenje narodne svijesti u bunjevačkih Hrvata 63

Hrvatski narod u razdoblju od g. 1871. do 1883. 67

Revizija hrvatsko-ugarske nagodbe 69
Počeci radničkog pokreta u hrvatskim zemljama 75
Razvojačenje Vojne krajine 80
Hrvatska za banovanja Ivana Mažuranića (do 1875) 84
Bosansko-hercegovački ustanak i njegov odjek u hrvatskim zemljama . 89
Hrvatska u predvečerje narodnog pokreta 1883. 96
Obnova Stranke prava 100
Narodni preporod u Dalmaciji od g. 1870. do 1882. 105
Istra od g. 1870. do 1880. 112

Hrvatski narod u razdoblju od g. 1883. do 1903. 117

Khuenov režim g. 1833—1887. 119
Narodni pokret 1883. 119
Obilježje Khuenova režima 121
Zakonodavna djelatnost 123
Stagnacija domaćeg kapitala 125
Položaj seljaštva 128

Karakter hrvatske opozicije 130
Srpska politika 132
Hrvatska opozicija protiv Khuenova režima 133
Slom hrvatske i srpske opozicije 136

Khuenov režim g. 1887—1895. 137

Khuenov režim u vrijeme početne krize dualizma 137
Ekonomski i društveni problemi devedesetih godina 139
Nastanak Frankove struje 143
Novi program i raskol Stranke prava 146

Khuenov režim g. 1895—1903. 149

Produbljavanje krize dualizma 149
Napredna omladina i njene ideje 152
Hrvatska opozicija krajem devedesetih godina 155
Srpsko-hrvatski odnosi 158

Dalmacija nakon svršetka narodnog preporoda 160

Stagnacija ekonomskog razvoja u Dalmaciji osamdesetih godina . . . 160
Politička situacija nakon svršetka narodnog preporoda 162
Djelatnost Narodne stranke osamdesetih godina 164
Pojava pravaške ideje u Dalmaciji 167

Dalmacija devedesetih godina 170

Privredni položaj u Dalmaciji poslije vinske klauzule 170
Razvoj i uloga pravaštva u prvoj polovini devedesetih godina . . . 172
Političke prilike u Dalmaciji oko g. 1900. 176

Istra osamdesetih i devedesetih godina 180

Privredne i društvene promjene u Istri osamdesetih i devedesetih godina 180
Jačanje narodnog pokreta u Istri osamdesetih i na početku devedesetih godina 182
Kriza narodnog pokreta i nacionalna borba u Istri krajem 19. i početkom 20. stoljeća 187

Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini g. 1878—1903. 193

Prvi pokušaji hrvatske propagande u osamdesetim godinama 193
Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini devedesetih godina 195

Radnički pokret g. 1890—1902. 197

Struktura radničke klase oko g. 1890. 197
Obilježje socijalističkog pokreta g. 1890—1896. 199
Socijalistički pokret u Srijemu i Slavoniji 202
Razvoj socijalističkog pokreta u Hrvatskoj g. 1897—1902. 204
Socijalistički pokret u Dalmaciji i Istri g. 1895—1902. 206

Hrvatski narod u razdoblju od g. 1903. do 1914. 209

»Novi kurs« g. 1903—1907. 211

Narodni pokret g. 1903. u Hrvatskoj 211
Odjek narodnog pokreta u Dalmaciji i Istri i nova faza jugoslavenskog pitanja 214
Prvi koraci »novog kursa« u Dalmaciji 216
Nove političke grupacije u Hrvatskoj i Dalmaciji 219
Pobjeda »novog kursa« 221
Ekonomska osnova »novog kursa« 223
Borba Hrvatsko-srpske koalicije za vlast 227
Hrvatsko-srpska koalicija na vlasti 230
Slom »novog kursa« 232
Pobjeda narodnog pokreta u Istri g. 1903—1907. 234

Aneksiono razdoblje g. 1908—1909. 238

Hrvatska uoči aneksije 238
Hrvatsko pitanje poslije aneksije 240
»Pravaški blok« u aneksionom razdoblju 242
Početak veleizdajničkog procesa 245
Veleizdajnički proces nakon svršetka aneksione krize 246
Friedjungov proces 248
Političke i društvene prilike u Dalmaciji u aneksionom razdoblju . . 252
Politika »narodnog mira« u Istri (1908—1909) 255
Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini u aneksionom razdoblju . . 257

Predratno razdoblje 260

Ekonomski razvoj u predratnim godinama 260
Pakt bana Tomašića i Koalicije 265
Tendencije buržoazije u Hrvatskoj i Dalmaciji da dođe na vlast . . . 267
Slom Tomašićeva režima 270
Organizacija velikoaustrijskog klerikalnog »pravaštva« 273
Komesarijat u Hrvatskoj i njegov odjek u Dalmaciji 276
Nacionalistička omladina 279
Prilike u Hrvatskoj i Dalmaciji u vrijeme balkanskih ratova . . . 284
Slom velikoaustrijske politike 287
Hrvatsko-srpska koalicija pri vlasti 289
Slom politike »narodnog mira« i zaoštrenje nacionalne borbe u Istri (1910—1914) 292
Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini na početku ustavnog perioda 297
Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini uoči I svjetskog rata . . . 300

Radnički pokret g. 1903—1914.

Struktura radničke klase 303
Nova obilježja socijalističkog pokreta 304
Socijalistički pokret u vrijeme »novog kursa« 306
Sindikalni i politički pokret 307
Jugoslavenska ideja socijalista 313

Tabele 317
Izvori i literatura 331

Povijest hrvatskog naroda

g. 1860 – 1914.

Predgovor

O razdoblju hrvatske povijesti od 1860. do 1914, tj. od obnove političkog života poslije pada Bachova apsolutizma do izbijanja prvoga svjetskog rata, u hrvatskoj historiografiji nije dosada, osim pojedinačnih rasprava i više ili manje cjelovitih publicističkih prikaza, bilo djela koje bi ga u cjelini obuhvatile kao rezultat samostalnog znanstveno-istraživačkog rada. Zadaća je ove knjige da taj osjetljivi nedostatak pokuša ukloniti i uz to položiti dovoljno siguran temelj za dalje proučavanje toga razdoblja u pojedinostima i u cjelini.

Spomenuto razdoblje čini zaokruženu cjelinu ne samo u razvoju hrvatskog naroda nego i svih naroda i zemalja koji su se tada nalazili u granicama Habsburške Monarhije. Nakon posljednjega neuspjelog pokušaja da se opasnost njena raspada ukloni primjenom centralističke i apsolutističke politike, Habsburška Monarhija najzad je uvođenjem dualističkog sistema 1867. dobila uređenje koje je zadržala do kraja. S izbijanjem rata 1914. započela je njegova predsmrtna agonija kao neizbježna posljedica akutne krize koja se od devedesetih godina XIX stoljeća sve više produbljavala.

Osim po znanstveno-istraživačkom pristupu materiji, ova se knjiga razlikuje od drugih cjelovitih prikaza obrađenog razdoblja i po svom nastojanju da razvoj hrvatskog naroda obuhvati na čitavom njegovu etničkom području. S obzirom na to ona ima obilježje pionirskog rada — sa svim prednostima i nedostacima takva pothvata. Među potonje valja naročito ubrojiti okolnost da srpska komponenta, tako važna i značajna za razvoj hrvatskog naroda upravo u tom razdoblju, nije u ovoj knjizi dovoljno istaknuta. Prikaz te komponente ograničava se na one momente u njezinu razvoju koji su neposredno utjecali na povijest hrvatskog naroda i bez kojih se ova uopće ne bi mogla razumjeti. Takvo ograničenje nije toliko nametnula osnovna svrha knjige, koja je jasno izražena i u njenu naslovu, koliko prvenstveno činjenica da povijest srpskog naroda u hrvatskim zemljama nije ni danas još temeljitije istražena i proučena. Ta se zadaća postavlja danas pred našu povijesnu nauku kao jedna od najprečih.

Daljim nedostatkom ove knjige može se svakako označiti i izostavljanje prikaza kulturnog razvoja, bez kojega se jedna nacionalna povijest ne može doista smatrati potpunom. Međutim, ova knjiga ima pionirsko obilježje i po tome što se, za razliku od dosadašnjih, ne ograničava na političku povijest nego obraća naročitu pažnju ekonomskom i socijalnom razvoju, bez kojega se, uostalom, politički razvoj ne može ni razumjeti. Za podjednako temeljito ulaženje u različita područja kulture u najširem smislu ove riječi, koje se ne bi ograničilo samo na neke osnovne podatke, autori ove knjige ne smatraju zasada svoje znanje dovoljnim.

Prednosti su ove knjige brojne tabele, grafikoni i karte, koje je, u suradnji s ostalim autorima, izradio dr Igor Karaman, a prednošću se bez sumnje može označiti i iscrpan pregled izvora i literature u kojem su obuhvaćeni prilozi objavljeni do sredine mjeseca lipnja 1968. i koji je svaki autor izradio za svoj dio teksta. (Općenit dio za cijelo razdoblje napisali su J. Šidak i M. Gross.) Pri tom se oni nisu ograničili na iznošenje osnovnih bibliografskih podataka nego su smatrali svojom dužnošću da postupaju kritički.

Autori su teksta: J. Šidak — razdoblje od 1860. do 1833 (osim Istre poslije 1870); M. Gross — razdoblje od 1833. do 1914; I. Karaman — ekonomski razvoj od 1883. dalje; D. Šepić — povijest Istre od 1870. do 1914.

U Zagrebu, 23. lipnja 1968.

Autori

Hrvatske zemlje na pragu šezdesetih godina XIX stoljeća

Nakon pada tzv. Bachova apsolutizma (1859) Hrvatskoj je, kao i Ugarskoj, g. 1860. ponovo vraćen ustav, a u javnom životu je njemački jezik zamijenjen hrvatskim i on je tek tada najzad postao uistinu službenim. Ali ta je promjena ostala ograničena na tzv. Provincijal — onaj dio hrvatskih zemalja koji se nalazio pod upravom bana. Vojna krajina (Granica) zadržala je svoje uređenje u suštini nepromijenjeno, iako je Osnovni krajiški zakon od 7. svibnja 1850. opet u načelu utvrdio pripadnost Krajine Hrvatskoj.

Dalmacija i Istra (do g. 1860. »Istarsko okružje«) dobile su, doduše, g. 1861. prvi put u svojoj povijesti posebne zemaljske sabore, ali je talijanski jezik utisnuo pečat svemu javnom životu u njima, a izborni red mu je taj isključivi položaj osigurao svojim težištem na građanstvu i velikom zemljišnom posjedu.

Hrvatske su zemlje, dakle, ušle u ustavno razdoblje razjedinjene, iako im je — osim Istre — bilo priznato zakonsko pravo na ujedinjenje. Međusobno odvojene, one su svaka za sebe, po svom teritorijalnom prostranstvu i broju stanovnika bile odviše slabe da prokrče put slobodnijem razvoju svega naroda. Banska Hrvatska (sa Slavonijom) nalazila se u razmjerno najpovoljnijem položaju. Ona se, pored toga, mogla osloniti na svoje historijsko pravo, kojemu kontinuitet nije bio stoljećima prekinut.

Provincijal je tada zapremao svega 23 810 km², sa 851 516 stanovnika — prema službenom popisu od g. 1857. On je obuhvaćao i Međimurje, sa 55 940 stanovnika, koje mu je pripadalo od jeseni g. 1848. do početka g. 1861. U Hrvatsko-slavonskoj krajini (Granici) s njezina 18 722 km² živjelo je 1857. g. 447 759 stanovnika. Budući da se prilikom spomenutog popisa nisu uzimali u obzir ni materinski jezik niti narodnost, ali se, među ostalim, unosila u popis vjerska pripadnost stanovnika, pa se pravoslavni, koji su se gotovo isključivo sastojali od Srba, razlikuju u njemu od katolika, to se može reći da je g. 1857. u Banskoj Hrvatskoj bilo Srba nešto iznad 15%, a u Vojnoj krajini gotovo 41%. Oni su činili većinu u Srijemskoj županiji (59,4%) i u regimentama ličkoj (70%)

i objema banskim (I 67%, II 62,2%). Tada još Hrvatsko-slavonskoj krajini nije pripadala petrovaradinska regimenta sa 63,2% srpskog pučanstva.

Dalmacija je u isto vrijeme imala 12 663 km² i 415 628 stanovnika, a od njih je na Srbe otpadalo 77 139, dakle 18,2%. Oni su činili pretežnu većinu samo u kotorskom okružju (78,4%), no bili su prilično brojni i u zadarskom okružju (42 935 stanovnika ili 30%).

Istra, kojoj su tada pripadali i kvarnerski otoci Krk, Cres i Lošinj, zapremala je samo 3 160 km² sa 234 872 stanovnika. Od njih je — prema jednoj anketi iz g. 1846, s malom razlikom u cjelokupnom broju pučanstva — bilo 58,96% Hrvata, 26,31% Talijana i 14,03% Slovenaca.

1. *Hrvatska i Slavonija,* koje su se u pedesetim godinama nalazile pod vlašću bana i »Banske vlade«, iako je ta vlast u vrijeme Bachova apsolutizma bila samo nominalna, doživjele su g. 1848. temeljitu promjenu svoje društvene strukture ukidanjem feudalnih odnosa na selu. Osim manjeg dijela Istre, nijedna hrvatska zemlja nije tada u svom razvoju prošla kroz tu promjenu, koja je odredila daljnji smjer razvoju Provincijala ili Banske Hrvatske. Kao i u drugim zemljama Monarhije, ukidanje feudalnih odnosa nije bilo posljedica nekoga revolucionarnog pokreta na selu, nego reforma provedena odozgo, pa se ona ograničila samo na pretvaranje kmeta u vlasnika urbarijalne zemlje i njegovo oslobođenje od tlake (robote), različitih podavanja (feudalne rente) i crkvene desetine, koje su obaveze bile propisane urbarom i povezane s uživanjem urbarijalnog zemljišta (selišta, sesije). Ako se za vrijeme revolucije ponegdje otišlo dalje u susret zahtjevima seljaka, ti su ustupci poslije poraza revolucije bili poništeni.

Prema patentu o zemljišnom »rasterećenju« od 2. ožujka 1853, kojim je trebalo zakonski regulirati mnoga neriješena pitanja u agraru, seljak je, doduše, postao najzad neprijeporni vlasnik selišne zemlje, ali izvanselišnu zemlju (gornu, tj. vinograde, činženu i desetinsku), koja mu po urbaru nije pripadala, iako ju je posjedovalo čak i više pokoljenja, nije dobio u vlasništvo. Manja kraljevska prava, među kojima je monopol krčmarenja donosio najviše prihoda, vraćena su bivšoj vlasteli, a pitanje tzv. servituta (uživanje paše i šume) vraćeno je isprva na stanje od g. 1836. pa je zatim, patentom o uređenju »zajedničkih posjednih razmjerja« g. 1857, riješeno u prilog bivše vlastele. Budući da su seljaci bili dužni da naknadno plate sav neutjerani dug od g. 1848. do 1853. za različita uskraćena podavanja, napose »vinsku desetinu«, a vlastela su još 1850/1. stekla pravo na tzv. »nazadni otkup« gornih i činženih zemalja, koji se ponekad provodio i uz vojnu egzekuciju, materijalni se položaj seljaka u pedesetim godinama znatno pogoršao.

Uza sve to nisu se ni bivša vlastela lako snalazila u novim prilikama. Veliki zemljišni posjed prebrodio je krizu u koju je upao zbog otpadanja feudalne rente i oskudice u radnoj snazi, uglavnom prodajom svojih šuma, naročito u Slavoniji. Međutim, manja vlastela, koja su za ukinuta podavanja kmetova primila isprva stanovitu odštetu u novcu, a g. 1857. tzv. »zemljišno-rasteretne zadužnice«, koje su donosile određen godišnji prihod (5% kamata) i koje je trebalo isplatiti u toku od najviše četiri desetljeća putem ždrebanja, ostala su bez redovitih

prihoda i velikim su dijelom materijalno propadala. Jedni od njih, već otprije zaduženi, namirili su odštetom svoje vjerovnike, a drugi su bili primorani da zadužnice već u početku prodaju s kursom od 77 do 78% njihove nominalne vrijednosti, što im je prouzrokovalo velik novčani gubitak. On je bio utoliko teži što organiziranog kredita u zemlji, osim Prve hrvatske štedionice, osnovane g. 1846, nije bilo, pa i ona je do g. 1868. ostala jedino poduzeće te vrste.

Oskudica gotova novca na selu nije urodila samo teškom lihvom nego je naglo ubrzala i raspadanje porodičnih zadruga. Seljaci su isprva uspijevali da novac namaknu prodajom stoke, no nestanak velikih zadružnih površina za ispašu nepovoljno je utjecao na stanje stočnog fonda pa se od g. 1856. pojavila i oskudica u stočnoj hrani. Od g. 1857. do 1859. pridošle su k tome i elementarne nepogode, osobito suša, i ona je najzad dovela do velikog porasta cijena i do gladi kakve nije bilo puna četiri desetljeća. Razmatrajući g. 1860. promjene u poljoprivredi poslije ukidanja feudalnih odnosa u cjelini, I. I. Tkalac je u izvještaju zagrebačke Trgovačko-obrtničke komore došao do zaključka da »je poljoprivreda, ma koliko se to činilo nemogućim, od časa kada se zemlja oslobodila feudalnih tereta i pretvorila u puno vlasništvo postala općenito lošija nego što je bila pod pritiskom podložničkih odnosa«.

Nazadovanje općenite proizvodnje na selu bilo je posljedica različitih uzroka. Raspadanje porodičnih zadruga nije samo oslabilo uzgoj stoke i zbog smanjenoga stočnog fonda lišilo poljoprivredu neophodno potrebnog gnojiva nego je nepovoljno utjecalo i na kućno tkanje platna i vunene robe. U isto vrijeme naglo je opadalo i svilarstvo, inače zbog kvalitete svilenih niti vrlo cijenjeno na Zapadu. God. 1859. ono je gotovo sasvim zamrlo, osobito zbog bolesti dudova svilca. Uvođenje državnog monopola duhana štetno je djelovalo na njegovu sadnju, osobito u Međimurju i Požeškoj kotlini, a povećano oporezovanje umanjilo je pečenje rakije.

Oskudica gotova novca i radne snage osjećala se na svim područjima gospodarske djelatnosti, a po svojim je posljedicama bila znatno otežana nedovoljnom razvijenošću saobraćajne mreže i sredstava. Tek poslije g. 1858. započela je gradnja prve željezničke pruge kojom je trebalo Sisak, preko Zagreba, povezati sa Zidanim Mostom i glavnom magistralom Monarhije od Beča na Trst. Budući da je taj odvojak »južne željeznice« zasnovan prvenstveno kao sredstvo da se velika žitna trgovina Savom skrene na Trst, što se ubrzo zatim doista i postiglo, on je zaprijetio dotadašnjem prometu na Lujzinskoj cesti, od Karlovca do Rijeke, koja je na početku stoljeća zamijenila dvije, za promet robe nepodesnije ceste: Karolinu (na Bakar) i Jozefinu (na Senj). Mnogo pogubnija za stvaranje jedinstvenog tržišta bila je neizgrađenost cestovne mreže u Slavoniji, pogotovu njezinih veza s Hrvatskom, od koje je bila odvojena teritorijem Vojne krajine. Izvještaj Trgovačko-obrtničke komore u Osijeku iz g. 1860. konstatira kao »opće poznatu činjenicu, da se iz Osijeka u Zagreb putuje u pravilu golemim zaobilaznim putem preko Pešte, Beča i Graza« i da Dravom plove, doduše, lađe nalik splavima i natovarene robom iz alpskih zemalja niz rijeku, ali da »nikakva roba ne ide gore uz rijeku«. Štaviše, najvažniji trgovački put što je iz Bosne vodio u Ugarsku nije prolazio kroz Osijek, nego kroz

Vukovar kao glavno pretovarno mjesto. Razumljivo je, dakle, bilo nastojanje slavonskih privrednika da od sredine pedesetih godina pokrenu pitanje riječne plovidbe Dravom do ušća Mure kod Legrada i željezničkog spoja Osijeka s Rijekom preko Zagreba ili sa Zidanim Mostom preko Siska. Na takvu akciju navodio ih je prvenstveno interes drvne industrije; iako je trgovina građevnim drvom zbog visokih prijevoznih troškova opadala, održavao se i dalje izvoz hrastovih dužica u Francusku i Englesku, pri čemu je udio Slavonije potkraj pedesetih godina iznosio pune tri petine.

Suvremeni se izvještaji podudaraju u zaključku da unutrašnja trgovina zapinje osobito zbog nedovoljne potrošnje a da postoji samo velika trgovina s inozemstvom. U tom pogledu je, pored drva i žita, posebno značenje imao izvoz svinja i goveda iz Slavonije na ugarsko i austrijsko tržište. Svinja, isprva tovljenih žirom u hrastovim šumama, a zatim dohranjenih kukuruzom, izvozilo se više od 70 000 komada, a goveda oko 20 000 komada godišnje. Naprotiv, izvoz potaše i krpa od lana i konoplje, nekada vrlo velik, počeo je na kraju pedesetih godina opadati zbog zamjene potaše sodom i zbog povišenja zaštitnih carina u interesu austrijske industrije papira.

Konkurencija jeftinije tvorničke robe iz austrijskih zemalja, kojoj je ukidanje unutrašnjih carina g. 1850. otvorilo, među ostalim, i hrvatsko tržište, teško je pogodila domaći obrt. Uvoz pokućstva i bečke konfekcije upropastio je dotad najrazvijenije obrte, stolarski i krojački, a strana građevna poduzeća uspjela su da preuzmu gradnju, ionako rijetkih, javnih zgrada, kao što su Zemaljska bolnica u Zagrebu i kaznionica u Lepoglavi. Na stanje zanata vezanih za građevinarstvo nepovoljno je utjecala i vrlo spora izgradnja Zagreba, u kojem je od g. 1846. do 1859. jedva četrdesetak kuća bilo novo podignuto ili pregrađeno, iako je Zagreb, prema popisu od g. 1857, imao 16 657 stanovnika.

O nekim znatnijim počecima industrijalizacije jedva se tada može govoriti. Primjena parnog stroja vrlo je sporo napredovala; g. 1857. bilo je takvih strojeva u cijeloj zemlji petnaest, sa svega 203 Ks, a najjači centar industrije, na koji je otpadalo 111 Ks, bila je Rijeka, sa 10 500 stanovnika i nekoliko većih tvornica. Ostala poduzeća uglavnom su oskudijevala kapitalom i kvalificiranim radnicima i bila su malog opsega (do desetak radnika). Pored mlinova na vodeni i parni pogon, tvornica duhana, stakla, kamenine (glinenog suđa) i dr., u pedesetim godinama osobito je uznapredovala prerada drveta u Gorskom kotaru i Slavoniji. Po broju zaposlenih izdvajala se talionica željeza u Trgovima između Dvora i Kostajnice, na području Banske krajine, sa šezdesetak radnika, i rudnik željeza u Rudama kod Samobora, u kojem je broj rudara od sredine 50-ih godina bio prilično nestalan (g. 1859. zabilježena su 82).

Prema popisu od g. 1857. obrtnika i tvorničara bilo je tada u Provincijalu 10 900 sa 8 686 pomoćnih radnika, dakle u svemu 2,26% stanovništva. Te brojke pokazuju dovoljno jasno da je obrtnika bez pomoćne radne snage bilo mnogo.

Iako su »brodari i ribari«, kojih je tada bilo zapisano 2 776, činili samo 0,33% stanovništva, ipak je u pedesetim godinama pripalo izuzetno značenje brodogradnji na jedra u skverovima Rijeke, Bakra i

Kraljevice. Ona je postigla vrhunac u vrijeme krimskog rata, kad je g. 1853. i 1855. izgrađeno 75 jedrenjaka s tonažom od 27 872 tone. Međutim, već g. 1858, poslije završetka rata, njihova je gradnja počela naglo opadati te je g. 1859. zabilježila svega četiri broda sa 1 243 tone.

Prema tome, Banska Hrvatska je na pragu sedmog desetljeća bila još uvijek izrazito seljačka zemlja, s vrlo zaostalom poljoprivredom. U njenih devet gradova živjelo je g. 1857. samo 70 919 stanovnika, dakle tek nešto preko 8%. Poslije Zagreba najviše je stanovnika (13 200) imao Osijek i on se potkraj pedesetih godina razvio u glavno središte industrije i trgovine u Slavoniji. Više od 10 000 stanovnika imao je, pored Rijeke, još samo Varaždin (10 203).

Zaostalost zemlje u to doba posvjedočuje najzad činjenica da je od 5 606 osoba, koliko ih je popis od g. 1857. zabilježio u javnim službama i slobodnim zvanjima, 1 259 pripadalo svećenstvu, a 3 201 činovništvu.

2. *Vojna krajina* (Granica) bila je još od kraja XVIII stoljeća po svom unutrašnjem uređenju u svim dijelovima potpuno izjednačena i od g. 1786. podređena jedinstvenoj upravi Generalne komande u Zagrebu, a održala se i poslije revolucije g. 1848. uglavnom nepromijenjena. Na temelju posljednjeg Osnovnog krajiškog zakona od 7. svibnja 1850. obradivo zemljište je, doduše, bilo proglašeno vlasništvom porodične zadruge pa je, prema tome, izgubilo bitno obilježje vojničkog lena, ali je u praksi ostalo i dalje spojeno s obavezom vojne dužnosti i nije se smjelo otuđiti bez nekih ograničenja. Spomenutim je zakonom uvedena i načelna sloboda u učenju zanata i otvaranju trgovina, ali ni ona se nije provodila bez ograničenja. Potpuno je tada ukinuta samo obaveza javne tlake, a g. 1860. i cehovi. Iako su, dakle, uvjeti za nesmetaniji razvoj kapitalističkih odnosa bili nešto povoljniji nego prije, ipak je sav život u Krajini bio podređen njenoj osnovnoj zadaći da Monarhiju snabdijeva stalnom i jeftinom vojnom snagom. Zbog toga se u njoj nije do njezina razvojačenja na početku sedamdesetih godina mogao razviti nikakav oblik samouprave na selu. Zakonom od g. 1850. dobile su, doduše, seoske općine novo uređenje, ali su općinski odbor i glavar općine, iako su bili izabrani predstavnici naroda, u svemu zavisili o nadležnom vojnom zapovjedniku i bili su, u stvari, samo izvršioci njegovih naloga.

U nešto boljem položaju nalazili su se tzv. vojni komuniteti. Oni su se počeli osnivati g. 1748. kao središta obrta i trgovine. Potkraj pedesetih godina bilo ih je na području Hrvatsko-slavonske krajine osam (Bjelovar, Brod, Karlobag, Ivanić, Kostajnica, Petrinja i Senj), a na području petrovaradinske regimente, koje je kasnije također priključeno spomenutoj Krajini, tri (Karlovci, Petrovaradin i Zemun). Prva grupa komuniteta imala je g. 1857. samo 13 669 stanovnika, što je iznosilo 1,90% svega pučanstva. Najveće od tih naselja bila je Petrinja sa 2 908 stanovnika, a slijedio je Senj sa 2 602 stanovnika. Druga je grupa, naprotiv, imala 14 033 stanovnika, od kojih je na sam Zemun otpadalo njih 8 529. Komuniteti prve grupe bili su podređeni neposredno General-komandi u Zagrebu, ali su bili oslobođeni vojne dužnosti, a njihova se uprava nalazila u rukama izabranog magistrata. Odgovarajući položaj imali su, dakako, i komuniteti druge grupe unutar tadašnje *Srpsko-banatske Vojne Granice.*

Prema tome, o nekom iole razvijenijem gospodarskom životu ne može se u Hrvatsko-slavonskoj krajini tada govoriti. Pored golemih površina pokrivenih šumom osobito su pašnjaci, koji su g. 1850. prešli u vlasništvo »Krajiških zemljišnih zajednica«, pogodovali razvoju stočarstva. Po broju goveda, konja i svinja Krajina je g. 1857. bila gotovo jednaka Provincijalu, a znatno ga je nadmašivala u broju ovaca i koza (u Lici). Poljoprivreda je, dakako, zaostajala za Provincijalom, napose u proizvodnji žitarica, koja je, po težini, iznosila tek nešto više od trećine te proizvodnje u Provincijalu. Iako je graničila s Bosnom, trgovina je u Krajini bila vrlo ograničena. Njome se g. 1857. kao stalnim zanimanjem bavilo 426 osoba sa 185 pomoćnika, što je iznosilo tek nepunu stotinku jednog postotka stanovništva. Obrt je bio iste godine zastupan sa 3 547 privrednika i 1 381 pomoćnim radnikom. Od ruda se kopalo i topilo željezo u Petrovoj gori, gdje se u neposrednoj blizini nalazio i rudnik smeđeg ugljena. Međutim, broj pobliže neoznačenih »dnevničara« iznosio je tada u Hrvatsko-slavonskoj krajini svega 1 381 osobu.

Na selu je još uvijek uvelike prevladavala porodična zadruga, ali se ona, unatoč nastojanju vojnih vlasti da je kao najpogodniji oblik za održavanje stalne vojske sačuvaju, počela u šezdesetim godinama, u vezi s ekonomskim napretkom zemlje, raspadati. God. 1857. zabilježeno je u Krajini 57 630 posjednika zemlje sa 107 537 »pomoćnih radnika« iznad 14 godina života, što upućuje na odlučno prevladavanje porodične zadruge, jer velikoga zemljišnog posjeda koji obrađuju poljoprivredni radnici nije na području Krajine uopće bilo.

3. *Dalmacija* je, kao jedna od austrijskih pokrajina poslije g. 1815, obuhvaćala obalu od Zrmanje do nešto južnije od Budve i sve otoke od Raba do dubrovačkih Elafita. Od Mletačke Dalmacije razlikovala se po tome što je u osnovi zadržala upravno uređenje koje je dobila u vrijeme francuske vladavine od g. 1805. do 1813. Nije se, dakle, dijelila u više administrativno odvojenih područja, uglavnom teritorija pojedinih gradskih komuna, nego je sva uprava bila usredotočena u Zadru, sijelu zemaljskog namjesništva (pokrajinske vlade).

Zahvaljujući vladavini Francuza, Dalmacija je duž cijele obale bila povezana »poštarskom cestom«, ali je prometna mreža u unutrašnjosti bila vrlo oskudna. S Hrvatskom ju je spajala samo cesta od Zadra preko Obrovca i Malog Alana u Liku, sagrađena g. 1832, a s Bosnom i Hercegovinom neki karavanski putovi. Ona je, dakle, bila gotovo sasvim odsječena od svoga prirodnog zaleđa i okrenuta prema moru, a preko njega ostalim austrijskim posjedima na sjeverozapadu. Ta se odvojenost, između ostaloga, očitovala u prometu najvažnijih luka u Dalmaciji. Po vrijednosti uvezene i izvezene robe na prvom mjestu je potkraj pedesetih godina stajao Split; iza njega slijedili su Zadar i Dubrovnik, s malom međusobnom razlikom. Ali Split je, prema podacima iz g. 1861, tek za jednu petinu, otprilike, imao po vrijednosti jači promet od Senja, a promet u riječkoj luci premašivao ga je za tri puta. Zadar i Dubrovnik daleko su zaostajali iza samog Senja.

Budući da se Dalmacija nalazila između one tri austrijske pokrajine koje su imale najmanje oranica u odnosu prema ostalom produktivnom zemljištu, ona je oskudijevala žitaricama, od kojih su se najviše sijali ječam, kukuruz i pšenica. Obilovala je, naprotiv, površinama koje

je prekrila trava (57,4% svega tla), uglavnom pašnjacima. Oni su pogodovali uzgoju ovaca, pa je Dalmacija od svih hrvatskih zemalja imala tada (1857) najrazvijenije ovčarstvo, s nešto više od 800 000 grla, ali i nerazmjerno velik broj koza (preko 420 000), a one su onemogućavale pomlađivanje šumskih površina.

Glavnim kulturama ostale su i dalje maslina i vinova loza, ali je proizvodnja ulja još od kraja XVIII st. postepeno opadala, a konjunkturi na tržištu vinom, koja je u pedesetim godinama donijela zemlji vrlo mnogo prihoda, zaprijetila je potkraj toga desetljeća opasnost »grožđene bolesti« (peronospore). Uza sve to i unatoč primitivnom vinogradarstvu vino se poglavito izvozilo u gornju Krajinu, Crnu Goru i susjedne oblasti Turske.

Kapital koji se na taj način skupljao u zemlji nije bio uložen u razvoj industrije. Prema popisu od g. 1857. obrt i industrija bili su u Dalmaciji zastupani sa svega nepune 2 500 privrednika, dakle sa slabom petinom broja što ga u to vrijeme iskazuje građanska Hrvatska (sa Slavonijom). Pomoćnih radnika bilo je tada svega 4 710; u prosjeku, dakle, nisu niti dva radnika otpadala na jednog obrtnika ili tvorničara. Poneka tvornica rosolije od maraske, svijeća, sapuna i kože te bojadisaonica sukna i svilara — svilarstvo se od g. 1857. do 1860. naglo razvilo — obilježavale su skromne početke industrijalizacije, u kojoj je još uvijek prednjačila brodogradnja na jedra. Ova je, doduše, u pedesetim godinama doživljavala znatan porast, ali pokušaj da se g. 1856. na njenoj podlozi osnuje u Splitu »Udruženje za industrijski napredak«, s mnogo širim područjem djelatnosti, nije uspio. Nagao uspon, po vrijednosti, pokazuje od g. 1857. također ribolov. U to doba su brodarstvo i ribolov bili prilikom popisa stanovništva označeni kao zanimanje 13 500 osoba (bez pomoćne radne snage koja, kao takva, nije bila izričito zabilježena).

Rudno blago bilo je tada u Dalmaciji zastupano samo smeđim kamenim ugljenom iz Siverića, na padinama Promine, kojim su se u Šibeniku snabdijevali tršćanski parobrodi, i asfaltom kraj Vrgorca. Godine 1858. iskopano je gotovo tri i po centi ugljena. Pored mramora na srednjodalmatinskim otocima osobito je značenje imala proizvodnja morske soli u Stonu, gdje je solana pripadala državi, te na otocima Pagu i Rabu, gdje su solane bile, doduše, u privatnom posjedu, ali su ih nadzirali državni činovnici.

Prema jednom stručnom mišljenju iz početka šezdesetih godina »svilarstvo, uredno gojenje uljike i loze i umno razplođivanje ribah jedina su sredstva, po kojih se može doskočiti siromaštvu dalmatinskoga žiteljstva«. Međutim, kolonatski odnosi, koji su se održali na starom mletačkom posjedu u primorju i na otocima, nisu pogodovali racionalnijem gospodarenju, a zemljišni je posjed bio općenito vrlo usitnjen. Pored 46 634 zemljoposjednika, popis od g. 1857. bilježi i 64 203 »pomoćna radnika« u poljoprivredi. Oni su, nesumnjivo, pripadali porodicama spomenutih posjednika.

Iako je Dalmacija bila, u cjelini, zaostala i siromašna zemlja, ipak je, kao izrazito mediteransko područje, imala mnogo naselja gradskog tipa. U prikazano doba bilo je u njoj četrnaest gradova i 44 trgovišta, pa je, prema jednom računu, postotak njezina gradskog stanovništva

— u tom širem smislu — iznosio gotovo jednu četvrtinu. Gradovi su, dakako, bili maleni. Najveći među njima, Split, imao je 1858. g. 10 700 stanovnika, a Zadar, iako je bio sjedište zemaljske uprave, samo 7 300. Dubrovnik i Šibenik bili su, sa 5 500 stanovnika, podjednako veliki. Među gradove ubrajao se i Ston sa 380 stanovnika, Omiš sa 800 stanovnika itd. U svih četrnaest gradova živjelo je tada svega 44 440 stanovnika.

Stanovništvo je Dalmacije bilo u golemoj većini slavensko, tj. hrvatsko i srpsko, ali je upotreba talijanskog jezika udarila njezinim gradskim naseljima dosta jak talijanski pečat. Popis od g. 1857. nije, kako je već rečeno, obuhvatio i materinski jezik stanovnika, a prema jednoj anketi iz g. 1846. svega se 15 305 osoba, dakle 3,72%, može dodijeliti talijanskoj narodnosti. Uza sve to suvremenici su bili svjesni činjenice da gradsko i seosko stanovništvo ne dijeli samo govorni jezik nego i potpuno različit stil života i da ga ovaj oštro podvaja. »Dva smo naroda u jednom puku« — pisao je još g. 1844. Nikola Tommaseo u svojim *Iskricama* — »kapa i klobuk nijesu ista otadžbina; ljekar i mesar ne govore isti jezik; težak i trgovac su kao neprijatelji. Valja da se klobuk pokloni kapi; u ovoj je osobito narodnost i dostojnost.« Ista misao ponovo se javlja u nekim spisima narodnjaka g. 1860/1. Lovro Monti je g. 1860. zabilježio u svom dnevniku da se gospoda u Splitu stide »divaniti naški« i »nemare znati narodni jezik«, a ukoliko ga nešto i poznaju, »nigda ne služe se šnjime, ako nemoraju da se služe na sastanku sa vlahom ili težakom«. U jednom članku iz g. 1861. zaključio je, štaviše, da su, zbog potalijančene inteligencije, razlike »između dvije socijalne klase stvorile dvije narodnosti«. Ivan Nikolić je u svom odgovoru Tommaseu, zacijelo nadovezujući na njegovu misao iz *Iskrica*, zaključio g. 1861. da se »šeširi moraju pognuti pred kapama«. »Ne zahtijevam« — pisao je — »da kape obore na zemlju šešire, jer je to odviše kobno, ali želim da šeširi pomognu brata da se izvuče iz neznanja.« Po tom antagonizmu Dalmacija se temeljito razlikovala od ostalih hrvatskih zemalja, pa i same Istre, gdje je talijanski živalj bio neusporedivo jači.

Još je jedna osebujna crta odvajala društvenu strukturu Dalmacije od strukture društva u drugim hrvatskim zemljama. Broj svećenika u njoj bio je g. 1857. gotovo jednak njihovu broju u znatno većoj Banskoj Hrvatskoj (1 212 prema 1 259).

4. *Istra* je do pada Venecije g. 1797. bila više stoljeća podijeljena između mletačke i austrijske vlasti i do uspostave jedinstvenog »Istarskog okružja« u okviru tršćanskog namjesništva g. 1825. nije imala središta u kojem bi se stjecali putovi s različitih strana i povezivali je u jednu prometnu cjelinu. Tek cesta sagrađena g. 1785. spojila je Pazin, tada upravno središte austrijske Istre, a kasnije i »Istarskog okružja«, s Kastvom i preko njega s Rijekom. Do sredine XIX stoljeća izgradila se zatim cestovna mreža koja se stjecala u Pazinu, povezujući ga s glavnim naseljima na obali, od Trsta do Pule, a g. 1838/9. i s Rijekom preko Plomina duž Kvarnerskog zaljeva. Od g. 1854. postojala je i stalna parobrodarska veza između Rijeke i Trsta koja je obuhvaćala i druge luke na tom putu. Prva željeznička pruga, koja se g. 1857. pojavila u

neposrednom susjedstvu Istre povezujući Trst s Bečom, nije do g. 1873. imala odvojka koji bi prolazio bar jednim dijelom poluotoka. Prema tome, sve dotad je Istru spajala s Kranjskom samo jedna cesta, od Livada preko Buzeta do Obrova, ali je i ona bila sagrađena tek g. 1846.

Slabe prometne veze unutrašnjosti s primorjem pogotovu su nepovoljno utjecale na proizvodnju i razmjenu dobara u zemlji koja je oskudijevala na obradivu tlu i koja je najmanje trećinu godine ovisila o uvozu žita. Izvozilo se uglavnom vino, ulje, riba, gorivo drvo i sl., ali je trgovinu s potonja dva proizvoda ometala razmjerno visoka carina. Stočarstvo je bilo razvijenije u gorovitom dijelu unutrašnjosti, gdje je zemlja bila uopće škrta, osobito u Ćićariji. Godine 1857. uzgajalo se u Istri gotovo 300 000 ovaca i tek nešto više od 50 000 goveda. Svinja je tada nabrojeno gotovo 40 000, a za prenošenje tereta služili su magarci, konji i mazge. Njih je zajedno bilo nešto ispod 16 000 komada, od toga konja gotovo 4 000.

U pedesetim godinama, osobito u doba krimskog rata, poraslo je značenje Lovrana, Voloskog i Malog Lošinja kao važnih centara pomorstva i brodarstva na jedra. Gradići ispod Učke uklopili su se u općenit uspon Hrvatskog primorja, koje je od 1853. do 1855. postiglo vrhunac u gradnji jedrenjača, a Mali Lošinj je tada raspolagao petinom sveukupne trgovačke mornarice u Monarhiji. Međutim, već potkraj pedesetih godina počela je gradnja jedrenjača i ondje opadati.

Prema službenom popisu od g. 1857. u Istri je bilo 35 794 posjednika i 843 rentijera, a »pomoćnih radnika« u poljoprivredi 23 243. Taj broj ne označava, dakako, poljoprivredni proletarijat, nego, za razliku od »zemljišnih posjednika«, muške članove njihovih porodica iznad 14 godina starosti. U brodarstvu i ribarstvu bilo je uposleno 7 413 osoba. Na nedovoljnu razvijenost obrta upućuju brojke od 1 821 obrtnika sa 3 018 pomoćnih radnika. Trgovinu zastupaju 403 osobe s 261 pomoćnikom. Nije jasno u koje kategorije stanovništva valja ubrojiti 2 357 »drugih slugu« i 4 359 »dnevničara«. U svakom slučaju značajno je da tih 6 716 »pomoćnih radnika« znatno premašuje broj pomoćnika u obrtu i trgovini. Većinu ih, bez sumnje, treba tražiti u primorskim gradovima, ali nipošto ne u industriji, koja je bila tek u zametku.

U to doba kopao se već ugljen u Krapnju, klesao kamen na više mjesta, vadila sol u Kopru, Piranu i Miljama, strojila koža, uzgajala svilena buba itd., ali nekog središta industrijske djelatnosti još nije bilo. Pula je, doduše, kao ratna luka dobila g. 1856. arsenal, ali je broj od oko 10 000 stanovnika postigla tek g. 1869.

Uza sve to što je Istra, u cjelini, bila ekonomski zaostala i seljačka zemlja, socijalne su razlike između sela i grada bile jako izražene a pojačavala ih je i etnička opreka. Iako je u sjeverozapadnom i južnom dijelu zemlje bilo Talijana i na selu — a pogotovu ih je bilo mnogo među veleposjednicima koji su ponajviše živjeli u Poreču — ipak je građanstvo bilo gotovo isključivo talijanske narodnosti. Seljaci, naprotiv, ukoliko nisu bili Slovenci, nastanjeni sjeverno od rijeke Dragonje, bili su u golemoj većini Hrvati. Nešto pučana bilo je među njima samo u gradićima oko Kvarnera (Kastav, Volosko, Lovran i Vrbnik na otoku Krku). Spomenuti socijalno-etnički antagonizam nije se iscrpljivao u

isključivoj opreci između grada i sela kao takvih, nego je u porastu lihve što su je provodili talijanski trgovci, osobito u bivšem austrijskom dijelu, gdje je g. 1848. bilo kmetstvo ukinuto, zadirao duboko u svakodnevni život hrvatskog seljaka i ugrožavao mu opstanak.

Prodor kapitalističkih odnosa na hrvatsko selo u unutrašnjosti poluotoka nije se očitovao samo u pojavi lihvarskih kamata. Siromašnije stanovništvo osjetljivo je pogodila i podjela velikih kompleksa općinske zemlje, koja se uglavnom sastojala od pašnjaka i šume. Obradivu zemlju uzimale su od općina u zakup pojedine porodice, ali neobrađenu su općine, pod pritiskom odozgo, počele od g. 1859. u sve većem opsegu dijeliti.

Hrvatski narod u razdoblju od g. 1860. do 1871.

Hrvatska od pada Bachova apsolutizma do sastanka sabora g. 1861.

Poraz Austrije na talijanskom bojištu g. 1859. i opasnost financijskog bankrota primorali su cara Franju Josipa I da najprije tzv. Laksenburškim manifestom od 15. VII 1859. navijesti neke promjene u upravi i zakonodavstvu, koje je vlada godinu dana kasnije nešto tačnije odredila navijestivši saziv zemaljskih sabora i kontrolu zemlje nad državnim financijama i vojskom, a 5. III 1860. sazvao je i *Pojačano Carevinsko vijeće* (Verstärkter Reichsrat), sa zadaćom da mu podnese prijedlog o konačnom preuređenju države. Osim dotadašnjih vijećnika pozvao je u Vijeće po jednog predstavnika svake pojedine zemlje. Tako je Hrvatsku zastupao stari ilirac Ambroz Vraniczany, Slavoniju đakovački biskup J. J. Strossmayer, a Dalmaciju Frano conte Borelli. Vijeće je zasjedalo od 31. V do 28. IX 1860, a usporedo s njegovim radom obnavljalo se u Hrvatskoj ustavno stanje. Vladar je 19. VI imenovao baruna Josipa Šokčevića banom i odobrio ponovno uvođenje hrvatskog jezika u javni život.

U Pojačanom Carevinskom vijeću prevladala je struja koja je izlaz iz državne krize nalazila u federativnom uređenju osnovanom na principu historijskih zemalja, a ne na jezično-nacionalnom. Historijsko je pravo otada utisnulo jak pečat svemu političkom životu u Monarhiji pa i hrvatskom. U njegovo ime su Vraniczany i Strossmayer postavili u Vijeću zahtjev za *ujedinjenjem Dalmacije s Hrvatskom,* iako je Strossmayer mogao taj zahtjev potkrijepiti i prirodnopravnim načelom narodnosti. Borelli nije osporio taj argument, istaknuvši i sam s dovoljnom odlučnošću slavenstvo Dalmacije i njezinu tijesnu povezanost s ostalim Južnim Slavenima, ali je porekao opravdanost historijskom argumentu i, dopuštajući mogućnost ujedinjenja tek u daljoj budućnosti, postavio je zahtjev da se Dalmaciji osigura *autonomija.* Odjek tih govora u Dalmaciji urodio je ondje pojavom *aneksionista* i *autonomaša* — zametkom buduće političke diferencijacije.

Na temelju prijedloga o federativnom uređenju, koji je u Pojačanom Carevinskom vijeću primljen većinom glasova (34 : 14), vladar je 20. X 1860. objavio tzv. *Listopadsku diplomu.* Tom se ustavnom ispravom uvodilo za cijelu državu zajedničko zakonodavno tijelo (Reichsrat) s tačno označenim djelokrugom zajedničkih poslova. Oni su obuhvaćali vanjsku politiku i trgovinu, vojsku, (zajedničke) financije, a svi su drugi državni poslovi bili ostavljeni zemaljskim saborima.

Primjena tih ustavnih načela na Hrvatsku nametnula je potrebu da se izvrše pripreme za saziv Hrvatskog sabora, koji se nije sastao od svoje odgode u mjesecu srpnju 1848, pa je vladar ovlastio bana da sazove *Bansku konferenciju*, koja bi trebala da izradi prijedlog o sastavu Sabora. U tu je konferenciju ban pozvao 55 uglednih javnih radnika, većinom bivših iliraca, i ona je, s odužim prekidom, raspravljala od 26. XI 1860. do 17. I 1861.

Radu Konferencije udarile su jak pečat ličnosti Ivana Mažuranića i J. J. Strossmayera. Prvi je sastavio sve njezine najvažnije akte, od predstavke vladaru, koja je sadržavala osudu apsolutističke vladavine, do osnove o municipijama (županije, gradovi) i njihovoj samoupravi. Drugi je svojim znatnim novčanim darom (10. XII) položio temelj budućoj Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti, namijenivši joj prvenstveno zadaću da poradi na književnom jedinstvu svih Južnih Slavena prihvaćanjem hrvatskosrpske štokavštine za zajednički književni jezik. Konferencija je, osim toga, zaključila da vladaru podnese predstavku, u kojoj je izrazila kao najhitnije ove želje: ujedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i priključenje Hrvatskoj triju istočnih kotara u Istri (Volosko, Labin, Novigrad) zajedno s kvarnerskim otocima; osnutak Hrvatske dvorske kancelarije kao najviše upravne vlasti nezavisne o Ugarskoj; proglašenje uredbe o županijama i imenovanje velikih župana. Vladar je sankcionirao spomenutu uredbu i imenovao velike župane — među njima Strossmayera u Virovitičkoj županiji, I. Kukuljevića u Zagrebačkoj, a Lj. Vukotinovića u Križevačkoj — ali je ostalim željama udovoljio samo djelomično. Pitanje Istre je naprosto prešutio, a pitanje Dalmacije učinio je zavisnim o sporazumu Banske konferencije s predstavnicima Dalmacije. Obzir, pak, prema Mađarima, o kojima je u prvom redu zavisila sudbina novog uređenja, nametnuo je polovično rješenje, kojim je Hrvatska mjesto Kancelarije dobila samo *Privremeni dvorski dikasterij* s Ivanom Mažuranićem na čelu. Konferencija je odustala od prvobitne namjere da izradi novi izborni zakon i odlučila da se izbori provedu na temelju zakona iz g. 1848. Taj je kasnije primijenjen još samo jednom, g. 1865, a bio je najliberalniji od svih izbornih zakona do reforme od g. 1910.

U jednom je pitanju Banska konferencija ipak zakazala. Ona se nije odazvala pozivu vladara da iznese svoje argumente u prilog stanovištu da Međimurje, stečeno oružjem g. 1848, po drevnom historijskom pravu pripada Hrvatskoj. Smatrala je da to treba da učini Hrvatski sabor. Međutim, u Beču su nastojali da otpor Mađara protiv uvođenja centralnog parlamenta oslabe novim ustupcima, pa je već potkraj g. 1860. ukinuta Srpska vojvodina, a na početku g. 1861, odlukom vladara od 24. I, vraćeno je Ugarskoj i Međimurje. Oba ova događaja odrazila su se vrlo nepovoljno na daljnji politički razvoj u Hrvatskoj. Srpska vojvodina bila je većim svojim dijelom vraćena Ugarskoj. Njeno ukinuće donijelo je, doduše, Hrvatskoj iločki i rumski kotar i time omogućilo obnovu Srijemske županije, ali je unijelo i razdor među Hrvate i Srbe. Među ovima se proširilo neispravno mišljenje da krivica za nestanak Vojvodine pada i na Hrvate. Gubitak Međimurja potaknuo je Mažuranića da podnese ostavku, koju je tek na pritisak iz domovine povukao, ali je ogorčenje što je zbog toga gubitka

zavladalo u Hrvatskoj pojačalo općenitu sklonost za zbližen je s Ugarskom. U tješnjoj vezi s njome nalazili su mnogi jamstvo koje jedino može spriječiti ponovni pokušaj apsolutizma. Ni pitanje Dalmacije nije se pokrenulo s mrtve tačke. Njezin namjesnik, general Lazar Mamula, imenovao je, doduše, neke predstavnike za sastanak s Banskom konferencijom, ali je u isti mah učinio sve da im spriječi odlazak u Zagreb. Sam on nije bio sklon ujedinjenju, a uskoro se pokazalo da ni austrijska vlada ne želi da se to pitanje, od prvorazredne važnosti za cijelu Monarhiju, riješi prije nego što Hrvatski sabor ne odredi svoje stanovište prema Carevinskom vijeću. Tek ulazak Hrvatske u taj središnji parlament mogao bi ubrzati donošenje konačne odluke. Prema tome, izbor dalmatinskih predstavnika za pregovore o ujedinjenju prenesen je na Zemaljski sabor, koji je trebalo uskoro izabrati.

U vezi s općenitim razvojem u Monarhiji i zadacima koji su stajali pred budućim Hrvatskim saborom, u Hrvatskoj je naglo napredovala diferencijacija političkih shvaćanja, iako stranaka tada još nije bilo. Sa 1. listopada 1860. počeo je u Zagrebu izlaziti dnevnik *Pozor*, nastavljajući tradicije ilirskog pokreta pod novim imenom — *jugoslavenskim*. U njemu je F. Rački potkraj istog mjeseca i na početku mjeseca studenoga objelodanio programatski uvodnik *Jugoslovjenstvo*. Na prvom je mjestu istakao potrebu zajedničkoga književnog jezika, »želi li Jugoslovjenstvo jednim narodom u duhovnom smislu postati«, a zatim je odnos prema Ugarskoj zasnovao kao savez dvaju jednakopravnih partnera, u kojem bi Hrvatska imala osiguranu »podpunu političku samostalnost i upravnu autonomiju«. »Nećemo« — pisao je — »da nam itko izvan nas i našega kralja u našoj kući zapovieda.« Hrvatska, ujedinjena s Dalmacijom i Srpskom vojvodinom, koja tada još nije bila ukinuta, postala bi na taj način »druga pola krune ugarske, sa svojom podpunom autonomiom«, a Rački je, iako vrlo suzdržljivo, nabacio i misao o ujedinjenju sa slovenskim zemljama. U svakom slučaju Hrvatska bi, prema mišljenju Račkoga, trebala da postane »težište« za »prekosavsku braću« i da sudjeluje u rješavanju istočnog pitanja, jer »Hrvati, Srbi i Bugari imadu neoborivo pravo na baštinu, koja će preživjeti posliednjega sultana na Bosporu«. Taj je tok misli slijedio i Strossmayer. U pismu jednom od kasnijih istaknutih unionista (mađarona), grofu Juliju Jankoviću, od 16. I 1861, on se suglasio s grofovom nevjericom prema Beču, koji i tada još nastoji »da u humanijim oblicima vodi svoj rat protiv Slavenstva«. Smatrao je, štaviše, da »nijedan Jugoslaven ne može potpuno preboljeti [...] tragičan kraj porodica Zrinskih i Frankapana«. Ali sličnu je sumnju izrazio i s obzirom na Peštu, istaknuvši potrebu da se Hrvatska teritorijalno ojača i s Ugarskom ugovori »takav oblik saveza [...] koji bi bio pogodan da u jednu ruku očuva našu samostalnost u svakom pogledu, a da u drugu ruku potpuno osigura našu ustavnost«. Uz te je uvjete — zaključuje Strossmayer — moguće da se za zajedničke poslove pronađe odgovarajući oblik, podjednako dostojan i koristan po obje strane. Stari ilirac, barun Metel Ožegović, također je u svojoj brošuri iz kraja g. 1860. polazio od »saveza prijateljstva« s Mađarima kao »spasonosnom uztegu proti prevagi življa njemačkog«, ali je jamstvo njegove trajnosti nalazio u ustanovi saborskih »deputacija« za rješavanje

zajedničkih pitanja. Na taj je način mislio ukloniti opasnost majorizacije u zajedničkom saboru. Ista je misao, u obliku »delegacija«, uzakonjena g. 1867. u odnosima između Austrije i Ugarske, koja je time osigurala svoju neovisnost o središnjem parlamentu. Međutim, Ožegović je upravo listopadsku diplomu i, prema tome, učešće Ugarske u Reichsratu smatrao preduvjetom svakog saveza s njome.

Ujedinjenje hrvatskih zemalja i njihova neovisnost o Ugarskoj lebdjeli su kao najbliži cilj pred očima i Eugenu Kvaterniku kada se, razočaran u pomoć inozemstva, obratio g. 1860. Beču. Godinu dana prije naviještao je, doduše, konac Austrije i uvjeravao vanjski svijet da su Habsburgovci prekršili g. 1849. svoju zakletvu i zbog toga izgubili pravo na hrvatsko prijestolje, ali se poslije pada Bachova apsolutizma ipak ponadao da bi se Austrija mogla preurediti u »slobodnu Austriju narodnosti — slobodnih i međusobno nezavisnih«, koje bi, osim vladara, povezivale samo »vanjska i unutarnja obrana« te zajedničke financije. Bio je uvjeren da se budućnost njega i njegova naroda nalaze tada »na raskrižju [...] kroz habsburški dom«. Uza sve to smatrao je i on neophodnim savez s Ugarskom »radi održanja socijalne i političke slobode protiv svakog neprijatelja koji bi je ugrozio«. Osnovnim preduvjetom za čvrstinu toga saveza smatrao je »svestrano priznanje vječnih i nezastarivih prava svih narodnosti u Ugarskoj«, napose tamošnjih Srba, s kojima je hrvatski narod povezan najtješnjim vezama »istog jezika, iste književnosti — iste zadaće, iste budućnosti«!

Stanovište kakvo je tada zauzeo Ante Starčević, koji je potkraj g. 1860. postao veliki bilježnik Riječke županije, nije se u koječemu podudaralo s tim mislima njegova najbližeg druga i suborca. U prvoj predstavci Riječke županije iz mjeseca veljače, kojom je udario temelj programu buduće *Stranke prava,* on je odlučno zastupao ideju personalne unije s Austrijom i Ugarskom. »Narod hervatski« — pisao je — »ima deržanstva (tj. dužnosti) samo naprama osebi svoga zakonita kralja«; »napram svakome, i Austrie narodu, Kraljevina će se Hervatska samo onda ćutiti deržanom, kada se deržanstvi kroz međunarodne ugovore slobodna obveže.« »Ni prema Ugarskoj« — tvrdio je — »nije ona imala druga zakonita odnošenja nego li naprama bilo kojoj drugoj deržavi pod suncem« — osim kralja. Prema tome, priznanje »historičkog temelja«, sadržano u Listopadskoj diplomi, trebalo bi da urodi kraljevim krunisanjem »za kralja Hervatom u Zagrebu«, ujedinjenjem hrvatskih zemalja, a njima bi se, »s privolenjem stanovničtva«, pridružile i slovenske zemlje — ove je Starčević, kao i Kvaternik, smatrao od davnine hrvatskima — i davanjem ustavne slobode Vojnoj krajini.

Međutim, ustavni temelj što ga je Monarhiji donijela Listopadska diploma uskoro je doživio promjenu koja ju je pogodila u njezinoj osnovnoj misli. *Carev patent* od 26. veljače 1861, koji je proizašao iz centralističkih namjera ministra Antona Schmerlinga, znatno je suzio djelokrug zemaljskim saborima u korist Reichsrata, koji je, osim toga, podijelio u dva doma i, prema predmetima raspravljanja, u dva dijela: jedan širi — za cijelu Monarhiju, i jedan uži — za njezin austrijski dio. Budući da je time ideja federacije bila u stvari napuštena, politička je situacija uoči saziva pojedinih sabora postala znatno složenija.

Hrvatski sabor g. 1865—1867.

Još prije nego što se Hrvatski sabor sastao, županije su bile opet uspostavljene u svojim nekadašnjim granicama a kraljevom odlukom od 14. III osnovano je i *Kraljevsko namjesničko vijeće,* na čelu s banom. Ono je, kao vlada za Hrvatsku i Slavoniju, trebalo da upravlja »političko-ekonomičnim poslovima«. Vladar je, najzad, svojim rješenjem od 21. II odredio da Zemaljski sabor za Dalmaciju izabere izaslanike za pregovore s Hrvatskim saborom o ujedinjenju, a 26. II obavijestio je o tome i Hrvatski sabor, dodijelivši mu prvenstveno zadaću da razmotri pitanje odnosa prema Ugarskoj.

Kada se Sabor, izabran na osnovu zakona od g. 1848, 15. IV sastao, u njemu nisu bile zastupane sve hrvatske zemlje. Dalmatinski sabor, u kojem su autonomaši, zahvaljujući kurijalnom sistemu (v. str. 55), dobili većinu (29 : 13 narodnjaka) odbio je da uopće izabere izaslanstvo za pregovore o ujedinjenju. U Vojnoj krajini nisu izbori bili raspisani a Srijemska županija poslala je u Sabor mjesto 15 zastupnika samo dva izabrana u njezinoj skupštini. Premda su izbori provedeni i u Rijeci, tamošnji su talijanaši, pristajući uz Ugarsku, uspjeli da svojom agitacijom spriječe izbor zastupnika u Hrvatski sabor. Od sveukupnih 870 birača koji su pristupili izborima samo ih se trideset izjasnilo za takav izbor. Razmatrajući pitanje svoga sastava Hrvatski sabor je 1. V zaključio da se kralju obrati predstavkom o zemljišnoj cjelokupnosti Trojedne Kraljevine. Nije se pri tom ograničio samo na Dalmaciju i Krajinu nego je istakao i historijska prava Hrvatske na »veliki dio Istre« te »pokrajinu Metličku« u Kranjskoj, između Gorjanaca i rijeke Krke, kao i »dio Štajerske s one strane Sutle, njekada čest zagorske županije«. Ti su se zahtjevi osnivali na historijskoj literaturi, pa ih je i F. Rački upravo u to doba potkrijepio znanstvenim argumentima u svojim »Odlomcima iz državnoga prava hrvatskoga za narodne dinastije«. Međutim, ako se za metlički kraj moglo kasnije nesumnjivo dokazati da je do sredine XII stoljeća pripadao Hrvatskoj, sam je Rački dvadeset godina kasnije morao konstatirati da se spomenuti dio Štajerske nije nikada nalazio u njezinim granicama. Budući da su te teritorijalne pretenzije na račun slovenskog etničkog područja, od 1861. dalje, obuhvaćale ponekad i šire krajeve (Novo Mesto, Štajersku do Drave), one su se morale nepovoljno odraziti na tadašnje hrvatsko-slovenske odnose. One se mogu objasniti samo prevelikim značenjem koje se tada u Monarhiji uopće pridavalo historijskom pravu, a ne može se osporiti da je upravo to pravo postalo jamstvo relativne samostalnosti i autonomije Hrvatske.

To je pravno shvaćanje nepovoljno utjecalo i na hrvatsko-srpske odnose, zamućene ukidanjem Srpske vojvodine i ponovnim povratkom Srijemske županije Trojednici, iako ta promjena nije uslijedila na zahtjev Hrvatske. Odatle i naprijed spomenuto držanje Srijemske županije prema Hrvatskom saboru.

Hrvatski je sabor u svojoj predstavci kralju istakao načelan zahtjev i na krajeve »s one strane rieke Une i Save«, koji su se tada nalazili u vlasti Turske a »po svezi prošastnosti« pripadali su Hrvatskoj.

Od toga maksimalnog zahtjeva zemljišne cjelokupnosti, ispunjenje kojega, uostalom, nije zavisilo samo o dvoru, ovaj se pokazao sklonim da učini neki ustupak samo u pitanju Krajine. Dok je pitanje Dalmacije na početku mjeseca svibnja definitivno uvjetovano ulaskom Hrvatske u Carevinsko vijeće, vladar je 9. V dopustio da izabrani zastupnici iz Krajine sudjeluju u raspravi o državnopravnim pitanjima. Ti su zastupnici, 55 njih, doista i ušli u Sabor 29. svibnja.

Odsutnost zakonitih predstavnika Dalmacije u Saboru samo je simbolično nadoknađena kooptiranjem šestorice istaknutih Dalmatinaca — među kojima su trojica bili članovi Dalmatinskog sabora — i to s »informativnim glasom«.

Hrvatski sabor je prije prelaska na raspravu o osnovnom državnopravnom pitanju, osim različitih tehničkih zaključaka u vezi sa svojim radom, donio i neka politički važna rješenja. Na prijedlog I. Kukuljevića zatražio je od kralja da mu saopći spise o abdikaciji na osnovu kojih je g. 1848. stupio na prijestolje, pa je on tom zahtjevu i udovoljio. Sabor je, nadalje, u vezi s pitanjem zastupstva Krajine, izabrao odbor za izradbu zakonske osnove »o redovitom zastupanju i ukinuću vojničke Krajine«, pa je na taj način već u početku odlučno izrazio svoje stanovište o tom pitanju. Protest pak patrijarha Josifa Rajačića protiv tobožnje negacije srpskog imena za dio krajiškog stanovništva u govoru I. Kukuljevića pokazao je, doduše, na obje strane nedovoljno poznavanje prošlosti, od koje se u tom pitanju polazilo, ali je s izvanrednom jasnoćom istakao nacionalnu posebnost srpskog naroda u odnosu prema hrvatskom, a Sabor potakao na izričito priznanje te posebnosti. On je čl. XXXI konstatirao da nije »ikojom prilikom nijekao, dapače vazda pripoznao, da u troj. Kraljevini ima i naroda srbskoga, te uviek želio, da Srbi i Hrvati kao najbližja i jednorodna braća jedan drugoga ime i pleme kao narodnu svetinju ljubi i počituje i kao dosada, tako i u napredak u bratskoj slozi ostanu«.

U raspravi o odnosu prema Ugarskoj, koja je potrajala više od mjesec dana (od 18. VI do 23. VII) i koja se vodila na temelju prijedloga tzv. osrednjeg odbora, došla su do izražaja sva bitna politička pitanja hrvatskog naroda. Polazeći od konstatacije da je 1848, osim zajedničke krune, »svaka druga ma kakva budi zakonotvorna, budi srodstvena sveza« između Trojednice i Ugarske »pravno posve prestala«, prijedlog, koji je izradio I. Mažuranić, izražava spremnost Trojednice da »prema koristi i potrebоći zajedničkoj« stupi s Ugarskom »u još bližji državno-pravni savez«, čim ona »bezuvjetno i u svoj valjanoj pravnoj formi« prizna »neodvisnost i samostalnost« Trojednice kao i njezin »realni i virtualni teritorialni obseg«, tj. i sva prava Trojednice na teritorije koji su joj nekada pripadali. Taj je prijedlog najzad i usvojen s dodatkom Ivana Perkovca, prema kojemu: »Zakonarstvo i vrhovna uprava u poslovih političnih, nastavnih, vjerozakonskih i pravosuđa, kao i sudbenost u svih molbah, ne mogu biti predmetom užje sveze med troj. kraljevinom i kraljevinom Ugarskom, te u pitanju međusobnog odnošaja ovih kraljevinah u pretres i ne dolaze.« Na taj način je autonomija, koju je Hrvatska tada već imala, bila kao minimum samostalnosti izuzeta iz pregovora, a sankcija koju je kralj dao tom prijedlogu osigurala joj je čvrsto jamstvo zakona (čl. XLII : 1861).

Taj je prijedlog u generalnoj debati primljen sa 120 glasova, uz tri uzdržana i 47 odsutnih. Među potonjima bilo je 35 zastupnika koji su pristali uz prijedlog četvorice zastupnika grada Zagreba, na čelu s nekadašnjim ilircem Mirkom Bogovićem. Polazeći od pretpostavke o prekidu svake realne, ali ne i pravne, veze između Trojednice i Ugarske 1848, oni su predlagali da se o njihovu »užjem državno-pravnom savezu« pregovara bez ikakvih prethodnih uvjeta. Prema tome, oba su prijedloga imala isti cilj: realnu uniju s Ugarskom, ali su se razilazili u načinu njegova postizavanja i osiguranju stvarno postojeće autonomije. Prvi od njih postao je temeljem za politiku *narodne stranke* a drugi *unionističke* ili, kako se kasnije sama nazvala, ustavno-narodne.

Od tih se prijedloga u osnovi razlikovao prijedlog Eugena Kvaternika, koji se nije ograničio na pitanje odnosa prema Ugarskoj, nego je sadržavao opširan zakonski nacrt, s ustavnim obilježjem, »o odnošaju troj. kraljevine prema Austriji i Ugarskoj«. Osudivši uniju s Ugarskom kao štetnu, među ostalim, »u pogledu također novčanih i materialnih koristi«, Kvaternik je istakao načelo personalne unije i neposrednih pregovora s kraljem, uz uvjet priznanja neokrnjene cjelokupnosti »krune hrvatske«, kojom je osim Dalmacije, s Kotorom i Dubrovnikom, te kvarnerskih otoka, obuhvatio i »svu današnju Istriju kao i sve hrvatske silovito od kraljevine Hrvatske odkinute te protuzakonito kneževinama Krajnskoj i Štajerskoj utjelovljene kotare«. Štaviše, za slučaj »razsapa njemačkog saveza«, tj. njemačkog Bunda od 1815, kojemu je pripadala zapadna polovica Monarhije, predložio je da se Hrvatskoj pridruže i ostale slovenske pokrajine, ako to one same žele. Usprkos svome načelnom stanovištu o personalnoj uniji nije mogao — prema vlastitim riječima — »Austriju ignorirati [...] razborito« pa je za »skupne poslove« (vanjska djela, rat, trgovina i financije) predvidio i mogućnost zajedničkih ministara. Tek u slučaju ako Ugarska dobije »vlastito svoje u strogom smislu rieči uzeto popečiteljstvo«, tj. vladu, prisvajao je to pravo i za Hrvatsku. Neodgodivim je, pak, smatrao »savez obrane i pobratimstva med hrvatskom i ugarskom državom« — za osiguranje njihove samostalnosti i ustavnosti, ako je Beč ponovo ugrozi.

Kvaternik je bio svjestan političke neprobitačnosti svog prijedloga i zbog toga je »najjače oružje« u njegovu provođenju u život nalazio u »muževnom čekanju dok nam se pravda ne podieli«. Premda je njegov prijedlog po svojoj »podpunoj logičkoj dosljednosti« — kako ga je Strossmayer ocijenio — naišao na općenito odobravanje, uza nj je pristao samo A. Starčević.

Međutim, u svom je govoru s neusporedivo većom žestinom osudio Austriju, od koje »sva naša nesreća dolazi« i koja je »jača i od našega kralja«. Ne ulazeći u razmatranje pojedinosti prijedloga niti skupnih poslova, koji su od sviju tadašnjih političkih pitanja u Monarhiji bili najsporniji, on je kao uvjet »združenju« s Ugarskom postavio slobodu za sve njezine narode. Konačno rješenje i spas od opasnosti koja Evropi, kako on misli, prijeti od Rusije nalazio je u isključivo političkom savezu »sa svimi narodi na iztoku Europe«.

Strossmayer se, naprotiv, u opreci prema dualizmu vratio politici Hrvatskog sabora iz 1848, uvjeren da Monarhiji, u nacionalnom pogledu tako heterogenoj, odgovara samo »podpuna federacija koja bi svakomu narodu ravnim načinom prava podieliti imala«.

Bez obzira na sve razlike koje su se već u toj diskusiji ispoljile u ocjeni Monarhije i njezina preuređenja Hrvatski je sabor 3. VIII jednoglasno odbio da bira predstavnike u Carevinsko vijeće. Za takav zaključak bilo je dovoljno uzeti na um da ono nije nastalo ustavnim putem, nego oktrojem, tj. Februarskim patentom, i da je osim toga, u pogledu votiranja novaka i poreza imalo manje vlasti od nekadašnjega staleškog sabora. Međutim, većina je zastupnika, kako se to uskoro vidjelo, bila uopće protivna da prizna bilo kakve zajedničke poslove s Austrijom.

Većina »osrednjeg odbora« predlagala je prvobitno da se oba pitanja u vezi sa Carevinskim vijećem — izbor i budući način zastupstva u njemu — uzmu u razmatranje tek poslije nagodbe s Ugarskom i »sporazumno« s njome. Manjina se, doduše, izjasnila protiv »oktroiranoga carstvenog vieća«, ali je uz to predložila da se sklopi »ustavni dogovor« s »inimi austrijanskimi narodi« pa je, prema tome, priznala faktično postojanje zajedničkih poslova na podlozi Oktobarske diplome. Objašnjenje tog prijedloga, sadržano u izjavi Maksima Price, osudilo je Schmerlingov sistem kao »dioni absolutizam« a Carevinsko vijeće kao organ koji nije »shodan za rukovanje skupnih interesah i za pospješenje pravoga napredka«. Osim toga, njegovo priznavanje krije u sebi naročitu opasnost po tome što se težište u politici Beča nalazi zapravo izvan Monarhije, u Njemačkoj. Prema tome, zajednički poslovi koji su se među austrijskim zemljama u toku vremena razvili — a koje je već i Hrvatski sabor kao takve priznao — mogu biti »ustavno pravno« priznati samo »putem ugovora sklopljena s skupnim vladaocem« ili »putem slobodnoga međusobnoga dogovora« i »međunarodne konvencije«.

Pricina je izjava pobudila dubok utisak i u mnogog protivnika. Kvaternik se — prema vlastitim riječima — »naslađivao vrlinom tog državničkog spisa«, iako je izrazio mišljenje da i on vodi u Carevinsko vijeće. Međutim, kad se 5. VIII pristupilo glasovanju o nastavku rasprave u vezi s prijedlogom većine osrednjeg odbora, većina koja je izglasala čl. XLII pocijepala se, pa je sa 69 : 45 glasova donesen zaključak da se o prijedlogu više ne raspravlja. Među onima koji su se izjasnili ili svoj glas dali za nastavak rasprave — a to je značilo i načelno pristajanje uz Pricinu izjavu — nalazili su se najistaknutiji narodnjaci (Strossmayer, Rački, Mažuranić, Mrazović, Perkovac, Kukuljević, Vukotinović, Vrbančić, Vončina i dr.). Na protivnoj strani, uz unioniste i većinu krajišnika, našli su se A. Stojanović, Starčević, Kvaternik, Kušlan i dr. »Puka negacija«, kako je Kvaternik i sam ocijenio taj zaključak, koji osim odbijanja nije sadržavao ništa pozitivno, spriječila je svaku daljnju mogućnost za neke neposredne pregovore s Bečom i prepustila inicijativu u tom pogledu Mađarima. Oni su se najzad i sporazumjeli s Bečom, priznavši zajedničke poslove!

Zaključak većine od 5. kolovoza izrazio je općenito raspoloženje u zemlji. Bila je to posljedica teških iskustava s nedavnim apsolutizmom u Provincijalu i vojničkim despotizmom u Krajini. Ali već je I. I. Tkalac u svom dnevniku *Ost und West*, koji je od početka g. 1861. izdavao u Beču, ocijenio taj zaključak kao političku pogrešku. Premda nije, radi mogućnosti sporazumijevanja s Mađarima, odobravao ni čl. XLII, dosljedno je zastupao mišljenje da se njime u stvari ide na ruku apsolutizmu i onemogućava povratak na Oktobarsku diplomu kao pravnu podlogu za preuređenje Monarhije u federativnu zajednicu ravnopravnih naroda, za koju se i sam tako uporno borio do svoga bijega u Italiju g. 1863. Negativan stav koji je Hrvatski sabor na taj način zauzeo prema kraljevu prijedlogu nužno je, kako je to i Kvaternik predviđao, morao dovesti do njegova raspusta i spriječiti ga da svoj zamašan zakonodavni rad privede kraju. On je poslužio Beču da, u skladu s kraljevim rješenjem, udalji napokon iz Sabora krajiške zastupnike, koji su smjelo osuđivali samovolju vojnih vlasti i zahtijevali razvojačenje Krajine.

Pitanje Vojne krajine bilo je tada poslije državnopravnoga svakako najvažnije političko pitanje za Hrvatsku. Ostajući vjeran svom prvobitnom stanovištu, izraženom u stvaranju posebnog odbora za izradbu zakonskog nacrta o ukinuću Krajine, Sabor je najprije jednoglasno primio prijedlog I. Kukuljevića da se predstavka krajiških zastupnika, sastavljena u tom smislu, podnese vladaru zajedno s adresom Sabora, a zatim je čl. LXXIV primio prijedlog koji je spomenuti odbor izradio. Njime se »sustav hrvatsko-slavonske vojničke krajine ukida za uvjek«, a svaka krajiška kuća postaje »neograničenim vlastnikom sve svoje pokretnine i nepokretnine«. Međutim, taj zakonski članak nije dobio kraljeve potvrde, iako je on u svom otpisu na saborsku adresu ponovo priznao »zemljište hrvatsko-slavonske krajine za cjeloviti sastavni dio trojedne kraljevine«.

Od zakonskih zaključaka s izrazito političkim obilježjem osobito je značenje pripalo čl. LVIII »o narodnom jeziku«, koji je svojim prijedlogom potakao I. Kukuljević. Iako je narodni jezik bio u stvari ponovo uveden u urede i škole kraljevom odlukom još u ljeto 1860, ipak se ta odluka nije svagdje provodila u život niti je dobila oblik zakona. Spomenutim se člankom narodni jezik, nazvan poslije oduže rasprave jugoslavenskim — Kukuljević i neki drugi zalagali su se za naziv hrvatsko-srpski, odnosno hrvatski ili srpski, ali su ostali u manjini — proglašava »za jedino i izključivo službeni jezik u svih strukah javnoga života«, s jedinim izuzetkom u Rijeci, gdje se »jeziku jugoslavenskomu nevještim dozvoljava za sada jošte poraba jezika talijanskoga«. Vladar je odbio da taj članak potvrdi, prije svega zato što su se vojne i financijske oblasti i dalje služile njemačkim jezikom.

Ukidanje feudalnih odnosa g. 1848. nije moglo da odjednom obuhvati mnoštvo složenih pitanja koja su se pri tom nametnula. Ni patenti od g. 1853. i 1857. nisu uspjeli da najosjetljivija od njih riješe. Štaviše, feudalna reakcija u mnogočemu je pogoršala položaj bivših kmetova, a ponegdje su oni i dalje bili primoravani da daju tlaku. Zbog svega toga, kao i zbog činjenice da se ni jedno od tih pitanja nije uopće rješavalo ustavnim putem, tj. zakonima, Hrvatski je sabor stajao pred

vrlo teškom zadaćom. Međutim, zaokupljen hitnim političkim problemima, on je uspio da uzme u razmatranje samo prijedlog »o uređenju zadrugah i seljanskih diobah« i odobri ga kao čl. CXII, u stvari posljednji, jer se idući odnosi na kraljev otpis. Prijedlozi »administrativnog odbora«, koji su se odnosili na privremeno uzakonjenje naprijed spomenutih patenata i »rasteretnicah« u vezi s odštetom vlasteli, nisu više mogli biti raspravljeni zbog raspusta Sabora. Ista je sudbina snašla i neke druge prijedloge kojima je taj odbor nastojao da bar ponešto izađe u susret željama seljaka.

Polazeći od činjenice da se kućne zadruge ubrzano raspadaju, iako je vlast nastojala da taj proces čim više zakoči, i strahujući pred opasnošću stvaranja proletarijata u zemlji koja još nema industrije, Sabor je daljnje diobe uvjetovao stanovitim minimumom zemljišta kao privremenom mjerom. Pri tom nije sprečavao daljnje stvaranje tzv. osebunjaka, tj. osobne, pokretne i nepokretne imovine, koja je i dotada bila glavni poticaj za stvaranje individualnih gospodarstava.

Administrativni odbor, čije rasprave nisu poznate, nije, doduše, usvojio prijedlog da se odmah, dakako uz naknadu, ukinu sva davanja »urbarske ili druge koje naravi«, što su ih još uvijek bivši kmetovi, gornjaci i činženjaci plaćali. Zamijenio ga je nacrtom zakonskog članka o fakultativnoj »izkupljivosti izvanselišnih, gornih i činženih zemaljah«, ukoliko nisu bile podvrgnute tzv. nazadnom otkupu — dosta spornom pravu bivše vlastele da te zemlje ponovo preuzmu u vlastitu obradbu. Odbor nije usvojio ni prijedlog da se izradi zakonska osnova o segregaciji pašnjaka i šuma i da se, uz naknadu, ukinu tzv. manja kraljevska prava, koja je već Hrvatski sabor g. 1848. ukinuo, ali koja su kasnije ponovo uspostavljena (osobito isključivo pravo krčmarenja za vlastelinstva ljeti). Odbor je zastupao mišljenje »da se odkup vlastelinskog prava vinotočja međusobnoj nagodi dotičnim vlastelam i obćinam propušta«, a predvidio je i fakultativan otkup daća za mlinove i piljenice, no u pitanju komasacije i segregacije predložio je »do izdanja boljeg zakona [...] carske patente i popečiteljske naredbe pridržati«. Štaviše, u svom je zakonskom nacrtu, u kojem je predložio ukidanje vinske desetine, ako se ona plaćala uz gornicu od istog zemljišta, stao na stanovište da se sve ostale, pismeno ili usmeno ugovorene daće od vinograda moraju i dalje plaćati (to su: »kopuni, pilići, maslo ili štogod u novcu«).

Svi prijedlozi, osim onog o ukidanju vinske desetine kao »svećenske«, tj. crkvene, koja je bila ukinuta već g. 1848. bez naknade, nisu se protivili načelu otkupa, na kojem je počivala čitava reforma g. 1848. Razlikovali su se samo u pitanju svoje obvezatnosti, pa su najradikalniji zastupali načelo prisilnog otkupa. Tom se mišljenju priključio i E. Kvaternik. U svom ustavnom prijedlogu on je od svih patenata priznao pravnu valjanost samo patentu o »zemljišno-rasteretnim zadužnicama«.

Premda se ne može predvidjeti kakve bi odluke o svemu tome Sabor donio, ostaje neprijepornom činjenica da se odbor jedva osmjelio da učini korak dalje od patenata iz doba apsolutizma. Prema tome, u položaju seljaka nije se ništa bitno promijenilo nabolje.

Za razliku od pitanja, u kojima su seljaci i vlastela bili inače životno zainteresirani, Sabor je uspio da do svog raspusta izradi i donese čitav niz zakonskih zaključaka s područja školstva i kulture. Tek sada

su Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Sveučilište i Kazalište (oba s istim nazivom), Narodni muzej, škole svih vrsta (među njima i Gospodarsko-šumarsko učilište u Križevcima) dobili svoju zakonsku podlogu, iako sve te ustanove nisu mogle biti odmah i osnovane.

Ako se uzme u obzir da je Sabor primio i zakonski članak o uređenju županija, općina i drugih upravnih oblasti, da je istakao zahtjev za stvaranje najvišeg suda i dvorske kancelarije za Trojednicu itd., onda se može reći da su upravo u Hrvatskom saboru od g. 1861. položeni temelji za novu, modernu Hrvatsku. Taj bi rad bio zacijelo još uspješniji i potpuniji da Sabor nije bio prije vremena raspušten.

Hrvatska u doba Schmerlingova centralizma

Premda je Carevinsko vijeće, iako znatno okrnjeno, i dalje zasjedalo, raspust Ugarskog i Hrvatskog sabora opet je omogućio primjenu apsolutističkih metoda. Doduše, otpor Mađara urodio je za Hrvatsku nekim tekovinama koje su je još više osamostalile: dvorski dikasterij povišen je 20. XI 1861. na *Hrvatsku dvorsku kancelariju*, a 30. VI 1862. osnovan je i *Stol sedmorice* kao vrhovno sudište. No odbijanje nekih županija da se odazovu neustavnim naredbama o novačenju i ubiranju poreza imalo je za posljedicu promjene u sastavu njihova činovništva. Pa i Strossmayer je već u proljeće 1862. položio čast velikog župana i postao, u neku ruku, oličenje otpora protiv politike Beča.

Međutim, *Narodna stranka*, koja se jednim dijelom nalazila u opoziciji, a drugim na vlasti, nije se odmah podvojila, jer prave stranačke organizacije nije još tada ni imala. Na okupu ju je održavao njezin dnevnik *Pozor*, koji je uređivao I. Perkovac i koji je u toku g. 1862. primao čak stanovitu novčanu pomoć za umjerenije pisanje o vladi. Ni Gaj, na drugoj strani, nije u službenim *Narodnim novinama* slijedio u svemu politiku vlade. Kukuljević je, kao veliki župan zagrebački, još na kraju g. 1862. zauzimao kolebljiv stav prema vladi, a i Rački je do potkraj g. 1863. imao puno povjerenje u namjere Mažuranića, koji je, kao kancelar, usmjeravao vladinu politiku u Hrvatskoj. Samo je zagrebački nadbiskup J. Haulik na početku g. 1863. otvoreno istupio s prijedlogom da Hrvatska uđe u Carevinsko vijeće pa je dosta dugo i smatran »jedinim očitim reichsratistom« (Šulek 12. III 1863).

Mažuranić je u to doba nastojao da prije svega postigne ujedinjenje hrvatskih zemalja. Čini se da je u pogledu Dalmacije doista uspio dobiti neke obvezatne izjave odlučujućih faktora, uvjetovane, dakako, daljnjim odnosom Hrvatske prema Austriji. Stajao je na stanovištu Pricine izjave o priznanju zajedničkih poslova s Austrijom i smatrao da bi to priznanje, u obliku međunarodne konvencije, trebalo učiniti prije nego što to učine Mađari. Bio je zbog toga sklon da se privremeno pomiri i s Februarskim patentom i da borbu za daljnju demokratizaciju javnog života prenese u Carevinsko vijeće. Uspjeh te politike nije ovisio samo o Hrvatskoj nego i o drugim zemljama u austrijskom dijelu Monarhije, pogotovu slavenskim. A upravo su se Česi, nezadovoljni Schmerlingovim centralizmom, povukli najzad iz Carevinskog vijeća. Tek na kraju 1863. situacija se iz temelja promijenila kad je

Schmerling uspio da u Carevinsko vijeće dovede predstavnike Rumunja i Nijemaca iz Erdelja i tako zada otporu Mađara osjetljiv udarac (okt. 1863). Tada je, uz Mažuranićevo učešće, nastao spis koji je pod naslovom: *Uvjetno ili bezuvjetno?* postao programatska osnova za novu, vladinu stranku, koja se napokon potpuno osamostalila. Nadovezujući na zaključke Hrvatskog sabora od 1848, spis se zalaže za ulazak u Carevinsko vijeće putem »transigiranja« Sabora »sa vladaocem, odnosno sa narodima u carstvenom vieću zastupanimi«. Ta bi transakcija obuhvatila »priznanje prava našeg na teritorijalno integriranje naše domovine«, »podpuno oddieljenje budgeta našeg zemaljskog od budgeta državnog (centralnog)«, i to za političku upravu, sudstvo, školstvo i nastavu, te ograničenje djelokruga zajedničkih ministara u skladu s Oktobarskom diplomom. Potkraj g. 1863. i Kukuljević se napokon odlučno priklonio toj politici, uvjeren da se narodnost i ustavnost »jedino postići može u solidarnosti s drugimi, osobito slavenskimi narodi austrijskimi, uz pričuvanje svojih i ugarskih kardinalnih pravah [...]«.

Politički pritisak je od g. 1862. postepeno sve više rastao i pogađao u prvom redu one koji su se vladinoj politici najodlučnije suprotstavljali. U toku g. 1863. Starčević je osuđen na zatvor zbog žestoke optužbe koju je u jednom govoru iznio protiv austrijske vlade. Kvaternik je također osuđen na zatvor i zatim protjeran zbog 2. sveska svojih *Političkih razmatranja na raskršću hrvatskoga naroda*, koja su još prije raspačavanja bila na početku g. 1862. zaplijenjena. Tkalac je, produžujući neravnu borbu protiv Schmerlingova sistema u svom bečkom listu *Ost und West*, slomljen najzad velikim novčanim kaznama i zatvorom, pa je izlaz našao u bijegu iz Monarhije i time se zauvijek odvojio od svoje domovine. D. Kušlan je otpušten kao veliki bilježnik Zagrebačke županije, a i Perkovac je, zbog pisanja u *Pozoru*, kažnjen zatvorom. Sam *Pozor* obustavljen je 11. I 1864. pa je opoziciona *Narodna liberalna stranka* ostala gotovo dvije godine bez svoga glasila. *Samostalna narodna stranka*, kako se vladina stranka počela sama nazivati, stekla je, naprotiv, mogućnost da utječe na javno mišljenje preko novopokrenutog *Domobrana* i otkupljenih njemačkih novina *Agramer Zeitung*. Njihovo je pisanje usmjeravao Lj. Vukotinović, ali bez osobita uspjeha. Odluka o toj nemilosrdnoj borbi mogla je pasti samo na biralištu.

Podvajajući se u dva zakrvljena tabora, bivši se suborci nisu opredijelili na isti način kao u času glasovanja o priznanju zajedničkih poslova u Saboru g. 1861. Većina onih koji su pristali uz izjavu M. Price odlučno su se oduprli Schmerlingovoj politici i postali hrptenjača matice Narodne stranke. Budući da su se toj politici, već od početka, odupirali i unionisti, došlo je između tih dviju, prije suparničkih, stranaka u toku g. 1863. do nekih dodira, koje je osobito podržavao Perkovac i koji su naposljetku urodili njihovom »fuzijom«, u stvari samo koalicijom, u kojoj je svaka stranka zadržala samostalnost. Perkovac je do kraja svoje političke djelatnosti ostao vjeran ideji o potrebi suradnje s Mađarima i unionistima u borbi protiv Beča, iako ni on nije poricao neophodnost da se zajednički poslovi za svu Monarhiju ipak priznaju.

Uostalom, neizbježnost takva rješenja i za Ugarsku priznao je sredinom mjeseca travnja g. 1865. vođa liberalne stranke F. Deák, uvjetujući ga stvaranjem tzv. delegacija — saborskih odbora koji bi odvojeno raspravljali o zajedničkim poslovima. Carevinsko vijeće, ograničeno ubuduće samo na užu Austriju, prestalo bi u tom slučaju da bude smetnja za nagodbu s Ugarskom. Opasnost, dakle, da Hrvatska bude prepuštena Ugarskoj i da pri tom, štaviše, izgubi mogućnost samostalnog učešća u raspravljanju poslova koje je Oktobarska diploma označila kao zajedničke za cijelu Monarhiju, postala je otada vrlo bliska. Ako je Mažuranić, zajedno s drugim samostalcima, nastojao da tu opasnost ukloni radi daljnje budućnosti Hrvatske, Schmerling je, u interesu jedinstva Monarhije, podržavao tu politiku jer nije bio sklon da žrtvuje šire Carevinsko vijeće. Prema tome, Hrvatska je g. 1865. još jednom dobila ključno značenje u rješavanju osnovnoga političkog problema za Monarhiju.

Novi Sabor, sazvan za 17. VII 1865, a zatim triput odgođen, izabran je, doduše, po istom izbornom redu kao i prethodni Sabor, ali je njegov brojčani sastav bio iz temelja izmijenjen. U skladu s izrazito građanskim stanovištem samostalaca, broj velikaša — virilista, pretežno unionista, sveden je na nešto više od jedne trećine; povećan je, naprotiv, broj crkvenih prelata, također virilista, sklonih dvoru. Za razliku od Krajine, koja je svoje zastupstvo zadržala nepromijenjeno (55), Provincijalu je broj biranih zastupnika smanjen od 120 na 74. Taj izborni red izradili su samostalci u Banskoj konferenciji, koju je opozicija bojkotirala, a kralj ga je, protivno ustavu, odobrio. No ni taj oktroj nije mogao spriječiti pobjedu koalirane opozicije. U Krajini su vojne vlasti postigle da većina izabranih zastupnika, uglavnom oficira, poslušno slijedi vladinu politiku, ali je ona u Provincijalu, gdje takvog pritiska nije bilo, doživjela poraz. Mažuranić je odmah nakon toga podnio ostavku na časti kancelara, no ona je uvažena tek 1. XI. U isto vrijeme postupio je tako i Schmerling, koga je već 27. srpnja zamijenio grof R. Belcredi.

Hrvatski sabor g. 1865—1867.

Prirodna posljedica te smjene u vrhovnim nosiocima vlasti bio je privremeni opoziv Februarskog patenta i ponovni saziv Ugarskog i Hrvatskog sabora, kojima je vladar spomenuti patent — zajedno s Oktobarskom diplomom — podnio na prihvat. Njegov manifest od 20. rujna 1865, kojim je to uradio, obilježio je u stvari povratak na Oktobarsku diplomu i njezinu federalističku zamisao. U svom otpisu Hrvatskom saboru, kralj mu je, osim toga, dosudio zadaću da najzad uredi pitanje odnosa Hrvatske prema Ugarskoj i da po svom zastupstvu u Ugarskom saboru sudjeluje pri njegovoj krunidbi. Pitanje Dalmacije učinio je tom prilikom opet ovisnim o konačnom uređenju tih državnopravnih odnosa.

U vrlo uznemirenoj vanjskopolitičkoj situaciji, u kojoj je, među ostalim, naglo dozrijevao oružani sukob između Pruske i Austrije zbog premoći u Njemačkom savezu, i u općenitoj neizvjesnosti o putu kojim će krenuti daljnji unutrašnjopolitički razvitak Monarhije, Hrvatski se sabor nije lako snalazio. Međusobni odnosi stranaka u njemu, kao i

zaključci što ih je donosio u toku g. 1866, pobuđuju u prvi čas dojam potpune nemoći i gotovo bezglavosti. Bila je to posljedica činjenice da su prilike u tzv. velikoj politici, koja se odvijala potpuno neovisno o volji hrvatskih političkih faktora, potisnutih u stav obrane, bile izložene stalnim promjenama i da su se čak i mnogo jači faktori, među njima i mađarski, više pouzdavali u pomoć izvana nego u svoje vlastite snage.

Poslije zaokreta u mađarskoj politici, koji je Deák uspio da provede odrekavši se zakonâ od g. 1848, nije, dakako, ni Hrvatski sabor mogao ustrajati na svojoj negaciji zajedničkih poslova, koju je izrekao g. 1861. U njihovu načelnom priznanju opet su se na istom stanovištu našle obje narodne stranke, od kojih je Samostalna narodna stranka tek poslije Mažuranićeva pada izradila svoj program, uvjetujući i dalje ulazak u Carevinsko vijeće cjelokupnošću Trojednice i potpunošću samog Vijeća. Ponovo su se, pak, razišle, a narodnjaci se i sami podvojili na pitanju konkretizacije tog načelnog priznanja. Konačno je rješenje trebalo, po mišljenju većine, sastavljene od unionista i narodnjaka, donijeti »u zajedinstvu s kraljevinom Ugarskom«, tj. solidarno s njome. Takav stav je već unaprijed isključivao mogućnost samostalnog istupanja, na kojem su samostalci inzistirali kao krajnjem rješenju, ali je pretpostavljao sklapanje sporazuma s Ugarskom još prije njezine nagodbe s Austrijom. Osim toga je ista saborska većina uvjetovala te pregovore izjavom Ugarskog sabora o prihvaćanju čl. 42. Na ponovni zahtjev vladara da se bez otezanja pristupi pregovorima o međusobnim odnosima, kao i odnosu prema Monarhiji, Hrvatski je sabor, prelazeći preko prethodnih uvjeta toga članka, izabrao regnikolarnu deputaciju, na čelu sa Strossmayerom, koja je zatim povela pregovore s regnikolarnom deputacijom Ugarskog sabora na temelju instrukcije protivne shvaćanju unionista. Prema toj instrukciji, za koju su opet zajednički glasovale obje narodne stranke, s rijetkim izuzecima, deputacija se morala držati smisla i duha čl. 42, osigurati samostalan budžet za autonomiju koja je u njemu predviđena te »osebno i neposredno« učešće Hrvatske u organu za raspravljanje zajedničkih poslova.

Za vrijeme pregovora, koji su trajali od 16. IV do 16. VI 1866. i bili prekinuti dan prije navještaja rata od strane Austrije Pruskoj, Mađari su bili skloni da popuste samo u pitanju autonomije. Bilo je očigledno da se ni na što nisu htjeli obavezati, očekujući daljnji razvoj događaja, a on im je u svakom slučaju išao u prilog — osim ako Pruska izgubi rat, što se već u početku pokazalo isključenim. Trećeg srpnja doživjela je austrijska vojska kod Kraljičina Gradca katastrofalan poraz, a 22. i. mj. završene su ratne operacije primirjem, poslije kojega je, mjesec dana kasnije (23. VIII), uslijedilo sklapanje konačnog mira. Neposredno zatim Franjo Josip I započeo je, u osobnom dodiru s Deákom, pregovore i oni su najzad doveli do nagodbe između Austrije i Ugarske na temelju naprijed spomenutog Deákova prijedloga.

Hrvatski sabor, koji od mjeseca ožujka, kad je izabrao regnikolarnu deputaciju, nije zasjedao, ponovo se sastao tek 19. studenoga. Tada je već neposredna opasnost koja je na bojištu zaprijetila opstanku Monarhije bila izbjegnuta, a nagodba je već u stvari bila utanačena, iako pregovori još nisu u svim pojedinostima bili privedeni kraju. Uza sve to je neizvjesnost o vanjskopolitičkom razvoju, s obzirom na nagao uspon

Pruske, i dalje potrajala, pa i pitanje daljnjeg opstanka Monarhije nije ništa izgubilo na svom značenju. A budući da se pregovori o nagodbi nisu vodili u javnosti niti se, sve do početka mjeseca veljače 1867, Belcredi odricao svoje, neke vrste federalističke, koncepcije, protivne dualističkoj nagodbi, politički su faktori u Monarhiji bili primorani da računaju sa svim mogućim raspletima te duboke krize.

Ta se neizvjesnost u punoj mjeri odrazila i na tok hrvatske politike od ljeta g. 1866. dalje. Nije još, doduše, potpuno objašnjeno Strossmayerovo držanje na sastanku čeških i poljskih federalista u Beču ljeti 1866, na kojem je češki političar F. L. Rieger predložio svoj nacrt federalističkog ustava izrađena na temelju postojećih historijskih pokrajina, ali je Strossmayer napustio Budimpeštu s uvjerenjem da Mađari ne žele imati Hrvate »uza se kao ravnopravan narod, nego pod sobom kao narod podložan«. Zaključio je, dakle, da program Narodne stranke treba prilagoditi novim »događajima i okolnostima«, iako njegove »glavne misli ostaju jedne te iste« (u pismu Račkom 13. VII).

Nije poznato kako je to konkretno zamišljao, ali se, vjerojatno u mjesecu kolovozu, izrazio spremnim da se odazove pozivu na suradnju koji mu je bio iz Beograda službeno upućen. Vlada kneza Mihajla Obrenovića bila je neposredno uvučena u međunarodnu politiku kakvu je tada Pruska, u odnosu prema Austriji, povela pa je ozbiljno računala s mogućnošću da se Monarhija već tada razbije. Prema jednom dokumentu, ministar I. Garašanin je, u sporazumu s knezom, podnio Strossmayeru prijedlog »tičući (se) zajedničke radnje između Trojedne Kraljevine i Srbije da se osnuje jedna jugoslavenska država nezavisna i od Austrije i od Turske«. Taj se prijedlog nije sačuvao, a nije dovoljno poznato ni to kako se ta suradnja dalje razvijala. Svakako je neočekivano brz svršetak rata, sa svima svojim neposrednim posljedicama, morao na nju odlučno utjecati. Čini se da se ona najzad ograničila samo na zajedničku akciju koju je trebalo povesti za oslobođenje Bosne i Hercegovine i njihovo ujedinjenje sa Srbijom. Promijenjen odnos snaga nije dopuštao neki drugi program rada osim, u najboljem slučaju, etapnog.

Međutim, s porazom Austrije u ratu protiv Pruske, koja je sada potpuno ovladala situacijom u Njemačkoj, nestalo je i opasnosti da Hrvatska nagodbom s Bečom postane — prema riječima A. Šenoe — »prikrpina te njemačke krparije«, tj. Njemačkog saveza, koji je Pruska svojom pobjedom zauvijek razbila. Bojazan pred tom opasnošću bila je jedan od glavnih razloga za opoziciono stanovište Narodne stranke i u doba Belcredijeva dolaska na vlast, iako je on u svom planu preuređenja Monarhije od pet, neke vrste federalnih, jedinica jednu namijenio Južnim Slavenima.

Sve su te promjene učinile Narodnu stranku sklonijom da se, u času neposredne opasnosti od uvođenja dualizma, postavi na stajalište samostalaca i zajedno s njima pokuša vladara sklonuti na sklapanje nagodbe bez ikakva obzira na Ugarsku. Kada se Hrvatski sabor 19. XI 1866. ponovo sastao, on je većinom od 86:44, uz četiri uzdržana, glasa zaključio da Trojednica ne ulazi u Ugarski sabor i zatim idućeg dana (19. XII) odobrio tekst adrese u kojemu je misao o toj nagodbi bila jasno izražena.

Polazeći od saborskih zaključaka stvorenih g. 1848, adresa je, doduše, ponovo osudila Februarski patent kao »neshodan«, ali je tačno odredila opseg zajedničkih poslova i priznala »shodnost zajedničkoga zakonarstva i uprave za sve ove poslove«, uvjetujući to priznanje povratkom »zemljišne i državne cjelokupnosti« Trojednice i uvođenjem odgovorne vlade za nju. Zajednički bi poslovi obuhvaćali: vanjsku politiku, vojsku i trgovinu s inozemstvom; financije potrebne za te poslove i uzdržavanje dvora; carine, monopole i zakonodavstvo »o kovanom novcu i državnoj vjeresiji«.

Ta je ponuda došla prekasno. Vodstvo vanjske politike preuzeo je u Beču već 30. X 1866. grof Fridrik Beust, koji je, protivno BelcredijU, nastojao da se sporazumijevanje s Ugarskom što više ubrza, a 7. II 1867. zamijenio je Belcredija i u predsjedništvu vlade. *Austro-ugarska nagodba* postala je napokon gotova stvar, iako je čitav postupak oko nje završen tek tzv. nagodbenim člankom od 21. XII 1867. ugovorenim između posebnih odbora Carevinskog vijeća i Ugarskog sabora. Monarhija se po tom zakonu dijelila u dvije države (odatle često upotrebljavani naziv Dvojna monarhija, službeno Austro-Ugarska Monarhija) povezane, osim krune, ovim zajedničkim poslovima: vanjska politika i trgovina, stajaća vojska i financije za te poslove; zakonodavstvo o neizravnim porezima, carinama, novcu, trgovačkim poslovima i vojnom sistemu (izuzevši votiranje novaka). O svim tim zajedničkim poslovima donosile su odluke tzv. delegacije sastavljene od po 60 članova jednog i drugog zakonodavnog tijela (iz obiju njihovih kuća), koje su naizmjenično zasjedale u Beču i Budimpešti, vijećajući uvijek odvojeno. Za vanjske poslove, vojsku i financije postojala su, dakako, i zajednička ministarstva. Troškovi za zajedničke poslove podmirivali su se prvenstveno iz carinskih prihoda, a ostatak je raspodijeljen u razmjeru od 70% za Austriju i 30% za Ugarsku. Ova je, najzad, morala na sebe preuzeti i dio golemoga državnog duga. Za utvrđenje financijskih obaveza i različitih pitanja koja su s time bila u vezi trebalo je svakih deset godina ugovoriti posebnu, financijsku nagodbu.

Hrvatska nije imala nikakva udjela u postanku te nagodbe. Uskoro poslije donošenja adrese od 19. XII 1866. Hrvatski sabor je odgođen (9. I 1867) i zatim ponovo sazvan za 1. V sa zadaćom da pitanje odnosa s Ugarskom najzad privede kraju. Tada je već i Ugarski sabor, svojim zaključkom od 8. IV, odredio svoje stanovište prema čl. 42, pristajući, iako nevoljko, samo na onu autonomiju koja je njime bila izuzeta iz svake diskusije. Odlučno se, pak, usprotivio zahtjevu da se Hrvatskoj vrate Rijeka i Međimurje, kao i prijedlogu da ona bude samostalno predstavljena u tijelu koje treba da raspravlja o zajedničkim poslovima za cijelu Monarhiju. Hrvatski sabor je, adresom kralju od 18. svibnja, izjavio da ne može u Ugarski sabor poslati svoje zastupnike radi sudjelovanja pri kraljevoj krunidbi, jer odnosi s Ugarskom još nisu uređeni, i još jednom je izrazio mišljenje većine sastavljene od obiju narodnih stranaka, tada već opet ujedinjenih, o svim pitanjima koja su između Hrvatske i Ugarske bila sporna. To je svoje mišljenje Sabor ponovo osnivao na čl. 42. od god. 1861. Tjedan dana kasnije (25. V 1867) Sabor je raspušten.

E. Kvaternik i I. I. Tkalac u emigraciji

Kada se E. Kvaternik 7. VII 1863, kao prognanik, opet pojavio u Parizu, međunarodna je situacija naviještala teške zaplete i mogućnost dubljih zahvata u postojeće odnose među državama. Ujedinjavanje Italije, koje je započelo s porazom Austrije 1859, nije tada bilo potpuno dovršeno; još uvijek se sjeveroistočni dio Apeninskog poluotoka, zajedno s Venecijom, nalazio pod vlašću Austrije. Garibaldi je nastavljao svoju oslobodilačku djelatnost, povezujući se s političkim emigrantima iz Habsburške monarhije, s pomoću kojih je htio podići ustanak i uz to se sa svojim dobrovoljcima iskrcati na hrvatskoj obali. U slučaju ako to uspije, Italija bi svakako ušla u rat protiv Austrije za oslobođenje Venecije. Garibaldi je već g. 1862. uputio u tom smislu poziv »narodima evropskog Istoka«, zalažući se za ideju podunavske konfederacije. Nju je iste godine, anonimno, izrazio i L. Kossuth. Prema njegovoj zamisli, Mađarska bi se udružila s Hrvatskom, Srbijom i Rumunjskom u savez sa zajedničkom vojskom, diplomacijom, trgovinskim sistemom, carinama, valutom i mjerama, te s izmjeničnim sjedištem i predsjednikom. Iako je ta ideja naišla u mađarskim političkim krugovima kod kuće na odlučan otpor, pa je i Kossuth bio zbog toga primoran da je se javno odrekne, ipak se ona i dalje razmatrala u emigrantskim krugovima, evropskoj štampi i na dvoru Napoleona III, gdje se njome oduševljavao princ Jérôme, koji je upravljao neoficijelnom vanjskom politikom svog strica. Razbijanje Habsburške monarhije učinio je tada ciljem svoje revolucionarne djelatnosti i Mihajlo Bakunjin. On je g. 1862, svojim pismom Garibaldiju, pokrenuo pitanje stvaranja slavenskih legija, među njima i hrvatske.

Svi ti pokušaji, sami po sebi nedovoljno zreli i politički nerealni, kako se to uskoro bjelodano dokazalo, dobili su neko veće značenje s izbijanjem ustanka Poljaka protiv Rusije 1863. Taj ustanak, koji je potrajao punu godinu dana, utjecao je i na odnose među velikim silama. Za razliku od drugih, Napoleon III stavio se na stranu ustanika i potkraj 1863. predložio da se sastane evropski kongres koji bi raspravio poljsko i sva druga sporna pitanja. Emigracija je tu akciju dočekala s velikim nadama i svoje pojačano nastojanje oko ustanka naroda protiv Monarhije povezala s politikom poljske revolucionarne vlade, koja se, zbog sve tješnje suradnje Austrije s Rusijom, okrenula najzad i protiv Austrije.

Daljnji nemir u međunarodne odnose počela je od g. 1862. unositi Pruska, koja se, pod vodstvom svoga kancelara O. Bismarcka, počela pripremati za konačan obračun s Austrijom. Te su pripreme već iduće godine došle jasno do izražaja prilikom rješavanja schleswig-holsteinskog pitanja, zbog kojega je 1864. izbio rat Pruske i Austrije protiv Danske.

Nadovezujući na nekadašnje svoje odnose, Kvaternik je već u sredini kolovoza 1863. uspio da ga princ Jérôme ponovo primi. Nastojao je, kao i za vrijeme svoga prvog boravka u inozemstvu, da princa zainteresira za Hrvatsku i da joj osigura dostojno mjesto u podunavskoj konfederaciji, uz koju je tada i sam pristao. Njegov pokušaj da se upozna s Bakunjinom nije uspio, ali je uspostavio prisne veze i prijateljstvo s češkim revolucionarom J. V. Fričem, koji je

surađivao i s Bakunjinom i s Poljacima. On je posredovao između potonjih i Kvaternika, a kada je ovaj prešao iz Pariza u Torino, pomogao je da ondje dođe u dodir i s mađarskom emigracijom.

Kvaternik se isprva ponadao u pomoć Francuske, ali pošto se uvjerio da njegove spomenice pisane za princa Jérôme a ostaju bez odjeka, opet se u jednom času vratio na misao iz 1860/1. da nađe rješenje hrvatskog pitanja u suradnji s Habsburgovcima. Ta misao, koja bi, na temelju potpuno samovoljnog tumačenja hrvatske Pragmatičke sankcije, trebala da od hrvatskih i slovenskih zemalja stvori najprije »Kraljevinu Hrvatsku« i da je zatim proširi sve do Drine, Kosova polja i Skadarskog jezera, bila je, dakako, gola fantazija. Odbacio ju je i A. Starčević.

Otada se Kvaternik, boraveći stalno u Italiji, priključio zajedničkoj akciji evropske emigracije. Pošto je 7. III 1864. potpisao svoje »obećanje« poljskoj revolucionarnoj vladi, čiji je plaćeni agent na taj način postao, on je svrhu svoje borbe izrazio u dnevniku 18. III ovim riječima: »Stavih si ove ciljeve: sve sile upotrebiti proti općem neprijatelju (tj. Austriji). Sva unutarnja sporna pitanja između nas, Magjara, Rumunja i Talijana za sad staviti na stranu, dok se glavni neprijatelj ne utuče. Napokon proglasit nezavisnost hrvatske krune i države.« Suradnja s Poljacima doista je urodila plodom, iako je on, stjecajem prilika, ostao samo na papiru. U ugovoru »izmegju poljske i magjarske vlade«, dakako u emigraciji (8. III 1864), Mađari su se — kako je Kvaternik zapisao — obvezali »štovati svetu volju našu, hoćemo li biti samostalna i nezavisna država ili sklopiti kakav federativni savez s njima«. Međutim, njegova se suradnja s Talijanima ubrzo razbila na pitanju pripadnosti Istre i Dalmacije, koje su zemlje prisvajali i garibaldinci. Uzalud je Kvaternik u člancima na talijanskom jeziku osporavao opravdanost tih teritorijalnih pretenzija. Uspio je samo u tome da je Garibaldi jednim pismom, upućenim njemu, osudio takvo stanovište, ali se u javnosti nije time ništa promijenilo nabolje.

Neko se vrijeme ipak činilo kao da akcija emigracije neće biti uzaludna. Garibaldi se ozbiljno spremao na iskrcavanje i s Kvaternikom, štaviše, posredovanjem Poljaka, ugovorio neke uvjete koje je ovaj smatrao neophodnim u interesu hrvatske samostalnosti. Kvaternik je, osim toga, uz pomoć Friča, štampao u Ženevi proglase hrvatske »narodne vlade« na graničare za slučaj akcije i pripremao osnivanje hrvatske legije. Preko poljskih agenata uspostavio je vezu s domovinom, gdje je u Zagrebu sastavljena neke vrste »narodna vlada porazdijeljena u ministarstva«. Iako je postojanje takve »vlade« zasvjedočeno s više podataka, njezina pojava nije još dovoljno objašnjena. Osim Starčevića spominju se kao njezini članovi poimenično samo Kušlan i Bogović. Ali tek što je Kvaternik 20. V unio u svoj dnevnik tu vijest, samo je četiri dana kasnije (24. V) morao zapisati i to da je »poljski ustanak na umoru«. S propašću tog ustanka nestalo je i mogućnosti da se započeta akcija nastavi. Francuska i Italija, koje su je isprva potajno pomagale, doskora su se povukle, uvjerivši se u njezinu jalovost.

Upravo tih posljednjih dana Kvaternik je za poljsku revolucionarnu vladu 20. V 1864. napisao jednu Promemoriju, koju je u isti mah namijenio i princu Jérômeu. U njoj je razradio misao o potrebi

francusko-hrvatsko-poljskog saveza, koji bi, po njegovu uvjerenju, najbolje osigurao slobodan razvitak Hrvatske, odlučan utjecaj Francuske u Evropi i misiju Poljske na okupljanju katoličkih Slavena. Samo je u takvom savezu vidio Hrvatsku zaštićenu od teritorijalnih pretenzija Mađara, Nijemaca i Talijana, ali je uz to istakao i njegovu izrazito katoličku usmjerenost, kojom ga je suprotstavio rusko-srpskom pravoslavlju. Samo je u takvom savezu vidio mogućnost da ta načelna opreka bude prevladana — »apsorbirajući politički Srbe«. U slučaju, pak, da se takav savez ne bi mogao stvoriti, Kvaternik je, kao »hrvatski sistem za slučaj rezerve«, predvidio pristajanje uz njegovu protivnost. »Nu ako ne možemo postići tu svrhu« — pisao je — »nastojimo da ostanemo bar Slaveni, pa da se proglasimo, ako bude nužda, i Srbima, da tako spasimo rusku politiku, podupirući uistinu ovo despotično slavjanstvo na taj način, da ono konačno promijeni pravac svoje politike, kako je rekao Garibaldi u Rimu — ali naravno tek s vremenom. Na taj bismo način izmakli za budućnost ropstvu neslavenskom i odnarodjivanju naše rase, jer smo ugroženi i sa strane Talijana i Madžara.«

Kvaternik se zadržao u Italiji do g. 1865, kad se vratio u domovinu da je odmah zatim napusti kao prognani ruski državljanin. Našavši se ponovo u Italiji, pokušao je da na početku g. 1867, uz pomoć vojnog bjegunca Ante Rakijaša, pokrene u Dalmaciji ustanak, ali je Rakijaš bio vrlo brzo uhvaćen i osuđen kao dezerter. Uostalom, uvjeta za ustanak nije ondje bilo. Tek amnestija koju je Franjo Josip I prilikom svoje krunidbe 1867. udijelio omogućila je Kvaterniku konačan povratak kući.

Kad se Kvaternik g. 1864. našao u Torinu, ondje je već boravio I. I. Tkalac, koji je poslije svog bijega iz Austrije g. 1863. stupio u službu talijanske vlade. Nije, dakle, mogao da razvije neku samostalnu političku djelatnost kao Kvaternik niti je njegov politički rad mogao uopće utjecati na daljnji razvoj hrvatske politike. Uza sve to zavređuje njegov slučaj pažnju zbog toga što je Tkalac tada bio nesumnjivo jedan od najjačih hrvatskih intelektualaca i što je svojim publicističkim radom na njemačkom jeziku utisnuo jak osobni pečat političkom razvoju u Monarhiji od g. 1861. do 1863. Međutim, kao što se prije 1848. nije nikada smatrao »ilircem«, tako nije ni u hrvatskom političkom životu poslije pada apsolutizma neposredno sudjelovao niti je zastupao bilo koji od njegovih pravaca. Nastojao je da u svojim novinama *Ost und West* govori u ime neke zajedničke slavenske politike i da uz to promiče suradnju naroda u Monarhiji, uvjeren da je ovoj, poslije neuspjele revolucije, opstanak na duže vrijeme osiguran. Stojeći na stanovištu Oktobarske diplome, napadao je Schmerlingovu politiku centralizacije i borio se za reviziju Februarskog patenta. Ni g. 1865, kako sam konstatira, nije vjerovao u mogućnost da se Monarhija razbije i ustupi mjesto konfederaciji naroda.

Za razliku od Kvaternika, koji je sav svoj život, već od kraja pedesetih godina dalje, ispunio borbom za oslobođenje svog naroda, Tkalac je tek g. 1866, u doba teške međunarodne krize i austrijsko-talijanskog rata, izrazio mišljenje da je najzad došlo vrijeme za rješenje »austrijskog pitanja« revolucijom. Učinio je to u brošuri: *Pitanje austrijsko, kome, kako i kada valja rešiti ga?*, koju je kao »poslanicu«

namijenio Hrvatima i Srbima. Budući da je gotovo čitava naklada tog spisa bila već za rata uništena, pa je tek poneki primjerak stigao u Hrvatsku, on nije za sobom ostavio nikakav trag i značenje mu je ostalo ograničeno samo na piščevu ličnost. Tkalac je i u njemu ostao dosljedan svom otporu protiv ilirizma, smatrajući da je on »sramotan bankrot politički i moralni učinio«, a osudio je i njegov nastavak u »jugoslavenskoj politici zagrebačkoj«, tj. u jugoslavenstvu Strossmayera i Račkog, pripisujući mu, netačno, nastojanje da bi se »sav narod naš pod Austrijom sjedinio«. Upravo događaji u vezi s ratom 1866. i tadašnja politika Narodne stranke, sakrivena pred javnošću, dokazuju neispravnost ove ocjene. Tkalac je, doduše, kao i Kvaternik g. 1859, polazio od konstatacije da je habsburška dinastija već g. 1849, oktroirajući ustav od 4. III, ionako »smelom rukom razderala dvostrani ugovor usled kojeg je ona na prestolj ugarski i hrvatski stupila«, ali je »začetak« revolucije, koja bi taj raskid učinila konačnim, nalazio u inicijativi Hrvatskog sabora. Trebalo bi da on zahtijeva povlačenje krajiške vojske s talijanskog bojišta i da u slučaju careva odbijanja proglasi dinastiju svrgnutom. Taj je plan, zasnovan u interesu vlade kojoj je Tkalac služio, bio isto tako nerealan kao i Kvaternikova vjera u mogućnost ustanka, ali mu je, osim toga, nedostajala i osnovna pretpostavka od koje je pri tom polazio. Hrvatski sabor nije za cijelo vrijeme rata uopće zasjedao!

Osim spomenutog spisa Tkalac je, neovisno od Kvaternika, također nastojao da se, s pomoću Kossutha, neposrednije uključi u akciju evropske emigracije protiv Austrije, ali se najzad i sam uvjerio u nemogućnost iskrene suradnje s Kossuthom. Kasnije nije nikada više pokušao da bilo kako utječe na politički razvitak u domovini; kao talijanski državljanin i državni službenik nije to ni mogao učiniti.

Hrvatska politika i jugoslavensko pitanje

Premda je Sabor formalno zasjedao od kraja g. 1865. do sredine g. 1867, on je, zbog svojih odgoda, raspravljao u stvari svega oko šest mjeseci, i to gotovo isključivo o državnopravnim pitanjima koja su mu bila kraljevim reskriptima uvijek iznova stavljena u dužnost. Od ostalih pitanja pripalo je osobito značenje hrvatsko-srpskim odnosima. Hrvatski je sabor, doduše, već g. 1861. priznao postojanje srpskog naroda u Hrvatskoj, ali se duboko uvriježena ideja političke narodnosti, koja je nužno proizlazila iz osnovne zamisli državnog prava, zajedničke svima političkim strankama u Hrvata, nije lako mirila s tim priznanjem. Postojala je nesumnjiva opasnost da se priznanjem srpskog naroda kao »diplomatičkoga« na tlu Hrvatske ugrozi državnopravna podloga hrvatskog otpora protiv mađarske premoći u cjelini. Međutim, ni u kojem slučaju nije se mogla ni smjela poricati etnička opstojnost srpskog naroda. A upravo je takvo gledište došlo do izražaja u katalogu *Prve izložbe dalmatinsko-hrvatsko-slavonske*, koja se održala u Zagrebu od kolovoza do listopada 1864. U statističkim podacima o »narodnostima« u Hrvatskoj navedeni su ondje čak i sasvim malobrojni Cigani (1570) i Armenci (41), ali su potpuno izostavljeni Srbi. Prema tom katalogu

stanovnici čitave Trojednice »jesu po narodnosti gotovo sami Hrvati koji obsižu prieko 95 postotakah od ukupnoga pučanstva«, i od kojih jedna četvrtina otpada na »grčko-nesjedinjeno vjeroizpoviedanje«.

Prema svjedočanstvu Svetozara Miletića, koji je g. 1865. izabran u Hrvatski sabor, »iz toga se porodili nemili pojavi u sriemskoj županiji, jer je sjeme razdora palo na uvriedjeno čuvstvo naroda srbskog«. Možda je baš taj događaj potakao Jovana Subotića da, odustajući unaprijed od svakog obrazloženja, predloži 29. I 1866. promjenu pridjeva *naš*, uz imenicu »narod« u tekstu adrese, u *hrvatsko-srpski*. Većina u Saboru nije, s razlogom, primila tu promjenu kao opravdanu, jer tekst adrese, kako ga je sastavio F. Rački, nije ni u čem vrijeđao prava srpskog naroda. U diskusiji su srpski zastupnici, među njima i Miletić, zastupali mišljenje o »podpunoj individualnosti« i srpskog i hrvatskog naroda, dok su hrvatski zastupnici, koji su uglavnom pripadali Narodnoj stranci, isticali potpunu ravnopravnost obaju naroda kao neospornu činjenicu. Kušlan je pri tom srpskoj državnoj misli, s njenim žarištem u Kneževini Srbiji, suprotstavio hrvatsku državnu misao, koja bi »diplomatičkim« priznanjem srpskog imena izgubila svoje nacionalno obilježje. »Ovu državu našu«, — rekao je — »koja se naprama vladaocu, naprama ostalom diplomatičkom svietu nazivlje izključno hrvatskom, niti se drugačije nazvati može, mi nikakovoj slozi za ljubav s nikim na svietu dieliti nemožemo.«

Premda je većina, najzad, odbacila Subotićev prijedlog, zadržavši prvobitan tekst adrese, ipak je Mihajlo Polit-Desančić 8. III 1866. ponovo pokrenuo diskusiju o tom pitanju, podnijevši Saboru »predstavku občinstva županije sriemske, da sabor prizna ravnopravnost srbskoga i hrvatskoga naroda u trojednoj kraljevini«. Budući da je izabran odbor, koji bi — prema riječima Antuna Vakanovića kao predlagača — »ponajprije pojam srbstva definirao, jer mnogimi taj pojam nije jasan«, a sam je Sabor ionako bio doskora odgođen i zatim potpuno zaokupljen državnopravnom raspravom, o prijedlogu srijemske županije nije se više govorilo, niti se u saborskom zapisniku spominje neki izvještaj spomenutog odbora. Tek u času donošenja posljednjega negativnog odgovora na kraljev reskript, uoči svoga raspusta, Hrvatski je sabor 11. svibnja 1867 — na prijedlog Ivana Vončine — svečano izjavio »da Trojedna Kraljevina priznaje narod srpski, koji u njoj stanuje, kao sa narodom hrvatskim istovjetan i ravnopravan«. Vončina je potrebu toga zaključka opravdavao neizvjesnošću daljnjeg razvitka koji Hrvati i Srbi ne smiju dočekati podvojeni. Sabor je zaključak donio jednoglasno, a njegov je predsjednik, objavljujući ga, konstatirao da je Hrvatski sabor bio u tom pitanju od g. 1848. dalje uvijek dosljedan.

Ako Subotićev prijedlog, kao neumjestan, nije naišao na odobravanje ni nekih beogradskih novina, osobito *Svetovida*, neki podaci govore u prilog mišljenju da je Ilija Garašanin, koji je g. 1866. dao poticaj za sporazum između srpske vlade i Narodne stranke, utjecao na donošenje zaključka o priznanju srpskog naroda. Svakako je upadljiva bliska vremenska podudarnost između toga zaključka i nacrta za spomenuti sporazum koji je, zacijelo u ožujku 1867, Antonije Orešković, posrednik između vodstva Narodne stranke i srpske vlade, predložio Garašaninu i koji je zatim, s nekim promjenama narodnjačko

vodstvo vjerojatno i usvojilo. Međutim, iako je Garašanin kao cilj te suradnje i sam istakao »oslobođenje hristijana pod jarmom turskim stenjujući, za stvoriti polje radi sajedinjenja sviju jugoslavenski plemena u jednu saveznu državu«, ipak je dosljedno izbjegavao da među pučanstvom u Bosni spomene i Hrvate, a izbacio je iz nacrta i ono mjesto koje Zagrebu dodjeljuje zadaću da oko sebe okuplja »austrijske Jugoslavene« i napose Slovence. Kao ni njegovo *Načertanije* iz g. 1844, tako ni ovaj Garašaninov »program« nije, u stvari, slijedio politiku pune nacionalne ravnopravnosti.

Nije izvjesno da li se i kako taj sporazum konkretno provodio u život. Mrazović je potkraj g. 1867. predložio neke mjere kojima bi se, prema njegovu mišljenju, mogla s hrvatske strane poduprijeti vojna akcija Srbije u Bosni, a na početku g. 1868, kad je već bio obaviješten o preokretu u politici kneza Mihajla, koja je uslijedila poslije njegova sastanka s predsjednikom ugarske vlade Gyulom Andrássyjem u mjesecu kolovozu, ocijenio je tu promjenu kao izdaju zajednički ugovorenog programa i zaključio da je zbog toga i »posebni« program Narodne stranke bio »poremećen«. Doista je Garašaninov program sadržavao, među ostalim, i obavezu da će Trojednica »izbjegavati savez s Ugarskom i Bečom da bi imala za budućnost ruke sasvim slobodne; ili, ako to ne uzmože, na takav će samo savez s Mađarima pristati, kakvim će se moći što slobodnije okretati kod svoje kuće«, ali nije zasada jasno kako se ta obaveza mogla odraziti na konkretnu politiku Narodne stranke od proljeća g. 1867. dalje.

Još prije konačnog odbijanja da Hrvatski sabor sudjeluje pri kraljevoj krunidbi (18. V 1867), morali su se, na pritisak odozgo, povući iz Sabora Strossmayer i Mažuranić, koji je sastavio nacrt posljednje adrese. Pošto je Sabor 25. i. mj. raspušten, ban Šokčević predao je 27. VI ostavku, a namjesnikom banske časti imenovan je unionist barun Levin Rauch, s izričitom zadaćom da provede nagodbu. Zaredali su progoni narodnjaka; istaknutiji među njima koji su se nalazili u državnoj službi otpušteni su, a 19. VIII ponovo je zabranjen *Pozor*, koji je poslije Schmerlingova pada 1865. mogao opet izlaziti. Ti su progoni postigli vrhunac za vrijeme izbora u studenom i prosincu; na osnovu oktroiranog izbornog reda od 20. X 1867, u kojem je broj biranih zastupnika smanjen na svega 66 (bez Vojne krajine, koja taj put nije u izborima uopće sudjelovala), a broj virilista — unionista vraćen na nekadašnje stanje, oni su Narodnoj stranci nanijeli težak poraz. U svemu je izabrano 14 narodnjaka, a jedanaest njih se, prosvjedujući protiv nezakonitosti izbora, odmah i povuklo iz Sabora. Put prema nagodbi bio je sada za unioniste sasvim otvoren.

Otada je težište u politici Narodne stranke potpuno prebačeno na unutrašnje prilike. Mrazović je 29. veljače 1868, u pismu Orešković u, odbacio svaku pomisao na suradnju bilo s kojom vanjskom silom, »van pomoćju države u kojoj sad živimo« i unutar koje će biti moguće »privući srodne življe, pak bilo to za prvi mah i u podređenu kombinaciju, nu koja uz raširenо narodno jedinstvo mora konačno uroditi narodnom i državnom samostalnošću«.

Premda su državnopravna pitanja stalno zaokupljala poglavitu pažnju narodnjaka, ipak oni nisu zanemarili ni pitanje daljnjih odnosa

prema ostalim Južnim Slavenima u Monarhiji. Nisu to pokazali samo u pitanju priznanja srpskog naroda na tlu Hrvatske nego i svojim zalaganjem za obnovu Srpske vojvodine.

Pitanje odnosa prema Slovencima nije, razumljivo, bilo toliko politički aktualno, a ni isticanje tobožnjega prava Hrvatske na dio njihova etničkog teritorija nije imalo neko praktično značenje, iako nije pogodovalo učvršćenju međusobnih veza. Narodna stranka je i dalje zastupala mišljenje o štokavštini kao zajedničkom književnom jeziku i za Slovence, ali — za razliku od pravaša — nije im odricala pravo na vlastito ime i nacionalnu (plemensku) individualnost. *Pozor* je, štaviše, do svoje obustave g. 1864, pokazao dovoljno razumijevanja za veliku osjetljivost jezičnog pitanja. Perkovac je, doduše, kao njegov urednik, potkraj mjeseca lipnja g. 1863. izrazio želju da Slovenci »uzmu pisati hrvatskim jezikom, prigrle hrvatsku književnost«. »Hrvati i Slovenci« — zaključio je tada — »svezani do sada bratskom, plemenskom ljubavi i iskrenim međusobnim štovanjem, da su jošte svezani jednim, općenitim književnim jezikom, bili bi tvrdi otpor proti silno udarajućoj njemštini i talijanštini.« On je, u prijevodu, prenio u svoj list diskusiju koja se u to vrijeme povela o tom pitanju u ljubljanskom listu *Naprej* — uređivao ga je književnik Fran Levstik — i nije ničim osporio mišljenje Ljudevita Tomšiča da ne valja u toj stvari žuriti, iako je razlika u književnom jeziku, prema Tomšičevu mišljenju, »tako malena, da bi se mogla s vremenom i neznatnim trudom ukloniti«. Tomšič se, dakle, zalagao za jezično primicanje »velikomu narodu jugoslavenskomu«, ali »ne najedan mah nego lagano, dobro znajuć, da se lagano iduć dalje dodje«. Ta je diskusija pokazala da misao o jezičnom približavanju Hrvatima i Srbima — kako je konstatirao *Naprej* — »goji ne samo kakov pojedinac nego veliki broj prosviećene slovenske mladeži i priljetnih rodoljubah«.

U povodu 300-godišnjice junačke smrti Nikole Šubića Zrinskoga, u prosincu g. 1866, u Zagrebu se pojavila slovenska delegacija, sastavljena od istaknutih političara i predvođena Janezom Bleiweisom. Slovenski se narod u to vrijeme također našao na prekretnici koja ga je upućivala na nove putove u njegovoj nacionalnoj politici. Zahvaljujući porazu Austrije na bojištu g. 1866, on se oslobodio stoljetne pripadnosti njemačkom Reichu, ali mu je zaprijetila opasnost da u slučaju dualističkog uređenja bude izložen pojačanom pritisku austrijskih Nijemaca. Budući da nije raspolagao nikakvim državnim pravom, nije čak uzet u obzir ni u Riegerovu nacrtu austrijske federacije, koji je g. 1866. postao program slavenskih federalista. U toj situaciji bila je politička suradnja s Hrvatima poželjna i korisna. Bleiweis je to izrazio riječima da su Slovenci »došli u Zagreb, da se sa braćom Hrvatima pobliže pobrate, što neka znadu i u Beču i u Pešti«. Taj je prvi politički dodir u povijesti hrvatsko-slovenskih odnosa urodio najzad g. 1870, u času pruske pobjede nad Francuskom, prvim zajedničkim programom za daljnju političku djelatnost svih Južnih Slavena u granicama Monarhije.

Bleiweis se, kao jedini od Slovenaca, nalazio i među prvom 14-oricom jugoslavenskih javnih radnika, koje je Hrvatski sabor g. 1866, poslije odobrenja njenih pravila, izabrao za članove *Jugoslavenske aka-*

demije znanosti i umjetnosti. Prema zamisli njezina osnivača biskupa Strossmayera, ta je ustanova trebalo da bude žarište znanstvenog rada za sve Južne Slavene i da napose poradi na njihovu književnu jedinstvu. Premda je već g. 1860/1. položen financijski i organizacioni temelj njenom radu, ipak je pristanak vladara uslijedio tek 4. ožujka 1866. Do toga vremena je hrvatska nauka morala svojim prvim znanstvenim časopisom *Književnikom*, koji je F. Rački g. 1864. pokrenuo u suradnji s V. Jagićem i J. Torbarom, dokazati da raspolaže s dovoljno istaknutih znanstvenih radnika, a ni politička opozicija Narodne stranke, koja je stajala iza tih nastojanja, nije bila pogodna da ubrza kraljev pristanak. S potvrdom izbora Račkog za predsjednika 10. IV 1867. uklonjena je najzad posljednja zapreka da Akademija proradi.

Hrvatsko-ugarska nagodba

Eksodus dvanaestorice narodnjaka, od četrnaest njih koliko je potkraj g. 1867. izabrano u Sabor, bila je teška politička pogreška. Narodna stranka, koja je već prije ostala bez štampe, izgubila je na taj način svaku mogućnost da utječe na raspoloženje javnosti i na rad Hrvatskog sabora. Unionisti su, doduše, potpuno ovladali Saborom, u kojem su zadržali većinu do idućih izbora g. 1871, ali ni oni nisu bili u pitanju nagodbe s Ugarskom jednodušni. Daljnji je razvoj događaja pokazao da je, uz prisutnost narodnjaka, postojala mogućnost da se stvori takva saborska opozicija koja bi bila dovoljno jaka da, u najmanju ruku, ometa podatnu većinu u njezinu popuštanju mađarskim zahtjevima.

Premda su svi unionisti bez razlike pristajali uz načelno stajalište Mađara, prema kojemu u državnopravnim odnosima između Hrvatske i Ugarske nije g. 1848. bilo nikakva pravnog prekida, zbog čega otpadaju i prethodni uvjeti za ulazak u neposredne pregovore o nagodbi, ipak su neki od njih nastojali da Hrvatskoj osiguraju što više političke i financijske samostalnosti u »zajedinstvu« s Ugarskom. U tom je smislu Jovan Živković već u početku prosinca 1867. izradio neke vrste program koji je bio vrlo blizak narodnjačkom, a barun Lazar Hellenbach je nizom članaka utirao put koaliciji koja bi bila dovoljno moćna da Raucha ukloni s vlasti. Budući da je i grof Julije Janković, nedavno još neprijeporni vođa unionista, zastupao slično mišljenje, značenje je te manjine među unionistima bilo prilično veliko.

Međutim, Narodna stranka nije u tom pogledu imala nikakav određen stav. Pošto je, gotovo u isto vrijeme, doživjela pravi slom na izborima i uz to izgubila svaki oslonac u srpskoj vladi, koja je i sama težila za sporazumom s Ugarskom, ona osim načelne negacije nije tada imala nikakav konkretan program. To se osobito odrazilo na pisanje njezina organa, koji je od mjeseca rujna 1867, pod imenom *Novi Pozor*, uređivao u Beču Josip Mišković, oslanjajući se uglavnom samo na vlastite snage i sposobnost snalaženja. Od ostalih vođa jedini je Ivan Perkovac bio sklon što tješnjoj suradnji s manjinom unionista.

Taj je pokušaj imao, štaviše, širu međunarodnu pozadinu. Potkraj mjeseca lipnja srpska je vlada pokušala da preko svog agenta Antonija Oreškovića sklone Strossmayera i Matiju Mrazovića na popuštanje. Sličnih je pokušaja bilo i na mađarskoj strani, gdje je, pored drugih, i Férénez Deák bio sklon da Hrvatskoj osigura financijsku samostalnost. Budući da se u ljeto 1868. pojavio u Pešti i princ Napoleon, Mišković je, kao i mnogi drugi suvremenici, bio uvjeren da iza tih pokušaja stoji također Francuska. Međutim, iako Deák nije bio među mađarskim prvacima osamljen, pa je čak i opozicija nezavišnjaka u svojoj štampi izražavala slično mišljenje, ipak je Gyula Andrássy, kao ugarski ministar-predsjednik, bio odlučno protivan tome da se Hrvatskoj prizna financijska samostalnost i autonomija veća od minimuma sadržanog u zak. čl. 42. iz g. 1861. U tom otporu podržavao ga je austrijski kancelar F. Beust, jer se bojao da financijska samostalnost Hrvatske ne ojača ionako osjetljivu opoziciju Čeha prema dualističkom sistemu.

Sav taj splet najrazličitijih političkih utjecaja odrazio se na tok pregovora koje je regnikolarna deputacija, izabrana 30. siječnja u Hrvatskom saboru, povela do zaključno 24. srpnja s ugarskom regnikolarnom deputacijom. Od dvanaest članova hrvatske deputacije, među kojima su manjinu unionista zastupali Živković, Janković i Ignjat Brlić, većina ih je bila iz redova činovnika vjernih Rauchu; predvodio ih je državni nadodvjetnik Josip Žuvić, nekadašnji ilirac, kao što je to bio i Antun Vakanović, predsjednik hrvatske deputacije.

Ključno pitanje u tim pregovorima bilo je pitanje autonomnog budžeta, tj. vlastitih sredstava za autonomnu upravu i zakonodavstvo. Od uže političkih pitanja, pak, najvažnija su se odnosila na stupanj ovisnosti organa izvršne vlasti, prvenstveno bana, o ugarskoj vladi. U skladu s čl. 42. od g. 1861. nije se raspravljalo o minimumu autonomije koju je Hrvatska već dotada uživala, tj. o unutrašnjoj upravi (administraciji), školstvu s »bogoštovjem« (crkvenim poslovima) i pravosuđem. Pod dojmom brojčanih podataka koje je ugarska deputacija iznijela i prema kojima bi udio Hrvatske u podnošenju zajedničkih troškova bio tako velik da ona vlastitim prihodima ne bi mogla pokriti ni rashode za svoju minimalnu autonomiju, većina hrvatske deputacije je najzad pristala da žrtvuje financijsku samostalnost za gotovu godišnju svotu (paušal) od 2,2 milijuna forinti, koja bi, prema računu ugarske vlade, iznosila 45% tadašnjih prihoda Hrvatske (tzv. tangenta). Uza sve to je ugarska deputacija zahtijevala da se u tekstu nagodbe odredi i tzv. kvota, tj. procentualni iznos koji od zajedničkih rashoda cijele Monarhije otpada, u okviru ugarskog udjela, na Hrvatsku i koji je, tobože, utvrđen sa 6,44%. Posljedica je toga bila da je Hrvatska, iako je za sve zajedničke poslove odlazilo, prema tadašnjem računu, 55% njezinih prihoda, već od prvog časa smatrana na mađarskoj strani dužnikom koji nije sposoban da podmiri svoj dio troškova za poslove zajedničke Monarhiji.

Prema tome, hrvatsko-ugarsku nagodbu je na kraju većina u obje regnikolarne deputacije primila u onom obliku u kojem ju je predložila ugarska deputacija. Odlučnu ulogu imao je u tome sam Andrássy. Ugarska je nagodbom priznala »kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji« status političkog naroda koji s Ugarskom sačinjava »jednu te istu državnu zajednicu«. Ona, štaviše, u § 65. »priznaje zemljištnu cjelokupnost« hrvatskih zemalja, obvezujući se da poradi na sjedinjenju

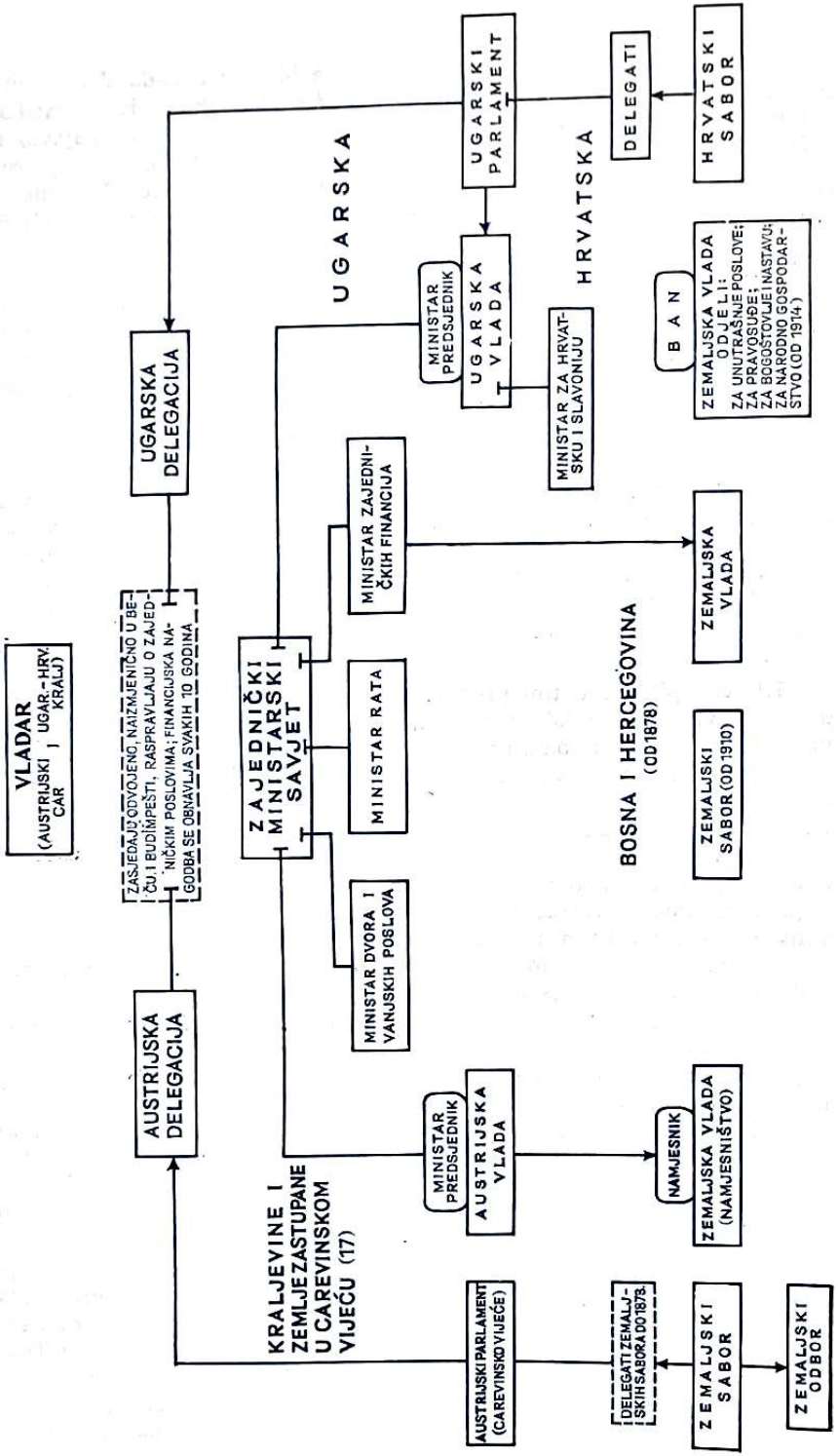

DUALISTIČKI SISTEM AUSTRO-UGARSKE MONARHIJE (1867—1918)

Vojne krajine i pridruženju Dalmacije (uz njezinu suglasnost) Hrvatskoj i Slavoniji. Službenim jezikom za autonomne poslove i »za organe zajedničke vlade« (§ 56) određuje se »hrvatski jezik«. Bana, koji stoji »na čelu autonomne vlade« i odgovoran je Hrvatskom saboru, imenuje vladar na prijedlog i uz premapotpis »zajedničkog kr. ugarskoga ministarskoga predsjednika« (§ 51), a u »središnjoj vladi« zastupa interese Hrvatske »posebni dalmatinsko-hrvatsko-slavonski ministar bez listnice«, odgovoran Ugarskom saboru, koji treba da bude neka, bliže neodređena, »sveza« između vladara i zemaljske vlade (§ 44). Zastupnike u zajednički sabor trebalo je da Hrvatski sabor bira iz svoje sredine (§ 34), ali oni nisu, kao do g. 1848, predstavljali Hrvatsku kolektivno, nego individualno (osobno), tako da ih je većina zajedničkog sabora mogla uvijek preglasati. Državnu samostalnost Hrvatske pogotovu je teško pogađala odredba § 41, prema kojoj zajednički sabor bira pet njezinih predstavnika u ugarskoj delegaciji za raspravljanje zajedničkih poslova s Austrijom.

Dvije su odredbe omogućavale ubuduće neposrednije upletanje ugarske vlade u nesmetano odvijanje uprave u Hrvatskoj. U § 45. predviđeno je da zemaljski organi vlasti »neposredno« izvršuju odredbe središnje vlade ako ona ne bi imala vlastitih organa. Prema § 46, pak, mogli su se u te organe imenovati »domaći sinovi« »u koliko to samo moguće bude«. Daljnji je razvoj uskoro pokazao kakve su opasnosti ti paragrafi krili u sebi po samostalnost Hrvatske. Nisu samo općine bile primorane da na svoj trošak preuzimaju funkcije zajedničkih poreznih oblasti nego su u zajedničkim poslovima, među kojima je sve više raslo značenje željezničkog prometa, u sve većem broju namještani Mađari, koji povrh toga nisu ni poznavali hrvatski jezik.

Samo u jednom pitanju nije se hrvatska deputacija u cjelini suglasila s ugarskim prijedlogom: u pitanju pripadnosti Rijeke i njezina kotara. Zbog toga je prvobitni tekst § 66, kojim se određuje zemljišni opseg Hrvatske, izlučio iz njega »grad Rijeku i njegov kotar«, konstatirajući uz to da o njima »među oba saborska odbora nagodba nije uspjela«. S tim je tekstom Hrvatski sabor 24. rujna, ne ulazeći u specijalnu debatu, nagodbu primio, pa je ona 8. studenoga dobila i kraljevu sankciju. Ugarski je sabor međutim odbio da nagodbu u tom obliku odobri, zaključivši jednoglasno da »grad Rijeka s kotarom pripada neposredno kraljevini Ugarskoj, pa da se prema tome ima odmah njoj i utjeloviti«. Budući da je Andrássy zaprijetio da nagodbu u njezinu prvobitnom obliku neće uzakoniti, vladar je svojim reskriptom od 8. XI predložio objema saborima kompromisno rješenje, prema kojemu je konačan tekst promijenjen u tom smislu da grad, luka i kotar Rijeka »sačinjavaju posebno s ugarskom krunom spojeno tijelo *(separatum sacrae regni coronae adnexum corpus)*«, a da o njegovoj autonomiji te o zakonodavnim i upravnim odnosima »imat će se putem odborskih razpravah između sabora kraljevine Ugarske i sabora kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije i grada Rijeke opće sporazumljenje postići«. Tako promijenjen tekst ušao je u ponovo prepisan mađarski original nagodbe, pa je on u tom obliku i dobio kraljevu sankciju, a na hrvatski original, već prije sankcioniran, prilijepljen je naknadno novi tekst (»riječka krpica«).

AUSTRO-UGARSKA MONARHIJA (1867)

Iako su se pregovori o tom pitanju vodili do u početak g. 1870, neko sporazumno rješenje nije nađeno. Hrvatski sabor je najzad, jednim svojim nerazumnim postupkom, i sam predložio da Rijekom do daljnjega upravlja ugarska vlada. Na to je Ugarski sabor proglasio u tom smislu »provizorij«, koji je i Hrvatski sabor 20. VII 1870. većinom glasova (55:10) odobrio. Budući da se pregovori o tom pitanju nisu nikad više obnovili, to je provizorno rješenje ostalo u stvari konačno sve do propasti Monarhije g. 1918.

Zadaća koju je Levin Rauch, kao namjesnik banske časti, preuzeo bila je primanjem nagodbe ispunjena. Priznanje je uslijedilo njegovim imenovanjem za bana 8. XII 1868. i svečanom instalacijom u tu čast iduće godine, posljednjom te vrste. Na tom se položaju Rauch održao do 26. I 1871.

U vezi s provođenjem nagodbe u život definitivno je ukinuta Hrvatska dvorska kancelarija kao vrhovna upravna oblast za Hrvatsku i Slavoniju, sa sjedištem u Beču, a Kraljevsko namjesničko vijeće u Zagrebu, dotadašnji neposredni organ uprave, zamijenjeno je *Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskom vladom* podijeljenom do g. 1914. u tri odjela: 1. *»za poslove nutarnje i za poslove proračuna«*, 2. *»za bogoštovje i nastavu«* i 3. *za pravosuđe*. Prvi je odjel imao mnogo širi djelokrug od administracije u užem smislu. Osim javne sigurnosti i uprave obuhvaćao je zdravstvo, »poslove ubožtvene«, javne građevine, »težitbu (kulturu) zemlje« i dr., za koje su poslove utvrđeni odgovarajući odsjeci. Autonomno pravosuđe, koje je uključivalo i »sudbenost u svih molbah«, nije se, međutim, protezalo na »sudbenost glede pomorskoga prava« (§ 48).

Premda je Kraljevina Hrvatska i Slavonija imala na osnovu nagodbe neka nesumnjiva obilježja posebne državnosti (teritorij, granice, vlastito zakonodavstvo, uprava i dr.), koje je naslijedila iz svoje feudalne prošlosti, ipak su joj nedostajala neka bitna obilježja države. Nije samo po zajedničkim poslovima bila podređena ugarskim ministarstvima financija, trgovine, saobraćaja i vojske (domobranstvo, s hrvatskim komandnim jezikom) nego je i u osnovnim linijama svoga političkog razvitka ovisila prvenstveno o ugarskoj vladi i napose o njenom ministru predsjedniku. Hrvatsko-slavonski odsjeci u zajedničkim ministarstvima, koje nagodba predviđa, doskora su izgubili svaki dublji smisao i najzad prestali postojati. Osim toga, Hrvatska nije imala svoga vlastitog državljanstva, a u odnosima s Austrijom i inozemstvom njezina individualnost nije dolazila ni do kakva izražaja.

Borba Narodne stranke protiv nagodbe

Poslije teških udaraca koje je doživjela zimi g. 1867/8. Narodna se stranka sporo pribirala. Još na početku g. 1868. Miškatović ju je smatrao »raspršenom«, a Mrazović je konstatirao da je »na okupu« drži samo *Novi Pozor* sa svojih 500 pretplatnika. Uza sve to pomišljalo se čak i na njegovu obustavu jer je izdavanje stranačkog organa daleko izvan Hrvatske, u Beču, nailazilo na mnoge teškoće. Kad mu je Rauchova vlada najzad oduzela i pravo da putem pošte dođe u ruke pretplatnika, njegovo je daljnje izlaženje doista izgubilo svaki smisao. Već prije njegove obustave 13. V 1869. Perkovac, koji je, uz Miškatovića, bio prvenstveno pozvan da se za nj brine, odrekao se političke aktivnosti i, pokrenuvši g. 1869. časopis *Vienac*, potpuno se posvetio književnosti. Bio je uvjeren da je najpreča zadaća buđenje nacionalne svijesti putem kulturnog rada.

Međutim, negativan odnos Narodne stranke prema nagodbi odgovarao je općenitom raspoloženju javnosti, a Rauchov je režim to raspoloženje svojom konzervativnošću još i pojačao. Narodnjaci, doduše, nisu mogli na teritoriju banske Hrvatske razviti nikakvu publicističku djelatnost, ali su u Vojnom Sisku, izvan Rauchova dohvata, pokrenuli 1. IX 1869. dnevnik *Zatočnik*, koji je do početka g. 1871. ponio na sebi glavni teret borbe protiv Raucha. Urednikom je i dalje ostao J. Miškatović, kao izdavač nastupio je I. Vončina, koji je novine štampao u vlastitoj tiskari, a među suradnicima isticao se M. Mrazović. Njih trojica usmjeravala su tada rad stranke i tvorila njezino vodstvo (u rječniku protivnika: »trijumvirat« ili »autoriteti«). U *Zatočniku* su često dolazila do izražaja različita mišljenja u kojima su se odražavali stavovi pojedinih struja ili skupina unutar stranke, pa i izvan nje ukoliko su oni bili protivni vladajućem režimu. God. 1870. sukobila su se u njemu nizom članaka stajališta Miškatovića i Račkoga, koji se u svojim *Listovima antiunioniste* odlučno suprotstavio spremnosti urednika da se rješenje spornih političkih problema ipak nađe u realnoj uniji s Ugarskom, dakle u okviru dualističkog sistema. Rački je,

naprotiv, i dalje zastupao izrazito federalističko shvaćanje, koje se od dotadašnjega razlikovalo po tome što je predlagao da se centralni parlament za sve zemlje u Monarhiji, međusobno u svakom pogledu ravnopravne, zamijeni ustanovom delegacija. Nije, dakle, priznavao ni neke zajedničke poslove s Ugarskom, a težište je pri tom položio na pogubne posljedice »centralizacije obrta i trgovine, te svih promicalah njihovih u Budim-Pešti«. »Vidimo« — isticao je — »kako upravo materijalni interesi u naše vrieme davaju pravac narodnoj politici; kako se ni jedna zemlja ne smatra slobodnom i neodvisnom, koja samostalno ne raspolaže i uvjeti svoga materijalnoga blagostanja.« Isto stajalište kao Rački zauzeo je potkraj g. 1870. u *Zatočniku* i Milan Makanec, govoreći u ime »mlade stranke narodne opozicije«, koja se tada počela odvajati od svoje matice — Narodne stranke. Makanec je »pošteni ugarsko-hrvatski savez na obranu naše državne neodvisnosti i ustavnosti«, od kojega je Miškatović polazio, smatrao nemogućim. Prema tome, »dok Austrija obstojati ima«, preostaje, prema Makancu, kao jedini izlaz »solidarni savez [...] s narodnimi si srodnici, ponapose sa Česi, Srbi i Slovenci«, tj. federativno preuređenje Monarhije; ona treba da bude »monarkička sjeverna Amerika«. »Pod drugimi uvjeti« — pisao je otvoreno Makanec — »nemožemo *željeti* Austriju, a moramo narodnu svoju politiku u kombinaciju stavljati s eventualnim, bez naše krivnje i bez naše pripomoći nastalim razsulom austrijske države, da nas razpad njezin nezateče u nepripravnosti«. Ni Makanec nije, dakle, priznavao nikakve zajedničke poslove s Ugarskom i upravo se u tom pitanju razlikovao od većine narodnjaka. Uza sve to je *Zatočnik* bio jednodušan i dosljedan u osudi Rauchova režima i nagodbe na kojoj je počivao.

Do početka ljeta g. 1870. Narodna stranka se već toliko oporavila da je 17. svibnja mogla u Zagrebu (u Maksimiru) prirediti skupštinu, na kojoj se tek, prema riječima jednog od njezinih organizatora, M. Makanca, »borba naroda sustavno organizirala«. Otada je njezin utjecaj na politički razvoj u zemlji i izvan nje naglo rastao. Njezin ponovni uspon do najmoćnije političke snage u zemlji tekao je usporedo s dubokim promjenama u drugim hrvatskim zemljama i u međunarodnim odnosima. Izborna pobjeda narodnjaka u Dalmaciji zauvijek je te godine učinila kraj vladavini autonomaša, a narodni pokret u Istri dobio je tada u tršćanskom listu *Naša sloga* svoje prvo glasilo.

Kapitulacija francuske vojske i »trećeg carstva« pred pruskim oružjem u ljeto g. 1870. opet je stavila u pitanje dalji opstanak Monarhije, koju je samo brza i neočekivana pobjeda Pruske spriječila da ne uđe u rat na strani Francuske. Mogućnost da kancelar Bismarck ovaj put doista razbije Monarhiju i pomakne granice ujedinjene Njemačke do Trsta i Sutle, obuhvativši i slovenske zemlje, postala je vrlo bliska. Pred tom opasnošću je vodstvo Narodne stranke na početku mjeseca listopada istupilo u *Zatočniku* s pozivom Andrássyju da reorganizacijom Monarhije podigne silan nasip »proti njemačkoj poplavi«. Prema tom prijedlogu trebalo je da se ugovori nagodba s Češkom i Galicijom, da se sazove sabor hrvatskih zemalja koji bi sklopio »pravedan i koristan« savez s Ugarskom i da se oko ujedinjene Hrvatske »saberu« Istra, Kranjska i slovenska Štajerska.

Misao o stvaranju užega političkog saveza između Hrvatske i Slovenije odjeknula je povoljno u slovenskoj javnosti — uz uvjet da se Slovencima osiguraju nacionalno ime i samostalan književni jezik. Iako Narodna stranka nije, kao pravaši, nikad odricala slovenskom narodu pravo da se služi svojim nacionalnim imenom, ipak su i u njoj još uvijek bile jake težnje za književnim jedinstvom na temelju hrvatskosrpske štokavštine. Stranka se sada izričito odrekla i te baštine ilirizma. »Razumije se pako po sebi« — pisao je Miškatović 24. listopada — »da mi pod savezom među hrvatskimi i slovenskimi zemljami mislimo jedini savez politički. Mi neimamo nikakva posla s onimi naših zemljakah, koji na silu traže, da su Slovenci planinski Hrvati, pak izdajicami i tuđim oruđem nazivlju sve Hrvate i Slovence, koji u njihovu tražbu nepristaju. Mi nemamo nikakva posla s onimi naših zemljakah, koji braći slovenskoj narivavaju gramatiku i rječnik. [...] narodna stranka u svojoj cielosti nepita za ime i jezik, koji će u Sloveniji pod bratinskim savezom valjati.«

Ta akcija nije bila od početka zasnovana samo kao hrvatsko-slovenska politika nego je trebalo da obuhvati i vojvođanske Srbe. Međutim, na pripremnom sastanku, održanom 7. i 8. studenoga u Vojnom Sisku, Srbi izvan Granice nisu sudjelovali, a i Dalmatinci su bili jakom burom spriječeni da dođu. U prisutnosti tridesetak učesnika iz Vojne krajine, Provincijala i Slovenije utvrđena su samo »glavna načela«, nikakav određen program. Nisu samo Slovenci smatrali neophodnim prethodni dogovor sa svojima kod kuće, nego ni među narodnjacima nije bilo potpune jednodušnosti s obzirom na način i oblik kako tu zamisao provesti u život. Iako je načelno zaključeno da ujedinjena Hrvatska i Slovenija, međusobno »federirane«, kao posebno političko tijelo ugovore s Ugarskom realnu uniju, s isključivom domaćom egzekutivom i kolektivnim zastupstvom u zajedničkom saboru, ipak je Mrazović neposredno poslije toga sastanka izražavao sumnju u realnost i korisnost takva »subdualističkog« rješenja. »Protivština vojničke Krajine proti tome savezu« — pisao je 11. studenoga 1870. Mihi Klaiću — »protivština Dalmacije, pa i nemogućnost Slovenije, da u takav savez pristupi, svjetuje Hrvatom da se postave na samostalan temelj svojega državnoga prava i na tom temelju da ugovaraju sa svojim kraljem neposredno, kako su ugovarali god. 1526 i 1712, te si osiguraju samostalan položaj.« Ali je Mrazović još dva dana prije (9. XI) u pismu uredniku *Slovenskog naroda* A. Tomšiču pomišljao i na mogućnost »jugoslavenskoga političkog jedinstva« u okviru Cislajtanije te savjetovao da se o realnoj uniji s Ugarskom u štampi ne piše. Protivno Strossmayeru, koji je misao da Slovenija bude »posebno tielo s nama u savezu stojeće, a skupa s nami s Ugarskom«, ocijenio kao dobru i uz to izrazio želju »u živo se obćenje upustiti s liberalnimi življi u Srbiji«, vođa vojvođanskih Srba Svetozar Miletić nije se s tom idejom uopće suglasio. Osudio je podjednako misao o federaciji u okviru Monarhije, kao i konfederaciji s Mađarima. Smatrao je, osim toga, da ujedinjena Hrvatska »ne može biti, ne treba da bude [...] tačka za kristalizaciju južnog slavenstva«, i da valja nastaviti s politikom u dosadašnjem pravcu, prepuštajući Slovencima »da od svoje strane staraju se, da se u sustavu

austro-slavenskih zemalja ujedine« i »za buduću svezu spreme« s Hrvatima i Srbima — uz njihovu moralnu pomoć.

U međunarodnoj situaciji, još uvijek punoj neizvjesnosti o namjerama Pruske i posljedicama njezine vojne pobjede nad Francuskom, okupilo se u Ljubljani od 1. do 3. XII 1870, prilikom Prešernove proslave, stotinjak slovenskih, hrvatskih i srpskih političara da prvi put pokušaju izraditi jedan program zajedničke jugoslavenske politike. Ujedinjenu omladinu srpsku zastupao je njezin predsjednik i poznati književnik Laza Kostić; iz Hrvatske i Dalmacije sudjelovali su isključivo narodnjaci, a od Slovenaca su se priključili predstavnici oba smjera, staroslovenskoga i mladoslovenskoga, koji se još nisu potpuno razdvojili.

Budući da se zapisnici rasprava nisu očuvali, ne može se ocrtati njihov tok niti se mogu u cjelini prikazati različita shvaćanja koja su se u njima sukobila. Prvobitna zamisao, koja je kao konkretno političko rješenje udarila pečat sisačkom sastanku, bila je sada potpuno napuštena. Mjesto određenoga političkog programa donesena je »izjava« koja, doduše, nema takvo programatsko obilježje, ali je njezino značenje ipak veliko jer je u njoj, prvi put kao plod međusobnog sporazumijevanja, izražena ideja o »jedinstvu Južnih Slavenah« uopće i o njihovoj najtješnjoj suradnji »na polju književnom, ekonomičkom i političkom« »u habsburškoj monarkiji« napose. Polazeći od misli da je spomenuto jedinstvo »začeto u postanku naroda«, izjava naviješta da će Južni Slaveni u Monarhiji »udesiti svoj rad, kako bi pomogli zadovoljiti jednakim potrebam svoje braće preko granice, s kojom smo jedan narod«, a da će »za občuvanje skupne koristi [...] raditi sporazumno u svakom pitanju, koje se tiče ma i posebnih njihovih posalah«.

Od vojvođanskih je listova samo napredni *Pančevac*, u kojem je tada surađivao i Svetozar Marković, »pozdravio i usvojio« tu izjavu »kao građu za budućnost«, iako u njoj nije našao »ništa konkretno, ništa što bi se dalo rukom opipati«. Miletić je, naprotiv, očekujući već tada sa sigurnošću raspad Monarhije i stvaranje Velike Njemačke, izrazio mišljenje da se Južni Slaveni ne mogu i ne smiju tome odupirati. Prema tome, Slovence (i Čehe) treba prepustiti njihovoj sudbini do konačnoga njemačko-slavenskog obračuna. »Zato« — zaključuje Miletić — »nemamo razloga mešati srpsko-hrvatsko pitanje sa austro-slavenskim, nego će ono rešiti se sa pitanjem nemačko-slavenskim.« *Zatočnik* i *Slovenski narod* nisu se, dakako, mogli suglasiti s tim mišljenjem, a ni dalji razvitak nije opravdao Miletićevo predviđanje. Budući da je opasnosti iz koje je izjava proistekla ubrzo zatim nestalo, pa je Monarhija poživjela još gotovo pola stoljeća, ljubljanska je izjava zadržala trajno značenje po tome što je jasno izrazila načelo jedinstva svih Južnih Slavena i što su Slovenci prvi put odlučno izjavili da svoj dalji opstanak i budućnost vežu uz političku zajednicu s ostalim Južnim Slavenima. Više od toga izjava nije donijela jer je s daljim razvitkom i relativnom stabilizacijom dualističkog sistema u Monarhiji, kao i međunarodnih odnosa izvan nje, nestalo na duže vrijeme osnovnih poticaja za širu južnoslavensku politiku.

Ljubljanska izjava značila je prvenstveno uspjeh Narodne stranke. Uskoro zatim, ona je napokon uspjela da obori i Levina Raucha, svoga najljućeg protivnika, i tako ukloni glavnu smetnju promjeni čitavog režima. Rauch je neposredno poslije nagodbe, kao zak. članka I, još potkraj g. 1868. predložio Hrvatskom saboru zak. čl. II »ob osušenju lonjskoga polja« od Rugvice do izlijeva Trebeša, kojim se taj golem pothvat oko trajnog privođenja 180 532 jutra plodne zemlje u Posavini kulturi povjerava konzorciju na čelu s banovim bratom Đurom. Slučajnim stjecajem okolnosti Mrazoviću je dopala ruka korespondencija njegova člana, grofa Arthura Seherr-Thosza. Na temelju tih dokumenata Mrazović je potkraj g. 1869. u seriji članaka objavljenih u *Zatočniku* optužio bana zbog zloporabe vlasti. Prema njemu je Levin Rauch bio »ortak u tom poslu«, koji je, zahvaljujući svom položaju, namaknuo »veliki dobitak na veliku štetu, dapače na neizbježivu propast od 118.000 žiteljah posavačkih«. Na početku g. 1870, *Zatočnik* je, iz Vončinina pera, donio više članaka u kojima je ban ponovo optužen zbog zloporabe vlasti, i to u pitanju zakupa tzv. limitne ili pučke soli. Optužbe su bile tako teške da je ban bio primoran podići protiv *Zatočnika* tužbu na pukovnijskom sudu u Petrinji. Nije poznato kakav je ishod imala parnica protiv Vončine, ali je Mrazović nastupio s dokazom istine i na osnovu njega je sud 7. I 1871. zaključio da tužbi nema mjesta. Iako je Andrássy do posljednjeg časa podržavao Raucha, ovaj je 26. I morao podnijeti ostavku. Banom je istog dana imenovan Koloman Bedeković.

Do te promjene došlo je u času kad se u Beču pripremao temeljit zaokret u unutrašnjoj politici Monarhije. Pod dojmom pruskih pobjeda, nakon kojih je na početku g. 1871. uslijedilo proglašenje Njemačkog Carstva, na bečkom dvoru prevladalo je uvjerenje da se budućnost Monarhije može osigurati samo nagodbom s Česima koja bi uklonila tada najosjetljivije unutrašnje pitanje i, možda, s vremenom utrla put daljoj federalizaciji austrijskog dijela Monarhije. Time bi, dakako, dualizam bio u cjelini ugrožen. Teško je utvrditi da li je takav razvoj događaja, kako neki misle, imao nekog udjela u sudbini L. Raucha; u svakom slučaju, vojni krugovi nisu tada bili skloni dualizmu, ali su još manje mogli poželjeti neki zaokret prema federalizmu, ma kako on bio spor. Narodna stranka je, naprotiv, dolazak grofa Karla Hohenwarta za austrijskog ministra predsjednika 4. veljače 1871. dočekala s najvećim nadama.

Uspon Narodne stranke postigao je vrhunac u saborskim izborima, koji su po prvi put poslije nagodbe održani u mjesecu svibnju iste godine. Unionisti su na njima doživjeli katastrofu, od koje se njihova stranka više nije oporavila. Nasuprot trinaestorici unionista i jednog pravaša (A. Starčević) stajala je čvrsta većina od 51 narodnjaka, predvođena vodstvom koje je u dotadašnjoj neravnoj borbi pokazalo mnogo smjelosti i ustrajnosti. Uskoro zatim, 3. lipnja, ukinuta je Đurđevačko-križevačka krajina i mjesto nje uređena Bjelovarska županija, pa su i tamošnji izbori donijeli potkraj kolovoza i u početku rujna narodnjacima svih devet mandata. Sastanak Hrvatskog sabora s takvom većinom

protivnika nagodbe i dualizma nije bio nimalo pogodan za taj sistem u vrijeme kad se ionako pripremaju dalekosežni ustupci Česima. Zbog toga je novi Sabor od 1. lipnja, kada je trebalo da se sastane, odgađan u tri maha; posljednji put 20. rujna za 15. siječnja 1872. Taj je postupak upadljivo odudarao od priprema za nagodbu s Česima. Tjedan dana prije (12. IX) car je sazvao češki sabor, navijestivši svoje krunisanje za češkoga kralja.

Pošto je obaviješten da predstoji i treća odgoda Sabora, uži odbor Narodne stranke odlučio je da zastupnicima predloži donošenje jedne predstavke na kralja i povjerio I. Mažuraniću da je izradi. Međutim je tridesetak zastupnika, koliko ih se 19. IX okupilo u kući M. Mrazovića, zaključilo da predstavku vladaru zamijeni *manifestom na narod*. Odbor trojice prilagodio je na to Mažuranićev tekst novoj svrsi i zastupnici su 20. rujna jednodušno usvojili manifest, koji su u svemu potpisala 54 zastupnika. U njemu se, doduše, nagodbi nije izričito odricala pravna valjanost, kako je to ustvrdio organ Narodne stranke, koji je pod imenom *Obzor* preseljen najzad u Zagreb 1. VIII 1871. Prema zak. čl. XIV od 1870. svako pobijanje nagodbe smatralo se »zločinom smetanja javnoga mira« i »veleizdajom«. Prema tome, osuda nagodbe morala je biti u manifestu izrečena indirektno, ali ipak dovoljno jasno i odlučno. Manifest doista osuđuje »tako zvanu nagodu«, donesenu u krnjem Saboru i »već u svom korenu čudno bolujuću i natrulu [...] u mnogih točkah već sada povriedjenu, a glede teritorijalnoga obsega [...] neizpunjenu«. Osuđuje je zato što »u najglavnijih i najživotnijih poslovih državnih, tj. u poslovih novca i krvi, u poslovih cestah i lukah, a takodjer u poslovih prometa i trgovine, nesamo na kopnu nego i na moru« podvrgava Hrvatsku Ugarskom saboru i vladi, o kojoj ovisi i sam ban. Osuđuje, nadalje, zakonodavnu djelatnost unionističkog sabora, a rezultate 4-godišnje unionističke vladavine ocjenjuje ovim riječima: »[...] metež u pravu javnom i u zakonotvorstvu, desorganizacija u sudstvu i javnoj upravi, oslabljenje napredka u javnoj nastavi, padnuće materijalnoga blagostanja i agrarnih odnošajah«. Na kraju manifest poziva birače da izjave »da je narod ove kraljevine štujuć sveto, kako svoja, tako i svačija prava i stupajuć vazda na stazi zakona, već odavna tvrdo odlučio pod blagim okriljem Nj. V. našega kralja slobodno i samostalno živjeti i da nema nikakovih načinah, nikakovih obećivanjah, koja bi ga mogla od svetoga toga cilja odvratiti«. Posljednja je rečenica sadržavala tako jasnu osudu dualističkog sistema da je manifest i u Ugarskoj i na dvoru dočekan s najžešćom osudom. Sam je Franjo Josip I u prvi čas pomišljao na hapšenje svih potpisnika, a njihov se položaj pogotovu pogoršao u toku mjeseca listopada. Manifest je doveden u uzročnu vezu s neuspjelim pokušajem ustanka koji je Eugen Kvaternik od 8. do 11. X poduzeo u Rakovici. Osim toga, s padom Hohenwarta 30. X i konačnim neuspjehom nagodbe s Česima, koja je propala na otporu austrijskih Nijemaca pomognutih Njemačkim Carstvom s jedne i Mađara s druge strane, dualizam se najzad učvrstio na više desetljeća. Sve se to moralo nepovoljno odraziti na dotadašnju borbenu sposobnost Narodne stranke.

Stranka prava do Rakovice (1871)

U borbi protiv Narodne stranke L. Rauch je našao revne suradnike u E. Kvaterniku i A. Starčeviću. Za cijelo vrijeme njegove vladavine nesmetano su u Zagrebu izlazili njihovi časopisi koje su »stekliši«, kako su se njihovi sljedbenici sami nazivali, izdavali ondje od početka g. 1867. do listopada 1871. Rauch ih je, štaviše, u početku pomagao novcem, a Kvaternik je, poslije svoga konačnog povratka iz emigracije g. 1867, bio čak vrlo naklonjen misli da postane Rauchov »privatni politički tajnik«. Spajao ih je, uglavnom, otpor protiv politike Beča i protiv jugoslavenske ideje narodnjaka, s njenim priznanjem srpskog imena i individualnosti.

Pojava prvog organa Stranke prava u obliku »humorističko-satiričkog« polumjesečnika, koji je ona g. 1867. izdavala pod imenom *Zvekan*, nosila je na sebi jak pečat Starčevićeve ličnosti i temperamenta. S pomoću stiha, karikature i dijaloga, u kojima su narodnjaci bez ikakva obzira napadani kao izdajice naroda, »praktičnici« i »Magjarolci« — kovanica koju je Starčević izmislio jer je njihova stranka bila, tobože, »prije za Magjare, poslje pako odvaži se za savez sa Tirolci« — on je postavio sebi svrhom »podučiti ovaj narod da se osvesti i da za se radi«. Nadovezujući na svoje misli, izrečene još g. 1861, on je u dijalogu: *Bili k' slavstvu ili ka hrvatstvu* odlučno osudio sve ideje povezane sa slavenstvom i »slavjanskim bratimstvom« kao »prazne rieči, jer za te sanjarije bez svakoga sadržaja nema temelja u prošlosti, nema razloga u sadašnjosti, a ni ugleda u budućnosti« te je i slavenskom imenu odrekao najzad značenje »vlastitog, a kamoli narodnog« imena, jer ono — po njegovu mišljenju — »u svih jezicih znamenuje sužnja«.

U vrijeme najogorčenije borbe Narodne stranke protiv Rauchove politike, koju je Starčević prekrivao dubokom šutnjom, *Zvekan* je nailazio na slab odaziv u javnosti i na kraju g. 1867. prestao izlaziti. Uza sve to su Starčevićeve ideje počele tada prodirati među studentsku omladinu, poglavito slušače Pravoslovne akademije u Zagrebu. Kako se pak sve jače osjećala potreba da se javnost upozna s programom stranke, pokrenut je potkraj g. 1868, uz pomoć odvjetnika dra Ivana Matoka kao »vlastnika, urednika i izdavatelja«, povremeni časopis *Hervat*. Međutim, njegov programatski uvodnik nije ni po čemu imao obilježje stranačkog programa koji određuje stav stranke prema svim aktuelnim pitanjima tadašnjeg društva. Osnovna mu je misao bila da hrvatski narod, koji je »kroz vekove bio oseba«, ne želi biti ni pod čijim skrbništvom. Prema tome, zadaća se Stranke prava iscrpljuje u razlaganju narodu »da on svoju srećnu budućnost može osnovati radeć o sreći i slobodi, dostojnim načinom, samo na svojoj *povestničkoj* ili, što je isto, *današnjoj pravnoj narodnosti*«. U primjeni te svoje osnovne misli *Hervat* je i opet svu oštricu svojih publicističkih priloga, koji su u pravilu poprimali oblik opsežnih polemičkih rasprava, usmjerio isključivo protiv narodnjaka. Opravdanje za takav postupak našao je u riječima Starčevića da »Magjaroni nerade drugo nego, što je moguće najnežnie, izveršuju osudu koju su sami Slavoserbi izposlovali protiv našoj domovini«.

Novi nadimak *Slavoserbi* za narodnjake Starčević, a po njemu i Kvaternik, uveo je u politički rječnik na stranicama *Hervata*, poistovetivši ga s pojmom Magjarolaca. Iako je nadimak skovao od latinskih riječi »sclavus« i »servus«, obilježivši time dvostrukog roba, nije se njime služio samo u tom užem, moralnom smislu. Već je činjenica da je u njemu spojio slavensko ime s imenom srpskog naroda, kojemu je u posebnoj brošuri *Ime Serb* (1868) također pokušao da pseudoznanstvenim argumentima ospori njegovo etničko značenje, upućivala na motive druge vrste nego što su jezični. Pokazao je to i sam u svom tumačenju pojma »Slavoserb«, koje je iste godine dao u *Hervatu*. Razlikujući pet vrsta takvih ljudi, on je na prvo mjesto stavio ljude »sužanjske naravi«, ne samo pojedince nego čitave narode, »nečiste pasmine« (u skladu s francuskom riječi: raçe u značenju »narod«), kakve je još Aristotel nalazio u Trakiji, a na četvrto mjesto »doseljenike u Hrvatskoj«. Iz kasnijih se spisa vidi da »Slavoserbima« nije nazivao samo kategoriju ljudi s ropskom ćudi, kakvih ima u svih naroda, nego napose i južnoslavenske Vlahe-stočare koji su se, mijenjajući svoja staništa, kretali Balkanskim poluotokom, Srbe u hrvatskim zemljama, srpsku raju koja se digla na ustanak protiv Turaka i, najzad, južnofrancuske Cagote, koji su do Revolucije bili neka vrsta parija u Francuskoj.

Kada je Matok 1. VIII 1869, poslije šestog sveščića bio primoran da iz materijalnih razloga obustavi izlaženje *Hervata*, pravaši su, pod redakcijom jednog od mladih pravnika, Vjekoslava Bacha, pokrenuli 30. VIII 1869. novu reviju — *Hervatsku*, da bi je na početku g. 1871. pretvorili najzad u tjednik.

U svojim listovima i publicističkim spisima, koje su Starčević i, još više, Kvaternik u to vrijeme izdavali, oni su do kraja razvili svoju ideologiju hrvatskog nacionalizma. Negirajući etničko ime Srba i Slovenaca, a po tome i njihovu narodnu individualnost, oni su u pojmu »državnog prava Hervatah«, »po historiji i po narodnosti« obuhvatili sve južnoslavenske zemlje od Koruške do Srbije. Za takvu »državu Hervatsku« zahtijevali su priznanje punog suvereniteta i nezavisnosti u odnosu prema Austriji i Ugarskoj, a isto načelo suvereniteta suprotstavili su i dinastiji Habsburgovaca. Stranka prava — prema riječima Kvaternika iz g. 1870 — »ne može, niti će ikada odobriti da bude jedna polovina našega suverenstva (kruna) zato u Europi moćna i slavna, za — da kroza — to postane druga polovina suverenstva (narod) onom pervom potamnjena, zasužnjena; — da jakost jednoga faktora, bude slaboća drugoga«.

Iako je Kvaternik bio uvjereni katolik i odlučan protivnik ateizma, on je, kao i Stranka prava u cjelini, zastupao ideju najšire vjerske slobode. U *Naputku za pristaše stranke prava* od 4. listopada 1870, ta je misao izražena u riječima da je »vera stvar duševnosti«, u koju nitko ne smije dirati, a »slobodna vera« preduvjet narodnog jedinstva.

Stranka prava je, u skladu sa svojim osnovnim principom narodne suverenosti, zahtijevala i najšire građanske slobode, od kojih je Starčević g. 1871, uoči izbora, napose isticao opće pravo glasa, samoupravu općina te izbor župnika i biskupa. Socijalni program, naprotiv, sasvim je zanemarila, podređujući ga nacionalnoj i državnopravnoj

borbi. Premda je na različite načine izražavala svoje suosjećanje s patnjama malog čovjeka, u konkretnim je pitanjima zastupala vrlo umjerena i nedovoljno razrađena shvaćanja. U seljačkom pitanju, na primjer, ni Kvaternik ni Starčević nisu pomišljali na mogućnost neke agrarne reforme koja bi seljaka opskrbila zemljom. Kvaternik je još g. 1864. bio uvjeren da će pravaši odmah steći ljubav puka čim navijeste »ukinuće gornice, uređenje šumarstva i žirovine«, tj. konačno rješenje pitanja vinske desetine i šumskih servituta za potrebe seljačkih domaćinstava. Starčević se g. 1871, kao i prije, zalagao za održanje porodičnih zadruga, iako su one postale smetnja daljnjem ekonomskom napretku, a zajedno s Kvaternikom smatrao je da zemljišno vlasništvo bosanskog plemstva treba svakako zaštititi.

Međutim, studentska omladina, koja je u sve većem broju prilazila Stranci prava, nije uvijek u svemu slijedila svoje učitelje, pogotovu ne Kvaternika. U ljeto g. 1871. izbio je između njega i grupe mladih u redakciji *Hervatske*, koju je tada mjesto odsutnog Bacha uređivao Fran Matasić, tako žestok sukob da je zaprijetio jedinstvu stranke. Mladi su prilozima Kvaternika, u prvom redu, zamjerali njihovu naglašenu religioznost, a on ih je optuživao da *Hervatsku* hoće »zaodenuti« takvim načelima kojima »idu za oslobođenjem naroda rušeć već a priori ona dva činitelja: boga i veru, u svesti družtva hervatskoga«. U pisanju lista pojavio se očigledan nesklad, a kako su neki od mladih simpatizirali s Pariskom komunom, vjerojatno se i zbog toga sukob još više zaoštrio. »Uz nijekanje boga i domovine, indi i narodnosti« — pisao je tim povodom Kvaternik — »po načelih komune sledi i zatajenje prava vlasnosti. I naši ti liberalci reć bi da već nisu daleko od te lepe nauke.« Smatrao je, štaviše, da su u jednom broju lista »sva načela parižke komune prilično točno [...] izražena i branjena«. Kasnije je u *Hervatskoj* doista ugledao svjetlo poneki prilog o Komuni, koji se po koječemu razlikovao od sličnih priloga u drugim našim listovima, a u 36. broju čak je objavljen i jedan manifest Komune. Uza sve to Kvaternik je u svom ogorčenju nesumnjivo pretjerao. Dokazuje to podatak u konceptu jednog njegova pisma da se mladi upiru na Starčevića i »njegovo, neznam, kako bi ga označio, deržanje [...], te je to i porodilo, što se izrodilo«, i zatim činjenica da do rascjepa nije došlo i da je Kvaternik i dalje surađivao u listu, iako je prestao da mu bude »vlastnik i izdavatelj«.

U vrijeme toga sukoba Kvaternik je s nekima od svojih najbližih suradnika (Bach, Rakijaš, Rade Čuić, Petar Vrdoljak) već dovršavao pripreme za pothvat o kojem je tolike godine snovao. O svojoj odluci da ujesen digne u Krajini, blizu Plitvičkih jezera i nedaleko bosanske granice, sa središtem u Rakovici, ustanak za oslobođenje Hrvatske nije obavijestio ni Starčevića ni vodstvo stranke. Razlozi koji su ga na to upravo tada naveli nisu još objašnjeni. Francuska Napoleona III, u koju je prije polagao tolike nade, pretrpjela je u ratu s Pruskom katastrofalan poraz i car je izgubio prijestolje. Na neku drugu silu nije se moglo računati. Nezadovoljstvo krajišnika s promjenama koje su predstojale u vezi s razvojačenjem Krajine nije, samo po sebi, moglo biti dovoljno jako da se razgori u masovni ustanak. Pogotovu ne u kraju pretežno naseljenom srpskim stanovništvom, iako

je odanle potekao i R. Čuić, po kome je, kao nesuđenom glavnom komandantu, narod taj pokušaj ustanka jedino i upamtio (»Čuićeva četa«).

Prve vijesti o neposrednim pripremama za ustanak u Rakovici pojavile su se već 5. X, ali je tek 7. X vojnička patrola naišla u susjednom selu Broćancu na naoružanu gomilu, koja ju je primorala na uzmak, a uvečer je toga dana stigao onamo i Kvaternik, koji je ondje, kao »regent«, odmah imenovao privremenu vladu, s ministrima P. Vrdoljakom za unutrašnje poslove, Rakijašem za rat i Bachom za financije. Idućeg dana (8. X) je, s odredom od oko 400 ustanika, produžio do Rakovice, gdje je objavio *Proglas narodne hrvatske vlade.* U njemu je kao cilj istakao »oslobođenje naroda ispod švapsko-madžarskoga gospodstva«, zamjenjujući uz to krajiško uređenje »slobodnim županijama«. Međutim, već je toga dana vojska zaposjela Slunj i tako spriječila proširenje ustanka prema sjeveru, a ni pokušaj ustanika pod Rakijašem i Čuićem da predobiju stanovnike bliskog Drežnika na jugu nije uspio. Ni pohod svih ustanika na Plaški 9. i 10. X nije urodio plodom, jer se ni ondje stanovništvo nije odazvalo pozivu na ustanak. Uostalom, 10. X proglašen je i prijeki sud, a vojska je već sa svih strana opkolila ustaničko područje. Uzmak prema granici Bosne također je bio onemogućen njezinim zatvaranjem od strane turske vojske. Počelo je naglo osipanje ustanka, što je, između ostaloga, imalo za posljedicu i pojavu izdajnika u vlastitim redovima. Miloš Kosanović, iz sela Močila, pripremio je 11. X u obližnjem klancu Ljupči zasjedu preostalom odredu kad se on, zajedno s vođama, vraćao iz Plaškog u Rakovicu. Tom su prilikom poginuli Kvaternik, Rakijaš i Bach; samo je Čuić uspio da pobjegne i preko Bosne ode u Srbiju, gdje je i ostao. Prijeki sud, koji je istog dana počeo da djeluje, donio je deset smrtnih osuda i one su izvršene.

Neuspjeli ustanak, isključivo djelo nekolicine pravaša predvođenih jednim od dvojice osnivača Stranke prava, nije mogao da po svojim posljedicama ne pogodi i stranku u cjelini. *Hervatska* je prestala izlaziti, a Starčević, Matasić i drugi poznatiji pravaši bili su pozatvarani i osuđeni. Otada Stranka prava nije mogla sve do g. 1878. razviti nikakvu znatniju javnu djelatnost, iako je s dolaskom Narodne stranke na vlast 1873. proglašena amnestija za sve koji su u vezi s ustankom bili osuđeni. Do g. 1876. nije bilo ni nekoga publicističkog rada, pa ni Starčević nije tih godina objavio nijedan svoj tekst. A budući da je Narodna stranka tek nedavno, potkraj mjeseca rujna, objavila svoj poznati manifest, sumnja je zbog učešća u ustanku pala i na nju, iako se ubrzo moglo utvrditi da je takva optužba, podržavana i iz političkih računa, besmislena. Uza sve to se položaj u kojem se stranka tada nalazila pogoršao padom Hohenwartove vlade potkraj istog mjeseca. Iako se ugarska vlada u svom otporu protiv nagodbe s Česima, koju je Hohenwart smatrao svojom prvenstvenom zadaćom, poslužila i rakovičkim ustankom kao argumentom u prilog takvom stajalištu, on nije odlučio sudbinom Hohenwartova pokušaja. Odluka je u stvari pala već prije Rakovice zbog žestokog protivljenja austrijskih Nijemaca, koje je u tom pitanju poduprlo i novo Njemačko Carstvo. Dualistički sistem se, na taj način, definitivno učvrstio.

Narodni preporod u Dalmaciji od g. 1860. do 1870.

Već prije nego što je potkraj mjeseca rujna g. 1860. u Pojačanom Carevinskom vijeću istaknut zahtjev da se Dalmacija ujedini s Hrvatskom, jezično je pitanje odjednom izbilo na površinu javnog života u Dalmaciji i podvojilo dotad jedinstvene redove protivnika apsolutističkog režima. Budući pristaše i protivnici ujedinjenja Dalmacije s Hrvatskom zajedno su se isprva okupljali oko novopokrenutog lista *La Voce Dalmatica,* kojem je uvodnik u prvom broju napisao odvjetnik dr Kosta Vojnović. Međutim, u srpnju je anonimni pisac pokrenuo u tom listu pitanje jezika na kojem je trebalo da se vode zemljišne knjige, zalažući se za talijanski kao jezik obrazovanog sloja. U polemici koja se o tome razvila franjevac Ante Konstantin Matas, upravitelj *Javnog višeg hèrvatskog gimnazija* u Sinju, tada jedine srednje škole u Dalmaciji s hrvatskim nastavnim jezikom, osnovane g. 1852, prvi je u brošuri pod naslovom: *Glas hrvatsko-slovinski iz Dalmacije* (Zagreb 1860) istupio sa zahtjevom da hrvatski jezik postane jezikom javnog života. »Iskustvo je zadosti pokazalo« — pisao je — »da nijednomu jeziku nije obstojanje osigurano, nit mu je pružen povod razvitku, ako on nije jezikom javnim i službenim.« Prema podacima što ih je iznio, pravih Talijana nije tada bilo u Dalmaciji više od 15 tisuća, ali su gotovo sve od 230 pučkih škola, osim nekih koje su se nalazile u rukama pravoslavnog svećenstva, bile talijanske, a ipak je broj »Srbo-Hrvata«, prema Matasu, iznosio 400 tisuća. Govoreći u ime »naroda slovinskoga plemena, a hrvatskoga jezika«, Matas se na kraju zadovoljio vrlo umjerenim zahtjevom »da ondi gdje je moguće, hrvatski se odmah uvede, a gdje je nemoguće, neka talijanski ostane«.

Među člancima koji su o tom pitanju raspravljali na talijanskom jeziku osobito značenje pripada anonimnom prilogu Lovre Montija, koji je izašao u almanahu *Annuario Dalmatico.* Taj je godišnjak u jesen g. 1860. pokrenuo knjižar Vid Morpurgo, jedan od najzaslužnijih predstavnika preporodnog pokreta, a do pojave novina *Il Nazionale* (1862) bio je njegovo jedino glasilo. Monti je, za razliku od Matasa, jače isticao jezično jedinstvo »svih južnoslavenskih naroda« i dosudio pri tom Srbiji i njezinu jeziku osobitu zadaću »da obnovi sudbinu naroda«. Uza sve to je i on ubrzo zatim odlučno pristao uz »aneksioniste«, pristaše ujedinjenja Dalmacije s Hrvatskom.

Ovo je pitanje postalo ključno tek u vezi sa spomenutom raspravom u Pojačanom Carevinskom vijeću. *La Voce Dalmatica* izjasnila se potkraj listopada protiv sjedinjenja, pristajući uz mišljenje Frana Borellija, a na kraju prosinca učinio je to i Ante Bajamonti u svom govoru održanom u splitskoj kongregaciji (općinskom vijeću). Otada se, u toku g. 1861, razmahala žestoka borba brošurama na talijanskom i hrvatskom jeziku, u kojima su stanovišta *aneksionista* i *autonomaša* došla vrlo jasno do izražaja. Prvima su brošure, osim Morpurgova almanaha, preostale kao jedina mogućnost da se obraćaju javnosti jer je sva štampa bila inače u rukama protivnika. Monti je, doduše, s nekoliko prijatelja namjeravao da već potkraj g. 1860. pokrene »jedan ekon.-knjiž. list, koi bi izlazio tri puta na miesec i koi bi težio

k tome da bi ovu stranku talijansku što je u Dalmaciji k strani narodnoj približili i u neko sporazumljenje stavili«, ali prilike za to još nisu bile dozrele.

Matas je opet prvi odgovorio Bajamontiju brošurom *Šilo za ognjilo*. U njoj je, unatoč svome isticanju hrvatstva, izrazio onu misao koja će postati značajna za sve narodnjake bez razlike. Sjedinjenje s Hrvatskom zamišljao je tako »da nam ostanu naša privilegija, naša *autonomija;* zdvornji znakovi naše samostalnosti, po čemu ćemo se vazda od naše ostale braće razlučivati«. Tu će misao zastupati i Monti, K. Vojnović, I. Danilo i drugi, a izrazio ju je i Kukuljević u pozivu za ujedinjenje koji je 19. prosinca 1860. napisao po nalogu Banske konferencije. »Daleko budi od nas misao, narinuti vam naše običaje, naše zakone, ili naše ljude, kao činovnike i gospodare« — pisao je. »Mi želimo jedino da i Dalmacija dobije natrag stari svoj ustav i stare slobode, jednake našim. Da unapred zajednički vićemo o zajedničkih potrebštinah naših.« Štaviše, ni »braća i susjedi talijanskoga porekla« neće biti izuzeti od primjene tog načela pune ravnopravnosti. Prema tome, »aneksija« Dalmacije Hrvatskoj nije ni među narodnjacima shvaćena kao mehaničko ujedinjenje. Neki su čak, na primjer Monti, bili uvjereni da će Dalmacija s vremenom postići i neku »moralnu premoć« nad Hrvatima pa i drugim Južnim Slavenima. Takvu je mogućnost već g. 1844. priželjkivao i Nikola Tommaseo u svojim *Iskricama*. On bi najvolio da Dalmacija bude »prsten zlatnih veriga, koje valja da slobodno svežu kćeri slavenske matere naše«.

Međutim, upravo je Tommaseo postao od kraja g. 1860. glavni zatočnik onog autonomaštva koje se u ime nekoga neodređenog slavenstva odlučno usprotivilo ujedinjenju Dalmacije s Hrvatskom. Iako je talijanskom jeziku i kulturi pripalo glavno značenje u zauzimanju i opravdavanju takva stanovišta, autonomaši nisu tada isticali i nacionalnu pripadnost Dalmacije Italiji. Tommaseo se izričito ogradio od ideje da se budućnost Dalmacije veže uz Italiju, a ni Bajamonti nije njezinu stanovništvu odricao slavensko obilježje. Štaviše, Tommaseo je, kao i neki drugi autonomaši, bio sklon njegovanju narodnog jezika u školama i književnosti, ali ga je smatrao posebnim, »slavo-dalmatinskim« jezikom. U političkom je pogledu bila autonomašima bliža misao na tješnje spajanje Dalmacije s Bosnom i Hercegovinom kao njezinim privrednim zaleđem. Iako su i narodnjaci bili svjesni značenja tog pitanja za budućnost zemlje, oni nisu njegovo rješenje prepuštali daljoj budućnosti u kojoj bi trebalo da padne konačna odluka o istočnom pitanju u cjelini, nego su smatrali prirodnijim i po Dalmaciju korisnijim da ona tu odluku dočeka ujedinjena s Hrvatskom. Pri tom se nisu svi podjednako pozivali na historijsko pravo. Monti i Nodilo suprotstavili su mu već od početka prirodno pravo, tj. pravo svakog naroda na život i slobodu, a od konkretnog poimanja »naroda« ovisila je i dalja primjena toga načela u politici. Tobožnjem argumentu autonomaša i napose Tommasea da Dalmaciju u slučaju njezina sjedinjenja s Hrvatskom očekuje sudbina Vojne krajine, narodnjaci su mogli uspješno suzbijati isticanjem županijske samouprave kakvu Dalmacija nije imala. Nepoznavanje ustavnog uređenja banske Hrvatske u krugovima dalmatinske inteligencije navelo je Morpurga da u raspru o sjedinjenju unese i talijanski prijevod Šulekove knjižice o *Hrvatsko-ugarskom ustavu* (1861).

U tom idejnom previranju, u kojem su se sukobljavala i isprepletala najrazličitija shvaćanja, hrvatsko historijsko pravo, a s njime i hrvatsko ime, nužno je bilo potisnuto u pozadinu. Nije to bila posljedica činjenice da su u redovima Narodne stranke stajali jedni uz druge Hrvati i Srbi, pri čemu su osobitu ulogu odigrali Srbi u Boki Kotorskoj, nego potrebe da se za općenitu narodnu stvar pridobije onaj dio inteligencije i građanstva koji je, zadojen talijanskom kulturom, slijedio autonomaše. »Radi obzira prema autonomaškoj stranki« — konstatirao je Pavlinović g. 1868. — »našega smo imena narodnoga i političkoga pritajili. Što smo se imali zvati Hrvati, rekosmo da smo Slovinci; mjesto *aneksionisti,* rekosmo da smo narodnjaci.« Ali upravo je Pavlinović od početka pokreta napose isticao i državnopravni momenat u pitanju sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom, ne samo zato što su ga jednodušno zastupale sve političke stranke u banskoj Hrvatskoj bez razlike nego i zato što je on od g. 1850. bio sastavni dio postojećega pozitivnog prava u Monarhiji. Po njemu je, najzad, Dalmacija ušla i u tekst hrvatsko-ugarske nagodbe g. 1868.

Da se u sukobima pisane riječi u vezi s pitanjem sjedinjenja nije radilo samo o nekoj idejnoj borbi, nego o vrlo konkretnom političkom pitanju koje je imalo prvorazredno značenje u mučnom traženju konačnog ustavnog uređenja za cijelu Monarhiju, pokazao je razvoj događaja u Dalmaciji g. 1861. Iako su Bokelji i Dubrovčani, koji do početka XIX stoljeća nisu administrativno pripadali Dalmaciji, smatrali isprva da mogu pristupiti izravnim pregovorima za sjedinjenje s Hrvatskom, oni su se pod pritiskom vlasti, oslonjene na carev reskript koji je donošenje odluke o tome prenio naposljetku u Dalmatinski sabor, uskoro odrekli takve odvojene akcije. Sudbina pregovora ovisila je, dakle, o sastavu Sabora i odnosu političkih snaga u njemu. Od te pretpostavke polazile su i općinske kongregacije, koje su se nalazile u rukama autonomaša, u prvom redu one u Zadru i Splitu. Austrijska je vlada, očekujući odluku Hrvatskog sabora o osnovnim državnopravnim pitanjima i o njegovu odnosu prema Februarskom patentu, vodila tada dvoličnu politiku. Već prije je izdala naredbu da s novom škol. godinom 1860/1. »ilirski« jezik postane nastavni u pučkim školama, ali je provođenje te naredbe u život ovisilo prvenstveno o općinama koje su bile autonomaške. Javno je podržavala potrebu pregovora o sjedinjenju, ali ih je potajno ometala. Napokon je izborni red za Dalmatinski sabor, koji je, u skladu s općenitom politikom vlade, pogodovao imućnim slojevima, već unaprijed odredio i sastav i odluku Sabora o tom pitanju.

Prema izbornom redu, proglašenom 12. veljače 1861, izborne kurije velikog posjeda, gradova i trgovačko-obrtničkih komora birale su 21 zastupnika, a kurija seoskih općina svega 20. Pored toga su u sastav Sabora ulazili, po svom položaju i časti, i neki virilisti. S obzirom na pretežno autonomaško obilježje birača u prve tri kurije, ishod izbora nije mogao biti dvojben. Uza sve to su vlasti za vrijeme njihova provođenja sprečavale narodnjake u izbornoj aktivnosti i nerijetko bi primijenili i silu, optužujući ih zbog »panslavizma« i veleizdaje. Rezultat je izbora

pokazao da snaga narodnjaka leži na selu, zahvaljujući uglavnom utjecaju nižeg svećenstva. Oni su, usprkos teškom pritisku vlasti, postigli 13 mandata, ali su autonomaši raspolagali sa 31 zastupnikom i 18. travnja zaključili da uopće ne biraju predstavnike za pregovore s Hrvatskim saborom. Izabrali su, naprotiv, pet zastupnika u Carevinsko vijeće. Pitanje sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom riješeno je, dakle, u stvari prije nego što je Hrvatski sabor odbio da prizna zajedničke poslove s Austrijom (5. VIII 1861).

Bilo je očigledno da Narodna stranka može, u okviru postojećega ustavnog uređenja u Cislajtaniji, zapadnoj polovici Monarhije, promijeniti nepovoljan odnos političkih snaga samo na taj način da težište borbe prenese u gradske općine. Ona tada još nije raspolagala nikakvim organizacionim oblicima pa ni vlastitim čitaonicama u kojima bi se njezini pristaše mogli okupljati. Ponegdje su, doduše, poduzimani pokušaji da se čitaonice otvore već u toku g. 1861, ali je prvo odobrenje — izuzme li se nedovoljno pouzdana vijest o sličnom društvu u Prčnju — uslijedilo tek u mjesecu travnju 1862. Prva od njih, pod imenom *Slavjanske čitaonice*, osnovana je u Dobroti, u Boki Kotorskoj, gdje su je ubrzo slijedile i druge. Drugdje su još uvijek postojale čitaonice (gabinetti di lettura, casina), gdje su se sastajali i autonomaši i narodnjaci. Odlučnu prekretnicu u djelatnosti narodnjaka donijelo je pokretanje vlastitog organa — *Il Nazionala*, s tjednim *Prilogom k Narodnomu listu*, 1. ožujka 1862. u Zadru.

Urednikom lista, koji je do g. 1875. izlazio isključivo na talijanskom jeziku, postao je historičar Natko Nodilo. On je dao ostavku na mjestu profesora da bi se mogao potpuno posvetiti tom teškom i odgovornom poslu. Uredništvo priloga na hrvatskom jeziku preuzeo je Ivan Danilo, ali mu je svojom suradnjom doskora utisnuo jako osobno obilježje Mihovil Pavlinović. Program lista, koji je sadržavao i prvi program same stranke, bio je izrazito liberalan. Stojeći na stanovištu Oktobarske diplome, on je na prvo mjesto stavio »podpuno uživanje pravicah ustavnih« i oslobođenje crkve od »pokroviteljstva svietovne vlasti« — kao dva neophodna preduvjeta »potpunom razvitku narodnoga življa« i nestanku »svake mržnje među katolicima i pravoslavnimi«. S obzirom na ustavno uređenje Monarhije program je bio federalistički (»savezнички«). »Slovjenim je« — kaže se u njemu — »živa korist da Austrija bude ujedinjena i jaka, ali i takova, da izpuni pravedne želje različitih plemenah, koja u njoj pribivaju, bez pretežanja jednoga naroda nada drugim.« U federalistički uređenoj Austriji bit će najzad dalmatinskim Slavenima dopušteno »stegnuti tiešnjim uzljem svezu« koja ih je dotada »samo po krvi i jeziku« spajala s »braćom Hrvatskom«. Program, nadalje, konstatira da i Srbi »pružaju nam sada bratinsku desnicu, da s nami ujedno posiju sjeme uljudnosti po varvarskih zemljah istočnih« a u odnosu prema talijanskoj manjini ističe da se ona »ima počitovati« — dakako, uz zahtjev potpune »jednakosti u pravu za oba jezika«, »stvorene dielom u nauku (tj. školstvu), pa malo po malo, kako obstojeće koristi dopušte, u sudu i u vladanju«. Liberalizam programa odrazio se i na njegovoj nezainteresiranosti za socijalnu problematiku, za pitanja vezana uz pojavu kolonata. On se zadovoljavao samo obećanjem da će list obraćati pažnju ekonomskim »koristima« i

otvaranju »svih vriela, iz kojih bi bogatstvo proteklo«, smatrajući poželjnim »da i s ove strane žurna radinost izmieni lienost posobnu (privatnu) i slaboću praviteljnu (vladinu)«.

Ma kako jezični program narodnjaka bio umjeren i prema talijanskom jeziku izuzetno tolerantan, ipak je jezično pitanje i dalje ostalo osnovno u političkom životu Dalmacije. Pitanje postepenog uvođenja hrvatskog jezika u javni život nužno je za sobom povlačilo i sva druga pitanja, kulturna i politička. O njemu je najzad ovisila i nacionalna pripadnost zemlje. Zbog toga je Nodilo odlučno osudio službenu upotrebu naziva »slavodalmatski« za jezik njezina stanovništva. »Mi smo u Dalmaciji po porieklu ili Srbi, ili Hrvati« — pisao je — »pa se kod nas nezbori inače nego ili srbski, ili hrvatski. Daklen: jezik u našim Riečnicima može samo biti *hrvatsko-srbski*, ili *srbsko-hrvatski;* ili samo *hrvatski*, ili samo *srbski*, što u samoj stvari jedno i isto znači, ali ne nikako *slavjansko-dalmatinski.*« Budući da je upravo Tommaseo bio najistaknutiji predstavnik toga naopakog shvaćanja, nije autonomašima bilo teško da ga ponovo uvuku u svoju raspru s narodnjacima. Tako je on svojim odgovorom u *La Voce Dalmatica* od 10. svibnja 1862. započeo onu polemiku s Nodilom koja je potrajala sve do kraja mjeseca srpnja i koja je u povijesti preporodnog pokreta obilježila jednu od njegovih najvažnijih prekretnica. Polemika što ju je Nodilo do kraja vodio smireno i dostojanstveno, ne zaboravivši koliko duguje Tommaseovim *Iskricama*, jer su one pridonijele da u njemu »odgoje osjećaj, koji neće uginuti, osjećaj za slavensku zemlju«, završila je njegovom moralnom pobjedom. Tommaseo je mogao njegovim argumentima suprotstaviti samo nedovoljno promišljene ili sasvim nepouzdane tvrdnje, a u toku polemike čak je gubio osjećaj za mjeru i počeo da vrijeđa, ne birajući riječi. Njegov poraz ojačao je stvar narodnjaka i u zemlji i izvan nje. A kada su autonomaši, u svom nemoćnom bijesu, počeli narodnjačkom glasilu zatvarati ulaz u svoje čitaonice, primorali su narodnjake da osnivaju vlastite čitaonice i u njima stvaraju organizaciona žarišta za dalju nacionalnu i političku djelatnost. Već u jesen g. 1862. započela je radom *Narodna slavjanska čitaonica* u Splitu, a zatim su se, pod različitim imenima, pojavile čitaonice i u drugim gradovima (1863. Zadar i Dubrovnik, 1866. Šibenik i Obrovac, 1867. Trogir, Knin i Sinj itd.).

Glavno središte Narodne stranke nalazilo se u Zadru. Ondje su se za vrijeme saborskog zasjedanja sastajali njezini zastupnici, a u vrijeme njihove odsutnosti donosile bi se odluke u redakciji stranačkoga glasila. Iako stranka nije ni kasnije imala nekoga formalnog vođe, ipak se u početku općenito takvim smatrao upravitelj zadarske gimnazije dr Juraj Pulić, a kada je on, iz političkih razloga, g. 1863. premješten u daleki Trento (južni Tirol), sve je više rastao ugled dra Mihe Klaića. Poslije Nodilova povlačenja iz redakcije *Il Nazionala*, do kojega je g. 1866. došlo isključivo iz obiteljskih razloga, utjecaj Mihovila Pavlinovića na politiku stranke i pisanje njezina glasila još se više učvrstio. Zahvaljujući u prvom redu njemu i Klaiću, list je g. 1863. uspio da trajno osigura svoje izlaženje. Dragocjenu pomoć pružao mu je od g. 1864. dalje i Strossmayer. Prema svjedočanstvu kasnijeg urednika Jurja Biankinija list bi više puta

propao »da mu požrtvovni rodoljubi nisu pritekli u pomoć, a osobito da nije bilo darežljive ruke velikog biskupa«. Pretplatnika je u početku bilo 530, no uskoro je taj broj porastao na 600—650, a kad je list g. 1866. došao i do vlastite tiskare, njegov opstanak više nije bio ozbiljnije ugrožen. Pored *Narodnog lista* proširila je svoju djelatnost u najširim slojevima i *Matica dalmatinska*, koja je započela radom u ljeto g. 1862. Ona je, među ostalim, od g. 1863. izdavala redovito *Narodni koledar* namijenjen selu.

Međutim, pritisak Schmerlingova centralističkog sistema, koji se osobito osjetio g. 1863, pogađajući federalističke elemente u cijeloj Monarhiji, nije mimoišao ni dalmatinske narodnjake. Nodilo je tada doživio svoj prvi sudski progon kao urednik, a Klaić i Danilo otpušteni su iz državne službe. U opoziciji su se našli i oni autonomaši koji su ostajali vjerni svojem liberalnom uvjerenju. Budući da se vlada oslonila na činovništvo, iz čijih redova je iste godine stvorena vladina stranka, predvođena od dra Luigija Lapenne, opozicione stranke udružile su se g. 1864. u zajednicu koju su nazvale *Unione liberale*. Kad je Bajamonti, u ime autonomaša, izjavio da »izuzam aneksije, program aneksionista i naš je program«, obje su se liberalne frakcije spojile u »Narodnu stranku«. Ona je kao svoje glasilo prihvatila *Il Nazionale* a kao svoj cilj istakla »provađanje i razvijanje narodnoga načela u svim njegovim elementima i ustavnih sloboština«. Stranke su, dakle, i u Dalmaciji doživjele promjene vrlo slične onima koje su se u isto vrijeme zbile u Hrvatskoj. Ondje se Narodna stranka »fuzionirala« s unionistima za borbu protiv vladine Samostalne narodne stranke.

Suradnja između narodnjaka i Bajamontijevih autonomaša potrajala je samo do g. 1866. S padom Schmerlingova centralizma i s vanjskopolitičkim događajima koji su uskoro zatim nastupili nestalo je razloga koji su je podržavali. Uza sve to urodila je nekim rezultatima koji su utjecali na dalji razvoj događaja. Bajamonti je uspio da u to vrijeme stekne financijsku pomoć Strossmayera za svoj široko zasnovani pothvat u izgradnji Splita (Associazione dalmatica), a narodnjaci su, zahvaljujući donekle i toj suradnji, požnjeli nove uspjehe u ponarođivanju općinskih uprava.

Pošto je Dalmatinski sabor g. 1863. usvojio *Općinski pravilnik* i *Izborni pravilnik za općine*, položivši time temelj za autonomiju i demokratizaciju općina, u Dalmaciji su g. 1865. prvi put provedeni općinski izbori. U dotadašnju, vrlo neravnomjernu podjelu općinskih teritorija nije se, doduše, diralo, ali je podjela birača u tri izborne kurije, s podjednakim brojem vijećnika, proširila pravo glasa na svakog općinara koji je plaćao direktni porez pa, prema tome, i na težake. Ta činjenica, sama po sebi, nije, dakako, mogla odjednom dovesti do nekog dubljeg preokreta u korist narodne stvari. Nije to dopuštao ni sam izborni sistem, koji je pogodovao imućnim slojevima stanovništva, a ni nedovoljno razvijena nacionalna svijest u seljaštvu, pretežno nepismenom i za javne poslove slabo zainteresiranom. Međutim, općinski su izbori bili tada najprikladniji način da se seljaštvo postepeno sve više uvuče u politički život. Prema nekim službenim izvještajima agitacija narodnjaka nije se g. 1865. ograničila samo na nacionalno pitanje, nego je

ponegdje zahvaćala šire u pitanja koja su seljaštvo neposrednije pogađala u njegovoj svagdašnjici, od činovničke samovolje do oporezovanja i sl. Iako o nekom širenju »načela komunizma« ne može biti govora — tu je optužbu iznio već Tommaseo g. 1862. — nema pouzdanih podataka ni o tome da li se iza takvih prijava doista ne krije neka agitacija sa socijalnim parolama. Zbog toga je, zasad, nemoguće utvrditi i prave uzroke nemirima koji su za vrijeme izbora izbili u ponekim mjestima (Knin, Drniš, Vrlika, Ston; u Kninu su, u sukobu sa žandarmerijom, ubijena dva seljaka).

Usprkos otvorenom pritisku vlasti, koji je javno glasovanje učinilo još nepodnošljivijim, Narodna stranka je sama osvojila 42 općine, a u zajednici s oporbenim autonomašima daljnjih 16. Autonomaši, u cjelini, zadržali su još uvijek vlast gotovo u svima gradskim općinama, ali su narodnjaci uspjeli, na primjer, ući u općinsko vijeće Sinja, a pogotovu su se učvrstili u Zagori i malim općinama Boke. Ponarođivanje općina nije se više dalo zadržati, no borba za gradove bila je vrlo teška. Do g. 1870. narodnjaci su od znatnijih gradova osvojili samo Dubrovnik (1869), Sinj, Benkovac i Vrgorac.

Pad Schmerlingova režima g. 1865. nije se odmah odrazio na prilike u Dalmaciji, ali je najzad u jesen iste godine i tu došlo do promjene. Generala L. Mamulu, sklona autonomašima, zamijenio je kao namjesnik general barun Franjo Filipović koji je do mjeseca srpnja 1868. dosljedno nastojao oko jezične ravnopravnosti.

Iako je autonomaška većina u Zemaljskom saboru i dalje sprečavala uvođenje jezične ravnopravnosti, pa su čak i liberali u njoj odbili da na početku g. 1866. potpišu interpelaciju narodnjaka o tom pitanju, ipak se ono više nije dalo mimoići. Prema jednoj naredbi ministarstva pravde iz g. 1862. trebalo je da se zapisnici na sudu »po mogućnosti« sastavljaju i »slavjanskim jezikom«, a potkraj g. 1866. vlada je donijela odluku da se u državnu službu može primiti samo onaj tko pred posebnim povjerenstvom dokaže da dobro poznaje ne samo talijanski nego i »ilirsko-dalmatinski« jezik. U praksi su se te naredbe, dakako, primjenjivale vrlo nemarno jer je njihovo provođenje ovisilo o činovništvu, koje su one neposredno pogađale. Ponegdje se, štaviše, talijanski jezik uvodio i ondje gdje ga dotada nije bilo. Kad je g. 1864. u Korčuli otvorena Niža realna gimnazija, nastava se u njoj odvijala isključivo na talijanskom jeziku, a hrvatski jezik predavao se samo kao jedan od obvezatnih predmeta. Vlada je g. 1866. bila i sama sklona uvođenju narodnog jezika u pučke škole i uvođenju utrakvizma, tj. dvojezične nastave, u srednje škole. Imenovanje M. Klaića nadzornikom pučkih škola na kraju iste godine značilo je važnu promjenu u tom pogledu, ali je konačan uspjeh tih nastojanja ovisio poglavito o upravama pojedinih općina. Prema tome, borba za većinu u općinama i saboru ostala je i dalje glavni cilj Narodne stranke.

Doduše, dolazak R. Belcredija za ministra predsjednika mjesto Schmerlinga g. 1865. i ubrzo zatim (20. srpnja 1866) pobjeda austrijske mornarice nad talijanskom u bitki kod Visa dali su politici austrijske vlade drugi pravac, a snažno su utjecali i na borbu narodnjaka. Federalistička usmjerenost nove vlade opet je u njih oživjela težnje za ujedinjenjem Dalmacije s Hrvatskom, a rat Italije protiv Au-

strije, koja je, unatoč vojnim pobjedama na kopnu i moru, izgubila u njemu Veneciju, svoj posljednji posjed na Apeninskom poluotoku, odvratila je ponešto vladu od tradicionalne potpore što ju je na jadranskoj obali pružala talijanskoj manjini i jeziku. Pobjeda pak u vodama otoka Visa, izvojevana uglavnom od domaćih ljudi, duboko je odjeknula u cijeloj zemlji, a shvaćena je kao akt obrane pred opasnošću koja je zaprijetila nacionalnom opstanku. »Od krvave pobjede Viške« — konstatirao je kasnije *Narodni list* — »naš puk je doveo nas do izborne pobjede godine 1870-e.« Ona je zauvijek uklonila premoć autonomaša u Saboru.

Ratni sukob između Austrije i Italije i spomenute posljedice talijanskog poraza na bojištu odlučno su utjecali i na autonomaše. Liberalna unija raspala se g. 1866. na pitanju zabrane ribarenja za Ćozote s talijanske obale, a ponovo ujedinjeni redovi autonomaša onemogućavali su svaki pokušaj pravednije jezične politike u srednjim školama i uredima. Bajamonti se najzad javno opredijelio za talijansku narodnost, a autonomaški zastupnici u Carevinskom vijeću stupili su u klub talijanskih zastupnika. Od ljeta g. 1867. autonomaši su sve više prenosili borbu protiv narodnjaka na ulicu, služeći se pri tom masom nacionalno nesvjesnih varošana, napose u Splitu. Ulične demonstracije i tvorni napadaji na istaknutije narodnjake postali su otada gotovo svakodnevna pojava u dalmatinskim gradovima.

Privrženost gradskog puka autonomašima, ne samo u Splitu, gdje je ona velikim dijelom ovisila o ličnosti A. Bajamontija, najbolje pokazuje kako pitanje socijalne strukture narodnog pokreta u Dalmaciji nije nimalo jednostavno i jasno. U svom pismu Račkom od 20. ožujka 1864. Pavlinović je, među ostalim, konstatirao da »naši najiskreniji rodoljubi većinom su ljudi još mladi i siromašni. Trudi su hrvatski u autonomašah.« Dvije godine prije istakao je tu protivnost, na svoj oporiji način, i glavni organ autonomaša *La Voce dalmatica,* proširujući je na sve narodnjake bez razlike. Narodnjačka inteligencija, koja je na sebi ponijela glavni teret borbe, mogla se pri tom osloniti samo na ponekog imućnijeg građanina. Dotada dosta jakom sloju vlasnika jedrenjaka, koje je u to doba već očigledno potiskivala para, bila je nacionalna misao, s izuzetkom Bokelja, uglavnom strana. Narodnjaci su, dakle, mogli čvršću socijalnu podlogu za svoj pokret naći samo na selu, a seosko svećenstvo, koje je znatnim dijelom pripadalo franjevačkom redu, odigralo je u tom nastojanju narodnjaka glavnu ulogu. Uza sve to, Narodna stranka nije imala socijalnog programa u kojemu bi došli do izražaja klasni interesi težaka. Iako se ona, posredovanjem klera, oslanjala na selo, ipak je, po svojim idejnim zamislima, bila izrazito građanska liberalna stranka.

Ponovni zaokret u austrijskoj politici g. 1867, kada je jedinstvena Austrija pretvorena u dualističku Austro-Ugarsku, nepovoljno se odrazio na borbu Narodne stranke za ujedinjenje s Hrvatskom i za jezičnu ravnopravnost u zemlji. Iako se prvi zahtjev mogao potkrijepiti izričitom obavezom koju je Ugarska preuzela na sebe nagodbom s Hrvatskom g. 1868, on je u novim prilikama izgubio svako praktično značenje. Autonomaška većina u Saboru postavila se, štaviše, u adresi vladaru 25. IX 1868. na stajalište da je novim ustavom za austrijsku

polovinu Monarhije iz 1868. pitanje Dalmacije dobilo definitivno rješenje. Kada je ta većina, čiji su predstavnici u Carevinskom vijeću podupirali politiku nove vlade, našla u njoj oslonac i u jezičnom pitanju, gen. Filipović je podnio ostavku, a Klaić je bio premješten u Istru, našto se zahvalio na službi. Novim namjesnikom imenovan je gen. Ivan Wagner.

Uvođenje opće vojne dužnosti zakonom od 5. prosinca 1868. još je više uznemirilo zemlju, pogotovu stanovništvo oko Boke Kotorske, koje je dotada uspjelo da sačuva svoju povlasticu iz mletačkih vremena — oslobođenje od svake vojne dužnosti. U Krivošijama podno Orjena (1895 m), na sjeverozapadu od Boke, izbio je, uz pomoć Crne Gore, ustanak. U njemu je sudjelovalo oko 1 500 naoružanih ustanika a proširio se i na Grbalj s južne strane zaljeva. Od kraja mjeseca kolovoza do potkraj mjeseca studenoga 1869. uzalud je austrijska vojska pokušavala da u tri napadaja, s dosta jakim snagama — u posljednjem je sudjelovalo trinaest bataljona s pet baterija i dr. — slomi ustanak. Postigla je samo to da popali i opljačka šesnaest sela te da razori više crkava i manastira. Zbog toga neuspjeha smijenjen je potkraj 1869. gen. Wagner, a naslijedio ga je gen. Gavrilo Rodić. On je u sredini siječnja 1870. pristao na uvjete ustanika koji su se sastojali u amnestiji, ukidanju vojne dužnosti za kotorsko okružje, slobodi nošenja oružja i naknadi počinjene štete.

Bivši namjesnik i protivnici Narodne stranke iskoristili su te događaje da optuže stranku zbog agitacije, koja ih je, tobože, izazvala. Poslužili su se njima i u odbijanju Pavlinovićeva ponovnog prijedloga Saboru da se, u skladu s § 19. ustava, uzakoni najzad jezična ravnopravnost. Bili su to posljednji trzaji umjetne većine autonomaša. Na izborima za novi Sabor u mjesecu srpnju 1870. Narodna stranka je postigla 24 a autonomaši 16 zastupničkih mjesta. Pobjedu je odlučilo selo: ono je od 20 zastupnika osiguralo narodnjacima šesnaest — više od dvije trećine u tzv. kuriji vanjskih općina.

Istra od g. 1861. do 1870.

Donošenjem *Zemaljskog reda* za markgrofoviju Istru, i ta je pokrajina, koja je otada prestala da bude samo jedno okružje Austrijsko-ilirskog Primorja, dobila g. 1861. svoj zemaljski sabor. On nije zasjedao u Pazinu, od 1825. do 1860. glavnom gradu okružja, nego u Poreču, novom gradu pokrajine, koji je taj položaj zadržao do kraja Monarhije.

Izborni red za Sabor osnivao se na tzv. kurijalnom sistemu, koji je tada uveden u svim pokrajinama zapadne polovice Monarhije, a održao se nepromijenjen do 1908. Izbornici su po njemu podijeljeni u četiri kurije: veleposjeda, gradova, trgovačko-obrtničkih komora i »vanjskih općina«. Od 30 zastupnika, koliko ih je ulazilo u istarski sabor, pet je birala kurija veleposjeda, osam kurija gradova, dva komore, a 12 vanjske općine, tj. negradska naselja, uglavnom sela. Za razliku od ostalih izbornika, izbornici četvrte kurije, kojih je broj ionako bio ograničen poreznim cenzusom, nisu zastupnike birali izravno nego posredno, pre-

ko izabranih fiducijara. Osim zastupnika, izabranih po kurijama, u sabor su ulazila i sva tri istarska biskupa kao virilni članovi: tršćansko-koparski, porečko-pulski i krčki.

Na izborima u mjesecu ožujku 1861. učešće birača bilo je općenito slabo. Od svega 8% stanovništva koje je uživalo pravo glasa pristupilo je izboru 23% u vanjskim općinama i 33% u gradovima. Čak je i veleposjed bio zastupan tek sa 17%. Prema tome, nije samo izborni sistem kao takav pogodovao građanskom i talijanskom dijelu pučanstva, nego je politička nezrelost slavenskog življa na selu i njegova ovisnost o imućnijem građanstvu, koje je bilo isključivo talijansko, morala uroditi posljedicama nepovoljnim za taj živalj u cjelini. U prvom istarskom saboru nalazio se samo jedan izabrani zastupnik Hrvat. Tu je presudnu činjenicu ublažavala samo prisutnost trojice virilista-biskupa, od kojih je jedan bio Slovenac, a dvojica Hrvati. Međutim, okolnost da su slavensko stanovništvo zastupala četiri svećenika, nepovoljno je utjecala na njihovu borbu za »slavenski« jezik u javnom životu, jer su predstavnici talijanskoga građanstva bili liberali — izraziti protivnici klera uopće.

Uzaludno je bilo nastojanje slavenskih zastupnika da odmah u početku pokrenu pitanje uvođenja dvojezičnosti u urede i saborske spise. Većina je u Saboru donijela zaključak da službeni jezik može biti samo talijanski.

Ta je većina odbacila i prijedlog da Sabor izabere dva zastupnika u Carevinsko vijeće. U tom je činu došao do izražaja njezin neprijateljski odnos prema Monarhiji i njezin talijanski nacionalizam. Pošto je prijedlog i po drugi put propao, Sabor je raspušten, a u ponovnim izborima je, uz pritisak vlasti, izabrana podatnija većina. U nju su, osim trojice biskupa, ušla još tri hrvatska zastupnika — i opet svećenici. Novi Sabor, koji je zasjedao do g. 1867, izabrao je u Carevinsko vijeće dvojicu zastupnika, od kojih je jedan bio Hrvat, biskup Juraj Dobrila, a izabrao je i 4 prisjednika (asesora) u Zemaljski odbor, koji je trebalo da, na čelu s predsjednikom Sabora, odn. zemaljskim kapetanom, upravlja pokrajinskim poslovima. U taj odbor, naprotiv, ušli su sami Talijani i tek je neko vrijeme jedan od zamjenika bio Slovenac.

Biskup Dobrila je još u doba svoga školovanja u Hrvatskoj usvojio ideje ilirskog pokreta, a prijateljevao je i s J. J. Strossmayerom. Uopće je hrvatsko svećenstvo po istarskim selima, ponajviše odgajano u slovenskom sjemeništu u Gorici, bilo nacionalno svjesno. Bilo je tada, u stvari, jedina narodna inteligencija u istarskih Hrvata. Premda je Dobrila, kao crkveni velikodostojnik, bio po svojim socijalnim i religioznim shvaćanjima konzervativan, ipak je odlučno nastupao u interesu zemlje i njezina slavenskog pučanstva, ne štedeći pri tom često ni samu vladu. On se zalagao za gospodarsko podizanje zemlje, unapređenje ribarstva, koje je naglo propadalo zbog slobode ribolova za ribare s druge strane Jadrana, ublažavanje postupka prilikom zapljene zbog neplaćenog poreza, melioraciju zemljišta itd.

Dobrila je, zajedno s drugim hrvatskim zastupnicima, nastavio borbu za dvojezičnost saborskih zapisnika i zakona, ali nekog uspjeha u tome nije bilo. A nije uspio da spriječi ni jednostrano uvođenje dvo-

jezične nastave u pučke škole slavenskih naselja, zagovarajući proširenje obvezatnog učenja obaju jezika (osim slavenskog dolazio je u obzir talijanski ili njemački) u sve pučke škole bez razlike.

U trećoj saborskoj periodi od g. 1867. do 1870. Dobrila više nije sudjelovao, pa iako su Hrvati zadržali u Saboru isti broj zastupnika, njegova se odsutnost mnogo osjećala. U nacionalnom je pogledu, doduše, jedva što mogao postići. Oduzimanje škola iz ruku svećenstva, koje je g. 1869. provela austrijska vlada, sastavljena od njemačkih liberala, najviše je pogodilo upravo hrvatske i slovenske škole podržavane od crkve. Borba za hrvatske škole prenijela se iz Sabora u općine. Neuslišana molba 32 općine g. 1868. da fratarska niža gimnazija u Pazinu postane hrvatska, u najmanju je ruku pokazala da se proces nacionalnog osvješćivanja nastavljao, zahvaćajući postepeno sve šire slojeve. Ali taj je proces bio ograničen poglavito na istočnu Istru, u kojoj su veze sa susjednom Hrvatskom bile najneposrednije. Gotovo na samoj granici, u Kastvu, tada žarištu nacionalnog pokreta, osnovana je g. 1866. prva čitaonica, a zatim su slijedile i druge. Pokret je na taj način počeo dobivati određene organizacione oblike, a pojava *Naše sloge*, njegova prvog glasila, posvjedočila je g. 1870. njegovu životnost. Tek tada se moglo govoriti o hrvatskom narodnom preporodu i u Istri. Slično kao u Dalmaciji, i ovdje se on odvijao u širem okviru tijesne suradnje s drugim bratskim narodom u zemlji — Slovencima, podjednako ugroženim od istog protivnika.

Buđenje narodne svijesti u bunjevačkih Hrvata

Usporedo s počecima narodnog preporoda u istarskih Hrvata organiziran rad na buđenju narodne svijesti započeo je g. 1870. i među Bunjevcima i Šokcima, na krajnjem sjeveroistočnom rubu hrvatskoga etničkog područja u Bačkoj. Od prve polovice XVI st. do kraja XVII st. naselili su sjeverni dio Bačke između Dunava i Tise, u nekoliko ovećih selidbenih valova, najprije Šokci iz srednje Slavonije a zatim, prema narodnoj predaji, Bunjevci iz Hercegovine. Prvi su stvorili svoja naselja većim dijelom uz Dunav, a drugi istočnije od njih, s glavnim središtima u Somboru i, osobito, Subotici. Jedni i drugi bili su po govoru ikavci, po vjeri katolici. U sačuvanim izvorima nema pouzdanih podataka o njihovoj brojčanoj snazi. Prema službenom popisu stanovništva iz g. 1910, poznatom po njegovoj pristranosti na štetu tzv. narodnosti, u Bačkoj je živjelo oko 70 000 Bunjevaca i Šokaca, ali se, s mnogo opravdanih razloga, njihov broj ocjenjivao na oko 140 000.

Za razliku od južnije smještenih Srba, Bunjevci i Šokci još su i u drugoj polovici XIX stoljeća imali mnogo slabije razvijenu društvenu strukturu. Bili su, čak i u naseljima gradskog tipa, u golemoj većini seljaci. Obrtnika i trgovaca pa, prema tome, i pravih građana, bilo je među njima vrlo malo, ali je razmjerno dosta jak postotak otpadao na obitelji koje su poslije doseljenja stekle ugarsko plemstvo. Međutim, taj imućni i politički utjecajni sloj nije mogao nadomjestiti nepostojanje domaćeg građanstva. U jeku mađarizacije, od tridesetih godina XIX stoljeća dalje, on se potpuno otuđio svom narodu. Pa i oni rijetki

pojedinci različitoga društvenog porijekla koji su polazili mađarske škole i od kojih je postepeno nastajao tanak sloj svjetovne inteligencije brzo su se, po pravilu, mađarizirali. »Na žalost« — pisao je 1870. Boza Šarčević, jedan od prvih bunjevačkih preporoditelja — »obće poznata je stvar da su velikaši, boljari i vrlo veliki dio inteligencije, najveći i najogorčeniji neprijatelji narodnosti i narodnoga imena puka našeg bunjevačkog.« Razumljivo je, dakle, da je, u nedostatku narodne inteligencije, materijalno nezavisne i nacionalno svjesne, odlučno značenje u preporodnom pokretu, kao i u Istri, pripalo isprva svećenicima.

Nije poznato koliko je ilirski pokret utjecao na pojedince među Bunjevcima, iako se u nekim slučajevima taj utjecaj ne može mimoići. Međutim, ideja mađarskoga političkog naroda, koju su prvenstveno zastupali viši slojevi društva, toliko se uvriježila u narodu da su Bunjevci, kao i Međimurci, g. 1848. stajali u cjelini uz mađarski pokret. Ta je činjenica znatno produbila jaz koji je zbog razlike u vjeri već dotada postojao među Bunjevcima i Srbima, iako su ih neposredno susjedstvo i česta ispremiješanost upućivali na potrebu zajedničkog otpora mađarizaciji. Uza sve to upravo su se na strani vojvođanskih Srba pojavili poslije g. 1860. prvi pokušaji da se i u Bunjevaca započne nekim književnim radom. Tako je Đorđe Radić svoj list *Seljak* izdavao g. 1862. i za Bunjevce, latinicom i na njihovu narječju, a g. 1867. je Đorđe Popović pokrenuo *Bunjevački kalendar*, prvi te vrste.

Budući da je do austrijsko-ugarske nagodbe g. 1867, gotovo punih dvadeset godina, razvitak javnog života u Ugarskoj ovisio o centralističkoj politici Beča, proces mađarizacije nije se odvijao pod neposrednim pritiskom državne vlasti. Štaviše, u osnovnim školama među Bunjevcima upotrebljavali su se od pedesetih godina isti udžbenici kao i u Hrvatskoj, pa se, na taj način, i u njihovoj sredini proširila Gajeva ortografska reforma, mjesto mađarske grafije, i »ilirski« pravopis. Time je udaren temelj kasnijem uvođenju hrvatskoga književnog jezika u literaturu Bunjevaca.

S pojavom dualističkog sistema znatno se pogoršao položaj svih nemađarskih naroda u Ugarskoj. Doduše, tzv. zakon o narodnostima od g. 1868. osigurao im je upotrebu njihova jezika u školama, crkvi i mjesnoj upravi, ali je priznavao samo jedan politički narod — mađarski i čitavom je javnom životu utisnuo, u jezičnom pogledu, mađarsko obilježje. Međutim, ni ta se minimalna prava nisu primjenjivala u život, a od g. 1875. je, s dolaskom Kolomana Tisze na vlast, denacionalizacija nemađarskih naroda postala osnovnom polugom u politici mađarskih vladajućih klasa.

Neprovođenje zakona o narodnostima na području osnovnog školstva dalo je glavni poticaj kaločkom kanoniku i titularnom biskupu Ivanu Antunoviću da, sa svojih 55 godina, započne onu kulturnu djelatnost koja mu je donijela zasluženo ime oca preporodnog pokreta u Bunjevaca. U dva desetljeća, koja su ga otada dijelila od njegove smrti (1888), Antunović je razvio neobično plodan publicistički i književni rad, koji je uglavnom održavao vlastitim materijalnim sredstvima. Pomognut s desetak suradnika, među kojima se naročito

isticao subotički »glavni arhivar« Boza (Ambrozija) Šarčević, on se g. 1869. obratio javnosti s pozivom da ga pomogne u pokretanju tjednika pod imenom *Bunjevačke i šokačke novine*. Poziv nije naišao ni na kakav odaziv u višim slojevima, na koje je Antunović prvenstveno računao. Taj ga je neuspjeh u prvi čas pokolebao, ali su ga Šarčević i njegovi drugovi najzad uvjerili da se može u tom pothvatu osloniti na sam puk. »Za 15—16 dana dobili smo 300 pridbrojnika samo u Subotici« — pisao je tada Šarčević J. Miškatoviću kao uredniku *Zatočnika*. »Ovo je dilo samoga prostog naroda: prosti Bunjevci su kupili upisnike, — tu blagorodni gospodine velikaši — mirodavni krugovi — inteligentia ni najmanje doprinela nije.«

Bunjevačke i šokačke novine počele su izlaziti 19. ožujka 1870. izvan Bačke, u Kaloči, gdje je Antunović živio. U toj čisto mađarskoj sredini sav je teret tog pothvata ležao na njegovu izdavaču i uredniku. Program novina, ograničen na isključivo jezično područje, Antunović je izrazio ovim riječima svoje *Otvorene knjige* od 1. I 1870: »Neka vlada magjarski jezik na pristolju kraljevskom, na saboru, ravnateljskom kormilu, varmegjam i ovećim školam, biti će magjarska slavna kraljevina, zašto da nam nenavidite pučke, i poljodilske, gradjanske obrtničke škole, i naše obćine, dozvolite nam porazgovoriti se o naših kućevnih poslovih jezikom, kojeg smo od naše matere naučili, obavljajte vi sve one druge poslove, koji se po stupnjih državnih gori penju, magjarskim jezikom, ako mi ote razpravljati poželiti budemo, naravna je, da ćemo magjarski jezik osvojiti i s vama se prepirati.« Dalje od zahtjeva za jezičnom ravnopravnošću u tako skromnom opsegu nisu Antunović ni Šarčević nikada išli.

Obojica su sa zanosom prigrlili Strossmayerovu ideju jugoslavenstva pa su se najčešće i služili jugoslavenskim ili slavenskim imenom. Uza sve to su novine već od početka književni jezik, zajednički Hrvatima i Srbima, nazivale hrvatskim. Različitim genetičkim i pokrajinskim imenima u politici suprotstavile su stajalište da se »u književnosti prima jedan naslov kanoti prezime sviuh: ‚hrvatski jezik'«. »Pa zato« — pisale su potkraj 1870 — »razvitak hrvatske književne (literarne) knjige i jezika, jest razvitak i nami; samo tim putem možemo postignuti to, što smo dosad grišno zapustili, to znati što dosad nismo znali.« Sporije od imena književnog jezika širilo se tek tada među Bunjevcima hrvatsko ime kao nacionalno, ali je Antunović, koji se njime najmanje služio, ipak g. 1882. konstatirao da se Bunjevci i Šokci »danas volimo nazivati Hrvati«.

Antunović je dosljedno, do kraja života, zastupao načelo narodnog jedinstva Hrvata i Srba, želeći da se oni ujedine u pismu i vjeri. »U našem velikom narodu« — pisao je 1879 — »ima razlike u govoru. [...] Ali svi mi, kako mu drago zvali se, koji tiem jezikom govorimo, jesmo jedan narod jedne krvi, jednog poriekla. [...] Bože kako bi lipo i koristno bilo da se i Srbi bratja naša po rodu i jeziku istimi pismeni služe, dočiem nas sada ćirilica bez ikakva opravdana uzroka većma razdvaja na duševnom polju, no Dunav [...]« A g. 1882. je u sam naslov jednog poglavlja svoje »Rasprave o podunavskih i potisanskih Bunjevcih i Šokcih u pogledu narodnom, vjerskom, umnom, građanskom i gospodarskom« unio svoju osnovnu »istinu: da po Ma-

gjara neima drugdje spasa, već u ozbiljnoj ravnopravnosti svih narodnosti ugarskih, a po nas jugoslavene jedino u uniji (sjedinjenju vierskom)«.

Novine su vrlo promišljeno i prostom čitaocu pristupačnim načinom jačale u puku svijest o njegovoj etničkoj individualnosti, a s nacionalnim pritiskom rastao je i njihov otpor. U rujnu 1872, jedan od njihovih najrevnijih suradnika, Blaž Modrošić, nije se više zadovoljio sitnim jezičnim ustupcima. »Vam dorasli kao narod« — obraćao se Mađarima u članku: *Šta hoće Bunjevci i Šokci?* — »mi hoćemo obezbiedjenu, podpunu svoju narodnost. — U svem i po svem hoćemo u crkvi, školi, saboru, sudačkoj sobi i svih javnih poslovih naš materinski jugoslavenski jezik. — Kao slobodan državi i kraljevini služeći narod mi hoćemo s magjarskim narodom gradjansku podpunu ravnopravnost i jednakost.« Uskoro zatim novine su u članku: *Zašto se borimo za narodnost?* tu posljednju misao izrazile još jasnije. Podsjećajući na uspon Pešte poslije nagodbe, one su konstatirale da se »narodi u Ugarskoj« služe ustavnim načinom »da izvojuju sebi ravan, jednak položaj u ovoj zemlji kakvog imaju danas Magjari; ili prostije da kažemo, da svi budu svoje gazde, svoji gospodari«.

Antunović je već u prvom godištu dodavao svojim novinama poseban *Nadometak* i u njemu je od br. 11 napose izdvojio rubriku *Naša čitaonica.* Ovu je zatim, u drugom godištu (1871), zamijenila kao samostalan 14-dnevni prilog *Bunjevačka i šokačka vila.* Taj se prvi časopis Bunjevaca potpuno osamostalio g. 1873, kad je Antunović odlučio da zbog preopterećenosti radom na dva lista obustavi dalje izdavanje novina. Dvije godine kasnije (1875) bolest ga je natjerala da se odrekne i *Vile* i da je prepusti Modrošiću.

Primjer tih listova slijedili su povremeno drugi, a pojavila su se i različita druga izdanja, s kojima se književnost Bunjevaca definitivno uključila u općenit tok hrvatske književnosti. Na kako se široku podlogu u puku, a zatim i u inteligenciji mogla ona doskora osloniti, pokazale su osobito dvije akcije pokrenute g. 1884: kalendar *Bunjevačka Danica,* koji je izdavao pop Pajo Kujundžić, i časopis *Neven,* koji je uređivao učitelj Mijo Novak. S vremenom se *Neven* od mjesečnika pretvorio u pravi organ bunjevačkih Hrvata.

U tom početnom razdoblju svoga preporodnog pokreta Bunjevci su u Subotici g. 1878. uspjeli da stvore još jedno središte svoje društvene djelatnosti. Oduprijevši se pokušaju da se mađarskom jeziku u tamošnjoj katedrali dade prvenstvo pred narodnim, oni su se odvojili od zajedničkoga *Pučkog kruga* (Nepkör) i osnovali svoj *Pučki kasino.* Ovaj je, među ostalim, preuzeo i brigu o pripremanju narodnih svečanosti koje su se pod imenom *Prelo* održavale otada svake godine.

Hrvatski narod u razdoblju od g. 1871. do 1883.

Revizija hrvatsko-ugarske nagodbe

Konačno učvršćenje dualizma, obilježeno u mjesecu studenom 1871. još i imenovanjem Gy. Andrássyja za ministra vanjskih poslova, postavilo je pred Narodnu stranku pitanje daljnje političke strategije. Posljednji su izbori, doduše, pokazali da iza nje stoji gotovo sva zemlja, ali je i L. Rauch, pomognut iz Pešte, zadržao znatan utjecaj u vladinu aparatu, pa je mogućnost njegova povratka na vlast predstavljala za nju stalnu opasnost. Rakovička buna, koju su protivnici u prvi čas dovodili u vezu s njenom djelatnošću, nije ni po čemu utjecala na njeno držanje. Jedina činjenica o kojoj je morala najozbiljnije povesti računa bio je sam dualistički sistem.

Međutim, ni tvorci toga sistema nisu mogli olako prelaziti preko isto tako neosporne činjenice da je Narodna stranka, unatoč svemu, ostala jedina stvarna politička snaga u zemlji. Već je Andrássy, od g. 1870. dalje, više puta pokušavao da dođe u dodir s njezinim prvacima, ali je i tada već bilo teško prosuditi nije li pri tom slijedio samo časovite taktičke zamisli. Čini se da je i ponovni zaokret u vanjskoj politici Srbije, koji se očitovao u sastanku kneza Milana s ruskim carem, pridonio potkraj g. 1871. da u Pešti poraste sklonost za sporazum s Narodnom strankom. U svakom slučaju mađarski politički faktori teško su se odlučivali da napuste unioniste, u koje su se jedine mogli potpuno pouzdati i uvijek su misao sporazuma s narodnjacima povezivali sa zahtjevom da Narodna stranka primi u svoje redove bar umjerene unioniste koji nisu u svemu pristajali uz L. Raucha. A kako je i među narodnjacima, poslije Hohenwartova pada, ojačala unionistička struja, pokušavalo se na kraju g. 1871. s više strana da do sporazuma dođe. Andrássyjev nasljednik, grof M. Lónyay, imao je i posebnih razloga da u tom uspije i tako učvrsti svoj nesiguran položaj u Ugarskom saboru. Pa i sam vladar, koji ga je podržavao, djelovao je u tom smjeru.

Vjerojatno je pjesnik Petar Preradović odigrao najzad ulogu narodnjačkog »mediuma«, kako ga je B. Šulek nazvao, jer se Lónyay poslije razgovora što ih je s njime vodio odlučio da Narodnoj stranci uputi najprije posredni, a zatim, na njezin zahtjev, i službeni poziv na pregovore. Već u prvoj polovici mjeseca prosinca jedan je odbor sedmorice u toj stranci temeljito proučavao tekst nagodbe, pripremajući prijedlog za njezinu reviziju. Prijedlog je, dakako, pretpostavljao priznanje nagodbe kao svršenog čina, o čijoj nezakonitosti više nije imalo smisla raspravljati. Taj su nedostatak narodnjaci namjeravali ukloniti na taj način da reviziju nagodbe uvjetuju pristankom

tada već u načelu razvojačene Granice i Dalmacije. Osobitu pažnju obratili su pri tom pitanju »odjeljenja financija«. Odbor za reviziju nagodbe, kojem su, pored »triumvirata«, tj. najužeg vodstva pripadali, među ostalima, Mažuranić i Rački, radio je na svom prijedlogu i bez obzira na pregovore koji su neposredno predstojali. »Radnja ova je potrebita i radi sabora, ako i ne bi došlo do dogovaranja s Lónyayem« — obavještavao je Rački Strossmayera. Prema tome, odluka o priznanju nagodbe, uz uvjet njezine revizije, stvorena je vlastitom pobudom stranačkog vodstva.

Kratak rok koji je Lónyay odredio za početak pregovora nije dopustio da vodstvo stranke okupi na vrijeme izabrane zastupnike i tako pregovarače snabdije formalnim mandatom stranačkog predstavništva. Zbog toga se odbor za reviziju nagodbe, koji se u Beču — u odsutnosti Mažuranića i Miškatovića — 28. prosinca upustio u pregovore, ograničio na to da, poslije opširnijih usmenih rasprava, izradi spomenicu, u kojoj je mjesto »točnih i preciznih« prijedloga samo najopćenitije iznio tadašnje stanovište stranke. Priznajući »državnopravno zajedinstvo« Trojednice s Ugarskom, spomenica petorice, datirana sa 31. prosinca 1871, ističe najprije zahtjev za cjelokupnošću hrvatskih zemalja. Zahtijeva, zatim, da se različiti hrvatski fondovi (zaklade), koji su raspolagali znatnim novčanim sredstvima (samo dvije zaklade: naukovna i vjerozakonska, iznosile su više od cijeloga autonomnog budžeta) »izluče i povrate« Hrvatskoj, a njezinoj vladi osigura stvarna neovisnost. Osuđujući predsjedničku funkciju bana u Stolu sedmorice, zahtijeva nadalje da se utvrdi odgovornost bana i trojice odjelnih predstojnika Saboru. Postavlja pitanje o načinu zastupanja Hrvatskog sabora u zajedničkom saboru i »uticaja Hrvatske na one poslove, koji, ako i jesu naravi zajedničke, ipak se isključivo tiču Hrvatske i Slavonije, kao, recimo, pravac željeznice u granicah zemlje«. Kao »najglavnije i najbitnije« smatra »preinaku dojakošnje paušalne sisteme za hrvatsku autonomiju«. Završava, najzad, zahtjevom da se, kao jamstvo za uspjeh daljih pregovora, dosadašnja vlada zamijeni »vladom povjerenja narodne stranke«. Spomenica je, prema svjedočanstvu Račkoga, sastavljena »veoma pomirljivo, samo da se ugarska vlada umah ne odbije«. Svoju je svrhu postigla. Vijeće, u kojem su, pod predsjedanjem samog vladara, pored Lónyaya i komandirajućega generala u Hrvatskoj sudjelovali i svi ministri zajedničkih poslova, osim Andrássyja, te ugarski ministar kod dvora i hrvatski ministar u ugarskoj vladi, suglasilo se s time da se pregovori mogu na toj osnovi nastaviti. Revizija je, dakle, bila u načelu odobrena; s njom su se pomirili i unionisti, pa, štaviše, i sam Rauch.

Upravo zbog toga što je tim općenitim priznanjem revizije nestalo osnovne razlike u dotadašnjim političkim stavovima, tzv. rauchovci među unionistima uložili su sve sile da spriječe sporazum ugarske vlade s Narodnom strankom. Pri tom im je mnogo poslužio i hrvatski ministar, grof Petar Pejačević. Njemu je Lónyay povjerio brigu o daljim pregovorima a on je uspio da ih na duže vrijeme zakoči. Narodna stranka je, naprotiv, rad petorice naknadno u cjelini odobrila. Pošto je Sabor najzad 15. siječnja 1872. otvoren, 48-orica zastupnika-narodnjaka izrekla su im 18. I svoju zahvalnost, očitovavši svečano »da

je naša vjera u vaše pravo i iskreno domoljublje nepokolebiva, te da mi kao što smo vam do sad svagda i svakom prigodom povjerenje naše iskazali, podupirajuć vas u svih vaših na polju političkom preduzetih poduzećih, da ćemo vas i u buduće u takovih podupirati«. Samo je M. Makanec, s dvojicom-trojicom drugih, zamjerio što je spomenica, po njegovu mišljenju, odviše popustljiva. Jednodušnost u redovima stranke ponovo se jasno pokazala idućeg dana, 19. siječnja, kada je Sabor izabrao za svoga predsjednika I. Mažuranića. Iako je on, zahvaljujući se na izboru, izrazio nadu u skori i trajni sporazum sa »susjednim narodom«, ipak je Sabor bio odmah zatim kraljevim reskriptom raspušten. Već su mnogi suvremenici bili u nedoumici kako da taj postupak shvate, ali se u njemu nesumnjivo odrazila snaga unionističkog otpora, koji je čak išao tako daleko da se otvoreno zalaže za uvođenje vojne diktature. Taj je otpor uvelike pothranjivan držanjem Deákove vladine stranke, koja u mnogim pitanjima nije bila suglasna s Lónyayevom politikom. Kada je ban Bedeković, nezadovoljan takvim razvojem događaja, 12. veljače podnio ostavku, a namjesnikom banske časti 17. II postao Antun Vakanović, činilo se da je Rauchov ponovni dolazak na vlast postao doista neizbježan.

Narodna stranka ušla je u novu izbornu borbu pod najtežim pritiskom vlasti, ali je bila u svojim redovima jedinstvena i odlučna. Makančeva se opozicija nije još zaoštrila do otvorenog raskida, pa i Strossmayer, koji nije sudjelovao u pregovorima s Lónyayem, potpuno se suglasio s politikom stranačkog vodstva. »Ja odobravam posve ponašanje i program naših izaslanika u Beč i u Peštu. Hotio sam upravo zato doći u Zagreb, da po mogućnosti poduprem svoje političke prijatelje u težnji, da se pomirenje izmed Hrvatske i Ugarske postigne« — pisao je 15. III o svom stajalištu prije raspusta Sabora i dodao: »Ja i danas držim program, po našem svijetu primljen, za temelj, na komu bi se sporazumljenje k žuđenoj svrsi privesti moglo.«

Vlada se u izbornoj borbi poslužila, među ostalim, i izmišljenim zapisnicima o tobožnjim sjednicama narodnjačkog vodstva (tzv. Promemorije). Prema njima bi Narodna stranka održavala veleizdajničke veze s Pragom, Mazzinijem te vladama Crne Gore, Srbije i Rusije, primivši od njih i novac. Prema mišljenju Račkoga, svrha im je bila da pred krunom opravdaju izborna nasilja unionista i da se »u slučaju krajne nužde« pozatvara vodstvo Narodne stranke. Međutim, autor Promemorija i posrednik koji ih je dostavljao Vakanoviću i Rauchu sami su — dakako, uz nagradu — odali u pravo vrijeme stvar narodnjačkom vodstvu i iznijeli je u cjelini pred javnost.

Usprkos progonima i nastojanju vlade da demoralizira opoziciono činovništvo, ono je također u većini ostalo vjerno Narodnoj stranci. Ona je 29. svibnja 1872, sa svojih 47 mandata, opet izvojevala pobjedu na biralištu. Premda su unionisti postigli taj put 28 mandata, značenje je ovih bilo oslabljeno time što je osam mandata pripalo tzv. »samostalnim unionistima«, koji su izabrani glasovima opozicije. Vakanović je onemogućio narodnjačku većinu u novom Saboru pozivom 47-orici virilista, koji su u odlučnim časovima na početku saborskog zasjedanja, od 15. lipnja dalje, protivno svom drevnom običaju, doista

sudjelovali u radu Sabora. Potisnuta na taj način u manjinu, Narodna stranka je najzad usvojila Lónyayev zahtjev kojemu se dotada ustrajno odupirala, a kojim je on uvjetovao samo konstituiranje Sabora. Pristala je da u svoju sredinu primi umjerene unioniste, da verificira gotovo sve unionističke mandate te da unionistima osigura polovicu mjesta u regnikolarnoj deputaciji za pregovore o reviziji nagodbe i polovicu od broja hrvatskih zastupnika u zajedničkom saboru. Tada je tek M. Makanec najodlučnije osudio politiku Narodne stranke i istupio iz njezina kluba.

Adresi saborske većine, koja je, polazeći od priznanja nagodbe, istakla potrebu da se ona, u interesu Trojednice, u više pitanja podvrgne reviziji, Makanec je s osmoricom drugih narodnjaka suprotstavio zahtjev da se još prije izbora regnikolarne deputacije i zastupnika za Ugarski sabor sazove sabor sviju hrvatskih zemalja koji bi trebalo da »izjavi svoje mnienje o državnom položaju, u kojem se provincialna Hrvatska i Slavonija s belovarskom županijom danas faktično nalazi, i tim ovo pitanje konačno rieši«.

U regnikolarnu deputaciju ušli su od narodnjaka Strossmayer, Mažuranić, Mrazović, Vončina, A. Jakić i N. Krestić. Među unionistima isticali su se J. Živković i M. Prica, bivši narodnjak. Poslije izbora on je, kao odjelni predstojnik, do mjeseca studenoga 1872. zastupao banskog namjesnika. Vakanovićeva privremena odsutnost, u obliku odužeg dopusta, označavala je jedini, vrlo skroman ustupak zahtjevu narodnjaka da se prije nastavka pregovora promijeni omraženi režim. Zbog čitava toka stvari Strossmayer se nije lako odlučio da primi izbor koji je izvršen u njegovoj odsutnosti. Učinio je to tek tada kad je od prvaka stranke dobio čvrsto obećanje da će u pregovorima ustrajati na ovim bitnim zahtjevima: 1. potpuno autonomnoj i Saboru odgovornoj vladi, na čelu s banom, koji neće biti ovisan o ugarskom ministru predsjedniku; 2. sniženju ključa za doprinos u zajedničku blagajnu i financijskoj samostalnosti; 3. jasnijem očitovanju državne posebnosti u delegaciji za poslove zajedničke Monarhiji.

Sabor je 22. VIII 1872. prekinuo zasjedanje i nastavio ga tek poslije pune godine dana, 25. VIII 1873, pošto su pregovori o reviziji nagodbe bili najzad privedeni kraju.

Regnikolarne deputacije održale su svega dvije zajedničke sjednice — jednu na početku (21. X 1872) i drugu na kraju (29. VI 1873). Hrvatska je deputacija, pored toga, održala još šest sjednica na kojima je nastojala postići suglasnost u pojedinim pitanjima. Strossmayer je isprva uspio da prodre sa svojim prijedlogom elaborata, izrađenim u obliku zakonskoga članka, koji je zatim 6. XI dostavljen ugarskoj deputaciji. U njemu, doduše, nije uzeta u obzir Rijeka, ali su naprijed izloženi zahtjevi Strossmayera sada bolje precizirani. Prema tome, elaborat zahtijeva: 1. samostalan izbor petorice članova u delegacije; 2. neovisnu vladu i imenovanje »bana-ministra zemaljskog« bez prijedloga i protupotpisa ugarskog ministra-predsjednika; i 3. samostalne financije s tangentom od 45% sveukupnih prihoda i smanjenje kvote za skupne poslove Monarhije koja bi se izračunavala na osnovu neto-prihoda.

Ne očekujući uskoro mađarski odgovor, Strossmayer je napustio Peštu i nije se više u nju navraćao. Bio je siguran u otpor Mađara,

ali je od hrvatske deputacije zahtijevao »nepomičnost« do kraja. Međutim je od početka sumnjao u njezinu izdržljivost i pomišljao, štaviše, na svoje povlačenje iz političkog života. Ni Mrazović nije imao vjere u dobar ishod stvari. Konačan odgovor (nuncij) mađarske deputacije bio je doista u osnovnim pitanjima potpuno negativan i tada se hrvatska deputacija svojim renuncijem od 25. lipnja 1873. naprosto odrekla svoga elaborata i bez ikakve ograde pristala uz mađarski prijedlog, koji je dopuštao tek neke nebitne izmjene.

Nadležnost hrvatskog ministra u ugarskoj vladi precizirana je na taj način da on, kao sveza između vladara i zemaljske vlade, »podastire bez promjene i bez odvlake« vladaru banove predstavke, a samo u slučaju dvojbe o njihovoj sukladnosti s »gledištem državne zajednice ili zajedničkih interesah« može »istodobno, ali odieljeno« podastrijeti i primjedbe svoje ili ugarske vlade, ali tek onda ako ne postigne sporazum s banom. Ustavni poredak trebalo je da ubuduće osigurava odredba prema kojoj se Sabor u slučaju raspusta mora »računajuć od raspusta njegova, za tri mjeseca sazvati«. Najzad, godišnja paušalna svota za pokriće autonomnih poslova zamijenjena je tangentom od 45% svih prihoda koji se i dalje odvode u zajedničku blagajnu. Ta je promjena, iako je bila sasvim nedostatna, Hrvatskoj ipak omogućila da idućih godina dođe do znatno većih novčanih sredstava.

Tok događaja u kojima se odlučila tako neslavna sudbina Strossmayerova elaborata nije do danas u pojedinostima poznat. S obzirom na to da su se deputacije samo dvaput sastale na zajedničku sjednicu i tom prilikom izvršile isključivo zadatke formalne prirode, stvarnih pregovora među njima nije ni bilo. Prema tome, oni su se odvijali u »pouzdanim dogovaranjima« — kako to izričito konstatira renuncij hrvatske deputacije. Rezultat je, dakle, ovisio o držanju svakoga pojedinog člana deputacije, a upravo su podaci o tome vrlo oskudni. Popustljivost na strani unionista potpuno je razumljiva, iako se među njima nalazio i J. Živković, koji je već u pregovorima g. 1868. zastupao mnogo odlučnije mišljenje. Najdalje je u popuštanju, prema Strossmayerovu saopćenju, išao M. Prica, koji je, međutim, prije završetka pregovora umro. Od narodnjaka je Strossmayer već u početku imao pouzdanja samo u Mrazovića i Jakića, ali ni oni nisu ostali dosljedni. Nije dovoljno objašnjeno ni držanje I. Mažuranića. Prema jednom pismu njegove žene od 19. VI 1873. on je smatrao da se revidirana nagodba može ipak primiti, iako neće »bog zna kako dobro« ispasti. Odlučnu ulogu odigrao je među njima I. Vončina, koga je Makanec jednom prilikom g. 1875. osudio kao »duševnog oca i glavnog kuma revidirane nagodbe« i koji je, čini se, strahovao pred pobjedom »rauchianizma« u slučaju ako se pregovori razbiju. Tu su bojazan dijelili s njime i neki drugi istaknutiji narodnjaci i ona doista nije bila bez nekog temelja. Svakako je značajna činjenica da je Vakanović, iza koga je stajao Rauch, zadržao čast banskog namjesnika do uzakonjenja revizije, što je, već samo po sebi, značilo osjetljiv pritisak na tok pregovora. Međutim, presudno je bilo potpuno negativno stajalište mađarske deputacije i političke javnosti uopće u pitanjima koja su, na bilo koji način, dirala u ideju mađarske državnosti. U tom pogledu ne bi mogao ništa promijeniti ni Lónyay da nije u

prosincu 1872. morao ustupiti svoje mjesto predsjednika vlade drugome. Da li bi mađarska deputacija u nekim drugim, nebitnim, pitanjima bila sklonija izaći u susret hrvatskim željama da je naišla na jači otpor hrvatske deputacije, teško je reći. Strossmayer je u posljednji čas, poslije završenih pregovora, a prije rasprave u Saboru, označio u pismu Mažuraniću kao neophodne ove minimalne zahtjeve: »pravedan ključ« kojim bi se zemlji vratila »uprava financijalna i ekonomička«, ograničenje kompetencija hrvatskog ministra na zajedničke poslove, odgovornost odjelnih predstojnika Saboru i »vladu narodnu«. Tom je prilikom donio i konačnu odluku o svom povlačenju iz političkog života »za vazda«.

U raspravi koja se o reviziji povela u Hrvatskom saboru, Makanec, Rački i još pet manje istaknutih narodnjaka podnijeli su prijedlog da se ona ne primi »s razloga, što se spomenutom zak. osnovom nezadovoljuje niti pravu niti potrebi kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije«. Međutim, od 89 zastupnika 80 je glasovalo 5. rujna za primanje osnove, među njima i svi unionisti, zajedno s Rauchom. Vakanović je odstupio tek 29. rujna 1873. pošto je osnova već dobila kraljevu sankciju. Tada je, najzad, imenovanjem Ivana Mažuranića za bana istog dana učinjen kraj šestogodišnjem režimu starounionista.

Ta je promjena bila osnovni preduvjet svakom nastojanju da se Hrvatska, makar i u okviru nagodbe, preuredi u modernu buržoasku državu. Konzervativni unionisti, predstavnici aristokracije i nekadašnjeg plemstva, nisu za to imali ni volje ni sposobnosti. Revizija nagodbe imala je, dakle, osim povećanih prihoda i tu dobru posljedicu da je s Mažuranićem, prvim i jedinim »pučaninom« na banskoj stolici do g. 1918, dovela na vlast ljude koji su pokazali da imaju doista volje i sposobnosti za opsežan reformni rad, koji je za Hrvatsku značio, usprkos svemu, znatan korak naprijed.

Strossmayer je ostao vjeran svojoj odluci: više nije neposredno sudjelovao u politici, ali nije prestao i dalje utjecati na njezin tok. Iako je u reviziji vidio dokaz »da je narod naš u svakom obziru još nezreo za pravu i dosljednu politiku«, nije je otvoreno osudio. »Ja ne ću ničim da našim ljudem na putu stojim« — pisao je Račkom — »ali i ne ću ničim da sudjelujem.« Taj se njegov neodređeni stav nije povoljno odrazio na dalji razvoj i uglavnom je dobro došao onima koji su reviziju branili.

Uza sve to je iduće godine u užem krugu oko Strossmayera nastao značajan program jugoslavenske politike, koji se, po svojoj cjelovitoj koncepciji, pripisuje njemu samome, iako sačuvani tekst, označen samo mjesecom srpnjom 1874, nije potekao iz njegova pera, a ni njegov postanak i konkretna svrha nisu još ni danas objašnjeni. Značenje mu je u pokušaju da se na osnovu dotadašnjih historijskih iskustava zasnuje takva politika koja bi, prolazeći kroz etape uvjetovane konkretnom stvarnošću, postigla najzad »najskrajnji cilj zajedničkijeh težnja i zajedničkoga rada narodnoga kod Hrvata, Srba, Bugara i Slovenaca«, tj. »njihovo ujedinjenje u nezavisnu i slobodnu narodnu i državnu zajednicu Jugoslavensku«, čiji se oblik i »politična narav« zasada ne određuju (I). Ističe se, naprotiv, potreba što skorijeg narodnog jedinstva »na moralnom te, u koliko god većma moguće, i na književnom polju« (II). Zatim se proklamira: potpuna jednakost i ravnopravnost »pojedinih narodnih plemena što sačinjavaju Jugoslavenstvo [...] u svakom smislu i u svačemu« (III); njihova »potpuna solidarnost« bilo prema kojoj tuđoj sili (IV); nepovredljivost »državne samostalnosti i samoupravnih prava« pojedinih njihovih »zemalja« (V); potpuna »vjerozakonska sloboda« i samouprava u svemu ravnopravnih vjerskih zajednica (VI). Prelazeći na politički program, »najprečom i najglavnijom sadašnjom zadaćom« označava se oslobođenje »dijela Jugoslavenstva« u Turskom Carstvu, i to ponajprije Bosne i Hercegovine (VII), a »mimo i osim toga glavnoga cilja« predviđa se okupljanje pojedinih dijelova u veće zajednice dok još postoje Austro-Ugarska i Turska (VIII). Na taj bi način trebalo poraditi na tome da se: a) Crnoj Gori i Srbiji »prisajedini čim više jugoslavenskih krajeva«; b) da se ostali krajevi u Turskoj okupe u zajednicu sa što većom samoupravom; c) da se Dalmacija i bivša Granica ujedine s Hrvatskom; d) da joj se »svojevoljnijem pristajanjem Srba« priključi Vojvodina i e) da se slovenske zemlje okupe u »političku zajednicu slovensku« i, u slučaju nestanka dualističkog sistema, priključe Trojednici, »ako bi na to voljne bile«.

Postoji mišljenje da je taj dokument rezultat rasprava između nekih srpskih i hrvatskih političara. Doista su Mrazović i Rački u jesen g. 1873. u jednom razgovoru, o kojem je obaviješten i Jovan Ristić, tadašnji ministar vanjskih poslova Srbije, zastupali misao da se Srpstvo ujedini sa Srbijom, »a sa Hrvatskom da se grupiraju Slovenci, te tako da budu na slovenskom jugu samo dvije, i to savezne države, srpska i hrvatska; a s vremenom, i raširenjem prosvjete i političke svijesti u narodu, valja da se i one u jednu spoje«. Čini se da je pitanje Bosne i Hercegovine, koje je, uoči izbijanja ustanka, opet postajalo aktuelnije, dalo na početku g. 1874. poticaj političkim krugovima u Beogradu da se Strossmayeru ponovo obrate s prijedlogom o »savezu«. Strossmayer je taj prijedlog u načelu odobrio. »Što se saveza tiče« — odgovorio je 4. veljače Orešković — »dakako da bi vrlo dobro bilo da se taj posao nastavi. Jedan bez drugoga ne možemo biti.«

Počeci radničkog pokreta u hrvatskim zemljama

U neposrednoj vezi s razvojem radničkog i socijalističkog pokreta u Njemačkoj, Austriji i Ugarskoj javljaju se potkraj šezdesetih godina prvi skromni zameci takva pokreta i u hrvatskim zemljama. Njegovi su nosioci prvenstveno strani radnici, uglavnom Nijemci, ali već od početka se pored njih ističu i dosta brojni domaći radnici, koji su se upoznali s radničkim pokretom u inozemstvu.

Uvjeta za neki snažniji razvoj radničkog pokreta u hrvatskim zemljama tada još nije moglo biti. U izrazito seljačkoj sredini Hrvatske i Slavonije, uključivši Vojnu granicu i Rijeku, u kojoj je, prema popisu od g. 1869, tek 13,3% stanovnika znalo čitati i pisati, a 84% ih je bilo potpuno nepismenih, svega su se tri grada g. 1870. približavala maksimalnom broju od 20 tisuća stanovnika (Zagreb 19 857, Rijeka 17 884, Osijek 17 247). Od njih je, u stvari, samo Rijeka pokazivala obilježja

znatnijeg industrijskog središta, u kojem je dobra trećina stanovništva otpadala na radnike. Iako su se i u ostala dva grada postepeno otvarale različite tvornice, ipak je Gradsko poglavarstvo u Zagrebu g. 1870. konstatiralo u jednom izvještaju vladi da u tom gradu nema više od 132 tvornička radnika. Prema tome, pretežna većina radnika sastojala se od pomoćnih radnika u zanatskim radionicama, koji se po svojim životnim i radnim uvjetima nisu gotovo ni u čemu razlikovali od radnika u malim tvornicama. Iste godine postotak je radnika svih vrsta iznosio u Zagrebu 13% stanovnika.

S rijetkim izuzecima, kao što su to, na primjer, bili tipografi, radnici su općenito živjeli na rubu bijede. Radno vrijeme je iznosilo 13—14 sati, od 6—7 ujutro do 20—21 sat uvečer, ali su mnogi radnici bili primorani da rade i nedjeljom do podneva. Samo je tipografima uspjelo da u novom kolektivnom ugovoru osiguraju sebi g. 1869. 10-satni radni dan. Uzmu li još u obzir nepodnošljive stambene prilike, teški higijenski uvjeti, zapošljavanje žena i djece te općenita neukost, razumljiv je zaključak liberalnog *Zatočnika* iz kraja g. 1869. da i u Hrvatskoj »postoji [...] radničko pitanje, samo što nije onako zaoštreno kao u drugih državah«. Polazeći od ispravne spoznaje da korijen radničkom pokretu valja tražiti u stanju radnika, a ne u različitim teorijama, taj je list, doduše, osudio osnovne socijalističke ideje, ali je neke reforme ipak smatrao neophodnima, jer »po dosadanjem iskustvu« — pisao je — »čini se razložitim uvjerenje, da poduzetnici dobre volje neće učiniti ništa za polakšicu radnikom, već da se mora zauzeti za nje država sama«. Predlagao je, dakle, da se radnicima dopusti bar slobodno udruživanje, omogući »njeko višje izobraženje« u obliku »opetovne škole« i poučnih predavanja, odobri pravo na štrajk — pod uvjetom, dakako, da se nitko ne primorava na obustavu rada. Međutim, pisac opsežnog članka o *Radničkom pitanju* u *Zatočniku* bio je potpuno svjestan toga da te reforme, kao i sve druge, ne rješavaju osnovni problem jer »ne diraju u odnos radnika prema poduzetniku i kapitalistu«. Kako pak taj problem riješiti, nije ni sam znao reći.

Radničkom pokretu u hrvatskim zemljama udara još dugo naročit pečat činjenica da je on ponikao isključivo iz redova radnika i malih obrtnika. Od inteligencije nije mu se nitko pridružio; štaviše, nijedno književno ili publicističko pero nije se stavilo u službu radnika. Utoliko više zadivljuje samostalnost i zrelost što su je radnički pisci pokazali već prvih godina, raspravljajući o pitanjima koja se nisu ograničavala samo na svagdašnjicu njihova života. Prvenstvo je u tom pogledu pripalo tipografima koji su od svih radnika imali najviše prilike da usvoje vještinu pisanja.

Ako se pod radničkim pokretom ima prvenstveno na umu nastojanje da radnici iz vlastite pobude razviju neke organizacione oblike udruživanja kao osnovno sredstvo za poboljšanje svojih životnih i radnih uvjeta, onda on u hrvatskim zemljama počinje g. 1867. Po uzoru na slična društva u Njemačkoj te je godine u Osijeku osnovano *Posleničko-izobrazitelno družtvo* (na njemačkom jeziku »Arbeiter Bildungs-Verein«). Premda su molbu za potvrdu pravila, u kojima je društvu namijenjena zadaća da osim »obrazovanja« osigura članovima također pomoć u bolesti i u slučaju smrti, potpisali jedan manji industrijalac i jedan pravnik,

ipak su ona proizašla iz skupštinske akcije radnika, a i kasnije su se među predstavnicima toga društva isticali neki radnici i obrtnici, uglavnom Nijemci. Od domaćih ljudi osobito je značenje pripalo krojaču Antunu Prpiću.

Tek dvije godine kasnije, u vrijeme kad je radnički pokret u Austriji i Ugarskoj postigao svoje prve velike uspjehe, poduzet je i u Zagrebu pokušaj da se osnuje društvo za naobrazbu i međusobno pomaganje radnika u bolesti. Toj se akciji stavio na čelo poznati narodnjak Milan Makanec. On je i kasnije pokazivao neko razumijevanje za socijalne probleme, iako se u svojoj političkoj djelatnosti ograničio isključivo na državnopravnu problematiku. Međutim, vlada L. Raucha uskratila je tom pokušaju na početku g. 1870. svoje odobrenje. Više uspjeha postigli su u isto vrijeme zagrebački tipografi. Franjo Topolšćak je g. 1869. izdao nekoliko brojeva rukom pisanog *Glasnika zagrebačkih knjigotiskara*, a g. 1870. je osnovano i *Tipografičko družtvo za medjusobno podupiranje i naobraženje*, koje se začelo još g. 1868. i doskora postalo prvi sindikat na hrvatskom tlu. Uzaludno je, naprotiv, ostalo nastojanje njegova člana Dragutina Kalea (kako se sam u pravilu potpisivao mj. Kahle) da g. 1871. pokrene *Tipografski vjesnik*.

Na Rijeci nije bilo sličnih akcija, ali je već g. 1869. ondje izbio štrajk postolara, stolara i kovača radi sniženja radnog vremena, a zatim su se pojavila i neka društva s isključivo zadružnim oblicima rada, koja su povrh toga okupljala samo strane radnike.

Na daljnji razvoj radničkog pokreta u hrvatskim zemljama vrlo je povoljno utjecalo stvaranje njemačke Socijaldemokratske stranke i donošenje njezina programa g. 1869. u *Eisenachu*. Prilagođen dugotrajnijoj, ekonomskoj i političkoj, borbi u okviru kapitalističkog sistema, taj je program dobro izrazio tadašnje potrebe radničke klase u cjelini i zbog toga postao uzorom za druge, slabije razvijene pokrete. Njegov utjecaj je očevidan i u počecima radničkog pokreta u Hrvatskoj, osobito u Zagrebu, gdje je od g. 1868. dalje postojala grupa radnika koja je pokret usmjeravala u socijaldemokratskom pravcu, prilagođujući ga posebnim uvjetima tamošnje društvene i političke stvarnosti. Podaci koji bi govorili u prilog nekoj njenoj povezanosti s Prvom internacionalom nisu nimalo pouzdani. U Osijeku, naprotiv, ta je veza, u obliku koji bliže nije poznat, postojala preko *Općega radničkog saveza* u Pešti, pa je, štaviše, potkraj g. 1871. službeno konstatirano da je ondje, na poticaj iz Pešte, osnovana podružnica Internacionale. Doista se u arhivu *Posleničko-izobrazitelnog družtva* sačuvao spis sa zaključcima Internacionale iz g. 1871. Uza sve to je ono postojalo gotovo do kraja 1872, kad je vlada najzad odbila da potvrdi njegova pravila. Iz toga društva potekla je g. 1872. i akcija za osnivanje invalidske i bolesničke blagajne, po ugledu na peštansku, ali je i ona, kao »ogranak« društva, naišla na otpor vlasti. Ni iduće godine (1873) vlada nije odobrila osnivanje *Obćega obrtničko-radničkog družtva*, sa ciljem »da se sveudilj čuvaju i unapređuju duševni i materialni interesi posleničkoga staleža«. Tek u početku 1875. odobrena su tom društvu pravila, a 1876. osnovana je u Osijeku i podružnica *Radničke bolesničko-invalidske blagajne* u Budimpešti. Vijest o tobožnjoj podružnici Internacionale u Splitu pokazala se neosnovanom, a ni podatak o podružnici peštanskog saveza u Varaždinu ne nalazi potvrde u dosad pristupačnoj građi.

Ništa se sigurno ne može reći ni o odjeku Pariške komune u radništvu hrvatskih zemalja. Možda se u neku vezu s njime mogu staviti prvi štrajkovi u Zagrebu g. 1871. i 1872, od kojih je samo štrajk tipografa završio donošenjem nešto povoljnijeg tarifnog pravilnika g. 1872. U svakom slučaju se radnički pokret u hrvatskim zemljama već od početka odlikuje razvijenim osjećajem internacionalne solidarnosti. Ona se poglavito očitovala prilikom različitih štrajkaških akcija.

Neposredniji poticaj za daljnji razvoj toga pokreta donio je g. 1872. novi obrtni zakon, kojim su cehovi definitivno ukinuti i ondje u Hrvatskoj gdje su se dotada još održali. Oslobodeni stega, a u isto vrijeme lišeni i nekih oblika samopomoći koje su im cehovi pružali, radnici su bili upravo primorani da u svom interesu potraže druge oblike udruživanja. Liberalniji kurs, koji je g. 1873. prevladao u hrvatskoj politici, učinio im je tu zadaću ponešto lakšom. Tako je 1. rujna 1872. najzad ipak osnovano a 10. siječnja 1873. i odobreno *Obrtničko-radničko društvo* sa svrhom: »naobraženje družtvenih članova u obrtu i znanosti« te »podupiranje bolestnih i pristojno sahranjenje umrvših članova«. Društvo je do kraja g. 1873. okupilo u svojim redovima 491 člana iz različitih grana obrta (krojači, bravari, stolari, limari, čizmari, čohaši, opančari, tesari). Od tipografa, koji su već raspolagali vlastitim društvom, tek se malo njih učlanilo u novo društvo, ali je iz njihove sredine potekao D. K a l e, koji je do g. 1875. stajao na čelu cijelog pokreta.

Njegovom je zaslugom pokret potkraj g. 1874. dobio i svoje glasilo — tjednik *Radnički prijatelj*, koji je upola izlazio na hrvatskom i upola na njemačkom jeziku (»Der Arbeiterfreund«). K a l e mu je do zaključno 9. broja bio vlasnik, izdavač i urednik, ali je iza njega stajala grupa od trinaest radnika koji su bili izgrađeni socijaldemokrati, kao i on sam. Pripremajući izdavanje lista, K a l e je napisao i prvu radničku brošuru. Ona je imala programatski karakter i prvi put je izrazila minimalne zahtjeve »hrvatskih radnika«, kojima je bila izričito namijenjena. Pod naslovom: *Njekoliko rieči o družtvenom životu* ugledala je svjetlo tek poslije izlaska lista. Na vrlo pristupačan način i pravilnim jezikom objašnjavala je radnicima potrebu njihova udruživanja, nastojeći »radnički stališ probuditi da se osvjesti i u družtvo stupi«. Svoj vrlo istaknuti internacionalizam znala je izmiriti s ljubavlju prema »užjoj domovini«, osuđujući nacionalnu mržnju kao »najvećeg neprijatelja sviuh radnika, a i najubojitije oružje kojim se oni sami utiru«. »Neka ljubi svaki svoju domovinu, narodnost i običaje svoje nadasve« — pisao je K a l e — »to dapače mora s v a k i pošten čovjek, ali tim manje *smije* mrziti tuđu zemlju ili narodnost, a osobito radnik, komu jest c i e l i sviet domovina. [...] Radnici se smatrati moraju k a n o b r a ć a, kano s i n o v i j e d n e m a j k e — r a d n j e« tj. rada.

Iako je K a l e svojim spisom prvenstveno želio da za novo društvo pridobije što više članova, jer ono nije ni otkuda primalo neku pomoć, a članski su prinosi »po mogućnosti i zaslužbi radnika odmjereni« bili, ipak je kao konačni cilj udruživanja istakao »odavna već u srcih njihovih jednako gojenu želju za s l o b o d u i r a v n o p r a v n o s t r a d n i k a«. Pa kao što je tako izraženim ciljem daleko prešao preko tijesnog okvira društva samopomoći, tako je i »tražbinama radnika«, koje je nesumnjivo povadio iz *eisenaškog* programa, izradio minimalni politički program za

radnički pokret u Hrvatskoj. Na prvo mjesto je stavio »sveobće i na temelju ravnopravnosti osnivajuće se izravno pravo izborno za sva zakonodavna tijela«, s navršenom 20. godinom života. Zatim je redom naveo zahtjeve za slobodu štampe, zakonsko ograničenje radnog vremena, zabranu rada nedjeljom, dostojnu nadnicu, uvođenje »pučke« obrane (Volkswehr) mjesto stajaće vojske i, najzad, »nauk obligatan i bezplatan«. S obzirom na to da je čak i *Radničkom prijatelju* bilo zabranjeno da raspravlja o političkim i vjerskim pitanjima, taj je program bio samo naizgled skroman. On je, s izuzetkom državnopravnih pitanja i stalno aktuelnog problema sela, bio u to vrijeme svakako najradikalniji od svih stranačkih programa.

Uostalom, taj je program u časopisu koji je K a l e uređivao dopunjen daljim programatskim zahtjevima. U 3. broju prvo je mjesto dodijeljeno »zakonskom olakšanju proizvodnih zadruga radnika«, s državnim kreditom i jamstvom. Socijalna zaštita obuhvatila je također zabranu dječjeg i ograničenje ženskog rada. Građanske slobode proširene su na pravo udruživanja i sakupljanja. Pored toga istaknut je zahtjev za odvajanjem crkve od države i škole od crkve, a u sistemu oporezovanja zahtjev za ukidanjem indirektnih poreza koji su, u obliku trošarine, najteže pogađali baš najsiromašnije slojeve. Posljednji je zahtjev i inače bio u listu češće razmatran.

Iako je dopuna K a l e o v i m »tražbinama« uslijedila naknadno, i to u jednom njemački pisanom članku, ipak oni čine cjelinu kao što je čine hrvatska i njemačka polovica časopisa — jednako za K a l e o v a uređivanja, kao i poslije njega. U njemačkom dijelu ima, doduše, već od početka izrazitijih načelnih priloga negoli u hrvatskom, ali i taj dio nosi u cjelini socijalističko obilježje. U njemu izlazi članak protiv tzv. kućnih blagajna za pomaganje bolesnika, preveden iz peštanskoga socijalističkog lista *Arbeiter Wochen-Chronik*; opširno se prikazuje parnica protiv socijalista u Grazu; objavljuje se poziv na pretplatu za srpski prijevod L a s s a l l e o v a spisa *O suštini ustava;* prati se razvoj socijalističkog pokreta drugdje. K a l e o v i drugovi, koji su s 10. brojem preuzeli od njega list, otvoreno su se suglasili s njegovom brošurom kao plodom »zasvjedočenoga pristaša radničke stranke«, a preuzimajući, kao grupa, list, izričito su istakli kontinuitet u njegovu »smjeru«. Uza sve to je *Radnički prijatelj* nakon te promjene dobio još izrazitije socijalističko obilježje.

Koliko je taj časopis uspio da se među radnicima proširi, nije poznato. Redakcija je u br. 13, na kraju g. 1874, priznala da »nije se ona zauzetost za list u krugovih radničkih pokazala, koju očekivasmo«. Ni *Obrtničko-radničko društvo* nije uspjelo da spriječi osipanje svoga članstva koje je započelo već iduće godine. Ipak je *Radnički prijatelj* na početku g. 1875. doživio priznanje, koje mu je donijelo značajan podnaslov: *Glasilo jugoslavenskoga radničkoga stališa.* Bio je to rezultat odluke što ju je oko 300 radnika donijelo na svojoj prvoj skupštini održanoj 21. veljače 1875, priznavši časopis za »glasilo hrvatskih radnikah«.

Nisu poznati razlozi zbog kojih se časopis proglasio glasilom ne samo hrvatske nego i jugoslavenske radničke klase. U njegovih trideset brojeva, koliko je izašlo od 4. X 1874. do 25. IV 1875, opaža se težnja da

se čitalac ponešto obavijesti i o prilikama u Srbiji i Vojvodini. S osobitom se pažnjom list odnosio prema Svetozaru Markoviću, koga naziva »najvrstnijim našim boriocem za slobodu, bratstvo i jednakost« i kome je, prilikom njegove smrti, posvetio oduži prikaz života izrađen prema članku u njegovu časopisu *Rad.*

Uzme li se u obzir i uvodnik kojim je Kale pozdravio otvorenje »hrvatskoga sveučilišta«, požalivši s gorčinom što Radničko društvo i njegov pjevački zbor nisu bili pozvani da pri tom sudjeluju, ne može biti sumnje da je *Radnički prijatelj* imao dovoljno uvjeta da opsežnije zahvati različite društvene probleme, koji nisu bili samo uže staleške prirode.

Radnički prijatelj prestao je odjednom izlaziti, ne obavijestivši čitaoce o razlozima svoje obustave. Budući da je tri mjeseca kasnije upućena vlastima molba za pokretanje *Novoga radničkog prijatelja,* koja je zbog previsoke kaucije ostala bezuspješna, vrlo je vjerojatno mišljenje da je list bio potkraj mjeseca travnja 1875. zabranjen. Otada je radnička klasa u hrvatskim zemljama ostala više od jednog desetljeća bez ikakvih svojih novina.

Nestankom *Radničkog prijatelja* završena je prva faza u razvoju radničkog pokreta u hrvatskim zemljama. Ona je, u vezi s liberalnim zakonodavstvom, bila prvenstveno obilježena nastojanjem da se u nizu gradova osnuju društva za obrazovanje i uzajamnu pomoć radnika.

Razvojačenje Vojne krajine

U vezi s uvođenjem opće vojne dužnosti u Monarhiji poslije austrijsko-pruskog rata g. 1868. i rješenjem osnovnoga državnopravnog pitanja u odnosima između Austrije i Ugarske g. 1867, pitanje daljeg opstanka Vojne krajine (Granice) znatno se približilo svom konačnom rješenju. Međutim, iako je car već svojim manifestom od 19. VIII 1869. navijestio ukidanje Granice, i u Ugarskoj i u Hrvatskoj, ipak je trebalo da prođe još punih dvanaest godina dok je hrvatsko-slavonska Krajina najzad u cjelini podvrgnuta upravi bana (1881). A ni tada još nije njeno ujedinjenje s Hrvatskom provedeno u svakom pogledu do kraja, jer je ona s obzirom na svoj godišnji proračun bila sve do 1888. neposrednije podložena ugarskom ministru financija negoli ostala Hrvatska. Ta činjenica, kao i proširenje ugarskog financijskog sistema, uz poštansku i carinsku službu, na Krajinu već g. 1871, upućuje na zaključak da je pitanje Krajine postalo od toga vremena izrazito političkim pitanjem, čije rješenje više nije zavisilo o Beču, nego o Pešti. Ugarska se vlada njime koristila kao sredstvom pritiska na Hrvatsku u različitim spornim pitanjima.

Jednom od dvanaest naredaba kojima je kralj 8. VI 1871. regulirao pitanje Krajine u cjelini bila je, doduše, odmah ukinuta Križevačko-đurđevačka krajina, od čijeg teritorija je stvorena Bjelovarska županija, a budući da je u isto vrijeme u preostaloj Krajini uvedena i opća vojna dužnost, ona je 8. VIII 1873. potpuno razvojačena. Tom je prilikom samo ugarski dio Krajine prisajedinjen Ugarskoj, a hrvatsko-slavonski

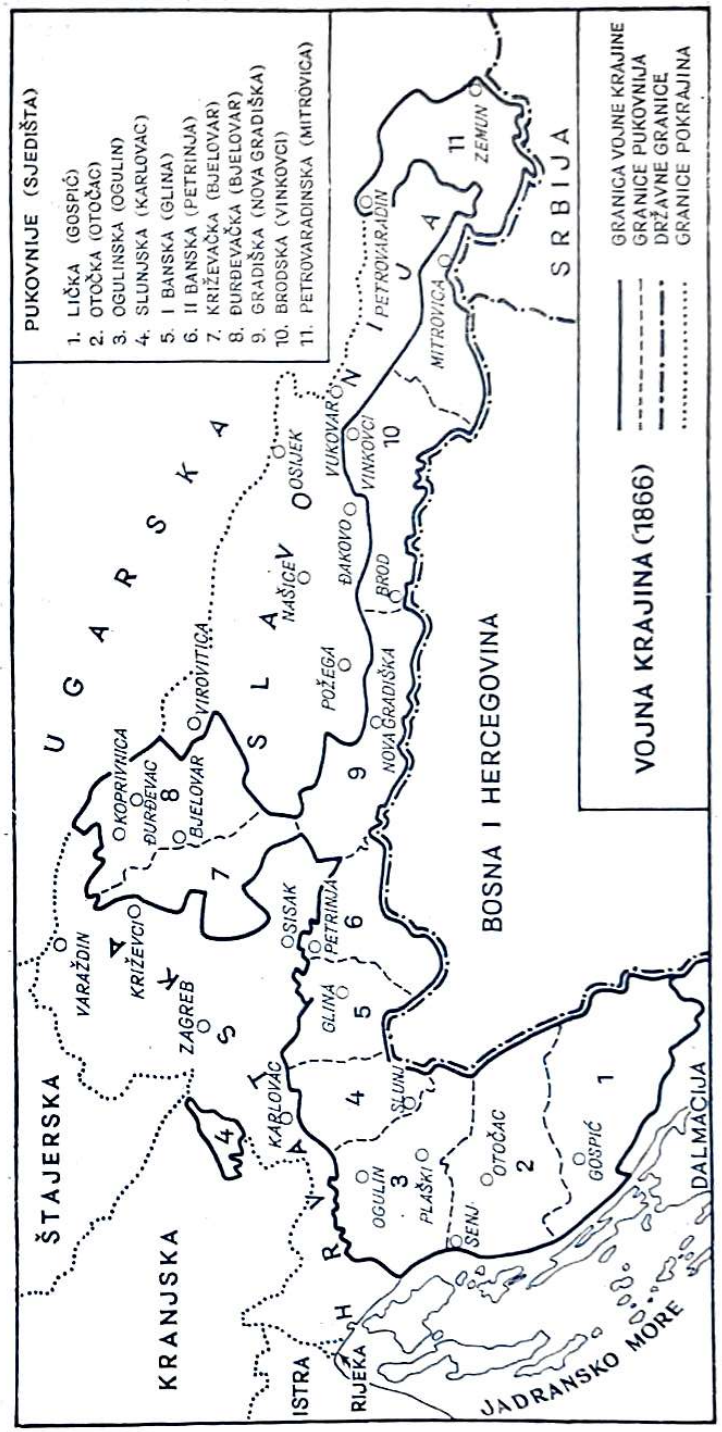

VOJNA KRAJINA (1866)

dio, uvećan još 1871. teritorijem petrovaradinske regimente, dobio je posebnu upravu, koja više nije bila vojnička, iako je briga za nju povjerena Generalnoj komandi u Zagrebu. Na taj je način ondje uz bansku vladu uređena još jedna vlada, podijeljena u osam odjela i snabdjevena djelokrugom čak i širim od banskoga, jer je ona od ugarske vlade preuzela izvršnu vlast i u poslovima financija i šumarstva. Teritorij Krajine podijeljen je, kao i dotada, u okružja (distrikte), i to: ličko-krbavsko, ogulinsko-slunjsko, banovačko, gradiško, brodsko i petrovaradinsko. Mjesto u regimente, okružja su se dalje dijelila u kotare, sastavljene od samoupravnih općina.

U prelaznom razdoblju do potpunog razvojačenja krajiška je vlada, pod gen. Antonom Mollinaryjem, provela mnoge reforme, kojima je ponekad prethodila kasnijim reformama u banskoj Hrvatskoj. Već g. 1871. modernizirano je osnovno školstvo i znatno poboljšan položaj učitelja, za koje su otvorene i učiteljske škole (preparandije). Prvostepeni sudovi dobili su do početka g. 1873. uređenje kakvo imaju i sudovi u ostaloj Hrvatskoj, a kao viši sudovi bili su im nadređeni Banski stol i Stol sedmorice, s posebnim sekcijama, koje su trebale da postoje tako dugo dok se i u banskoj Hrvatskoj sudstvo ne odvoji od uprave, a suci ne postanu nezavisni. Vlasništvo golemih šumskih površina od gotovo 360 000 ha preneseno je na novo osnovane *krajiške imovne općine* i one su prilikom razvojačenja preuzele u svakoj bivšoj regimenti polovicu svih šuma. Druga polovica (u stvari nešto manje od 250 000 ha) pripala je državi, tj. Ugarskoj, i na temelju zakona namijenjena je investicijama na nekadašnjem području Krajine — osobito izgradnji saobraćajne mreže, regulaciji i sanaciji voda i pošumljavanju krša (Krajiška investiciona zaklada). Do g. 1875/6. istaknuti su stručnjaci pozvani da izrade opsežne elaborate o pojedinim od tih problema, među kojima je osobito značenje pripalo izgradnji željezničkog spoja preko krajiškog teritorija duž Save od Zemuna do Siska i zatim preko Ogulina do Knina. Međutim, taj je projekt, kojim bi i Dalmacija bila željeznicom povezana sa sjevernim hrvatskim krajevima, propao na otporu peštanske vlade. Ona je, u ekonomskom i političkom interesu Ugarske, ubrzano povezivala Budimpeštu — kako se njezin glavni grad, poslije spajanja triju susjednih naselja g. 1873, prozvao — s perifernim oblastima države. Razmjerno dobra mreža kopnenih putova popunjena je novim cestama. Jedna od njih, preko 60 km duga cesta Ogulin — Novi (Vinodol), trebala je da omogući eksploataciju dotada netaknutoga šumskog blaga. Dva velika fonda: *Krajiška imovna zaklada* i *Krajiška obrazovna i uzgojna zaklada* raspolagala su g. 1871. s više od dva i po milijuna forinti te su, prema tome, iznosila tada nešto više od jednogodišnjeg autonomnog budžeta Hrvata. U obliku različitih obveznica, rasteretnica, srećaka i dionica bili su pohranjeni u *Kr. hrvatsko-slavonsku blagajnu*, ali je njima, dakako, upravljala Generalna komanda. Prihod od tih fondova, koji se uglavnom upotrebljavao za stipendije, gradnju škola i pomoć krajišnicima, postigao je g. 1873. visinu od 86 000 forinti.

Teritorij pod njezinom upravom tek se postepeno uklapao u šire tržište Hrvatske, no gospodarski napredak njegovih, uglavnom zaostalih, krajeva bio je u to doba očigledan. Ne samo ukidanje različitih ograničenja za učenje zanata i otvaranje trgovina, koje je od g. 1850. bilo zakonom dopušteno, niti samo ukidanje cehova g. 1860, nego su naročito željeznice u susjedstvu Krajine, od g. 1862. dalje, ubrzale razvoj zanata i trgovine u Krajini. Oko g. 1870. trgovački kapital je ondje već dovoljno moćan da se, u zajednici s kapitalom banske Hrvatske, upušta u veće pothvate, kao što je eksploatacija krajiških šuma. Jačanje kapitalističkih elemenata odrazilo se i na užurbano razbijanje kućnih zadruga. Zakonom od g. 1868. gotovo su potpuno uklonjena ograničenja koja je još zakon od g. 1850. sadržavao, otežavajući diobu zadruga. Do g. 1871. odjednom se raspalo oko dvije trećine svih zadrugara, i tek je te godine taj spontani proces ponovo zakočen obvezatnom privolom svih članova u zadruzi koji uživaju pravo glasa.

Krajina je poslije g. 1871. još uvijek obuhvaćala prostor od 16 169 km² — nešto više od pola površine banske Hrvatske (26 363 km²). Od sveukupno 663 000 stanovnika, oko 363 000 bilo je pravoslavnih Srba; katolici, Hrvati, imali su većinu u okružjima otočkom, ogulinsko-slunjskom, gradiškom i brodskom. Prema tome, pitanje crkvenoškolske autonomije Srba imalo je za Krajinu naročito značenje, pogotovu zbog toga što je Ugarski sabor posebnim zak. čl. 9 od g. 1868. uzakonio tu autonomiju i na cijelom je teritoriju ne samo uže Ugarske nego i Hrvatske podredio ugarskom ministru vjera. Tek dvadesetak godina kasnije (1887) i Hrvatska je slijedila taj primjer, donijevši vlastiti zakon o toj autonomiji.

Razvojačenje Krajine uslijedilo je bez učešća krajiškog stanovništva i Hrvatskog sabora u donošenju konkretnih odluka. Ni u vrijeme prelazne uprave od g. 1871. do 1881. Krajina nije bila zastupana u Hrvatskom saboru. Uza sve to je pitanje njezina povratka Hrvatskoj bilo stalno otvoreno i odlučno je utjecalo na njezin odnos prema Ugarskoj. Prema prvobitno utanačenoj nagodbi, na Krajinu je, u cjelini, trebalo da unutar zastupstva Hrvatske otpadne u Ugarskom saboru 25 od sveukupno 54 zastupnika, ali je ugarska vlada najzad ujedinjenje uvjetovala sniženjem broja svih zastupnika iz Hrvatske na 40. Tek tada kada je Hrvatski sabor u veljači 1881. udovoljio i tom zahtjevu, uslijedio je napokon 15. srpnja kraljev reskript o ujedinjenju, a 1. kolovoza je ban preuzeo i upravu nad Krajinom. Dok su manji dijelovi krajiškog teritorija bili priključeni susjednim županijama, od teritorija nekadašnjih regimenata gospićke i otočke uređena je Ličko-krbavska županija, a od regimenata ogulinske i slunjske Modruško-riječka. Ali ni tada još nisu predstavnici Krajine mogli ući u Hrvatski sabor. Nastojeći da do g. 1888. zadrži, uz suradnju bana, pravo sastavljanja proračuna za nekadašnju Krajinu, ugarska je vlada dala tome svoj pristanak kad se Hrvatski sabor pomirio i s tim uvjetom. Tako je, naposljetku, 3. siječnja 1883. objavljen izborni red, na osnovu kojega je bivša Krajina, u granicama kakve je imala poslije g. 1871, izabrala za Hrvatski sabor 35 zastupnika. Otada se njezin razvoj uklopio u cjelovit razvoj Hrvatske — uključivši i Žumberak, čiju je pripadnost Hrvatskoj austrijska vlada i dalje osporavala.

Hrvatska za banovanja Ivana Mažuranića (do 1875)

Narodna stranka, koja je s Ivanom Mažuranićem kao banom potkraj g. 1873. preuzela vlast u Hrvatskoj, nije uz stare narodnjake obuhvatila i sve unioniste. Iako je i Levin Rauch sa svojom grupom glasovao za reviziju nagodbe, on je nastavio borbu protiv narodnjaka, nastojeći da, na različite načine, uvjeri mađarske vladajuće krugove u nepouzdanost pa, štaviše, i veleizdajničke namjere narodnjaka.

Dotadašnji činovnički aparat ostao je i dalje gotovo potpuno nepromijenjen. Mažuranić nije uspio da se, makar i postepeno, oslobodi mađaronskih elemenata u upravi, koji mu nisu bili skloni i koji su, kao »rauchovci«, ometali provođenje reforama. Jedan od njih, bivši ilirac Mirko Bogović, smišljeno je, kao savjetnik ministarstva za Hrvatsku, do proljeća g. 1875. sprečavao normalan zakonodavni rad Hrvatskog sabora i poduzimao sve moguće da ugarsku vladu i neke krugove kod kuće pridobije za Rauchov povratak na vlast. Iako je revizija nagodbe nešto tačnije odredila kompetencije ministra za Hrvatsku, ipak je ugarska vlada u praksi i dalje zadržala pravo da svaku zakonsku osnovu Hrvatskog sabora podvrgne svom nadzoru. U spornim slučajevima odluka je pripadala kralju koji, dakako, nije mogao presuditi protivno mišljenju cijele ugarske vlade. Najzad, ban nije mogao Saboru predložiti nijednu zakonsku osnovu koju kralj nije prethodno odobrio. Slučajevi zakonske inicijative samog Sabora bili su sasvim izuzetni.

Djelatnost »rauchovaca« nailazila je na znatnu pomoć i u dijelu mađarske štampe. Od Mažuranićeva nastupa dalje nije prestajala novinska polemika između nje i narodnjačkog *Obzora*, koja je često poprimala vrlo zaoštrene oblike. Mađarska je štampa na taj način bila jedno od sredstava vladina pritiska na Hrvatsku. Pored toga Rauch je mogao računati i na potporu nekih političkih grupa u Ugarskom saboru.

Dolazak narodnjaka na vlast pada, povrh svega, u doba ekonomske krize, koja je u svibnju 1873. započela sa slomom nekih bečkih banaka i zatim postepeno zahvatila čitavu privredu Monarhije. U Hrvatskoj se, u skladu s njezinom ekonomskom strukturom, odrazila poglavito na prilike u agraru, ali agrarna kriza, koja je potrajala do g. 1895, bila je uvjetovana i razvojem na svjetskom tržištu žitaricama. Iako pad cijena pšenice dostiže u Hrvatskoj najnižu tačku g. 1895, on je bio najbrži upravo u doba Mažuranićeva banovanja od g. 1873. do 1880. Nešto sporije je tada padala cijena raži, a najsporije kukuruzu. To padanje cijena osnovnih poljoprivrednih proizvoda pogotovu je teško pogađalo selo jer je usporedo sa smanjenjem njegove kupovne moći osjetljivo rastao porezni teret. Do početka devetog desetljeća on se, u prosjeku, gotovo udvostručio, a posljedica je toga bio nagao porast poreznog zaduženja i sve češće ovrhe. Čak je i konzum soli pao najzad gotovo za 20%. Takav je razvoj u doba krize ubrzao i društveni proces, koji je već otprije bio u toku, povezujući selo sve više s kapitalističkim tržištem. Porodične zadruge raspadale su se a patrijarhalne oblike u privredi i kulturi sela počeli su potiskivati životni oblici svojstveni kapitalizmu.

Nova vlada naslijedila je od prethodne još jedan osjetljiv problem koji je uporno nagrizao narodni organizam. Uskoro poslije sklapanja nagodbe ugarska je vlada i u Hrvatskoj počela provoditi mađarizaciju. Već potkraj listopada 1873. J. Mišković je podnio u Saboru interpelaciju o naredbi ministra željeznica, prema kojoj se s početkom iduće godine iz službe na željeznici otpuštaju oni činovnici i službenici koji se neće moći služiti mađarskim jezikom. Godinu dana kasnije (1874) jedan drugi zastupnik iz saborske većine ponovo je interpelirao bana, konstatirajući da ugarska vlada »u poslovih svih željezničkih i brzojavnih silom uvađa mađarski jezik«, da »izdaje naredbe na podčinjene si organe u našoj domovini, pače i proglase na občinstvo na mađarskom jeziku«; da »upotrebljuje mađarski jezik za nadpise na željezničkih postajah i na tiskanicah«; da »namiešta u službe željezničku i brzojavnu ljude strane, hrvatskom jeziku skroz nevješte, ne obziruć se ni najmanje na domaće strukovno sposobne sinove«. Protivno slovu nagodbe, mađarski jezik je sve više postajao isključiv jezik središnjih oblasti u njihovu saobraćaju s autonomnim oblastima.

Uza sve to je Mažuranićeva vlada u prve dvije godine svoga postojanja (1873—75) razvila tako razgranatu zakonodavnu djelatnost kakvom se nije više mogao pohvaliti nijedan kasniji Hrvatski sabor, sve do raspada Monarhije. Već okolnost da ugarska vlada nije tu djelatnost onemogućila, iako joj je ponekad činila znatne smetnje, osobito tada ako bi koja reforma po svojim naprednim crtama prethodila razvoju u Ugarskoj, dovoljno upućuje na neophodnost takva rada. Iako se Mažuraniću i narodnjacima ne može poreći nesumnjiva zasluga za preobražaj koji je Hrvatska tada na svom putu iz feudalizma u kapitalizam doživjela, ne valja smetnuti s uma da su se te reforme nužno uklapale u širi okvir liberalne zakonodavne djelatnosti kakva je od g. 1863. postala značajna za cijelu Monarhiju, a pogotovu za njezinu austrijsku polovicu.

Kao neizbježna nametala se prvenstveno reforma uprave i sudstva, koje je u prvoj molbi bilo još uvijek spojeno s upravom. Na temelju zakona *o ustroju političke uprave* od 15. XI 1874. zadržana je podjela zemlje na županije (ličko-krbavska, modruško-riječka, zagrebačka, varaždinska, križevačka, virovitička, požeška i srijemska, od kojih je prva osnovana tek poslije konačnog ukinuća Krajine 1881), a ove su podijeljene u podžupanije ili upravne kotare, koji su se sastojali od općina. Zadržane su i županijske skupštine koje su otada bile sastavljene od biranih zastupnika kotarskih skupština i virilista. Otpor ugarske vlade primorao je, doduše, Mažuranića da zadrži omraženu ustanovu velikih župana, ponajviše iz redova aristokracije, koji su dotada u svojim rukama usredotočili svu vlast u županiji. Ubuduće je veliki župan bio samo jedan od viših predstojnika političke oblasti, s kompetencijom vladina povjerenika, imenovan od kralja na banov prijedlog. Na taj je način sva politička uprava bila podređena banu i odjelu za unutrašnje poslove u njegovoj vladi.

Sudstvo je potpuno — i u prvoj molbi — odvojeno od uprave i modernizirano većim brojem zakona, kao što su zakoni o sudskom i kaznenom postupku. Pri tom je sucima zajamčena neovisnost — osnovni uvjet nepristrana sudovanja. Zakonom od 10. siječnja 1874. zasnovan je

i *kraljevinski sud*, koji bi, u konkretnom slučaju, imao da sudi banu (ili njegovu namjesniku) i odjelnim predstojnicima ako »bude hotimice teško povriedjen koji temeljni državni zakon« ili ako oni počine ili propuste nešto čime bude »državnopravnoj samostalnosti Kraljevine Hrvatske i Slavonije hotimice nanesen težak uštrb ili teška pogibelj«. Taj je zakon, doduše, imao uglavnom moralno značenje, ali je proistekao iz teških iskustava nedavne prošlosti, a odražavao je i načelni stav narodnjaka. Ban je, pored toga, zakonom o preuređenju Stola sedmorice oslobođen dužnosti da mu predsjedava.

Sabor je, iz vlastite pobude, ne čekajući vladin prijedlog, donio zakonske osnove o *pravu sakupljati se*, čime je prvi put uzakonjena sloboda sastajanja (14. I 1875), i zakon *o porabi tiska*, kojim je sloboda štampe, doduše, ograničena prilično visokom kaucijom (jamčevinom), ali je u štamparskim parnicama uvedena porota, koja je, već sama po sebi, postala važno jamstvo za tu slobodu.

Osobite teškoće zadavalo je pitanje feudalnih ostataka na selu, tj. onih odnosa između bivše vlastele i njihovih kmetova koji nisu bili za revolucije g. 1848. uređeni ili su bili naknadno opet uspostavljeni (regalno pravo krčmarenja). Odluka o otkupu tzv. gornih i činženih daća za izvanselišne zemlje, poglavito vinograde, te regalna prava, u stvari pravo krčmarenja, i tzv. servitute (uživanje šuma i pašnjaka) nije ovisila samo o volji Hrvatskog sabora. Ugarska vlada nije dopuštala da se ta pitanja u Hrvatskoj rješavaju brže i radikalnije nego što to ona sama čini, a ni pitanje državnog jamstva za taj otkup nije se moglo ograničiti samo na Hrvatsku. Iz tih je razloga i zakonska osnova *o razrješenju urbarskih odnošaja* koju je Hrvatski sabor g. 1869. primio ostala nepotvrđena. Međutim, iako je ona polazila od patenta izdana još 2. III 1852. kao zakonita temelja, ipak je za činženjake i gornjake značila stanovito pogoršanje. Nesigurnost u posjedovnim odnosima, koja se zbog toga općenito osjećala, nepovoljno se odrazila na obradbu vinograda i eksploataciju šuma. Seljaci su prestali da gnoje vinograde, a šume su uništavali i oni i vlastela. Sabor je još ljeti g. 1872. priznao prešnost prijedlogu o donošenju nove zakonske osnove, ali je Mažuranić tek u listopadu 1875. mogao Saboru podnijeti zakonski nacrt, koji je vladar napokon 10. siječnja 1876. sankcionirao. Prema njemu je i za sve izvanselišne zemlje, osim alodijalnih, uveden obvezatan otkup uz jamstvo države. Ban je, doduše, g. 1874. izjavio da su pripremljene i zakonske osnove o komasaciji i segregaciji pašnjaka i šuma te o otkupu i uređenju regalnih prava, ali one nisu bile Saboru predložene. Vjerojatno je i to pitanje zapinjalo na otporu ugarske vlade koja je, u interesu zemljišne aristokracije, odgađala njegovo rješenje i u Ugarskoj.

Daljnji ostatak zastarjelih društvenih odnosa bile su i *porodične zadruge*, ali je pitanje njihova opstanka zadiralo u život sela mnogo dublje negoli netom spomenuta pitanja. Iako se raspadanje kolektivnog vlasništva nije više dalo izbjeći, ipak je osiromašenje jednog dijela seljaka, koje je nužno slijedilo iz toga, otvaralo mnoge nove probleme u industrijski zaostaloj zemlji kao što je tada bila Hrvatska. Zbog toga su upravo najdosljedniji demokrati bili uvijek protivni donošenju takvih zakona kojima je taj proces trebalo ubrzati. Međutim, unionistički Sabor je g. 1870. ukinuo uopće svako ograničenje za diobu zadruga i na taj na-

čin učinio taj proces još bolnijim. Teške posljedice takva prenagljenog koraka natjerale su narodnjake da u novom Saboru g. 1872. obustave daljnju primjenu toga zakona (tzv. pravostaja) i zatim donesu zakon od 3. ožujka 1874, koji je pokušao da u taj proces unese više reda. I taj je zakon omogućavao diobu zadruga. Prema njemu je »svaki punoljetni i samostalni mužki ili ženski član zadruge, kojemu roditelj ne živi ili mu je inače prestao biti članom zadruge, vlastan iskati diobu zadružne imovine«. A može je zatražiti i »vjerovnik ili oštećenik« ako zadruga ne preuzme zajam ili štetu počinjenu po »pojedinih zadrugarih«. U slučaju ako prilikom podjele nepokretne imovine dođe do nesporazuma između zadrugara zakon određuje da podjelu treba izvršiti »po lozah (granah), kojih su predstavnici bili u životu 1. siečnja 1837.«, a ne po glavama, kao što je to propisivao zakon za Krajinu od g. 1871. Prema tome, potajna podjela zadruga definitivno je uzakonjena a stvaranje novih izričito je zabranjeno. Od odredaba tog zakona izuzeto je područje Krajine pripojeno g. 1871, za koje je predviđen poseban zakon, i nekadašnje seosko plemstvo, »makar da mu je posjed unešen u gruntovnicu kao zadruga«. Određujući u pojedinostima postupak prilikom diobe zadruga, ovaj je zakon omogućio da se proces nastavi s više reda i smirenosti. Tako je najzad jedna, historijskim razvojem uvjetovana promjena u društvenoj strukturi sela dobila svoj zakonit oblik. Taj ju je samo uzakonio, ali je nije prouzročio.

Velik reformni rad obavljen je u prosvjeti. Dana 19. listopada 1874. otvoreno je napokon u Zagrebu *Sveučilište* sa tri fakulteta: filozofskim, pravnim i teološkim, za koje je Hrvatski sabor već g. 1861. izradio nacrt zakona. Bilo je to prvo sveučilište na cijelom slavenskom jugu. Mnogo osobnog napora uložio je Mažuranić u donošenje *Zakona o pučkom školstvu i preparandijama* od 14. listopada 1874. Njime je uvedeno obvezatno polaženje 4-godišnje osnovne škole (s tzv. opetovnicom u trajanju od jedne godine) oslobođene nadzora crkvenih vlasti, koje su zadržale samo suvereno pravo odlučivanja u nastavi vjeronauka. Nadzor crkve zamijenjen je ustanovom školskih odbora, u kojima su, pored učitelja i dr., bili zastupani i roditelji učenika. Osnovnoj je školi na taj način oduzeto dotadašnje usko konfesionalno obilježje. Hrvatsko učiteljstvo, koje se od g. 1871. sastajalo na svojim povremenim skupštinama i velikim dijelom bilo zadojeno naprednim idejama, dočekalo je tu reformu s osobitim zadovoljstvom. Štaviše, i opoziciona, pravaška *Sloboda* ocijenila je taj zakon g. 1878. kao jedan od najboljih u Evropi.

Uza sve to je reforma pučkog školstva naišla na žestok otpor s dviju strana. Katoličko svećenstvo se teško odricalo svoga dotadašnjeg povlaštenog položaja u prosvjeti, iako je u većini pristajalo uz narodnjake. Čak je i liberalni Strossmayer bio uvjeren da je pučko školstvo »zastrujilo strujom, crkvi katoličkoj protivnom«. Reformi se usprotivila i pravoslavna crkva jer je njome bila pogođena crkvenoškolska autonomija koju je srpski narod dotada u Hrvatskoj i Ugarskoj uživao. Javnoj školi, oslobođenoj napokon konfesionalne ograničenosti, suprotstavila se škola čije je konfesionalno obilježje imalo i izrazito nacionalno značenje. Još g. 1864/5. je *Srpski narodni kongres* u Sr. Karlovcima donio *uredbu za srbsko-narodne škole*. Ona je 1871. popravljena, a zatim ju je g. 1872. potvrdio vladar. No on je već g. 1868. u zaključnoj klauzuli

svoga reskripta o saborskim zaključcima izričito istakao da se spomenutom uredbom ne može dirati u općenito školsko zakonodavstvo. Prema tome, Hrvatski sabor stao je načelno na stanovište da uredba ili statut nemaju snagu zemaljskog zakona i da obvezatna moć pripada u svakom slučaju njemu. Mrazović je to pravno načelo izrazio riječima da se statutarno pravo pravoslavne crkve i srpskoga kongresa »mora kretati u granicah općenitoga državnoga prava«, tj. »u okviru državnoga zakonarstva, koje redovitim putem i zakone o nastavi izdaje«. Polazeći od toga ispravnog stava, Sabor nije mogao pristati na prijedlog desetorice srpskih zastupnika, prema kojemu je u posebnom paragrafu trebalo osigurati »autonomno pravo naroda srbskoga i njegova narodnoga kongresa u pogledu ustrojenja uprave i dosadanjega načina uzdržavanja pučkih školah i preparandijah netaknuto«. Sabor je, međutim, u »zaglavne ustanove« zakonske osnove unio paragraf kojim je osigurao upotrebu srpskog imena. Njegov tekst glasi: »Gdje se u ovom zakonu spominje hrvatski jezik, kao jezik nastavni, razumijeva se pod tim jezikom u srbskih školskih obćinah istovjetni jezik srbski.« Osim toga je predstavnik vlade, književnik Janko Jurković, izjavio da je učenje ćirilice na javnim školama »već posvuda provedeno naredbami, koje ustanovljuje školski i naučni red«. Na taj je način ravnopravnost srpskog naroda s hrvatskim bila u osnovi zajamčena. Uza sve to je pitanje priznanja srpske crkvenoškolske autonomije i dalje zadržalo svoje značenje te ponekad vrlo odlučno utjecalo na razvoj političkih i nacionalnih odnosa u Hrvatskoj.

Hrvatski sabor je donio još mnoge druge zakone, među njima i zakon o *ravnopravnosti izraelićana,* a pripremio je takav zakon i za protestante. Osnovao je, nadalje, različite korisne ustanove — od bolnice za umobolne preko zemaljskoga statističkog ureda do zdravstvenog vijeća za cijelu zemlju.

Značenje te izuzetno plodne legislativne djelatnosti, koja je položila čvrste temelje modernoj Hrvatskoj, ispravno je, u sklopu cjelovite političke strategije Narodne stranke, izrazio Marijan Derenčin ovim riječima: »Ako politika, koja je u ovoj zemlji omogućila stvoriti odgovornu vladu, nezavisno sudstvo, pravu pučku školu, sveučilište, porotu, ako politika, koja je omogućila toliko zamašnih reformah u kaznenom i građanskom pravosuđu, ako politika, koja je osjegurala slobodu sakupljati se, slobodu izbora, ako se takova politika može krstiti politikom sitnicah, onda u istini velika nu komično velika je samo ona politika, koja hoće da malen narod potezom pera ili dugim govorom u normalno doba uzdrma temeljem velikih državah, da ih dapače sruši, pa na njihovih razvalinah u njekoliko dana podigne novu državnu zgradu.«

Te su riječi bile namijenjene Milanu Makancu, koji je politiku Narodne stranke napadao u Saboru zbog toga što se ona odrekla svoje federalističke koncepcije u širem okviru Monarhije. S pravom je Derenčin pobijao taj osnovni prigovor Makančev činjenicom značajnom za razdoblje relativne stabilizacije dualističkog sistema poslije Hohenwartova pada g. 1871: »Ako trijeznim okom motrimo djelovanje slavenskih saborah u Austrii, možemo doći do uvjerenja,

da su se slavenska plemena odrekla ideje direktne koalicije i da nastojanje njihovo ide na to, da se svako pleme ojača, da napreduje, da svoje sile na što moguće širjem temelju razvija.«

Realnost te politike bila je zasvjedočena daljnjom činjenicom da osim Makanca i njegove male grupe nije u Saboru bilo nikakve opozicije i da ona nije mogla doći do izražaja ni na izborima g. 1875, koji su doista bili provedeni u punoj slobodi za birače. Uza sve to je Makančeva načelna opozicija, koja je stalno podsjećala na velike ciljeve jedne nacionalne politike, bila korisna dopuna tadanjoj praktičnoj politici narodnjaka i opravdano upozorenje da se njome borba za slobodu naroda protiv tuđe premoći ne iscrpljuje.

Takav je načelan stav bio pogotovu potreban poslije g. 1875, kad je reformni rad Mažuranićeve vlade i Sabora bio uglavnom završen i kada je nastupilo neko zatišje i pasivnost u svemu javnom životu. Bio je utoliko opravdaniji što su u isto vrijeme iskrsavala nova važna pitanja i što je pritisak ugarske vlade na Hrvatsku poslije 1875. osjetljivo porastao. Pored mađarizacije Hrvatsku su upravo te godine teško pogodile dvije odluke donesene bez njezina učešća i suglasnosti.

Međimurje, jedan od etnički najčišćih hrvatskih krajeva, u kojem je tada živjelo oko 60 000 stanovnika, izuzeto je ispod stoljetne jurisdikcije zagrebačke nadbiskupije i podređeno ugarskom episkopatu. I ta je promjena imala da posluži mađarizaciji tamošnjega, nedovoljno nacionalno svjesnog hrvatskog življa, koji je g. 1861, prilikom ponovnog vraćanja Međimurja Ugarskoj, poslije njegove 13-godišnje pripadnosti Hrvatskoj, primio ovu promjenu sa zadovoljstvom. Međutim, pod jurisdikcijom ugarskog episkopata, zadržana je i dalje Valpovština (u Slavoniji), kojom je prvobitno trebalo ublažiti gubitak Međimurja. Pored toga je ugarska vlada uspjela da školovanje bosanskih klerika, koji su se od g. 1852. odgajali u đakovačkom sjemeništu, pod okriljem Strossmayera, bude preneseno u mađarski Ostrogon. Ni pristanak Mažuranića da trošak za daljnje izdržavanje tih pitomaca preuzme Hrvatska nije mogao spriječiti taj izrazito politički čin — u vrijeme kada je na pomolu bio ustanak kršćanske raje u Bosni i Hercegovini.

Bosansko-hercegovački ustanak i njegov odjek u hrvatskim zemljama

Već više od četiri desetljeća, od pop-Jovičine bune u Posavini g. 1834, Bosanski su pašaluk (od 1865. vilajet) sve češće potresale bune kršćanske raje. Iako je Omer-paša Latas g. 1850—52. potpuno slomio otpor begovata protiv reformnih pokušaja Porte, položaj se raje stalno pogoršavao. Politički uništeni, begovi su i u novom upravnom i vojnom sistemu sačuvali svoju društvenu premoć. Štaviše, oni su g. 1848, za vezirovanja Tahir-paše, postigli da se kmetovska devetina (hak) općenito povisi na trećinu od žita i polovicu od sijena, voća i sočiva, a besplatna tlaka (beglučenje), koja je tada, upravo zbog tog porasta kmetskih podavanja, bila ukinuta, u stvari je i dalje ostala nepromijenjena. Tzv. *Saferskim naredbama* od g. 1859, prozvanima po mjesecu saferu, kada su bile donesene, Porta je to stanje i uzakonila, s jedinim

izuzetkom da je beglučenje bilo doista zabranjeno, a pravo bega da digne kmeta sa zemlje ponešto ograničeno. Pored toga raju je sve teže pritiskivala porezna praksa. Pošto je već g. 1851. ukinula timarsko-spahijski sistem, Porta je spahijsku desetinu pretvorila u državni porez, koji je davala u zakup, a kako je, zbog stalnog porasta državnog duga, visina zakupnine također rasla, zakupci su je u stvari promijenili u osminu i povrh toga je svojim nasiljem, pomognuti od organa državne vlasti, učinili najzad raji nepodnošljivom. Raju su teško pogađali i neki drugi porezi kao, na primjer, vojnica (bedelija), koja je g. 1855. zamijenila omrznuti harač, ali je, za razliku od njega, pogodila svaku mušku glavu iznad devet godina starosti. Nije se bunila samo srpska raja, koja je bila najbrojnija, nego su se u ponekim krajevima dizali na otpor i hrvatski seljaci predvođeni franjevcima, koji su jedini od katoličkog klera smjeli da održavaju duhovnu pastvu među vjernicima. Učinili su to i u pokretu što je g. 1857/8. zahvatio velik dio Posavine i u zajedničkoj borbi okupio najzad svu raju, pa i muslimansku koje je inače bilo vrlo malo.

Uza sve to je zemlja u vrijeme namjesništva Topal Šerif Osman-paše (1861-69) u ponekom pogledu ipak vidljivo napredovala i u odužem razdoblju »mira i reda« razvila znatnu trgovinu sa susjedstvom. To je omogućilo pojavu izrazitije nacionalne buržoazije, uglavnom srpske. Uređena je uprava, a u njoj su, pored muslimana, mogli sudjelovati i kršćani te birati svoje predstavnike u različita savjetodavna vijeća, među njima također vilajetsko za svu pokrajinu (1862). Skupljanje desetine postalo je nešto snošljivije, a Osman-paša je, štaviše, pomišljao na to da je, prema primjeru Hrvatske, zamijeni zemljarinom u novcu. Otvarao je državne škole, među njima i obrtnu, te izdašno pomagao školstvo pojedinih vjeroispovijesti; potaknuo je osnivanje prve tiskare i novina (*Bosanski vjesnik* g. 1866); uveo poštu i telefon; izgradio ceste dolinom Bosne i Neretve. Svjesno je nastojao da na taj način ojača trgovačku buržoaziju i u njoj stekne oslonac državnoj vlasti protiv plemstva nesklonog reformama. Ali je i plemstvo pokušao da privuče, dajući mu državne službe, kojih je s modernizacijom uprave bilo sve više. Iako je takvu politiku nametala historijska nužda, ona tada nije, ipak, išla u prilog učvršćenju turske državne vlasti. Trgovačka je buržoazija proizlazila pretežno iz srpske sredine i usporedo s jačanjem utjecaja Kneževine Srbije, koja je sjedinjenje Bosne već otprije smatrala svojim prvenstvenim ciljem, uskoro je postala nosilac srpske nacionalne ideje. Taj se proces nacionalnog osvješćivanja u bosanskih Srba jasno ispoljio upravo u šezdesetim godinama.

Društvena diferencijacija bila je, naprotiv, u bosanskih Hrvata mnogo usporenija. O trgovačkoj buržoaziji kao društvenom sloju jedva se u to vrijeme može u njih govoriti. Zbog toga se i proces njihova nacionalnog osvješćivanja odvijao polaganije. Vjekoslav Klaić je još g. 1878. morao konstatirati da se hrvatsko ime u Bosni »malo čuje, jer je narodna svijest u narodu zamrla«. Franjevci, koji su se do g. 1875. velikim dijelom odgajali u đakovačkom sjemeništu i ondje se napajali idejama J. J. Strossmayera, nisu mogli zamijeniti nacionalnu buržoaziju iako su svojom kulturnom djelatnošću dostojno ispunjavali zadaću narodne inteligencije.

U devet posljednjih godina koje su prethodile okupaciji Bosne i Hercegovine u njoj se poslije Osman-paše izredalo petnaest namjesnika. Već je ta okolnost sama upućivala na tešku krizu u aparatu vlasti. Poslije kraćeg odaha za Osman-paše opet je zemljom ovladala anarhija; odasvud su dolazile tužbe na nered i nasilje. Financijske teškoće, koje država nije nikako mogla prebroditi, odrazile su se i na prilike u Bosni. Vojska se slabo hranila i odijevala; plaća za nju i za činovništvo stizala je sve neurednije ili se uopće nije pojavljivala. Desetinu, koja je to bila još samo po imenu, utjerivali su siloviti zakupnici, pa i oni su se sve teže prihvaćali tog posla jer je zakupnina dostizala najzad za njih nedohvatnu visinu. Položaj kmetova, koje je takav razvoj najteže pogađao, pogoršavao se još i time što se njihovi gospodari više nisu na mnogo mjesta zadovoljavali trećinom žita, nego su im, prema jednoj kronici, oduzimali i »polovinu, oli dva dila, a kmetu tretinu«. God. 1874. podbacila je i ljetina, pa su cijene živežnih namirnica rasle, a krševitim krajevima zaprijetila je glad. U takvim je prilikama ujesen među glavarima u Hercegovini opet ponikla misao o ustanku i, kao uvijek dotada, oni su se i taj put obratili za pomoć Crnoj Gori.

Iste godine, 19. listopada 1874, u Podgorici (danas Titograd) Turci su jednog sajmenog dana poubijali petnaest Crnogoraca, pa je opasnost ponovnoga ratnog sukoba postala među njima vrlo bliska. U nadi da će doći do međunarodnog zapleta, koji bi opet pokrenuo tzv. »istočno pitanje«, u Beču je 29. siječnja 1875, na konferenciji pod carevim predsjedanjem, donesena odluka da se u slučaju takva zapleta ili unutrašnjih nemira koji bi vlast Turske ozbiljno ugrozili vojnički intervenira i Bosna s Hercegovinom trajno prisvoje. U Beču su slične planove kovali već od kraja XVII stoljeća, ali im je značenje osobito poraslo nakon g. 1866. i pod dojmom uspona obiju srpskih država koje su težile za proširenjem prema Zapadu. Rusija je najzad g. 1873. priznala Monarhiji »životne« interese u Bosni i Hercegovini, pa je i ta okolnost znatno pridonijela donošenju spomenute odluke. U skladu s njome, obje su pokrajine doskora prokrstarili brojni agenti, a u mjesecu travnju je Franjo Josip I pohodio Dalmaciju i, zadržavajući se ponajviše blizu granice, budio već svojom prisutnošću spremnost među katoličkim pučanstvom s druge strane granice da se i ono digne na ustanak. To se pučanstvo od g. 1840. nalazilo pod službenom zaštitom Austrije, pa je utjecaj Beča, već iz toga razloga, bio među tamošnjim franjevcima često odlučan. Ne iznenađuje, dakle, činjenica da su Franju Josipa u više dalmatinskih gradova duž granice pozdravile i deputacije hercegovačkih Hrvata.

U Bosni i Hercegovini, zajedno s Novopazarskim sandžakom koji je do g. 1877. pripadao bosanskom vilajetu, živjelo je g. 1875. 1 337 393 stanovnika; od njih je na Hercegovinu otpadalo svega 185 421. Po vjeri je bilo 48,4% pravoslavnih, 35,9% muslimana i samo 15,5% katolika. Prema crkvenom shematizmu njihov je apsolutni broj iznosio tada 207 119. Od toga je 68 627 živjelo većim dijelom u sjeverozapadnom dijelu Hercegovine do Neretve, a tek 9 928 na području Trebinjske biskupije. U Bosni su katolici bili najbrojniji u travničkom sandžaku (32,8%), oko Jajca te od Uskoplja na gornjem Vrbasu i Travnika sve do dalmatinske granice. U središtu zemlje, u sarajevskom sandžaku, gdje je postotak

muslimana iznosio 57,6%, katolika je bilo 15,6%. Najslabije su bili zastupani u Bosanskoj krajini — u sandžacima bihaćkom i banjalučkom.

Takva raspodjela stanovništva po vjeri morala se odraziti i na tok ustanka kad je on napokon ljeti g. 1875. izbio. Prvi nagovještaj velike borbe dala je *munja od Gabele*, kako je A. Šenoa u svojoj suvremenoj pjesmi pod tim naslovom nazvao oružani sukob kršćana s muslimanima na početku mjeseca srpnja u Dračevu na rječici Krupi blizu Metkovića (na donjoj Neretvi). Da je taj pokret u tom čisto katoličkom kraju bio već otprije dobro pripremljen, vidjelo se po tome što je u njemu, pod vodstvom don Ivana Musića, 27-godišnjeg župnika u Ravnom, sudjelovalo petnaest sela od Krupe do Kleka. Ustanici su odmah zatvorili putove oko Trebinja i prekinuli svaku vezu s Mostarom. Uskoro zatim odmetnuli su se i pravoslavni Dabrani, ali je tek *nevesinjska puška*, ispaljena u sukobu 8. srpnja ponad sela Krekova, obilježila početak općenitog ustanka raje u Hercegovini, koji je potkraj mjeseca kolovoza zahvatio i Bosansku krajinu. Daljnje žarište pojavilo se u kraju oko Tuzle i Zvornika. Prema tome, ustanak se rasplamsao u pograničnim krajevima prema Monarhiji, Crnoj Gori i Srbiji, odakle je primao pomoć svake vrste i gdje je nalazio sigurno zaleđe. Ti su krajevi, najzad, bili najvećim dijelom naseljeni srpskim življem koji je bio glavni nosilac ustanka.

Ipak, i hrvatsko je selo, ne samo u donjoj Hercegovini, imalo ponegdje znatan udio u ustanku. U Krajini se, doduše, nije priklonilo ustanicima, pa je kasnije, štaviše, bilo slučajeva da je surađivalo s turskim vlastima protiv ustanika. Međutim, neki su franjevci, u duvanjskom i livanjskom kraju, kao Ivan Begović i, nešto kasnije, osobito Bono Drežnjak, odigrali sa svojim četama važnu ulogu u razvoju ustanka u cjelini, boreći se zajedno sa srpskim ustanicima. Sasvim je izuzetan položaj u okviru općenite ustaničke strategije zauzeo Ivan Musić. Poslije više okršaja s turskom vojskom na samom početku, on je sve do okupacije gotovo nesmetano upravljao svojom »vojvodinom«, pa se po njoj, s odobrenjem Cetinja, i prozvao »vojvoda popovski« (tj. Popova polja) ili »vojvoda donje Hercegovine«. Na tom je području uredio i sudstvo, koje su i turski age uvažavali. Trećine (haka) i dugova, međutim, nisu odanle dobivali. Iako Musić nije razvijao neku osobitu borbenu djelatnost, prisutnost njegovih ustanika u blizini Kleka na morskoj obali, dobro opskrbljenih puškama ostragušama i municijom iz Dalmacije, imala je za hercegovački ustanak u cjelini znatno strategijsko značenje. Klek je na čitavoj obali do Boke bio jedino mjesto gdje se turska vojska mogla iskrcati na vlastitom teritoriju i tako ustanike izložiti mnogo jačem pritisku.

Ustanak je naišao na velik odjek u cijelom susjedstvu. U mjestima duž granice osnovani su u Hrvatskoj i Dalmaciji odbori, koji su razvili neobično plodnu djelatnost, pomažući ustanike svime na čemu su ovi oskudijevali — od hrane i oružja do brige za ranjenike. S obzirom na službenu neutralnost Monarhije, djelatnost se tih odbora odvijala uglavnom u tajnosti. Naročite teškoće nametao je i problem izbjeglica. Samo iz sjeverne Bosne prebjeglo je u prvih mjesec dana više od 20 000 ljudi s hiljadama komada stoke, a do kraja ustanka broj je bjegunaca na teritoriju Hrvatske i Dalmacije porastao na oko 100 tisuća.

Ban Mažuranić je, kao i hrvatska javnost uopće, sa simpatijom pratio ustanak. Boraveći ljeti 1875. u Budimpešti, nije pred vladinim ljudima tajio »da u Hrvatskoj, počam od bana pa do posljednjega seljaka, sve želi uspjeh« ustanicima. Međutim, dobrohotno držanje Beča ubrzo je zamijenila suzdržljivost koja je postajala sve veća ukoliko se jače osjećao utjecaj Srbije i Crne Gore na akcije ustanika. U isto vrijeme kad je Strossmayer potkraj kolovoza 1875, potaknut od srpske vlade, koja je izrazila spremnost da tzv. Turska Hrvatska pripadne u tom slučaju Hrvatskoj, nastojao da banovim posredovanjem stekne privolu dvora na potajnu dobrovoljačku akciju iz Hrvatske u Bosni, kralj je od Mažuranića osobno zahtijevao da u Saboru spriječi zauzimanje nekog stanovišta u prilog ustanicima. Strahujući pred tim da Sabor ne bude u protivnom slučaju raspušten »jer« — kako je izjavio — »najveća pogibelj obstanku i životu ove kuće stoji u tom, ako se mieša u poslove, koji nespadaju u djelokrug naš«, tj. u razmatranje vanjskopolitičkih pitanja, on je morao podnositi žestoke napadaje M. Makanca. Uza sve to su vlasti, uz pomoć domaćeg stanovništva, nastojale da izbjeglicama olakšaju težak položaj u kojem su se one našle s produženjem ustanka, pogotovu zimi.

Sve te teškoće i različita sporna pitanja koja su one nametale još su se više zamrsili kada su Srbija i Crna Gora na kraju lipnja 1876. navijestile Turskoj rat, a kao svoje ratne ciljeve istakle oslobođenje Bosne i Hercegovine. Odmah zatim ustanici su u Bosni proglasili ujedinjenje sa Srbijom, ali je i Monarhija poduzela neke korake da onemogući takav ishod ustanka i da najzad postigne cilj koji je sebi postavila još na početku g. 1875. Usporedo s koncentracijom vojske na granici izvršila je preko svojih konzularnih službenika pritisak na katoličko svećenstvo u Bosni i Hercegovini da istupi s protestom. U tome je donekle i uspjela; među ostalima odazvao se njezinu pozivu i fra Grga Martić, proslavljeni pjesnik *Osvetnikâ*. On je, čini se, već tada računao s konačnom pobjedom Monarhije. Ostajući dosljedni u svom otporu protiv takve mogućnosti, Strossmayer i Rački su ga zbog toga najoštrije osudili. Uostalom, Beč se u svom nastojanju da u katoličkom stanovništvu i među franjevcima potisne simpatije za Srbiju, koje su se s njezinim ulaskom u rat ojačale, nije poslužio nikakvom nacionalnom propagandom u prilog Hrvatskoj.

Za razliku od Crne Gore, Srbija se nije pokazala doraslom za veći ratni napor i poslije manjih početnih uspjeha počela je doživljavati neuspjehe. Oni su najzad 29. listopada postigli vrhunac u odlučnom porazu glavnine njezine vojske na Đunisu kod Stalaća. Takav razvoj događaja, koji je išao na ruku Monarhiji, znatno je ojačao njezin utjecaj ne samo među bosanskim Hrvatima nego i među hrvatskim političarima. Neki su se ponadali da će ona, možda, oslobođene pokrajine ipak ujediniti s Hrvatskom. Od istaknutijih političara najviše se za takvo rješenje založio Mihovil Pavlinović, no pri tom se upravljao i drugim razlozima. Pored hrvatskoga državnog prava, koje je obuhvaćalo i Bosnu, njegovo je držanje određivala tada i strepnja za sudbinu katolicizma i hrvatstva ako Srbija zavlada Bosnom. Iako je Strossmayer, kome se Pavlinović obratio u toj stvari, izrazio sumnju u

opravdanost i korisnost takve politike, a nije se s njome suglasio ni Miho Klaić, ipak je Pavlinović uspostavio tješnje veze s namjesnikom u Dalmaciji, gen. Gavrom Rodićem, i na početku rujna 1876. potakao bosanske franjevce da tu akciju podupru skupljanjem potpisa za spomenicu Franji Josipu. Andrássy je, osim toga, kao ministar vanjskih poslova, uspio da nešto kasnije, u prosincu 1876, pridobije za svoju politiku don Musića. Ovaj je od toga vremena primao mjesečnu subvenciju u iznosu od 500 for. i, ne prekidajući dotadašnje veze s Crnom Gorom i ustaničkim pokretom, služio u stvari interesima Monarhije. Uostalom, razvoj događaja, za uspjeh ustanka u cjelini poslije uzmaka Srbije svakako nepovoljniji nego prije, potaknuo je i neke druge starješine ustanika, pa i srpske, da se okrenu prema Monarhiji.

Iako je ustanak nailazio na općenit odjek u hrvatskim zemljama, bez obzira na različite oblike u kojima je najzad mogao postići svoju svrhu — oslobođenje od turske vlasti, A. Starčević ga je jedini u javnosti osudio i istupio u prilog Turske. Nije to učinio nepromišljeno. Već je g. 1869. u članku *Turska* idealizirao prilike u kojima živi raja i smatrao da one mogu postati još povoljnije ako joj se prizna pravo na nepokretno vlasništvo. »Ukinuće one zabrane« — pisao je — »ne zahteva samo moral, nego i državničtvo, i narodno gospodarstvo, i čovečnost.« Dalje od toga u rješavanju osnovnoga socijalnog pitanja, kmetstva, nije išao. Odlučno se pak usprotivio mišljenju da bi trebalo da Bosna pripadne Austriji. »Jednom rečju« — pitao se — »tko uman može samo i pomisliti, da Austria u kratko vreme nebi iz Bosne učinila drugu, današnju Liku, da nebi davila Bošnjake i nas, kako je nas dosada davila i bude nas davila dok bude mogla?« Zaključio je dakle: »Bio u tamnici ti sam, bio s drugovi, ti si sve jedno sužanj. Došla Bosna pod Austriu kao posebna krunovina, došla kao jedna krunovina s nami, to je u stvari sve isto.« U spisu *Pasmina slavoserbska po Hervatskoj*, koji je izdao g. 1876, nije, doduše, razmatrao probleme u vezi s ustankom, ali je u predgovoru jasno izrazio svoj negativan odnos prema svima srpskim ustanicima bez razlike, nazvavši ih »Slavoserbima Turske«. Iste godine Starčević je napisao još jedan spis, koji je ugledao svjetlo tek g. 1899. U njemu je napose odredio svoje stanovište prema *Istočnom pitanju*. Nije opravdano mišljenje da taj tekst nije sasvim autentičan. I bez obzira na primjedbu izdavača da je Starčević g. 1892. tekst »izpravio«, iako »u stvari nije imao ništa za promeniti«, nazori što ih u njemu zastupa potpuno se podudaraju s pogledima koje je o tom pitanju i inače iznosio. I ovom prilikom našao je dovoljno opravdanja za način vladanja u Turskom Carstvu, pa iako nije zatvarao oči pred lošim prilikama u kojima se raja nalazi, ipak je smatrao da je tome i sama mnogo kriva. Osuđivao je u kršćana pomanjkanje svakog morala, premda je uviđao da oni »moraju biti ovakovi dok im nebude bolje«. Poboljšanje je mislio, kao i g. 1869, postići prvenstveno na taj način da svaka obitelj dobije »razmeran kus zemlje u podpuno vlasničtvo«, jer iz vlasništva zemlje, prema njegovu uvjerenju, »najberžje se rađa ljubav domovine i pravice«. Predlaže, nadalje, unapređenje školstva, autonomiju općina, a s vremenom i okružja, i najzad društveni

nadzor nad radom javnih službenika — skroman program reforama koji je i g. 1878, s nekim dodacima, objavio u spisu: *Na čemu smo.* Idealizirajući preko svake mjere bosansko plemstvo, u kojem je, kao i g. 1867, protivno historijskim činjenicama, još uvijek gledao »hrvatsko najstarije i najčistije plemstvo sablje u svoj Evropi«, izrazio je najzad želju da se raja zajedno s plemstvom bori protiv tuđinske vlasti, jer je ono, tobože, »prava i jedina žrtva Turčina«.

Ustanak je, dakako, s osobitim ushitom dočekalo srpsko stanovništvo u susjedstvu. Ono ga je izdašno pomagalo i onda kada to Monarhija više nije dopuštala. Ta je promjena uslijedila s ulaskom Srbije u rat. Iako je unutrašnjim poslovima u Hrvatskoj upravljao tada istaknuti srpski političar Jovan Živković, ipak su pod pritiskom iz Beča i Pešte, gdje su neke uglednije Srbe počeli progoniti zbog tobožnje veleizdaje, i u Hrvatskoj na osnovu različitih denuncijacija izvršene ponegdje premetačine i provedene sudske istrage, ali nekih procesa nije bilo.

»Velika istočna kriza«, koja je proizašla iz ustanka i na kraju urodila rusko-turskim ratom g. 1877/8, dobila je svoje konačno rješenje na Berlinskom kongresu. Monarhija je na njemu dobila mandat da privremeno zaposjedne Bosnu i Hercegovinu, u kojima sultan i dalje zadržava prava suverena. Strossmayer i Rački nisu odobravali okupaciju. U jednom pismu Račkom Strossmayer je izrazio slutnju da »ovo što se zgadja može biti ili početak popravljanja i zdravlja, ali i početak pogoršanja i propasti« za Monarhiju. A. Starčević je, štaviše, u svom govoru o saborskoj adresi proročki nagovijestio »da će svi Habsburgi još groznije plakati nad zauzećem Bosne i Hercegovine« nego što je Marija Terezija plakala zbog svojeg učešća u podjeli Poljske. Ali kad je uskoro zatim (15. X 1878) Hrvatski sabor u svojoj adresi kralju izrazio želju da se »ustroj« okupiranih pokrajina »malo po malo tako udesi, kako bi se s vremenom pripojiti mogao na ustroj kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije u njegovu državnopravnu odnošaju naprama kraljevini Ugarskoj«, kralj je odgovorio da je Sabor time prekoračio svoje kompetencije.

Taj je Sabor proizašao iz izbora provedenih potkraj ljeta g. 1878. i u njima je biračima bila doista osigurana puna sloboda odluke. Iako je Narodna stranka opet iznijela pobjedu, ona više nije bila u sebi jedinstvena. Ni Mažuranić nije više imao snage da je u cjelini usmjerava pravcem koji je u danoj situaciji smatrao najpogodnijim. Pritisak ugarske vlade postajao je, unatoč jasnim odredbama nagodbe, sve osjetljiviji i politika mađarizacije poprimala je sve oštrije oblike. Ako se uzmu u obzir i teškoće koje je izazvao ustanak u Bosni i Hercegovini, ne iznenađuje da je Mažuranić bio najzad izložen napadajima i sumnjičenju sa svih strana, kod kuće i izvan nje, i da je pomišljao na povlačenje. Vijesti o njegovu odstupu, dobrovoljnom ili iznuđenom, pronijele su se već u početku g. 1878, ali je konačnu odluku donio dvije godine kasnije, duboko ozlojeđen hotimičnim otezanjem ugarske vlade u pregovorima za financijalnu nagodbu i u pitanju sjedinjenja Krajine s Hrvatskom. U časti bana zamijenio ga je 21. veljače 1880. stari unionist grof Ladislav Pejačević.

Hrvatska u predvečerje narodnog pokreta g. 1883.

Poslije ostavke I. Mažuranića uskoro su pregovori o financijalnoj nagodbi privedeni kraju, a iduće godine, 15. srpnja 1881, preostali teritorij Vojne krajine bio je najzad ujedinjen s Hrvatskom. Uza sve to vladajuća Narodna stranka nije uspjela da sačuva jedinstvo svojih redova.

Sve do g. 1878. opozicija se protiv njezine politike ograničavala u Saboru na M. Makanca i malenu grupu njegovih sljedbenika. Ona je g. 1876. u novinama *Primorcu*, pod redakcijom Martina Polića, dobila i svoje glasilo. Taj »list za politiku, narodno gospodarstvo i pomorstvo« izlazio je triput tjedno u malom primorskom mjestancu Kraljevici i po svom značenju zauzeo je dostojno mjesto uz vladin *Obzor*. Budući da se Makančeva opozicija nije razvila u posebnu političku stranku, *Primorac* je mogao oko sebe okupiti i druge opozicionalne elemente od kojih su prvenstveno dolazili u obzir pravaši. Iako je u Sabor 1875. ponovo ušao jedan od njih, Fran Folnegović, njihova se stranka poslije Rakovice nije još uspjela obnoviti niti su oni do g. 1878. raspolagali vlastitim glasilom. Kada je i I. Vončina, jedan od stupova Narodne stranke, počeo otvoreno napadati vladinu politiku, iskrsla je nada da će se oko *Primorca* moći udružiti sva opozicija, ali do toga nije došlo.

Shrvan bolešću i ojađen pasivnošću u javnom životu, Makanec se g. 1876. zahvalio na zastupničkom mandatu i do svoje smrti (1883) više nije ulazio u Sabor, iako se nije odrekao svake političke djelatnosti. Revno je i dalje pisao u *Primorcu* i g. 1877. pod naslovom *Moja izpovjed narodu* izdao izbor svojih najvažnijih članaka u kojima je obračunao s tadašnjom politikom Narodne stranke i njezinim glavnim predstavnicima. Ali i on je sam na početku g. 1878, u otvorenom pismu J. Živkoviću, morao priznati da se jedinstvo naroda »danas neda polučiti onom politikom, za koju sam se do nedavna borio« i da daljnju borbu protiv »novog rauhijanizma« otežava »nedvojbeno neraspoloženje za radikalnu politiku« u narodu. Pogotovu je bio razočaran držanjem narodnjaka u Dalmaciji, koji ga nisu podržavali u njegovim nastojanjima. Pa ni Strossmayer, kojemu je po svojim shvaćanjima bio nesumnjivo vrlo blizak, nije ga javno podupro. Izjavio je, dakle, da priznaje nagodbu kao jedinu realnu podlogu za dalju borbu. Na taj se način znatno približio opoziciji koja se počela javljati unutar Narodne stranke, među onima koji su u pregovorima za reviziju nagodbe zauzimali odlučniji stav i koji će se doskora trajno odvojiti od svoje matice.

Usporedo s pojačanom mađarizacijom u Ugarskoj nakon spajanja Deákove stranke s radikalima Kolomana Tisze i njegova dolaska na vlast g. 1875. osjetljivo je porastao pritisak ugarske vlade na Hrvatsku. Provođenje nagodbe u život prvenstveno je ovisilo upravo o toj vladi koja je i poslije njezine revizije zadržala u svojim rukama financije i privredu Hrvatske. Ona je smišljeno, korak po korak, uklanjala pojedina obilježja državno-političke individualnosti Hrvatske u zajedničkim poslovima i posrednim putem proširivala svoju ingerenciju na autonomne poslove. U vrhovnim organima državne uprave ili je nestalo posebnih odsjeka za Hrvatsku ili se oni uopće nisu osnivali. Fi-

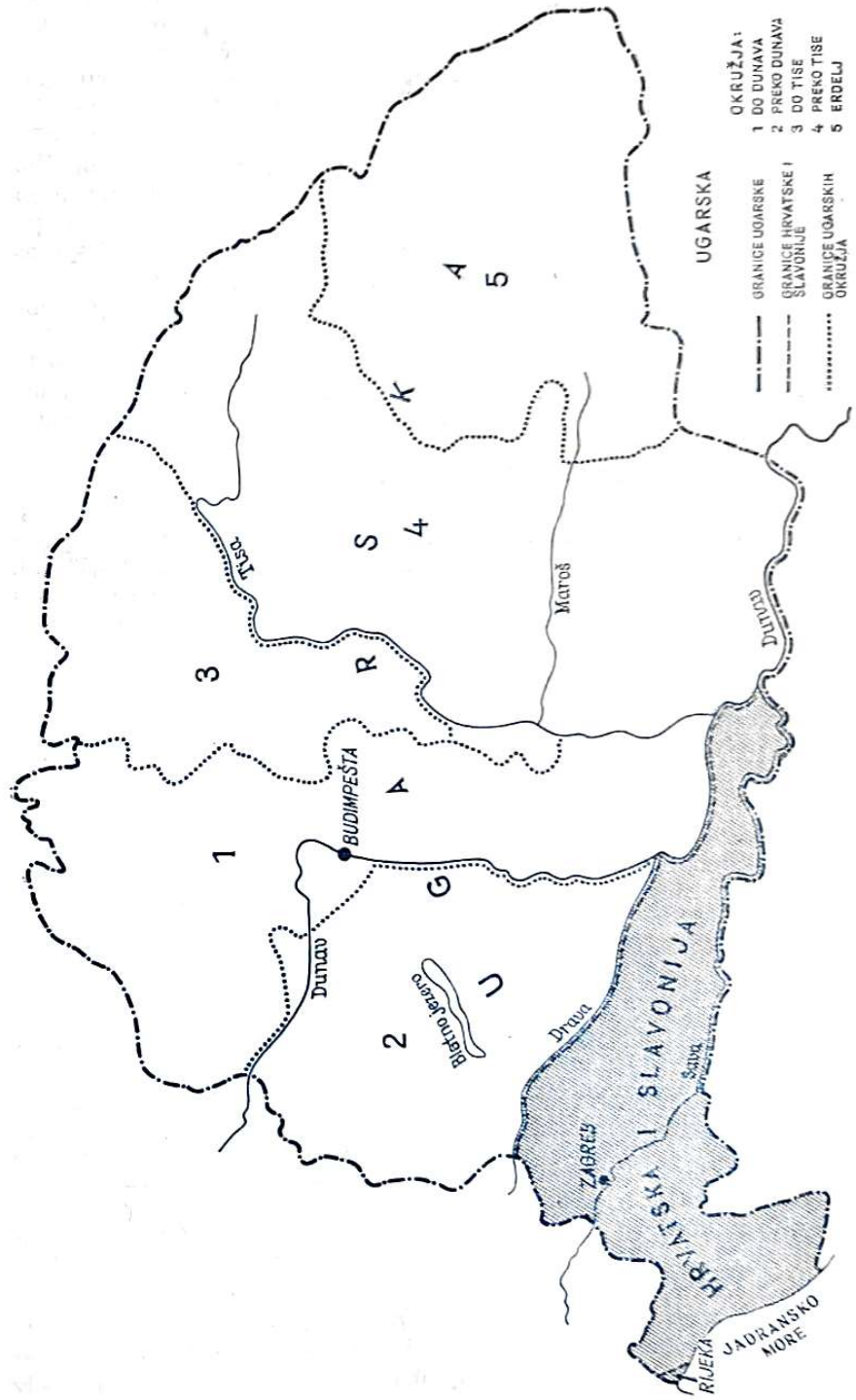

UGARSKA I HRVATSKA (NAKON UKIDANJA VOJNE KRAJINE)

nancijsko ravnateljstvo u Zagrebu, koje je po nagodbi trebalo da bude središnja oblast za cijelu Hrvatsku sa Slavonijom, iako podređeno ugarskom ministru financija, izgubilo je to značenje osnivanjem isto takve oblasti u Osijeku pod neposrednom vlašću toga ministra i znatnim suženjem svoga djelokruga (šumarstvo, katastar). Prenošenje financijske uprave s posebnih organa ministarstva na općine g. 1876, koje je g. 1879. znatno otežano njihovom odgovornošću za porezne zaostatke, nije urodilo samo neredom u njihovu poslovanju i pogodilo autonomni budžet, nego je omogućilo zajedničkim oblastima financija da neposredno nadziru, pa i kažnjavaju općinske i županijske, dakle autonomne organe. Usprkos odredbi revidirane nagodbe, odnos bana prema ministru za Trojednicu u zajedničkoj vladi nije bio do kraja pročišćen, pa je, na primjer, ministar slao banu kraljeve odluke u prijepisu, a ne u originalu. Tačan popis investicija od g. 1875. dalje pokazuje golem nerazmjer između ulaganja zajedničkih sredstava u javne radove na teritoriju Ugarske i Hrvatske, a ugarska je vlada, povrh toga, osjetljivo oštećivala autonomni budžet samovoljnim prebacivanjem državnih cesta i rijeka na teret autonomije i drugim sličnim postupcima.

Široke slojeve najteže je, međutim, pogađao nagao porast poreznog opterećenja i, u vezi s njime, porast poreznih dugova koji su se sve češće utjerivali putem ovrhe. Porezno opterećenje poraslo je od 3,59 mil. forinti g. 1873. na 6,53 mil. g. 1883, dakle za 82%, na što su utjecali i veliki troškovi prilikom okupacije Bosne i Hercegovine, a dugovi koji su na kraju g. 1878. iznosili gotovo 7 mil. forinti popeli su se nepunu godinu kasnije (rujan 1879) već na nešto više od 8 mil. forinti. Prema osnovi regnikolarne deputacije iz g. 1885, »u istinu žalosni pojavi ovršne prodaje seljačkoga posjeda već su tako učestali, da je n. pr. za ovih zadnjih 10 godina samo u pakračkom i daruvarskom kotaru preko polovice seljačkoga posjeda za dužni porez na zahtjev erara i to bud zašto razprodano; a tako se je dogodilo u drugome redu i u drugim dosta plodovitima kotarima Slavonije, u djakovačkom i osiečkom onda i u samom plodonosnom Sriemu«. Osim toga, zaduženje seljaštva odrazilo se na porast hipoteka od gotovo 33 mil. for. g. 1868. na nešto preko 71 mil. for. g. 1883, ali je pored tih uknjiženih tereta bilo i neuknjiženih sa znatno višim kamatima. Seljački su se posjedi, dakle, prodavali na dražbi i zbog insolventnosti dužnika, napose sitnih seljaka koji su uzajmljivali novac da otplaćuju stare dugove.

Politika mađarizacije očitovala se u otpuštanju činovnika zajedničkih ureda, na primjer mjernika i željezničkih službenika, zbog toga što nisu poznavali mađarski jezik, i u sve češćoj upotrebi mađarskog jezika u saobraćaju ugarskih oblasti s hrvatskima. Najzad je ministar financija 18. svibnja 1880. izdao naredbu prema kojoj je financijsko ravnateljstvo u Zagrebu trebalo da otvori besplatan tečaj za učenje mađarskog jezika, obećavajući »primjerno promaknuće onim, koji će taj naukovni tečaj s uspjehom slušati«. Na osnovu okružnice ravnatelja Antala Dávida od 21. V takav je tečaj doista započeo radom već 1. lipnja (tzv. *Davidova škola).*

Uznemirenost koja se zbog toga pojavila u javnosti došla je prilikom ponovnog sastanka Hrvatskog sabora do izražaja u prijedlogu M. Mrazovića (potpisala su ga 23 zastupnika), da se odlučno zahtijeva opoziv

ministarske naredbe i *Davidove okružnice.* Ministar je, doduše, opozvao svoje obećanje, ali je saborska većina zaključila da tečaj nastavi radom tako dugo dok se na zagrebačkom sveučilištu ne uvede docentura mađarskog jezika za buduće financijske činovnike koji žele učiti taj jezik. Odluka u Saboru pala je 26. lipnja; osim grupe narodnjaka oko Mrazovića protiv prijedloga većine glasovala su i oba pravaša — Starčević i Folnegović. Mrazović je tada s drugovima istupio iz Narodne stranke i osnovao *Neodvisnu narodnu stranku* koja je 3. rujna, na sastanku novoosnovanoga saborskog kluba, donijela i svoj program. Nova stranka je ponovo istakla ona načela koja je matična stranka zastupala još 1872, kada je, priznavši nagodbu, predložila njezinu reviziju. Stojeći, dakle, »na zakonitoj podlozi obstojeće nagodbe«, ona je odmah postavila i zahtjev da se nagodba »preinači«, i to: 1. da se »udjelotvori« cjelokupnost Trojednice; 2. da se zajamči njezina samostalnost »osnovana na državnoj individualnosti kraljevine«; 3. da se uz postojeću tangentu osigura »financijalna samostalnost u upravi, a u zakonarstvu barem u izravnih porezih«, zatim »samostalnost u upravi i zakonarstvu glede svih cesta i željeznica te rijeka«, u obrtu, pomorskoj sudbenosti, državnim dobrima i indigenatu (državljanstvu); 4. da se ban imenuje bez protupotpisa ugarskog ministra-predsjednika; 5. hrvatski članovi delegacije da se, do daljega, biraju unutar hrvatskog zastupstva na zajedničkom saboru. Program se, nadalje, izjasnio protiv upletanja ugarske vlade u djelokrug autonomije i protiv mađarizacije, a za »popravak izbornog reda« i »reviziju tiskovnog zakona«.

Budući da su u *Dioničkoj tiskari,* koja je do raskola, pod redakcijom J. Miškatovića, izdavala organ Narodne stranke *Obzor,* većinu dionica posjedovali sljedbenici J. J. Strossmayera i pristaše nove stranke, ravnateljstvo je odlučilo »da navrne list na čista načela narodne stranke« i zbog toga je otkazalo Miškatoviću dalje uređivanje novina.

Secesijom grupe istaknutih članova Narodne stranke, među kojima su pored Mrazovića prednjačili Kosta Vojnović i Fran Vrbanić, a doskora im se pridružio i F. Račkl, koji se već g. 1875. odrekao zastupničkog mandata, u toj su vladajućoj stranci prevladali bivši unionisti i narodnjački oportunisti. Uza sve to je ban L. Pejačević, u vezi s raskolom u njoj, smatrao potrebnim da se i on izjasni za »odstranjenje svake magjarizacije u našoj zemlji«. A odlučno se već tada (1880) odupro i namjeri A. Dávida da grbove s hrvatskim natpisom na zgradi svoga ravnateljstva zamijeni dvojezičnim grbovima. Tek g. 1882. Dávid je svoju namjeru proveo u Osijeku i nekim drugim mjestima, a ponovni pokušaj da to učini i u Zagrebu dao je g. 1883. poticaj velikom pokretu, u kojem su široki slojevi dali oduška svom nezadovoljstvu s nagodbenjačkim režimom i njegovim teškim posljedicama na selu.

Neodvisna narodna stranka, koja je prvenstveno okupljala štrosmajerovski usmjerenu inteligenciju i svećenstvo, nije imala sposobnosti niti je pokazivala volje da svoj otpor mađarskom pritisku poveže s borbom najširih slojeva. Tu je težnju, poslije svoje obnove u g. 1878, ispoljavala tada samo Stranka prava, iako je i njezin program bio izrazito državnopravan.

Obnova Stranke prava

Iako je Stranka prava poslije rakovičke katastrofe g. 1871. izgubila na duže vrijeme mogućnost da se neposredno obraća javnosti i da na taj način utječe na daljnji razvoj događaja, njezine su se ideje ipak širile u omladini, koja je u času otvorenja sveučilišta bila još uvijek u većini »štrosmajerovska«. Ukoliko je i u njenim redovima raslo nezadovoljstvo s politikom Narodne stranke, ona se isprva priklanjala opoziciji M. Makanca i tek je poslije njegova povlačenja g. 1876. počela sve više naginjati pravaštvu koje je upravo u to doba opet dolazilo do jačeg izražaja u saborskim govorima F. Folnegovića i spisima A. Starčevića. To obnovljeno pravaštvo našlo je glavni oslonac u Primorju, gdje je i Makančeva opozicija imala najčvršće uporište.

S prvim danom mjeseca rujna 1878. osvanuo je na Sušaku »list za politiku i narodne interese« pod imenom *Sloboda*. Izlazio je tri put tjedno i postao je glasilo obnovljene Stranke prava. Njegova pojava prethodila je sazivu novoizabranog Sabora, u koji je ušao i A. Starčević. U programatskom uvodniku lista istaknuta je kao cilj »sloboda hrvatskoga naroda i koliko se igda može veća neodvisnost njegova od stranih upliva«, podignuta na temeljima »starog našeg državnog i prirodnog hrvatskog prava«, a kao glavna sredstva za postizavanje toga cilja označeni su »materijalni napredak i prosvjeta narodnja«. Kao i prije deset godina, prilikom pokretanja *Hervata* (1868), tako ni sada nije Stranka prava objavila neki u pojedinostima izrađeniji program, nego je izrazila samo svoje načelno stanovište kojim je, isključivo u ime hrvatske nacionalne ideje, naprosto negirala postojeće državnopravne odnose. Međutim, u jednom je pogledu taj program ipak navijestio mogućnost neke promjene. Misao slavenstva, dotada tako tuđa Starčeviću, odjednom je u njemu našla skromno, ali značajno mjesto. Pokušavajući da je izmiri sa svojim dotadašnjim osnovnim stavom, Starčević je u programu obećavao da će list »prema srodnikom našim u slovjenskom svietu gojit ljubav i prijateljstvo, živo zagovarajuć njihove interese«, ali je uz to zaprijetio da neće »oka zatisnuti, ako zabluda koga brata nesretnika zavede u tabor našim interesom protivan«.

Kad se Hrvatski sabor uskoro zatim sastao, A. Starčević je u svom nacrtu saborske adrese, koji misaono i stilski prednjači među njegovim najboljim tekstovima, dao suviše uopćenom programu *Slobode* čvršću teoretsku podlogu. Pri tom se, u skladu s namjenom adrese upućene vladaru, ograničio uglavnom na državnopravna pitanja. Rijetko je kad u Hrvatskom saboru izrečena tako oštra osuda habsburške vladavine u cjelini. Starčević ne osuđuje samo dualistički sistem nego odriče Monarhiji kao takvoj svaki razlog daljeg opstanka. »Za vladanja vašega veličanstva« — konstatira on — »promenjena su pet putah državna načela, pojavljenje kakovo, za negovoriti o državah koje su za život, ni kod susedne države koju mnogi umirućom smatraju (tj. Turske), od njezina postanka nije se pokazalo.« Nemoć Monarhije »pokazavša se u novie vrieme bila bi dosta za utverditi istinu da je ona, kakova je, bez prava, bez snage, bez volje za živeti, ne samo suvišna nego i škodljiva narodom i državam«. A što se napose hrvatskog naroda tiče, Starčević, kao i g. 1861, ocjenjuje »plod žertvah« njegovih

od dolaska Habsburgovaca na hrvatsko prijestolje g. 1527. dalje riječima: »[...] naša je domovina izudjena (tj. rastrgana), naš je narod potlačen i upropastjen, naša su prava pogažena, naša je narodna čast oskvernjena, i krivci nemare za lek proti tim bezzakonjem.« Prikazujući tadašnje prilike u najmračnijim bojama, Starčević osobito ističe ekonomski nazadak, porast oporezovanja i dugova, općenito osiromašenje, zator krajiških šuma itd. »I doista« — zaključuje on — »u europejskih narodih sami su Hervati koji u svakom pogledu nazadovaše odkako dinastiu Habsburg-Lorenah na svoje prestolje postaviše, ter ju na njem i na drugih uzdržavaše. [...] Ovaj je narod došao u stanje u kojemu neima ništa za braniti ni za izgubiti, a izvan njega neima se ničesa bojati.« Niti za reforme koje je Mažuranićeva vlada provodila nema Starčević nikakve riječi priznanja. Slijedeći uporno svoju osnovnu misao o povrijedenom suverenitetu hrvatskog naroda i podređujući joj sva druga pitanja, on nije mogao nepristrano ocjenjivati tekovine svagdašnje političke borbe i kulturnih nastojanja. Po njegovu mišljenju sveučilište je »zlo osnovano, bez uvetah, što ih pita hram znanosti i potreba naroda«, a pučke škole, štaviše, »zatiru svaku klicu prosvetlenja, i u svakom pogledu nemogu, nego narodu škodljive biti«. Dalji je razvoj oduzeo toj ocjeni, kao i mnogim drugima iz Starčevićeva pera, svaku opravdanost.

Programatskim tekstovima pravaša nedostajao je tada i ponešto izrađeniji socijalni program. U svom nacrtu adrese Starčević je, doduše, naročitu pažnju obratio prilikama na selu, ali osim općenite osude nije iznio nikakav konkretan prijedlog reforama. Nije to učinio ni kasnije, polazeći uvijek dosljedno od pretpostavke da se bez potpunoga političkog suvereniteta i državne nezavisnosti ne može u stvari ništa ozbiljnije uraditi. Radničko pitanje nije ni tada još moglo u Hrvatskoj imati takvo značenje kao seljačko, ali su društveni razvitak na Zapadu i pojava internacionalnog socijalizma primoravali javnost i u nerazvijenim zemljama da prema njima zauzme stanovište. Starčević je, doduše, g. 1881. podnio u Saboru interpelaciju o nekoj pošasti u sušačkoj tvornici papira, ali se u dublje razmatranje socijalne problematike u kapitalističkom društvu nije nikada upuštao. Premda je s mnogo razumijevanja i saučešća pratio životne nedaće najširih slojeva, ipak se uvijek kretao u granicama postojećega društvenog poretka. »Nijedan lord, nikakav milionac« — pisao je — »ne drži do vlasničtva koliko stekliši.« Za *Slobodu* je socijalizam u Njemačkoj bio g. 1878. »neman [...] grozna, ogromna i strašna«.

Iako je *Sloboda* bila još dugo jedino pravaško glasilo, ona nije u svemu slijedila Starčevićeve poglede niti je u njezinim člancima o različitim aktuelnim pitanjima dolazio uvijek do izražaja jedinstveni stav. Upravo je pisanje *Slobode*, koja je morala neposredno reagirati na tekuće događaje, najbolje pokazalo da, osim osnovnih i vrlo općenitih načela, Stranka prava ni nema pravoga stranačkog programa i da u njezinu vodstvu ima razlika u shvaćanju koje se ne ograničavaju samo na neka neznatna pitanja. U jednom od prvih brojeva izašao je, štaviše, uvodnik iz pera »muža u politici izkusna i hrvatski narod iskreno ljubeća« koji je osudio »pogubnu separatističku misao« Starčevića i njegovu ogorčenu borbu protiv predstavnika »jugoslavizma«. Nepoznati

je pisac zastupao mišljenje da u razvoju hrvatskoga naroda »svaka doba ima svoje zastupnike. Ilirizam svoje vatrene zatočnike, jugoslavizam darežljive dobrotvore, hrvatska misao sve Hrvate«. A ta se misao, po njemu, »rodila na osvjedočenju, kano što su ilirizam i jugoslavizam plod zdrave nu odveć bujne fantazije«. Redakcija se zadovoljila oskudnom napomenom da se s »gdjekojimi« od tih nazora »posvema« ne slaže. Protivno Starčevićevu negativnom odnosu prema okupaciji Bosne i Hercegovine, *Sloboda* je od početka svog izlaženja pozdravljala akciju austrougarske vojske u njima, smatrajući da se to »hrabre hrvatske čete« bore »za svoje«, a nešto kasnije se čak izričito ogradila od Starčevića, izražavajući želju »da mučenička naša braća nečekaju još možda koj viek na bud kakve ‚pravne naslove' jer znamo da bi ih Turčin sve dotle smlavio i uništio«. Još iste godine (2. X) *Sloboda* je u članku: *Znamenitost Hrvatske za Austriju* iznijela misao o okupljanju svih južnoslavenskih zemalja u Monarhiji, zajedno s Bosnom, oko Hrvatske, koja bi na taj način postala »znameniti član federalističke Austrije«. Ona je, dakako, smatrala te zemlje isključivo hrvatskim i u tom se pogledu povodila za Starčevićem, koji je slovenske zemlje i u svom nacrtu adrese nazvao »hervatskim pokrajinama« i povrh toga za užu Hrvatsku svojatao »okolicu Celja« i Metliku.

U skladu sa Starčevićem, *Sloboda* je osuđivala i srpsko ime, smatrajući nečim »nečuvenim u povjesti naroda« da vjera čini narodnost, kako to uče »popovi grčko-iztočni i kaluđeri«. Ali, premda je odlučno izjavljivala da »vjerske propagande, religioznog srbizma u Hrvatskoj trpiti nesmiemo«, ipak je u isti mah isticala da ne prezire »Srbe u Srbiji« i da se raduje njihovu uspjehu, »kao što smo pred dvije godine žalili njihov poraz kod Đunisa i Deligrada«, tj. u ratu protiv Turaka g. 1876. A nešto kasnije (19. I 1879) *Sloboda* je usvojila kao ispravno stanovište M. Pavlinovića da su »Hrvat i Srbin jedan te isti narod po krvi i jeziku«, ali da »nisu jedan po životu duševnom, nisu jedan povjestnicom i težnjom; nisu jedan narodno-državnim pravom«. Uza sve to nije slijedila Pavlinovića u njegovu priznavanju genetičke opstojnosti Srba i na historijskom teritoriju Hrvatske. Tek potkraj g. 1879, u članku: *Fiat lux!* (21. XI), tadašnji urednik *Slobode* dr Hinko Hinković potpuno je pristao uz onu koncepciju hrvatskoga državnog prava koju je Pavlinović dosljedno zastupao i koja nije bila istovetna s koncepcijom Starčevića. »Krstimo se, pišimo, zovimo se kako nas je volja« — pisala je *Sloboda* nešto kasnije. »Tu neka vlada slobodno uvjerenje, a vrieme će već sâmo premnoge zablude izliečiti. Samo se priznajmo državljani jedne hrvatske kraljevine, graditelji jedne državne budućnosti.« Na početku g. 1880. Hinković je, nadovezujući na svoj, prije spomenuti članak, odbacio kao klevetu tvrdnju protivnika da je *Sloboda* njime napustila »načela stranke prava, priznav tobože u Hrvatskoj ‚narodnost' srbsku i slovensku«. »Mi neznamo« — odgovarao je — »na temelju povjesti i nauke u zemljah historične Hrvatske za drugi narod nego Hrvate, a žalimo činjenicu da se mnogi Hrvati u dobroj vjeri nazivlju Srbi i Slovenci. Mi ćemo u književnosti i politiki nastojati da se ovi spoznaju za Hrvate po osjećajih, kako jesu Hrvati po domovini i jeziku hrvatskom.« Ta neodlučnost i kolebljivost ostala je otada značajna za pravaše.

Starčević se nije odmah suglasio s tom promjenom, koja je zadirala duboko u srž njegova učenja, ali ga je međunarodni razvoj najzad potaknuo da je od ljeta g. 1880. prizna kao neophodnu za postizavanje konačnog cilja. Poslije velikih promjena, do kojih je na Balkanskom poluotoku došlo g. 1878. pod vojnim pritiskom Rusije, Starčević je u proljeće g. 1879. izvršio temeljit zaokret u politici Stranke prava. Ne može se poreći da je on već prije ponekad svraćao pozornost na probleme koje je tadašnji razvoj Rusije nametao pa je g. 1878. vrlo povoljno ocijenio ukidanje nevoljništva g. 1861. Poljacima je, štaviše, savjetovao da se »amalgamiraju« s ruskom nacijom, kojoj pripada budućnost. Ali tek se pod dojmom ruskih pobjeda na balkanskom bojištu probudila u njemu nada da bi upravo Rusija mogla i hrvatskom narodu pomoći da u skoroj budućnosti stekne slobodu. Otada je politika Stranke prava poprimila rusofilsko obilježje i ta se promjena morala nužno odraziti na njezin dotadašnji odnos prema slavenstvu uopće i prema Srbima napose. Starčević je u tom pogledu otišao najdalje u članku: *Slovenci i Srbi* (1883). U njemu je iznio svoje osobno mišljenje, ne obavezujući njime stranku. Iako je i tada ime Slovenci stavljao u navodnike i na taj način još uvijek u stvari poricao njegovu opravdanost, ipak je morao priznati da Slovenci »hoće da budu posebna narodnost«. Međutim, teškoće u njihovoj nacionalnoj borbi svodio je na nedostatak njihove »otačbeničke dužnosti, da budu se uprli u javno pravo hrvatsko, koje njima pripada kao i nami«. Srpsko ime, naprotiv, nije stavljao u navodnike i polazeći od činjenice da u Hrvatskoj ima pučanstva koje se »izdaje za srbsko«, zauzeo je prema njemu »isto stajalište, koje i naprama bilo kojemu drugomu pučanstvu«. »Držeć se toga načela« — zaključio je — »mi izkreno ljubimo i za brata držimo i Srba, i Nemca, i Talijana, i Žida, i Ciganina, i Luterovca, itd., svakoga tko radi za obćenito dobro svega naroda i cele domovine, a plašimo se jednako i Hrvata i Srba, i t. d., svakoga, tko je proti onim skupnim svetinjam.« Prema tome, Starčević ne smatra više da različita imena, među njima i srpsko, »obćenitosti stanovničtva ili domovini škode« i ističe sada kao svoje načelo: »[...] te nazive ne otimati ili narivavati; neka ih svatko rabi i menja, kako hoće«. Vodstvo Stranke prava i njezino glasilo doista su od g. 1879. dalje zauzimali u odnosu prema Srbima pomirljivo stanovište, iako ono nije uvijek bilo dosljedno i u praktičnoj primjeni se počešće sukobljavalo s idejom hrvatskoga političkog naroda i njezinom historijskom argumentacijom. *Sloboda* je s osobitim zanimanjem pratila napose pojavu radikalnog pokreta u Srbiji i Vojvodini, a i radikalna štampa je *Slobodi* uzvraćala istim načinom.

Premda je učenje A. Starčevića ostalo i dalje idejna podloga pravaštva, u onom obliku u kojem su ga zastupali Stranka prava i njezino glasilo, ipak se *Sloboda*, ulazeći u svakodnevnu političku borbu, u koječemu odricala toga nasljeđa. Za razliku od prvih pravaških listova, ona nije slijedila Starčevića u njegovu pravopisu niti u njegovoj ekavštini, iako je on oduvijek pridavao izuzetno značenje pitanjima književnog jezika i pravopisa. Tu osobenost u svom načinu pisanja zadržao je do kraja života, pa ju je i *Sloboda* poštovala objavljujući brojne priloge iz njegova pera. Po svojim je posljedicama bio neusporedivo važniji otklon od Starčevićeva antiklerikalizma, iako je on sam

bio dalek od nekog ateizma. Starčević, nekada i sam klerik, često se nepovoljno izražavao o svećenstvu i njegovoj ulozi u povijesti hrvatskog naroda, ali je do kraja života ostao uvjeren katolik. Iz godine 1876. potječe njegova teška osuda svećenstva sadržana u tvrdnji da »narod hervatski ima svu svoju nesreću najvećma popom pripisati«, a ni g. 1878. se, u svom nacrtu adrese, nije sustezao da ustvrdi kako su »preživivši se crkveni redovi [...] u zemlji siromašnoj samo na štetu puku i veri«. Pogotovu je bio dosljedan u mišljenju da kleru nije mjesto u aktivnoj političkoj borbi, zacijelo zbog toga što je ono dotada pretežno slijedilo Strossmayera i Narodnu stranku. *Sloboda* je, naprotiv, od g. 1881. uporno i s uspjehom nastojala da svećenstvo pridobije za ideje pravaštva.

Pravaštvo je u to doba svoga naglog uspona pokazivalo više obilježja jednog idejnog i nacionalnog pokreta negoli smišljeno organizirane političke stranke. Jedan od njegovih glavnih predstavnika, Fran Folnegović, pokušao je g. 1879. da s nekim umjerenijim pravašima i narodnjacima, pomognutim od Strossmayera, stvori opoziciju koja bi ušla u borbu za novu nagodbu, a prema potrebi i za nov sistem državnog uređenja, tj. federaciju. Prema neobjavljenom nacrtu programa, u čijoj je izradbi sudjelovao i Rački, ujedinjenje hrvatskih zemalja te »duševno i literarno jedinstvo« Južnih Slavena trebalo bi da utre put »grupiranju oko Hrvatske onim južnim krajevima slavenskim monarhije Austro-Ugarske, kojih pučanstvo nazrijeva osjeguranje uvjeta narodnoga života u tješnjem zajedničkom životu sa Trojednom kraljevinom«. Strossmayer, o čijoj je pomoći ovisilo pokretanje opozicionog dnevnika, odobrio je taj program, ali je *Sloboda* taj pokušaj najodlučnije osudila. Protivno Folnegovićevoj sklonosti za suradnju s drugim oporbenim elementima, koju je on pokazao već u Makančevu slučaju, dakle još prije obnove stranke, sveučilišna je omladina, ukoliko je pristajala uz pravaštvo, bila tada u nacionalnom pitanju radikalnija i od samog vodstva, a nije bila voljna da se, kao što je ono učinilo, odrekne i antiklerikalizma.

S pravaškom omladinom ušao je u kulturni život Hrvatske oko g. 1880. nov duh i donio nesumnjivo osvježenje. Znatno je porastao interes za društvenu problematiku, a s tekovinama suvremene francuske i ruske književnosti proširila se među omladinom i težnja da se upozna s rezultatima moderne znanosti i shvaćanjima koja su se na njima osnivala. Međutim, pokušaj da se g. 1882. pokrene »naučno-literarni žurnal« koji bi poradio na tome »da se i hrvatsko društvo upozna sa onimi rezultati znanosti i napredne evropske misli, na kojih se temelji sav ekonomski progres, a i sloboda velikih naroda«, spriječila je policijska vlast jer je u njemu nazrijevala širenje »načela socijalno komunističkih«.

Bez obzira na sva neslaganja u redovima Stranke prava i na nepostojanje programa u kojem bi ona odredila svoje stanovište prema svim aktuelnim pitanjima hrvatskoga društva, ona je svojom općenitom negacijom postojećega političkog sistema, sa svima njegovim posljedicama, napose ekonomskim, najbolje odgovarala raspoloženju širokih slojeva u gradu i na selu. Njezin je utjecaj pogotovu ojačao poslije g. 1879, kad je, u vezi s nekim konkretnim pitanjima (pripadnost Rijeke, opće pravo glasa i dr.), započela široko razgranatu skupštinsku akciju. Nagao

porast njezina utjecaja odrazio se i na rezultate saborskih izbora. Godine 1878. ušla su u Hrvatski sabor samo dva pravaša, ali već g. 1881. izabrano ih je devet, a njima su se, poslije naknadno izvršenih izbora u Krajini, pridružila još šestorica. Tako je Stranka prava postala za kratko vrijeme opasan protivnik vladinoj Narodnoj stranci i jedina politička stranka u Hrvatskoj koja je uhvatila korijen u širokim slojevima naroda, iako nije raspolagala nekom organizacionom mrežom.

Narodni preporod u Dalmaciji od g. 1870. do 1882.

Većina koju je Narodna stranka izvojevala u izborima za Dalmatinski sabor g. 1870. povećala se iduće godine u naknadnim izborima od 25 na 29 (prema 12 autonomaša). U skladu s tom promjenom u odnosu političkih snaga narodnjaci su iz svoje sredine izabrali g. 1870. predsjednika Sabora (St. M. Ljubiša) i četiri člana Zemaljskog odbora, među kojima se nalazio i Miho Klaić. S obzirom na to da je taj odbor imao dužnost da se brine za škole, ceste, mostove i vode, iako su njegova financijska sredstva bila dosta oskudna, Narodna stranka je stekla mogućnost da donekle utječe i na upravu zemlje.

Pobjeda narodnjaka označila je prekretnicu u jezičnom pitanju. Talijanski jezik prestao je da bude isključivi jezik saborskih zapisnika i izvješća, iako je među samim narodnjacima bilo malo njih koji su se u saborskim raspravama mogli služiti narodnim jezikom. Godine 1872. taj je jezik napokon izjednačen s talijanskim u vanjskoj službi ureda i sudova, a nastava na oba jezika (tzv. utrakvizam) u školama zauvijek je ukinuta. Otada su se predmeti odreda predavali na jednom ili na drugom jeziku. Uvođenje narodnog jezika u škole ovisilo je prvenstveno o pojedinim općinama, pa je, prema tome, borba za općinsku upravu zadržala svoje značenje za daljnju sudbinu preporodnih nastojanja i poslije saborske pobjede narodnjaka. Na početku sedamdesetih godina autonomaši su izgubili vlast u Benkovcu, Vrgorcu, Korčuli (1871) i Šibeniku (1872), ali su je, zahvaljujući popularnosti Ante Bajamontija među mjesnim pučanima, zadržali u Splitu sve do g. 1882.

Popularnost toga liječnika, koji je kao gradonačelnik s uspjehom upravljao Splitom od g. 1860. do 1882. i koji se od autonomaša uskoro razvio u talijanskog nacionalistu, bila je tolika da su narodnjaci tek vrlo sporo i uz teške osobne žrtve uspijevali da je u gradskom puku potisnu najzad u korist narodne ideje. Važnu zadaću namijenili su pri tom *Prvoj pučkoj dalmatinskoj banci* koju su potkraj g. 1870. osnovali Vid Morpurgo i Gajo Bulat i koja je uspjela da jeftinim kreditom postepeno oslobađa male trgovce, obrtnike i seljake ovisnosti o talijanaškom kapitalu. Pristajući uz narodnjake, oni su se od g. 1873. u sve većem broju okupljali i u društvu *Slavjanski napredak*. Glavni teret borbe protiv Bajamontija preuzeo je Bulat i on ju je napokon priveo sretnom završetku.

Narodnjačka većina u Saboru izabrala je, dakako, samo svoje članove za zastupnike u Carevinskom vijeću, u kojem su Dalmaciju dotada zastupali isključivo autonomaši. Budući da su oni pripadali klubu talijanskih zastupnika, promjena je i u tom pogledu bila doista velika i

znatno je ojačala slavenski dio parlamenta. Pristanak Narodne stranke na taj korak nije uslijedio bez kolebanja jer je on, u stvari, značio napuštanje njezina načelnog stava u državnopravnom pitanju. Zbog toga je ona u svojim saborskim adresama od godine 1870. i 1871. naročito istakla zahtjev za ujedinjenjem s Hrvatskom, a preko svojih zastupnika u Carevinskom vijeću nastojala je zadovoljiti bar neke hitne potrebe zemlje. Taj procijep, nametnut općenitim razvojem u Monarhiji, pogotovu poslije pada Hohenwartove vlade g. 1871, urodio je g. 1873. prvom teškom krizom u redovima Narodne stranke.

Unatoč svojoj pobjedi g. 1870. i njezinim povoljnim posljedicama po narodnu stvar, ona nije postala odlučan činilac u zemaljskoj upravi. U težnji da iskoristi svoj udio u zakonodavstvu i vrhovnoj upravi (Zemaljski odbor), nailazila je na žestok otpor birokratskog aparata. Ovaj je i poslije g. 1870. ostao nepromijenjen i u svom se otporu oslanjao na zemaljsko namjesništvo i austrijsku vladu. Narodna stranka je već zbog svoje borbe za ponarođenje javnog života u Dalmaciji i zbog svojih tijesnih veza s opozicijom u Hrvatskoj bila u Beču ionako osumnjičena da slijedi politiku »panslavizma«. Ako je željela da od vlade ishodi neke ustupke u ekonomskom interesu teško zanemarene zemlje, bila je primorana da se u praksi odrekne svoga načelnog stava. Ona je to u važnom pitanju neposrednih izbora u Carevinsko vijeće za slučaj nužde g. 1872. doista i učinila. Taj je zaključak austrijskog parlamenta pogodio u srž dotadašnji sistem na kojem je on počivao. Mjesto isključivog izbora zastupnika u zemaljskim saborima moglo je ubuduće zastupnika izabrati i neposredno biračko tijelo, izvan sabora. Politika centralizacije postigla je na taj način velik uspjeh i utrla put potpunoj promjeni u načinu izbora za Carevinsko vijeće. Osim načelnog značenja takva je politika slijedila i taj konkretni cilj da slomi apstinenciju Čeha poslije neuspjelog pokušaja nagodbe g. 1871.

Saborski klub Narodne stranke zaključio je, doduše, 11. veljače 1873. jednoglasno da dalmatinski zastupnici u parlamentu treba da glasuju protiv vladina prijedloga o uvođenju direktnih izbora mjesto dotadašnjih po zemaljskim saborima i da, štaviše, u slučaju apstinencije Poljaka i sami napuste parlament. Međutim, sva petorica narodnjaka glasovala su 6. III protivno zaključku stranke, iako su Poljaci doista apstinirali. Vlada ih je pridobila nekim obećanjima u korist ekonomskog napretka Dalmacije, među njima gradnjom prve željezničke pruge (Split —Siverić—Šibenik, 1874), ali je njihov postupak bio i posljedica jakoga političkog pritiska krune. Odlučnu ulogu odigrao je u tome Ljubiša, koji je već otprije održavao vezu i s dalmatinskim namjesnikom, gen. Rodićem, i sa samim dvorom. Osuda stranke rascijepala je njezine redove i prvi neposredni izbori za Carevinsko vijeće, provedeni g. 1879, završili su njezinim porazom. Autonomaši su dobili pet mandata, a narodnjaci četiri, ali je jedan od tih pripao Ljubiši koji je bio izabran u Boki, u svom užem zavičaju.

Bečka petorica, predvođena Ljubišom, osnovala su posebnu *Narodno-sredinjačku stranku* i pokrenula novine *Zemljak*. Po njima su oni najčešće i nazivani, a izlazile su tri godine (do kraja lipnja 1876). U borbi s matičnom strankom, često vrlo žestokoj, Ljubiša je, među ostalim, dao svojoj politici izrazitije srpsko i pravoslavno obilježje. Dotada u interesu jedinstva zapretani sukobi, koji su sve više poprimali nacionalno obilježje, odjednom su nesputani izbili na javu. Ostajući vjerna svom načelnom stanovištu u tom pitanju, Narodna stranka je u svom programu, koji je donijela na sastanku saborskoga kluba 19. prosinca 1873, ponovo izričito priznala »podpunu ravnopravnost Hrvata i Srba u Dalmaciji, i to u pogledu vjerskome, narodnome, političkome i književnome«. Ona je tom prilikom zaključila i to da »nijedno pitanje vjerozakonsko neće moći kao takovo postati pitanje kluba« i da klub ostaje i dalje »podpuno neodvisan prema vladi«. Uza sve to je *Izjava Srba Bukovčana* od 11. srpnja 1874, u skladu s političkom linijom *Zemljaka*, istakla zahtjeve za nacionalnom ravnopravnošću, usvajanjem ćirilice i uklanjanjem »klerikalaca« iz uredništva *Narodnog lista*.

Stranački organ je od g. 1871. doista uređivao katolički svećenik Juraj Biankini, a Mihovil Pavlinović je, kao i dotada, bio jedan od njegovih najrevnijih suradnika. Štaviše, opstanak lista znatnim je dijelom ovisio upravo o njegovoj brizi i pomoći. Na pisanje lista odrazila se, dakako, i okolnost da je Narodna stranka nalazila na selu glavni oslonac u nižem svećenstvu. Stjecajem prilika, ona je svom glavnom protivniku, autonomašima, zadala konačan udarac u vrijeme kad se katolički kler odjednom suočio s promjenama u unutrašnjoj i vanjskoj politici, koje su i njega samoga, kao i crkvu u cjelini, najneposrednije pogađale. Prvo »građansko ministarstvo«, sastavljeno od njemačkih liberala, koji su s nagodbom između Austrije i Ugarske došli potkraj g. 1867. do vlasti u zapadnoj polovini Monarhije, odmah je u toku g. 1868. uspjelo da u Carevinskom vijeću prodre sa tri zakonska prijedloga, kojima ni vladar nije uskratio svoju sankciju, a koji su teško ugrozili dotadašnji položaj katoličke crkve u javnom životu. Pored zakona kojim su najzad regulirani odnosi među pojedinim konfesijama, osobito ju je pogađalo uvođenje civilnog braka i izuzimanje školstva ispod njezina nadzora. Papa Pio IX najoštrije je osudio te zakone i proglasio ih čak ništetnima.

Budući da je liberalizam svojim učenjem i političkom praksom i drugdje ozbiljno zaprijetio premoći crkve, Pio IX je već g. 1864. enciklikom *Quanta cura* i popisom modernih »zabluda« (tzv. Syllabus) navijestio odlučnu borbu svim tendencijama u evropskom društvu i državi, koje su tada značile nesumnjiv napredak. Usporedo s otporom protiv tih tendencija historijskog razvoja tekla je i uzaludna borba za očuvanje Papinske države, koja je poslije stvaranja Kraljevine Italije 1861. bila neizbježno osuđena da propadne. Završni čin te borbe odigrao se potkraj g. 1870. ulaskom talijanskih četa u Rim.

Ti su se događaji duboko dojmili Pavlinovića, koji je uz M. Klaića još uvijek bio najizrazitija ličnost preporodnog pokreta u Dalmaciji. Kao svećenik zastupao je pretjerano mišljenje da je »glavni nam neprijatelj neznabožna struja što mori Europu, prevrat koji se spremio proti kršćanstvu, možda najžešći, nakon progonstva cara krvnika Dukljana« (tj. Dioklecijana). Iako je išao stopama papine osude, nije bio protivnik građanskih političkih sloboda kod kuće, ali je žestoko napadao pokrete u drugim državama koji su, zajedno s reakcionarnim snagama u društvu, ugrožavali i premoć crkve, s njima tijesno povezane. Bio je uvjeren da se ni Narodna stranka ne može držati po strani

u sukobu između države i crkve, ali je u tom pitanju naišao na otpor onih suboraca u stranci koji su zastupali liberalna načela i koji su nada sve bdjeli nad jedinstvom nacionalnog pokreta. Osudivši Pavlinovićev »krivo shvaćeni katolicizam« koji vjeru poistovećuje s pristajanjem uz bijelu zastavu francuskog legitimizma, Klaić mu je 29. kolovoza 1871. pisao: »Don Miho, prodji se takog katolicizma, ili barem ako i tako hoćeš misliti slobodno ti bilo; ali u politiku te misli ne uvadjaj. Vodimo našu politiku narodnu, kako smo i dosad, a vjeruj mi da papa bio ili nebio kralj svietski, bio nepogrešiv sam ili skupa sa svom crkvom, to narodu ništa nepomaže, niti narod zato mari.« U prilog svome mišljenju mogao se pozvati na Strossmayera i Račkog, koji su, iako su također bili svećenici, »kruto« osuđivali »ovaj bezposleni klerikalizam«. Pavlinović je doista odustao od toga da stranci nametne svoje shvaćanje i nije se zbog toga od nje odvojio, ali je i u svom »političkom vjerovanju« iz g. 1873, govoreći samo »na ime svoje«, odlučno ustrajao na svom protivljenju zakonima koji su, prema njegovu uvjerenju, dirali u »vjersko čuvstvo našega puka«. Kad je iduće godine osnovno školstvo oslobođeno crkvenog nadzora i u Hrvatskoj, Pavlinović je, štaviše, nastojao da se u Zagrebu pokrenu novine koje će zastupati, tobože ugrožene, interese katoličke crkve, no ni ta zamisao nije bila provedena u djelo. Kasnije se više nije navraćao na slične misli, iako je katolicizam ostao jednim od osnovnih obilježja njegova programa.

Usporedo s pojačanim razvojem nacionalizma u Srba i Hrvata uopće Pavlinović je od kraja šezdesetih godina sve više isticao i hrvatstvo kao »državnu osebinu« i hrvatsko državno pravo kao podlogu svake političke aktivnosti. »Narod malen, lišen državnoga prava« — izjavio je g. 1870 — »ne može doći do tvrde stope da osvaja prirodno pravo.« Uza sve to nije se u shvaćanju državnog prava potpuno suglasio s pravašima. U jednom od svojih posljednjih pisama E. Kvaterniku, koji je od g. 1868. nastojao da ga pridobije za Stranku prava, Pavlinović je, doduše, izrazio nadu »da ćemo mi jednom skupa raditi«, ali je odmah nadodao da tome »nije još hora; a svakako će trebovati da se prije dogovorimo i točno (tu je riječ dvaput potcrtao) sporazumimo«. Iako je tom prilikom konstatirao da im je »glavna misao jedna«, ipak je, i tada i uvijek, odlučno osuđivao metode koje su pravaši u političkoj borbi primjenjivali, a pogotovu njihovu negaciju srpstva. Teško im je zamjerao što u njihovu »hrvatskom srcu [...] nema vriska mržnje i grožnje proti Rauchovoj tiranidi« i što je njihova borba usmjerena poglavito protiv Strossmayera i Narodne stranke. »Nebojte se« — pisao je u spomenutom pismu — »nigdje i nikad Mihovio neće raditi na uštrb Hrvatskom pravu; ali znajte i to da njegov glas neće se nikad složiti sa vikačim i psovačim, sa mrziteljim i omraziteljim.« Dosljedno je pak svoju ideju državnog prava i »političkoga naroda hrvatskoga« znao izmiriti s priznanjem srpskog imena i svih osobina značajnih po srpstvo, od pravoslavlja do ćirilice. U svom »političkom vjerovanju« od g. 1873. izrazio je to stanovište riječima: »Prosto svakomu Srbinu, svojim se plemenskim, vjerskim li imenom, uz nas u Trojednoj kraljevini podičiti. Ali neprosto nijednomu sudržavljaninu hrvatskomu, da na golu imenu gradi različitih narodnosti u isto-

vjetnom narodu; neprosto nijednomu sinu Hrvatske, da bûdi težnjâ nerazboritih i nebratskih. Slobodno svakomu nazivati se po volji i po svojoj predaji; ali slobodno ne budi nikad, dok je na svietu Hrvata, da se domovina naša ciepa; pa da se iz nje zemljišta i ciepanja narodnoga, snuju osnove nehrvatske. U Dalmaciji ima Srba; ali Srbija, srbska država na drugoj je obali. Ovde je Hrvatska.« Prema tome, iako je Hrvate i Srbe smatrao »istovjetnim narodom«, razlikovao ih je po njihovim »državnim osebinama«, ali ni ta razlika, prema njegovu uvjerenju, »ništa ne otimlje, ništa ne krati većoj zajednici narodnoj, prosvjetnoj, obranbenoj, prometnoj«. Konačni je, dakle, cilj i dalje vidio u stvaranju zajedničke države, koju je nazivao Jugoslavijom.

Odlučno značenje u toj i sličnim državnopravnim koncepcijama u Hrvata i Srba imalo je pitanje političke pripadnosti Bosne i Hercegovine. Pavlinović je u tom pitanju zastupao uvjerenje da one, po historijskom pravu, pripadaju hrvatskoj državi. Zastupao ga je i tada kada je to pitanje, s izbijanjem ustanka u Hercegovini 1875, prestalo da bude samo načelno. Budući da je redakcija *Narodnog lista* u Zadru, po riječima njegova urednika J. Biankinija, postala »nekakvim generalnim štabom« za ustanike, Narodna stranka u Dalmaciji je nastojala da u prvom redu izbjegne opasnost podvajanja između Hrvata i Srba u vlastitim redovima. Bilo je to utoliko potrebnije što jedinstvenog stava u konkretnom pitanju o budućnosti Bosne i Hercegovine, ako se one oslobode turske vlasti, nije ni moglo biti. Klaić je, na primjer, njihovu autonomiju u sklopu Turskog Carstva smatrao politički najpogodnijim rješenjem u tadašnjim prilikama. Zbog svega toga je *Narodni list* svjesno izbjegavao da razmatra pitanje o budućnosti spornih pokrajina, a Narodna stranka, u cjelini, stekla je za održanje i proširenje ustanka u Hercegovini neprocjenjivih zasluga. *Narodni list* bio je, u stvari, glasilo ustanika, čiji su mnogi vođe već otprije bili njegovi dopisnici, a po obaviještenosti i pouzdanosti svojih vijesti postao je poznat i u inozemstvu, pred kojim je dostojno zastupao stvar ustanka.

U prvi čas se činilo kao da je Narodna stranka upravo na početku ustanka uspjela da svoje redove ponovo učvrsti. Potkraj mjeseca lipnja 1876. prestao je *Zemljak* izlaziti i jedinstvo je stranke bilo opet uglavnom uspostavljeno. A kako je *Il Nazionale* svoju zadaću da inteligenciju i građanstvo pridobije za preporodni pokret uspješno završio, on je g. 1875. prestao biti glasilo stranke. Tu je zadaću otada preuzeo *Narodni list*, a *Il Nazionale* je još do kraja iste godine izlazio kao njegov prilog. Izbori za Dalmatinski sabor, provedeni g. 1876, donijeli su narodnjacima daljnji uspjeh. U Sabor je ušla većina od 30 narodnjaka, prema jedanaestorici autonomaša, koji su se u to doba već potpuno priklonili talijanskoj nacionalnoj ideji, a mnogi i iredenti. Njihovi zastupnici u Carevinskom vijeću, izabrani g. 1873, pobijali su, štaviše, pohrvaćenje srednjih škola u ime »talijanskog naroda u Dalmaciji«. Međutim, u naknadnim izborima g. 1875. njihov je broj spao od pet na tri, pa su narodnjaci opet činili većinu među zastupnicima iz Dalmacije.

Na početku g. 1877. klub Narodne stranke prihvatio je jednoglasno program, u kojem je s izvanrednom jasnoćom izložio svoj načelni stav. »Klub promiče oživotvorenje narodnoga načela« — kaže se u t. 1. — »i drži se državnoga prava hrvatskoga, te nastoji da se izvede sjedinje-

nje sa Hrvatskom i Slavonijom. Pod zaštitom toga državnoga prava Hrvati i Srbi u Dalmaciji uživaju ista prava u svakom pogledu, kako sačinjavaju isti te jedan narod, izvan kojega ne priznaje se da ima drugoga u Dalmaciji.« K l a i ć, koji se općenito smatrao najpozvanijim da govori u ime stranke, izjavio je tih dana u Saboru: »Za mene ne postoje dvije narodnosti: srpska i hrvatska, nego dva plemena istoga naroda, komu se sprema slavna budućnost pod svetom zastavom slobode. Tko bi u krilu zajedničke domovine htjeo stvoriti dvije narodnosti sa različitim težnjama, provrgao bi i jedne i druge u robove i u žrtve tuđinskoga lukavstva i nasilja.« Sabor je tada u adresi vladaru ponovo istakao zahtjev za sjedinjenjem s Hrvatskom, ali je zbog toga bio ubrzo raspušten i sve do g. 1880. nije više zasjedao.

Programom narodnjačkog kluba od g. 1877. trebalo je premostiti opreke koje su se pojavile u stranci poslije raskola g. 1873, uvažavajući pri tom činjenicu da se proces diferencijacije između srpstva i hrvatstva više nije mogao zakočiti. Pitanje budućnosti Bosne i Hercegovine postalo je najzad pitanjem dviju različitih državnih koncepcija. U Dalmaciji je ta opreka došla naročito do izražaja u toku g. 1877. kad je saborska većina osudila L j u b i š u zbog nekih propusta koje je ocijenila kao nespojive s čašću narodnog zastupnika i poništila mu mandat. Tada je L j u b i š a, zaoštravajući svoju »zemljačku« liniju, prvi put otvoreno ustao protiv sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom i tako navijestio onaj zaokret u politici dalmatinskih Srba koji će ih dvije godine kasnije potpuno odvojiti od Narodne stranke.

Iako se takav razvoj nije dao spriječiti jer se u njemu odrazila općenita tendencija u oblikovanju pojedinih južnoslavenskih nacija, ipak se ne može poreći da je upravo u to vrijeme P a v l i n o v i ć te opreke svojim pisanjem još više produbio. U knjizi *Hrvatski razgovori* (ona je g. 1876/7. doživjela četiri izdanja), ostao je, doduše, dosljedan svom uvjerenju o etničkom jedinstvu Južnih Slavena i njihovoj zajedničkoj državnoj budućnosti, ali je još odlučnije negoli dotada istakao misao o narodno-državnom individualitetu Hrvata. »Hrvati i Srbi, dà, jesu narod, što no se kaže jedan te isti po krvi i po jeziku« — pisao je — »ali nisu jedan po životu duševnom; nisu jedan povjestnicom i težnjom; nisu jedan narodno-državnim pravom: u jednu rieč, Hrvati i Srbi ne imadu jedne iste narodne sviesti, ni jedne težnje.« I dalje je ustrajao na ideji jednoga političkog naroda na historijskom teritoriju Hrvatske, kojim je, pored Bosne i Hercegovine, obuhvatio i dio slovenskih zemalja (tobožnju »Celjsku županiju« u Štajerskoj i Slovensku marku u Kranjskoj). Ne spominjući napose Slovenaca — koje, međutim, po primjeru pravaša, nije nikada smatrao »planinskim Hrvatima« — zamišljao je Jugoslaviju kao zajednicu koja će »učuvati s jedne strane najsvetije osebnosti Hrvatu, Srbu, Bugaru; a s druge će zajamčiti zajedničku nezavisnost od vanjske premoći. Svi ti narodi imadu različitih probitaka; ali su svim jednaki probitci na Dunavu i na Jadranskom moru. Jugoslavija u svoje vrieme biti će, kako joj dolikuje da bude, skup pobratimskih naroda«.

Protivno P a v l i n o v i ć u, koji je Srbiji poricao ulogu Pijemonta u stvaranju Jugoslavije, jer bi ona, za razliku od pravog Pijemonta, »htjela da na razvalinah inih naroda i država sagradi samo Veliku Srbiju«, grupa narodnjaka oko *Slovinca* u Dubrovniku polagala je u svom

shvaćanju jugoslavenstva glavnu nadu upravo u Srbiju. Časopis *Slovinac,* koji je izlazio od g. 1878. do 1882, a podupirao ga je i S t r o s s m a y e r, ponikao je iz želje da se nacionalne opreke ublaže u duhu liberalnog »slovinstva«, ali je zahtjev za sjedinjenjem s Hrvatskom podredio najzad svojim simpatijama za Srbiju i Crnu Goru, koje su g. 1878. stekle punu nezavisnost. Uostalom, njegovo značenje nije moglo prerasti uži regionalni okvir zacrtan dubrovačkom tradicijom niti se nekim neutralnim »slovinstvom« mogla ponovo uspostaviti teško uzdrmana sloga.

Do potpunog prijeloma došlo je prilikom izbora za Carevinsko vijeće g. 1879. Premda je Narodna stranka kandidirala u Bukovici M. K l a i ć a, srpski su birači dali ondje svoj glas za autonomaša. Samo nesebičnost P a v l i n o v i ć a, koji se odrekao mandata i na taj način omogućio ponovni raspis izbora u svom kotaru, otvorila je K l a i ć u pristup u bečki parlament, gdje je Dalmaciju, osim jednog autonomaša, otada zastupalo devet narodnjaka. Pokušaj da se uoči otvorenja Dalmatinskog sabora g. 1880. nađe neka mogućnost izmirenja između Narodne stranke i novostvorene *Srpske narodne stranke* nije više uspio. Nova se stranka usprotivila sjedinjenju Dalmacije s Hrvatskom i istakla zahtjev za pripojenjem — Bosni i Hercegovini. Na taj je način uspostavila tješnju suradnju s autonomašima u Saboru.

Uzaludno je ostalo i K l a i ć e v o nastojanje da se svi slavenski zastupnici u Carevinskom vijeću okupe u zajedničkom *Slavenskom klubu,* koji bi po broju svojih članova bio najjači. Narodnjaci su tada pristupili H o h e n w a r t o v u federalističkom klubu, koji je podržavao vladu grofa E d. T a a f f e a (1879). Tek ta je suradnja omogućila da su g. 1880. pohrvaćene napokon i srednje škole u Splitu i Dubrovniku, a raspust općinskog vijeća u Splitu, koji je uslijedio ubrzo nakon sukoba B a j a m o n t i j e v i h »beršaljera« s vojskom, znatno je olakšao upornu borbu koju je G a j o B u l a t već punih šest godina vodio za splitsku općinu.

Ta je borba bila izuzetno teška po tome što je vođi autonomaša A n t i B a j a m o n t i j u uspjelo da svojom brigom za izgradnju i razvoj Splita stekne u njegovim varošanima pouzdano uporište. Narodnjaci su bili izloženi stalnim tvornim napadajima u kojima su se svojom bezobzirnošću i surovošću osobito isticali članovi autonomaškoga gimnastičkog društva, tzv. beršaljeri, neka vrsta B a j a m o n t i j e v i h udarnih trupa. B a j a m o n t i se, doduše, nije osobno okoristio velikim novčanim pothvatima u koje je uvukao grad, no njegovo je dugogodišnje gospodarenje najzad dovelo gradske financije u bezizlazan položaj, a upravu grada u potpun nered. B u l a t je tu slabost protivnika razotkrio do kraja i učinio je očiglednom javnosti. Pod dojmom tih otkrića, koja su pogađala osobno B a j a m o n t i j a, izlažući njegovo poštenje sumnji, i uz oduševljeno učešće seljaka iz okolice grada, koji su, kao i drugdje, pristajali uz narodnjake, izvršeni su u mjesecu srpnju 1882. izbori. Na njima je Narodna stranka, sa svojih 28 zastupnika prema osam protivničkih, izvojevala napokon punu pobjedu. Potkraj iste godine autonomaši su izgubili premoć i u Trgovačko-obrtničkoj komori. Time je borba za gradske općine i otuđeno građanstvo bila uglavnom završena.

Iako je Narodna stranka u Carevinskom vijeću pripadala vladinoj većini, ona u Dalmaciji nije imala nikakve stvarne vlasti. Birokracija je i dalje zadržala svoje značenje, oslanjajući se pri tom na vladu, koja je vodila vrlo dvoličnu politiku. Već potkraj sedamdesetih godina, kad se borba za ravnopravnost jezika u vanjskoj službi državnih ureda i sudova približavala svom formalnom završetku, u njihovu se unutarnju službu počeo uvoditi njemački jezik. S dolaskom namjesnika gen. Jovanovića g. 1881. pokazalo se da je to promišljena politika središnjih oblasti koje su u sve većem broju počele namještati i njemačke činovnike.

Neposredne opasnosti od neke germanizacije tada još nije bilo. Talijanski jezik je g. 1883. prestao najzad biti službenim u Dalmatinskom saboru i Zemaljskom odboru. Na Pavlinovićev prijedlog, Sabor je 20. srpnja, sa svim glasovima protiv četiri, donio zaključak koji glasi: »Jezik sabora i zemaljskog odbora jest narodni jezik hrvatski ili srbski. Tim jezikom se razpravlja, pišu saborski zapisnici, glasuju zakoni, predlozi i zaključci, i dopisuje se sa svakom vlasti. Uz sabor, zemaljski odbor tim jezikom piše, uređuje unutrenje knjige, sve poslove, rješitbe, oglednice i dopise. Zastupnicima ostaje prosto u saboru govoriti, podnositi priedloge i talijanski.« Štaviše, Bulat je uspio da u Carevinskom vijeću prodre iste godine sa zakonskim prijedlogom, koji je po njemu prozvan *lex Bulat*. Njime je poništena odluka Vrhovnog suda od kraja g. 1882. o talijanskom jeziku kao isključivom jeziku sudova u Dalmaciji i Istri. Prema Bulatovu zakonu, koji je također vrijedio za obje pokrajine, »jedna i druga stranka i njihovi pravni zastupnici imaju se u svojih govorih služiti kojim od jezikah, što su u zemlji običajni [...]«.

Provođenje zakonskih propisa nailazilo je u praksi na mnoge zapreke. *Narodni list* je upravo tih godina, 1882/3, često s ogorčenjem pisao o jezičnom pitanju, a bio je zbog toga i plijenjen. Sredinom g. 1882. u jednom je članku požalio »što se izjalovila nada naroda u Dalmaciji u Taaffeovu vladu, pošto se talijanština po uredima i sudovima i dalje širi, a uz to, eto, uvodi se i službena njemština uz jato činovnika, koji ne poznaju hrvatski jezik«. U tom pogledu predstojala je još duga i naporna borba.

Istra od g. 1870. do 1880.

Na početku sedamdesetih godina narodni pokret u Istri počinje razvijati organiziraniju političku aktivnost: pokreće svoje glasilo i priređuje političke skupštine. To se pokazuje neophodnim u vrijeme kada talijanska buržoazija nastoji da Istri dade obilježje talijanske pokrajine, a u Italiji se sve jače očituju težnje za priključenjem još »neoslobođene« Istre.

Glasilo narodnog pokreta *Naša sloga* počelo je izlaziti u Trstu sredinom g. 1870, dvaput mjesečno. List je pokrenula grupa hrvatskih svećenika na čelu s pjesnikom Matom Bastijanom i biskupom Dobrilom, koji ga je, uz pomoć biskupa Strossmayera, materijalno i uzdržavao. Bastijan je sve do smrti g. 1885. uređivao i punio list svojim prilozima. *Naša sloga* je širila nacionalnu svijest, zalagala se za slobodu i suradnju južnoslavenskih naroda i borila se za jednakopravnost Hrvata s Talijanima. Prodirala je u sva hrvatska sela i povezivala Hrvate u raznim krajevima Istre.

Veliko značenje imale su i političke skupštine, nazvane *tabori* po primjeru na češke i slovenske skupštine te vrste, koje je vodstvo narodnog pokreta počelo sazivati u raznim krajevima Istre. Na tim se »taborima« uglavnom raspravljalo o lokalnim gospodarskim i prosvjetnim pitanjima, porezima, o uvođenju hrvatskog jezika u škole, urede i sudove, o načinu na koji bi trebalo da se vodi borba za ravnopravnost. Vlasti nisu dopuštale da se na njima pokreću šira politička pitanja — tako su zabranile da se na »taboru« u Kastvu g. 1871. govori o »združenju Jugoslavena« — ali usprkos tome te su masovne skupštine razvijale nacionalnu svijest i borbenost.

Rad hrvatskih preporoditelja nailazio je na velike teškoće, jer je hrvatsko selo, naročito u zapadnoj i sjeverozapadnoj Istri, bilo zavisno od talijanskog grada. Budući da nisu postojali kreditni hipotekarni zavodi, seljak se morao zaduživati kod talijanskih trgovaca ne samo radi plaćanja rasteretnih dugova iz g. 1848. nego još i zbog krize u koju je palo vinogradarstvo zbog bolesti »pepelnice« g. 1870. Nakon g. 1868. izvršena je k tome reorganizacija općina. Novim zakonom je predviđeno da one općine koje nemaju uvjeta da se same upravljaju pripoje gospodarski jačim općinama. Na taj je način ukinuto 88 manjih općina, većinom hrvatskih i slovenskih, i okupljeno oko talijanskih gradića kao općinskih centara. To je pomoglo jačem gospodarskom prodoru talijanskog grada na selo i bržem širenju talijanskog utjecaja. Hrvatsko je selo, osim toga, bilo još i neprosvijećeno. Hrvatske općine bile su siromašnije i teško su mogle plaćati učitelje tako da je mnogo hrvatskih sela nakon laiciziranja austrijskog školstva ostalo bez škola.

Posljedice takvog stanja osjećale su se prilikom svih izbora. Na početku sedamdesetih godina Hrvati doživljavaju prve uspjehe na izborima za općinska predstavništva u nekim gradovima srednje Istre, ali time se još stanje u cjelini nije promijenilo. Hrvati nisu imali u selima prosvijećenih ljudi koji bi mogli preuzeti dužnost načelnika, a svećenici se nisu smjeli birati na taj položaj, pa se za načelnika redovito birao neki »pošteni« Talijan.

Do prvog otvorenijeg odmjeravanja snaga dolazi na izborima za Carevinsko vijeće u listopadu 1873. Ti su se izbori provodili po novom izbornom zakonu, koji je, zadržavajući i dalje kurijalni sistem, ukinuo biranje zastupnika za Carevinsko vijeće preko zemaljskih sabora i uveo direktne izbore preko izabranih fiducijara. Prema novom zakonu broj mandata za Istru povećan je od dva na četiri: jedan za veleposjed, jedan za gradove i trgovačko-obrtničke komore i dva za seoske općine. Za prva dva mandata nije bilo nikakve sumnje da će pripasti talijanskim kandidatima, ali se moglo očekivati da će seoske općine, u golemoj većini hrvatske i slovenske, izabrati kandidate koje su predlagali »Domorodni izborni odbor za Istru« i list *Naša sloga*, osobito ako se uzme u obzir da se uz Dinka Vitezića kandidirao i popularni biskup

Dobrila. Međutim, talijanski liberali poveli su oštru predizbornu kampanju protiv njega, kao i hrvatskih i slovenskih svećenika uopće, a iskoristili su i sva sredstva kojima su raspolagali da bi onemogućili njegov izbor. Tako je Dobrila, koji se kandidirao u zapadnoj i sjevernoj Istri, ostao u manjini. Međutim, Vitezić, koji se kandidirao u srednjoj i istočnoj Istri, pobijedio je s golemom većinom glasova.

Nakon izbora za Carevinsko vijeće talijanska liberalna buržoazija, potpomognuta i konzervativcima, nastavila je još s više samosvijesti borbu protiv hrvatskog narodnog pokreta. U tome ju je hrabrilo držanje Italije, koja je tada vodila protuaustrijsku politiku i pokretala pitanje »neoslobođenih krajeva«, ubrajajući u njih i Istru. Izbijanje pak istočne krize g. 1875. budilo je kod nje nade da će se prilikom rješavanja balkanskih pitanja postaviti i pitanje priključenja Istre Italiji.

Pred opasnostima koje su mu prijetile hrvatski narodni pokret se udružio s pokretom primorskih Slovenaca, koji je predvodilo *Političko društvo Edinost* u Trstu. Na osnovu sporazuma što su ga oni sklopili to je političko društvo postalo g. 1878. slovensko-hrvatsko pa je svoju političku djelatnost proširilo i na istarske Hrvate. Ono je bilo dobro organizirano, pa se otada u Istri osjeća sistematskiji politički rad i narodni pokret dobiva sva obilježja političke stranke.

Hrvatsko-slovenska narodna stranka nastupa sa svojim kandidatima na svim izborima, ali u prvo vrijeme bez važnijih rezultata. Prilikom izbora za Zemaljski sabor g. 1876. ona u nekim izbornim kotarima, štaviše, paktira s talijanskim konzervativcima, ali uza sve to ne uspijeva znatnije povećati broj mandata: dobila je samo četiri zastupnika. Na izborima za Carevinsko vijeće g. 1879. povela je jaku predizbornu kampanju ne samo u seoskim nego i u gradskim općinama. Međutim, stanje u zapadnoj Istri se od g. 1873. nije mnogo promijenilo i rezultati su ostali isti. U istočnoj Istri ponovo je izabran Vitezić, a u zapadnoj je i taj put hrvatsko-slovenski kandidat propao.

Uzroci poraza bili su isti kao i g. 1873: gospodarska ovisnost slavenskih seljaka o talijanskoj buržoaziji i općinsko uređenje, koje je omogućavalo da talijanski centri utječu na fiducijare.

Premoć talijanske buržoazije na gospodarskom, kulturnom i političkom polju omogućila je širenje talijanskog jezika i preko talijanskih etničkih granica. Hrvatsko i slovensko školstvo teško se moglo tome oduprijeti. Ono se jedva uspjelo oporaviti od teškog stanja u koje je upalo nakon laiciziranja školstva. Hrvati i Slovenci dobili su nekoliko novih osnovnih škola, a g. 1875. uspjeli su da se u učiteljsku školu u Kopru, s talijanskim nastavnim jezikom, uvedu i hrvatski i slovenski jezik kao predmeti. Uza sve to je još g. 1880. bilo u Istri samo 77 razreda na 87 hrvatskih i slovenskih škola, prema 155 razreda na 61 talijanskoj školi; povrh toga je 13 hrvatskih i slovenskih škola bilo jezično mješovitih, a nije postojala nijedna hrvatska ili slovenska srednja škola.

Prilikom popisa stanovništva g. 1880. vidjelo se da je talijanizacija Istre u posljednjim decenijama znatno napredovala. Dok su g. 1857. bila

zabilježena samo 72 303 Talijana prema 132 091 Hrvatu i 28 177 Slovenaca, sada je u popis unesen 114 291 Talijan (40 988 više), 43 004 Slovenca (13 827 više), a Hrvata samo 121 732 — dakle 10 359 manje. Taj popis ne pokazuje, doduše, realne etničke odnose jer je proveden prema kriteriju »saobraćajnog jezika«, koji je omogućavao da se u popis unesu kao Talijani svi oni koji se mogu služiti talijanskim jezikom. No nema sumnje da je u posljednjih dvadesetak godina ipak velik broj Hrvata i Slovenaca, osobito u zapadnoj i sjevernoj Istri, postao dvojezičan ili se potpuno odnarodio.

Hrvatski narod u razdoblju od g. 1883. do 1903.

Khuenov režim g. 1883—1887.

Narodni pokret 1883.

U vezi s ekonomskim i političkim pritiskom ugarske vlade i njenom izrazitom tendencijom prema sistematskom kršenju hrvatsko-ugarske nagodbe domaća je buržoazija već potkraj Mažuranićeve vladavine morala uglavnom biti na čistu s time da joj dualizam ne osigurava ni u minimalnoj mjeri ekonomski napredak, a kamoli da bi joj omogućio da makar u najskromnijem opsegu sudjeluje u ekonomskom poletu koji je zahvatio Austriju, Ugarsku i Češku u prvom desetljeću dualizma. I seljaštvo vidi uzročnika svog teškog položaja u mađarskoj premoći.

Povod protumađarskom pokretu daje jedna od akcija mađarizacije preko financijske uprave. Još g. 1882, kad je započela već spomenuta reorganizacija financijske uprave u Hrvatskoj, njen je ravnatelj David pokrenuo sistematsku, u početku još opreznu izmjenu hrvatskih natpisa na grbovima na zgradama financijskih organa s dvojezičnim mađarsko-hrvatskim natpisima. Hrvatski su natpisi odgovarali slovu nagodbe da je hrvatski jezik službeni jezik organa zajedničke vlade u Hrvatskoj. Bez prethodne obavijesti banu David je 7. VIII 1883. dao izvjesiti dvojezične grbove na zagrebačku financijsku upravu. Time je izazvao silno ogorčenje i velike demonstracije, u kojima su znatnu ulogu odigrali pravaši. U demonstracijama sudjeluju sitnoburžoaski elementi i radnici, no nezakoniti grbovi izazivaju protest ne samo opozicije nego, štaviše, i vladine Narodne stranke i samog bana Pejačevića. Ministar predsjednik Tisza ne želi ukloniti nezakonite grbove jer bi to u očima mađarskih krugova koji ga podržavaju značilo okrnjiti »dostojanstvo mađarske države«.

U tom času upravo se na klasičan način manifestira jedno od glavnih obilježja dualizma u fazi njegova relativna učvršćenja, naime potpora dvora ugarskoj vladi u njenoj politici gušenja svakog nacionalnog otpora protiv njene hegemonije. Savjet ministara pod predsjedništvom samoga kralja odobrava na Tiszin zahtjev da vojska čuva dvojezične, nezakonite grbove. Karakteristično je da se sam kralj u početku odupirao Tiszinu zahtjevu, kao što će i ubuduće s nepovjerenjem gledati na slične akcije ugarske vlade, ali će ih ipak redovito pomagati. Tisza u početku ne namjerava uvesti izvanredne mjere, tj. ukinuti ustav u Hrvatskoj. Unatoč momentanim dobrim odnosima između Beča i Pešte, ugarska vlada u izvanrednom stanju vidi presedan koji bi i dvor u određenoj situaciji mogao upotrijebiti protiv mađarskih vladajućih kla-

sa. Pokazalo se, međutim, da ugarska vlada ne može ugušiti pokret bez izvanrednih mjera. U međuvremenu, naime, izbijaju veliki protumađarski seljački nemiri u Varaždinskoj i Zagrebačkoj županiji, prije svega u Hrvatskom zagorju i u bivšoj Banskoj krajini.

Tiszi sada ne preostaje drugo nego da od ministarskog savjeta zatraži uvođenje komesarijata u Hrvatskoj. 3. IX 1883. imenovan je general H. Ramberg za kraljevskog komesara. Zadatak mu je da u interesu ugarske vlade uguši nacionalni pokret u Hrvatskoj.

Ramberg uspostavlja dvojezične grbove koji su u demonstracijama bili skinuti. Razumije se da pitanje grbova u tom času dolazi u drugi plan i da je osnovna briga komesara da vojnom silom skrši seljačke nemire koji su, prije svega, obuhvatili Hrvatsko zagorje i Baniju. Shvaćajući da je porezna politika ugarske vlade i opće ekonomsko stanje uzrok nemirima, komesar nastoji da im osim vojnom silom stane na kraj i ublažavanjem dosadašnjih postupaka financijskih i drugih organa, npr. odgodom sudskih zapljena seljačkih imanja zbog neplaćena duga. Vojska je ugušila bunu, dok su sudovi stotinama osoba izrekli kazne dugogodišnje tamnice.

Masovni nemiri mijenjaju i odnos Narodne stranke i Tisze. Stranka je osudila nezakonite grbove i uvođenje komesarijata, zahtijevajući garancije za poštivanje odredaba nagodbe o hrvatskom jeziku kao službenom jeziku organa zajedničke vlade. No kao predstavnica viših slojeva buržoazije Narodna stranka se osjećala klasno ugroženom od seljačkih buna i željela je da se one što prije uguše. S druge strane, Tisza vidi da ne može ostvariti ciljeve ugarske vlade dok joj se suprotstavljaju svi društveni slojevi i sve opozicijske i vladine grupacije, pa čak i autonomni organi. On je zbog toga spreman na kompromis; odriče se dvojezičnih grbova, ali ne postavlja natrag hrvatske natpise nego »nijeme« grbove, dok se Narodna stranka odriče garancija za poštivanje službenog hrvatskog jezika. Radi se o slomu politike mađarizacije preko financijskih organa, a ujedno o početku uvođenja novog sistema.

I ban Mažuranić i ban Pejačević bili su vezani uz političke snage u Hrvatskoj, tj. uz Narodnu stranku — koja koliko god bila popustljiva, ipak nije bila eksponent ugarske vlade, nego, naprotiv, branič hrvatske autonomije. U tim uvjetima, ugarska vlada ne može postići svoj cilj da pretvori Hrvatsku, preko koje vodi izlaz mađarskog kapitala na more i u Bosnu i Hercegovinu, u dio jedinstvene mađarske države. Zato ona, poučena događajima g. 1883, postavlja u Hrvatskoj novi režim na čelu s banom kao isključivim predstavnikom ugarske vlade, bez veze s političkim snagama u zemlji, sa zadatkom da različitim sredstvima razbije jedinstveni otpor protiv mađarske hegemonije. Takav se ban našao u ličnosti mladog Károlya Khuena-Héderváry a, mađarskog grofa, rođenog u Slavoniji, poznavaoca hrvatskih prilika. On nastupa svoju dužnost u decembru 1883. U toku svoje djelatnosti Khuen pokazuje izvanrednu sposobnost u izgradnji sistema potrebnog ugarskoj vladi. Dakako, njegovi uspjesi u tom pogledu mogu biti samo privremeni. Razvoj Monarhije teče u pravcu zaoštravanja nacionalnih sukoba. Zato nije slučaj što Khuenov 20-godišnji režim počinje i završava protumađarskim Narodnim pokretom.

Obilježje Khuenova režima

Ban Khuen postaje s vremenom jedan od najutjecajnijih članova Tiszine Liberalne stranke i potpuno prihvaća njeno osnovno uvjerenje da se snažna i jedinstvena mađarska država može izgraditi samo u okviru Habsburške monarhije kao velike sile. Same, bez potpore dvora i bez suradnje faktora koji zastupaju interese austrijsko-njemačkih viših slojeva, mađarske vladajuće klase ne mogu držati u pokornosti nemađarske narode u Ugarskoj niti proširiti svoje tržište imperijalističkim prodorom na Balkan. Ta koncepcija omogućava i Khuenu vrlo dobre odnose s kraljem, pa on, štaviše, s vremenom postaje ličnost kraljeva povjerenja i jedan od najuglednijih predstavnika dualizma uopće.

Pobornici mađarskog imperijalizma ne mogu ni razumjeti ni priznati duboko ekonomsko-socijalno i političko korijenje nacionalnih pokreta koji im se suprotstavljaju, jer bi se samim tim morali odreći svoje fikcije o nacionalno jedinstvenoj mađarskoj državi. Zato oni svaki nacionalni otpor obuzdavaju administrativno-policijskim mjerama, koje imaju zadatak da pod svaku cijenu održe dualistički sistem, gledajući u nacionalnoj borbi samo djelatnost grupa agitatora. Za ugarsku vladu i Khuena dualistički je režim uspostavljen za »nedogledna vremena« te je nezakonita svaka državnopravna opozicija, tj. ne samo struja koja teži za uklanjanjem nagodbenog sistema nego, štaviše, i ona koja želi izmjene u njegovu okviru. Iz toga slijedi da su nasilna sredstva za gušenje opozicionih stranaka opravdana, bez obzira na tobožnja »liberalna« shvaćanja mađarskih vladajućih krugova. No onemogućavanje opozicije znači uz to da Khuenov režim ne može biti ustavni režim, pa on ubrzo dobiva pečat stvarno apsolutističke vlasti, koja se samo služi ustavnim oblicima.

Privid ustavnosti Khuen postizava pretvaranjem *Narodne stranke* u svoj poslušni instrument. Ona prestaje biti politička stranka, a pretvara se u grupu pojedinaca, od kojih su mnogi dotada pripadali raznim strujama ili se, štaviše, nisu ni bavili politikom. To su prije svega probrani viši činovnici, stručnjaci, advokati i neki kapitalisti. Njih Khuen veže uza se unosnim činovničkim položajima ili time što podupire prosperitet njihovih poduzeća, a kasnije, njihovim uklapanjem u upravljanje ili poslovanje s njegovom bankom. Ti su elementi, uz pritisak cijelog činovničkog aparata, izabrani u Sabor i ondje predstavljaju poslušnu većinu bez ikakve političke koncepcije osim obrane nagodbe. Takav sistem vladavine razbija, dakako, onaj jedinstveni otpor pred kojim se ugarska vlada našla g. 1883.

Međutim, za potpuno oslabljenje unutarnjih političkih snaga to ne bi bilo dovoljno. Treba uvijek imati na umu da Khuen, kao predstavnik dualizma, nipošto nema samo zadatak da uništi političke snage u Hrvatskoj. On mora nastojati da pod svaku cijenu pomogne učvrstiti odvojenost Dalmacije od Banovine kao jedan od uvjeta za održanje dualizma. Prema tome, i u svrhu uništenja nacionalnog otpora, kao i osnovne nacionalne težnje za sjedinjenjem hrvatskih zemalja, Khuen se služi raspoloženjem srpske buržoazije poslije sukoba s Mažuranićevom vladom, međusobno suprotnim stavovima srpske i hrvatske buržoazije u vezi s okupacijom Bosne i Hercegovine, i — najzad —

situacijom koja nastaje pošto je obrenovićevska Srbija pripala sferi hegemonije Austro-Ugarske. Uspijeva mu, dakle, da predstavnike srpske buržoazije uvuče u svoju Narodnu stranku. Na taj način Khuenov oslon na većinu srpske buržoazije protiv hrvatske postaje jedno od glavnih obilježja njegova režima. Njegov *divide et impera* onemogućava jedinstven otpor protiv mađarske premoći, kao i aktivnu borbu za sjedinjenje s Dalmacijom.

Za Khuenovu djelatnost u smjeru pretvaranja Hrvatske u dio jedinstvene mađarske države karakteristično je i njegovo podupiranje »slavonstva«, naime stavljanje regionalnog slavonskog imena uz bok hrvatskom. Drugim riječima, radi se o težnji da se i hrvatsko nacionalno ime predstavi kao puko geografsko ime, sa svrhom denacionalizacije i pretvaranja autonomne Hrvatske i Slavonije u nekoliko mađarskih županija. Khuen pokušava ostvariti svoju »slavonsku« politiku potporom interesa slavonskog veleposjeda i izigravanjem tada uglavnom još njemačko-mađarskog građanstva Osijeka protiv hrvatskog opozicionog Zagreba, dakako uz ekonomsku potporu stranih elemenata u Slavoniji. Te tendencije dolaze naročito do izražaja na regionalnoj privrednoj izložbi u Osijeku g. 1889, koja ima izrazito slavonsko-separatistički značaj.

Već u svom nastupnom govoru mladi grof jasno pokazuje osnovne tendencije svog režima. Da bi ipak privukao k sebi neke buržoaske elemente, on obećava da će podupirati ekonomski razvoj u svom djelokrugu i da će u tom smislu djelovati kod zajedničke vlade. Uvjet za državnu potporu ekonomskom razvoju je zahtjev da »narod«, tj. buržoazija, pokaže prije toga da potpuno zastupa ideju cjelokupnosti zemalja krune sv. Stjepana. No tu ideju ugarska vlada tumači kao ideju o jedinstvenoj mađarskoj državi! Drugim riječima, od hrvatske buržoazije kao cjeline zahtijeva se ono što će zaista uraditi neki pripadnici buržoazije, članovi Narodne stranke — da, naime, napuste svaku političku i nacionalnu akciju i da pokorno očekuju povoljne mogućnosti ekonomskog prosperiteta za pojedince, ali ne za buržoaziju kao cjelinu. Ekonomski napredak domaće buržoazije znači, naime, i njeno jačanje u političkom i nacionalnom pogledu, a to ugarska vlada ne može dopustiti. Državna potpora, neophodna svakoj buržoaziji u svrhu učvršćenja kapitalističkih odnosa, nužno izostaje, dok ugarska vlada s druge strane svim snagama podupire ekonomski razvoj u Ugarskoj, razumije se samo u interesu mađarskih vladajućih klasa. Odgovarajući na zahtjeve hrvatske opozicije za državnim investicijama, Khuen joj cinički preporuča da se svojim sredstvima postavi na vlastite noge, što nije moguće ne samo s obzirom na njenu ekonomsku slabost nego i zbog toga što Khuen raspolaže vanekonomskim političkim mjerama, kojima lako onemogućava svako poduzeće neke opozicijske ličnosti ili grupe. Prema tome, Khuen zaista ne može provesti u život svoju deklariranu misiju da izmiri »narod« s nagodbom.

Politička djelatnost smatra se, dakle, nezakonitom. Teoretski je dopušten samo »kulturni« rad, no u praksi je i on vrlo opasan po režim. Tà zar nije i nacionalna kultura jedan od bitnih faktora nacionalnog otpora? No usprkos svim poteškoćama valja konstatirati da se hrvatska autonomija zapravo provodi u praksi samo na području školstva i kulture.

Pored čuvanja nagodbe Khuenov je proklamirani zadatak: dobra uprava. Pod tim pojmom on razumijeva izgradnju administrativnog sistema, kao potpore svome režimu, što će ga postepeno provesti u toku osamdesetih godina.

Sam Khuenov položaj posljedica je apsurda kakvima obiluje ta iskonstruirana dualistička tvorevina. Hrvatsko-ugarska nagodba nije od samog početka bila kompromis dvaju jednakih faktora, nego nametanje državnopravnog rješenja jačeg slabijemu, time da obje strane imaju isključivo suprotne interese. Prema tome, Khuenove izjave da on štiti i hrvatsku autonomiju i zajedničku, zapravo mađarsku državu, ne odgovaraju stvarnosti budući da jedno u krajnjoj liniji isključuje drugo. Jasno je da Khuen štiti samo mađarsku državu, koja u sklopu svog položaja u okviru Monarhije nije imala snage da brzo i radikalno izbriše hrvatsku autonomiju. Ona to radi korak po korak, pa Khuen zbog toga dopušta da ugarska vlada sistematski krši nagodbu i u tumačenjima formulacija nagodbe prihvaća njeno stanovište, a ona postupa s Hrvatskom kao da se radi o pokrajini jedinstvene države. S druge strane, hrvatska opozicija zastupa teoriju o državnoj zajednici unutar koje je Hrvatska posebna država. Sam Khuen u svojim izjavama vidi u odnosu Ugarske i Hrvatske i državnu zajednicu i jedinstvenu državu, a u samoj Hrvatskoj ni državu ni pokrajinu. Pa što je onda Hrvatska? S tim su bezuspješno razbijali glave i mnogi inozemni pravnici! No jasno je da se radi o provizoriju koji zahtijeva konačno rješenje. Zato Khuenova željezna ruka može privremeno oslabiti, ali ne i spriječiti nacionalni otpor.

Zakonodavna djelatnost

Da bi donekle smirili javnost sve do časa dok Khuen ne izgradi svoj aparat sile, Tisza i Khuen služe se manevrom sazivanja kraljevinskih odbora (delegacija Hrvatskog i Ugarskog sabora) koji bi trebali da raščiste nesuglasice u tumačenju nagodbe. Hrvatski sabor bira svoju delegaciju uz apstinenciju opozicije, a Ugarski sabor uz proteste mađarske opozicije, koja uopće negira Hrvatskom saboru pravo da tumači nagodbu, jer je to, tobože, u isključivoj kompetenciji Ugarskog sabora. Tek u proljeće 1887. hrvatski kraljevinski odbor, sastavljen samo od Khuenove Narodne stranke, izvještava Sabor o neuspjehu pregovora. Prema tome, ništa se nije promijenilo u politici sistematskog kršenja nagodbe od strane ugarske vlade. Ban, razumije se, zastupa mađarsko stanovište, s kojim se članovi Narodne stranke ne slažu. Međutim, do toga časa Khuen je već uspio da izgradi svoj sistem pritiska i korupcije, pa Narodna stranka napušta i svoje posljednje samostalno stanovište.

Uz pomoć tih svojih figura Khuen uspijeva da od g. 1884. do 1887. provede zakone koji su mu potrebni da bi s uspjehom izvršio svoju misiju. To je, prije svega, zakon o *reorganizaciji sudstva i uprave*, kojemu je glavna zadaća da činovništvo pretvori u disciplinirani vojsku koja će na svim područjima — od Sabora i općinskih samoupravnih organa pa sve do sudskih progona — biti glavni element u potiskivanju i uništavanju svake opozicije protiv režima. U skladu je s Khueno-

vom misijom da upravni aparat ima prije svega politički, pa tek zatim administrativni zadatak. U sklopu te reorganizacije veliki župani dobivaju posebno široku kompetenciju. Oni, između ostalog, kontroliraju i upravu gradova (s izuzetkom Zagreba, koji ima u tu svrhu vrhovnog načelnika). Preko županijskih organa Khuen može najbolje utjecati na ukupni upravni aparat i usmjeravati ga prema njegovom glavnom, tj. političkom zadatku. Novim zakonom suci postaju potpuno ovisni o vladi, što im onemogućava da u političkim, pa i imovinskim parnicama donose presude koje ne bi odgovarale Khuenovim tendencijama. Drugi zakon potreban Khuenu je *zakon o ukidanju porote za štamparske delikte*. Ban je morao nastojati da spriječi protunagodbeno pisanje opozicijske štampe, što nije bilo moguće s porotom građana, jer bi ona optuženog urednika ili suradnika listova na sudu gotovo redovito oslobodila krivnje. S novim zakonom državni odvjetnik i ovisni suci imaju u ruci pouzdano sredstvo da uguše opozicijsku štampu, jer zapljene, novčane globe i progoni urednika predstavljaju za opozicijsku štampu (a ona financijski ionako slabo stoji) stalnu opasnost za njenu obustavu uopće. Prema tome, opozicija može otvoreno progovoriti samo u Saboru, gdje poslanike štiti imunitet. No ona je i tu u velikoj mjeri onemogućena *novim saborskim poslovnikom*, jer ovaj daje predsjedniku Sabora u ruke apsolutnu vlast da uz pomoć grupe vladinih poslanika, prema potrebi, sprečava djelatnost pojedinih zastupnika ili opozicije u cjelini, npr. isključivanjem poslanika s velikog broja saborskih sjednica ili ograničenjem saborske debate.

Vrhunac serije tih zakona je novi *izborni zakon*. Cilj mu je da bezuvjetno stvori saborsku većinu koja će se pokoravati banovim nalozima. Visokim izbornim cenzusom i drugim mjerama postignuto je da manje od 2% stanovništva ima pravo glasa, pa Hrvatska zbog toga ima žalostan rekord da je ustavna zemlja s najskučenijim izbornim pravom u Evropi. (U Ugarskoj ima pravo glasa oko 6% stanovništva, što je još uvijek vrlo malo, ali je potrebno mađarskim vladajućim klasama kako bi mogle izvršiti pritisak na šire slojeve mađarskog naroda i glasače nemađarskih naroda.) Novim zakonom dobivaju pravo glasa i činovnici ustanova ugarske vlade te oni zajedno s autonomnim činovnicima predstavljaju znatan dio birača. Dalju garanciju za pobjedu Khuenovih kandidata pruža tzv. »izborna geometrija«, naime, teritorijalna reorganizacija izbornih kotareva na štetu područja u kojima se može očekivati uspjeh opozicije. Tim se zakonom produžuje izborni period od tri na pet godina. Treba napose istaknuti da je glasanje javno, pa je, prema tome, svaki pristaša opozicije poznat oblastima, koje nakon izbora imaju stotinu mogućnosti da mu naškode: povećanjem poreza, smetnjama njegovu poduzeću i sl. Svi izbori odvijaju se uz nasilja i nezakonitosti, kao što su sprečavanje opozicijskih kandidata da agitiraju uoči izbora, onemogućavanje njihovim pristašama da dođu na mjesto glasanja, prijetnje činovnika izbornicima, različite žandarmerijske intervencije.

U okviru sistema koji nosi privid ustavnosti Khuen nužno mora podnositi izbor stanovitog broja opozicijskih poslanika. O općoj političkoj situaciji i temperaturi nacionalnog otpora ovisi hoće li mu uspjeti

da njihov broj svede na minimum ili neće moći da spriječi veći izborni uspjeh opozicije. No u oba slučaja se položaj Hrvatskog sabora bitno ne mijenja jer je njegova uloga u Khuenovu sistemu da demonstrira pokornost mađarskim interesima, a ne da izražava tendencije domaćih političkih snaga.

Stagnacija domaćeg kapitala

Nesumnjivo je osnovni ekonomski zadatak Khuenove vlade da spriječi privredni razvoj u interesu domaće buržoazije. Tome služi, prije svega, osnovna financijska situacija utvrđena samom nagodbom (vidi str. 39). Visina kvote za zajedničke poslove cijele Monarhije snižena je g. 1880. na 5,57%, a g. 1889. ponovno je povišena na 7,953% s obrazloženjem da je u međuvremenu područje Vojne krajine inkorporirano Banovini (g. 1906. kvota se povisuje na 8,127%). Da bi mogla ovladati hrvatskim područjem, ugarska je vlada sebi osigurala upravljanje svim znatnijim javnim prihodima u Hrvatskoj i njihovu raspodjelu za zajedničke i autonomne potrebe. Tangenta od 45% ukupne svote izravnih i neizravnih poreza uplaćenih u samoj Hrvatskoj koja je nagodbom odobrena za pokriće autonomnih poslova smanjuje se pri obnovi financijske nagodbe g. 1889. na 44% i takva ostaje do kraja Monarhije. Razumije se da se onih 56% prihoda Hrvatske namijenjenih tzv. zajedničkim poslovima, tj. važnim investicijama na cijelom području ugarskog dijela Monarhije, upotrebljava gotovo isključivo za investicije u Mađarskoj i unapređenje ekonomskog razvoja u interesu mađarskih vladajućih klasa. Drugim riječima, veći dio prihoda Hrvatske trošio se za isključivo mađarske, često izvanredno visoke državne investicije, od kojih Hrvatska nije imala nikakve koristi, dok manji dio prihoda, namijenjen autonomnim poslovima, često nije bio dovoljan ni za održanje, a kamoli za unapređenje djelatnosti u okviru autonomije.

Ne vodeći brige o činjenici da se Hrvatskoj jednostavno oduzima veći dio njenih prihoda, mađarski političari i štampa počinju u vrijeme Khuenova režima tvrditi da je Hrvatska u deficitu jer, tobože, nema dovoljno prihoda za pokriće zajedničkih i autonomnih potreba, pa je, prema tome, uzdržava — ugarska vlada! Uzalud su hrvatski političari pokušavali dokazati neopravdanost te tvrdnje, ističući da se veći dio prihoda protupravno oduzima Hrvatskoj. Oni, naime, nisu uopće imali uvida u iskaze o ubranim porezima na svom području kojima su raspolagali financijski organi ugarske vlade, dok se u budžetima ugarske vlade prihodi iz Hrvatske nisu posebno obračunavali. Prema tome, hrvatska opozicija nije nikad bila načistu s time da li Hrvatska zaista dobiva 44% od svojih vlastitih prihoda za autonomne poslove ili ne. Razumije se da je to stanje uzrokovalo stalno uzrujavanje i najveću želju hrvatske buržoazije da postigne financijsku samostalnost. Ta težnja bila je pored ostaloga i posljedica činjenice što je ekonomska situacija, izazvana nagodbom i podržavana Khuenovim režimom, sprečavala razvoj domaće industrije, nesumnjive osnove za napredak domaće buržoazije.

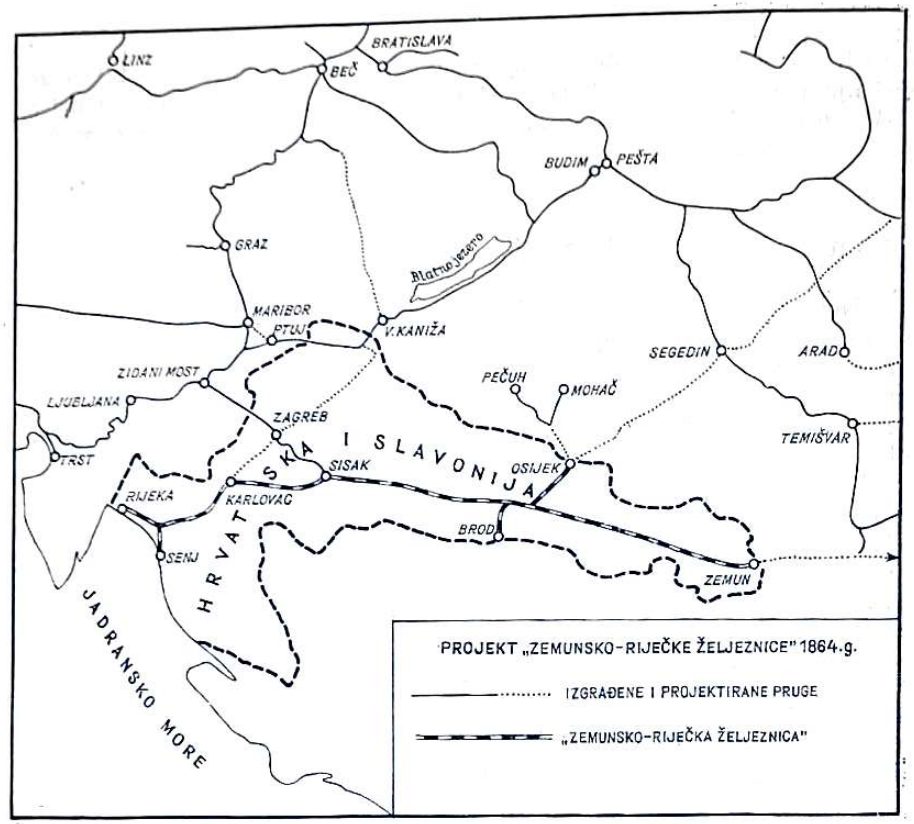

PROJEKT »ZEMUNSKO-RIJEČKE ŽELJEZNICE« 1864. GODINE

U toku šezdesetih godina počele su se razvijati neke industrijske grane, prije svega one koje se neposredno oslanjaju na obnovu veleposjedničke agrarne ekonomije: prerada žitarica i šećerne repe i drvna industrija. Razvoj parnih mlinova i pilana obilježava primjenu nove tehnike u najrazvijenijim oblastima prerađivačke privrede. Međutim, pozitivni razvoj domaćeg industrijskog poduzetništva doživljava sredinom sedamdesetih godina naglu krizu. Radi se o posljedici gubitka ekonomske i financijske samostalnosti na temelju nagodbe, a on se veoma teško odrazio u oblasti industrijalizacije hrvatske privrede, tj. na procesu koji se upravo nalazio u kritičnoj prelaznoj fazi učvršćenja novih proizvodno-organizacionih oblika, kad je domaćem kapitalu u najvećoj mjeri bila potrebna potpora i zaštita državne ekonomske politike. A ona se, kako znamo, vodila isključivo u interesu mađarskog kapitala.

Zbog teškoća u kojima se našao u vezi s općom agrarnom krizom, veleposjed se sada preorijentira prvenstveno na prihode iz eksploatacije šuma. Otvaraju se povoljne mogućnosti za razvoj drvne industrije u skladu s velikom potražnjom drvne građe i dužica na evropskom tržištu. Međutim, razvoj šumske eksploatacije zahtijevao je obuhvaćanje većih kompleksa šume, usavršenje tehnike u pilanama, šumske industrijske željeznice i dr. Za sve to bila je nužna znatno veća koncentracija kapitala, a domaća trgovačka buržoazija, ostavljena bez efikasne zaštite državne ekonomske politike, nije je mogla postići. Razumije se, prema tome, da provođenje procesa industrijalizacije u toj istaknutoj oblasti prerađivačke privrede uzima u ruke austrijsko-njemački i mađarski kapital i kapital iz inozemstva.

Zbog prejake konkurencije razvijene industrije u drugim područjima Monarhije stagnira i šećerna i mlinska industrija te pomorska privreda (brodogradnja i brodarstvo) na sjevernom Jadranu jer domaći poduzetnici nisu u stanju da se uklope u proces u toku kojeg parobrodi istiskuju jedrenjake. Kao i u drvnoj industriji, nosilac razvoja parobrodarstva postaje austrijsko-njemački i mađarski kapital.

Stagnaciji domaćeg kapitala u znatnoj mjeri pridonosi željeznička politika ugarske vlade. G. 1873. dovršen je izravni željeznički spoj Budimpešte s Rijekom preko Zagreba. Rijeka na taj način postaje luka mađarskog kapitala. Jedina pruga koja bi odgovarala privrednim potrebama Banovine bila bi ona koja bi nastavila djelovanje tradicionalne magistrale riječnih i cestovnih putova od Zemuna do Rijeke. No ta veza nije odgovarala sistemu mađarske željezničkoprometne politike, usmjerene na izravno povezivanje Budimpešte s periferijom ugarskog dijela Monarhije na osnovi zvjezdaste mreže pruga koje se usredotočuju u glavnom gradu (v. karte).

Tarifalna politika mađarske vlade na željeznicama osiguravala je da je roba iz istočnih krajeva Hrvatske i Slavonije jeftinije putovala do Rijeke zaobilaznim putem, preko mađarskog područja, nego izravnim posavskim putem preko Siska. Štaviše, ugarska je vlada na samoj pruzi Budimpešta—Zagreb—Rijeka uvela tarife koje su osiguravale

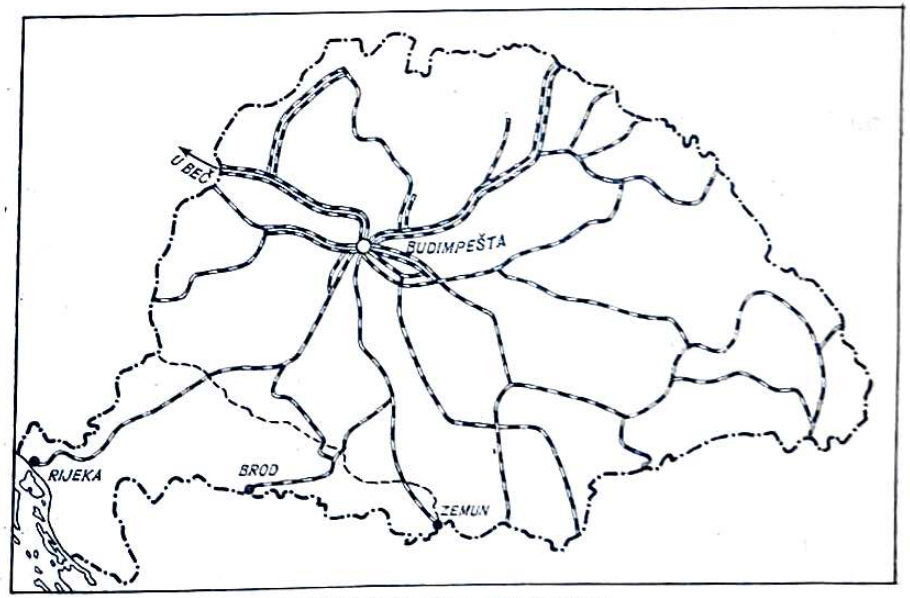

UGARSKI SISTEM ŽELJEZNICA

jeftiniji prijevoz brašna iz velikih budimpeštanskih mlinova do mora nego iz mlinova u Banovini, npr. iz Zagreba ili Karlovca. Tu situaciju ilustriraju ovi podaci iz g. 1886:

Szegedin — Budimpešta	190 km	61	novčića za 100 kg robe
Budimpešta — Rijeka	583 „	108	„ „ „ „ „
Ukupno	773 km	169	„ „ „ „ „
Szegedin — Zagreb	470 km	132	novčića za 100 kg robe
Zagreb — Rijeka	229 „	60	„ „ „ „ „
Ukupno	699 km	192	„ „ „ „ „

Iz tabele se, prema tome, vidi da su se za žito upućeno iz Szegedina u zagrebačke mlinove plaćala 23 novčića na svakih 100 kg više nego kada je ono krenulo zaobilaznim putem u budimpeštanske mlinove, pa odande na Rijeku za izvoz.

U okviru smjernica ekonomske politike ugarske vlade ban Khuen je u prvom redu podupirao interese slavonskog veleposjeda, naročito u vezi s eksploatacijom šuma po stranom kapitalu. Što se tiče gradske privrede, Khuenova politika sprečava razvoj domaće industrije. Ona nastoji zadržati privredu gradova na sitnoobrtničkom stupnju kako ne bi došlo do konkurencije mađarskoj industriji. Na taj način ona ujedno koči jačanje nacionalnog građanstva i onemogućava zaradu proletariziranom stanovništvu u tvornicama.

Prema tome, ne iznenađuje potpuna stagnacija akumulacije domaćeg kapitala, koja se odražava i u činjenici što se broj banaka od Mažuranićeva razdoblja do sredine devedesetih godina ne povećava (vidi tabelu 6). Posljedica svih tih prilika je, između ostaloga, i stagnacija domaće krupne trgovačke buržoazije i slabljenje tendencija za pojavu domaće industrijske buržoazije.

Položaj seljaštva

Opća teška situacija na selu u nepovoljnim prilikama što ih je stvorila hrvatsko-ugarska nagodba znatno se pogoršava evropskom agrarnom krizom (v. str. 84), koja traje od početka sedamdesetih godina do g. 1895. Pad cijena žitarica uzrokuje znatno smanjenje prihoda seoskih privrednika, dok istodobno rastu porezi. Prosječni godišnji prihod ubran od poreznih organa u Hrvatskoj i Slavoniji iznosio je

1872-74.	forinti	10 131 000
1883-85.	”	20 514 000
1893-95.	”	22 901 000.

Prema tome, u razdoblju najakutnije agrarne krize moralo je seosko gospodarstvo snositi u prosjeku 100% povećane poreze za državnu blagajnu. Ona je pak, kao što smo vidjeli, služila prvenstveno interesima mađarskih vladajućih klasa. Dakle, teška situacija seljaka, koja je uzrokovala Narodni pokret 1883, nastavlja se i dalje. No stvarno opterećenje agrarnih proizvođača poraslo je znatno više od 100%, jer su zbog pada cijena morali prodati više robe da bi dobili odgovarajući novčani iznos za porez, zaduženja i kamate, nužne nabavke i sl. Prema prosječnim cijenama na tržištu realna vrijednost javnih prihoda ubranih u Hrvatskoj i Slavoniji predstavlja — preračunana u pšenicu:

1872-74.	metričkih centi	725 000
1883-85.	” ”	2 500 000
1893-95.	” ”	3 900 000

Opterećenje seljaštva poraslo je, dakle, u svega dva decenija nominalno za 100%, no stvarno čak za 500%.

U tim se uvjetima nužno ubrzava proces raslojavanja na selu. I nesređene prilike zemljišnog kredita pridonose propasti seoskih gospodarstava koja se nisu mogla prilagoditi novim uvjetima. To su, prije svega, porodične zadruge, zasnovane na naturalnoj privredi, ali i mali vlastelinski posjedi, koji se nisu mogli reorganizirati u skladu s novim uvjetima agrarne ekonomike. Proces strukturalne izmjene na selu vodio je u pravcu razvoja srednjeg i krupnog posjeda koji se povezuje s trgovačkom buržoazijom u lokalnim trgovačkim središtima, koja je akumulirala dobit iz unutrašnjeg prometa, a znatan je profit vukla iz lihvarskog poslovanja na selu. Taj proces isto tako stvara kapitalistički veleposjed, a na drugoj strani seljačkog poluproletera, koji ima još samo mali komadić zemlje, nedostatan za osiguravanje opstanka seljačke porodice. Seljački poluproletarijat i proletarijat ne može u ekonomskim prilikama, koje je stvorilo dualističko uređenje u Hrvatskoj, naći mogućnost svoje ekonomske egzistencije ni na selu niti u gradu.

Osnovni pečat ekonomskom razvoju na selu u sedamdesetim i osamdesetim godinama daje propadanje i likvidacija zadruga te njihovo pretvaranje u individualne seljačke posjede. Taj proces otežava kolebljiva politika hrvatskih vlada u tom pogledu. Mažuranićeva vlada je pod utjecajem liberalističkih shvaćanja nastojala zakonom ubrzati diobu zadruga. Nužne prijelazne poteškoće i drugačija orijentacija Khuenova režima u društvenoj i privrednoj politici uzrokuju g. 1889. novi zakon, koji pokušava održati i regulirati zadružni sistem u nadi da će time zadržati proletarizaciju seljaštva. To, dakako, nije bilo moguće. Kućne su se zadruge ubrzano dijelile. U pretežnom broju one su dug niz godina bile »tajno« podijeljene prije nego što se dioba provela pravnim putem, a taj je s obzirom na pašovanje i zloupotrebe činovnika, na nemogućnost da općinski i drugi organi svladaju velik broj predmeta, na sudske rasprave i skupe advokate, bio za seljake nadasve bolan. Seljačka gospodarstva, prema tome, djeluju kao individualni posjed, iako se još vode kao zadruge, pa se ne mogu koristiti hipotekama ili prodajom zemljišnih parcela. G. 1889, kada je donesen novi zadružni zakon, u Hrvatskoj je bilo 38 970 »tajno« podijeljenih zadruga, a to predstavlja oko dvije trećine svih zadruga. Goleme poteškoće što ih je seljačko stanovništvo pretrpjelo u toku tog procesa odražava činjenica da još g. 1910. na polovici svih »tajno« podijeljenih zadruga nije bio proveden pravni postupak (v. tabelu 11).

Karakter hrvatske opozicije

Političke snage, koje su sve od reda dočekale Khuena s velikim nepovjerenjem, bile su tri *hrvatske* grupacije: *Stranka prava, Neodvisna narodna stranka (obzoraši)* i *Narodna stranka,* te jedna *srpska.*

Vidjeli smo da su se potkraj Mažuranićeve vlade stvorili uvjeti za obnovu Stranke prava. Veliko nezadovoljstvo svih društvenih slojeva s nagodbenim režimom upravo je zahtijevalo političku grupaciju koja bi mogla izraziti opće ogorčenje. Već u času nastupa bana Pejačevića g. 1880. bilo je jasno da pravaška grupa uživa simpatije građanstva, dijela svećenstva i širih slojeva naroda pa je ona zbog toga bila izložena velikom pritisku i progonima. Daljem napretku Stranke prava pridonosi naročito Narodni pokret g. 1883, u kojem sudjeluju i agitiraju pravaši, ali mu se njihovo vodstvo ne stavlja na čelo, iako simpatizira sa seljačkim pokretom. No bez obzira na to Stranka prava nesumnjivo je najopasniji Khuenov protivnik i po idejama koje zastupa.

U novoj političkoj situaciji osamdesetih godina Starčevićeva ideja nužno doživljava znatne modifikacije, ali njegovo temeljno shvaćanje ostaje isto — naime da je Hrvatska samostalna država koja nema zajedničkih poslova ni s Austrijom, ni s Ugarskom, već je s njima povezana samo osobom vladara. U vrijeme općeg protunagodbenog raspoloženja i zaoštravanja odnosa između Austro-Ugarske i Rusije na Balkanu, ta Starčevićeva koncepcija pokreće pravaše u antidinastičkom duhu i udara njihovoj propagandi veleizdajnički pečat jer uzrokuje uvjerenje da se hrvatsko nacionalno pitanje može riješiti samo na razvalinama Monarhije. Stranka prava ne priznaje nagodbu kao ustav i smatra je nezakonitom. Pa ipak, i u najtežim časovima mađarske hegemonije Starčević ostaje vjeran svom shvaćanju da je Austrija, a poslije nje Njemačka, glavni neprijatelj Hrvata, dok su Mađari manje opasni.

Obilježje Stranke prava je, prema tome, radikalna propaganda, ali ne i revolucionarna akcija, tj. organizacija pokreta protiv mađarske hegemonije. Pravaši su, naime, uvjereni da unutarnje snage same ne mogu ništa postići, nego da se mora čekati na povoljnu međunarodnu situaciju koja će omogućiti i oslobođenje Hrvatske. Za vrijeme čekanja na vanjske događaje treba po Starčevićevu uvjerenju pripremati teren žestokim i bučnim protestima protiv postojećeg stanja, čime se diže narodna svijest i otpor protiv tuđe premoći. U pravaškom vodstvu postoji i mišljenje da za vrijeme čekanja na vanjske događaje treba ipak prići nekoj konkretnoj političkoj akciji u suradnji s Neodvisnom narodnom strankom. No Starčevićeva politika negacije, tj. nesudjelovanja u političkim akcijama, ipak daje pečat stranci. To stanovište može objasniti i činjenicu da su pravaši, doduše, buržoaski demokrati, proklamirali demokratske slobode, prije svega opće pravo glasa, da se interesiraju i za socijalne probleme širih slojeva, ali da se ti problemi gotovo i ne pojavljuju u njihovoj isključivo državnopravnoj politici. Demokratski i socijalni zahtjevi dolaze po mišljenju pravaša na dnevni red tek poslije ujedinjenja i oslobođenja Hrvatske.

Novi elementi pravaške ideje koji su se javili neposredno poslije obnove stranke g. 1879, tj. prorusko i nedosljedno prosrpsko stajalište obilježavaju atmosferu u stranci g. 1884—1887. Uklapajući Srbe u »hrvatski politički narod«, koji prema nagodbi živi na autonomnom području Hrvatske i Slavonije, oni više ne zahtijevaju da se »pravoslavni Hrvati« odreknu srpskog imena, nego ga prihvaćaju kao genetičko, etničko nacionalno ime. U okviru te koncepcije razlikuju se varijante koje kolebaju između starog stanovišta negacije srpskog imena uopće i prihvaćanja teze o »dvoimenom« narodu. No dok teoretski stavovi ostaju uglavnom nejasni, u praksi dolazi do znatne promjene. Problem nacionalnog imena više se, naime, ne postavlja u prvi plan pravaške propagande, nego se odgađa za vrijeme nakon oslobođenja Hrvatske i balkanskih zemalja od premoći Habsburške monarhije. U svojoj težnji da ojača snage neprijateljske Austro-Ugarskoj, Stranka prava nastoji da ne ističe ono što razdvaja, već ono što spaja Srbe i Hrvate, a to je, prije svega, otpor protiv zajedničkog neprijatelja — Austro-Ugarske. Tom shvaćanju pogoduje i položaj Srbije koja se od g. 1879. nalazi pod hegemonijom Habsburške monarhije. Politika Obrenovića pretvara Srbiju u zemlju toliko ovisnu o Austro-Ugarskoj da ona već gubi osnovne atribute nezavisne države, iako je g. 1882. postala kraljevina, a toj se politici suprotstavljaju proruski orijentirani srpski radikali, tj. oni elementi s kojima pravaši počinju računati kao sa saveznicima protiv Monarhije. No nema sumnje da je prosrpski smjer Stranke prava znatno oslabljen prijelazom većine srpske buržoazije u Hrvatskoj u Khuenov tabor.

Prema tome, veleizdajnički karakter Stranke prava nužno uvjetuje oštar sukob s Khuenovim režimom koji počinje žestokim nastupima pravaških poslanika u Hrvatskom saboru, a saborsko ih predsjedništvo silom odstranjuje iz sabornice.

Druga hrvatska opozicijska grupacija je *Neodvisna narodna stranka,* koja se g. 1880. otcijepila od Narodne stranke zbog »Davidove škole« s programom revizije austro-ugarske nagodbe. U očima javnosti to je stranka biskupa Strossmayera, iako on stvarno više nema neki znatniji utjecaj na njen rad. Po svom karakteru ona je umjerena opozicija, spremna na suradnju s dualističkim faktorima, no odbija krajnju popustljivost što ju je pokazivala Narodna stranka. Neodvisna narodna stranka zastupa interese viših slojeva hrvatske buržoazije i dijela svećenstva. Pod dojmom događaja g. 1883, kada je postalo jasno ne samo to da nagodba ni u čemu ne osigurava hrvatsku autonomiju nego i to da se ona može ukinuti kad god to ugarskoj vladi odgovara, i među neodvišnjacima jača tendencija prema protunagodbenoj politici eventualno u suradnji sa Strankom prava.

Program Neodvisne narodne stranke definitivno formuliran prvih dana g. 1884. stvarno je subdualistički, tj. on zahtijeva potpunu autonomiju Hrvatske, Dalmacije i Rijeke unutar ugarskog dijela Monarhije, s kojim bi imala zajedničke poslove samo prema austrijskom dijelu. Od subdualizma logičan je put do *trijalizma,* tj. do stvaranja treće države, koja bi okupljala Jugoslavene unutar Habsburške monarhije. Tako daleko se neodvišnjaci ne usuđuju ići da se ne bi zamjerili kralju, koji se strogo drži dualizma i ne želi temeljitu reorganizaciju Monarhije. Program Neodvisne narodne stranke g. 1884. prethodnica je budućih programa i djelatnosti umjerenih opozicijskih grupacija, koje će se redovito kretati između dualizma i trijalizma. No ne samo veleizdajnički program Stranke prava (ta ona odbacuje i trijalizam i uopće okvir Monarhije) nego i stanovište Neodvisne narodne stranke, koje umje-

renim načinom dira u nagodbeni sistem i dočarava trijalizam, pred kojim strepe mađarske vladajuće klase, mora pokrenuti Khuenov aparat i protiv neodvišnjaka. Zbog toga obje stranačke grupacije stoje pred pitanjem suradnje protiv režima koji bi ih htio uništiti. Sam Strossmayer, pa i najagilniji pravaši F. Folnegović i E. Barčić žele suradnju, međutim Starčević je u vezi sa svojim načelom negacije i mržnjom prema Strossmayeru onemogućava.

Srpska politika

Odnos između hrvatske i srpske buržoazije u Hrvatskoj dolazi u novu fazu priključenjem Vojne krajine Banovini g. 1881, kojim se, zbog povećanog broja srpskog stanovništva, znatno mijenja značenje i težina srpske politike. Neposredno nakon priključenja Vojne krajine osniva se *Srpska samostalna stranka* (uz pomoć Miletićeve Narodne slobodoumne stranke). Pored posebnih srpskih zahtjeva ona ima u svom programu sjedinjenje Banovine i Dalmacije, proširenje hrvatske autonomije financijskim poslovima. U pitanju pak crkvenoškolske autonomije polaže težište na hrvatskog bana kao izvršni organ, a ne na ugarskog ministra predsjednika. Taj se program uglavnom poklapa s tadašnjim stanovištem Neodvisne narodne stranke o reviziji nagodbe. Prema tome, mogućnost suradnje s hrvatskom opozicijom postoji, ali joj se suprotstavljaju snažni protuargumenti. Srpska buržoazija nesumnjivo je pod dojmom činjenice da se Srbija sada nalazi u interesnoj sferi Austro-Ugarske, što pretpostavlja mogućnost prijaznog odnosa dualističkih faktora i prema njoj samoj. Srpski političari znaju da od ugarske vlade ne mogu očekivati znatniju potporu u ekonomskom razvoju srpske buržoazije. No protumađarska politika dolazi u obzir samo u uskoj suradnji s hrvatskom buržoazijom, koja nailazi na velike zapreke: zbog suprotnih stanovišta srpske i hrvatske buržoazije u vezi s okupacijom Bosne i Hercegovine, zbog otpora srpske buržoazije protiv Mažuranićeve školske reforme i, najzad, zbog protusrpske propagande pravaša. Nova je pravaška težnja prema suradnji sa Srbima nedosljedna i ne može otkloniti ukorijenjeno nepovjerenje srpskih političara prema pravaštvu. Srpski predstavnici ne vjeruju ni jugoslavenski orijentiranoj Neodvisnoj narodnoj stranci. Osim toga, u toj je stranci značajna uloga katoličkog klera, a od njeg Srbi ne očekuju prijazan stav prema svojoj crkvenoškolskoj autonomiji, političkoj i ekonomskoj osnovi srpske buržoazije.

Po mišljenju srpskih političara suradnja s nepouzdanim hrvatskim partnerima protiv neusporedivo jačeg protivnika ne bi mogla donijeti ploda s obzirom na osiguranje klasnih interesa srpske buržoazije. Uostalom, treba uzeti u obzir da je srpski kapital u tom času mnogo slabiji od hrvatskog. Djelatnost srpske buržoazije ima, razumije se, najbolje uvjete u krajevima gdje živi pretežno ili brojno srpsko stanovništvo. To su, dakle, najsiromašniji krajevi, kao Lika, Kordun i Banija, gdje svakako nema povoljnih uvjeta za razvoj srpskog kapitala, dok je u Srijemu i istočnoj Slavoniji, tj. u razmjerno bogatim krajevima, uspon srpskog kapitala otežan zbog velike konkurencije njemačkog i mađarskog kapitala. Zato srpska buržoazija, polazeći od svog usko klasnog interesa, nužno dolazi do zaključka da će pod okriljem režima imati ipak nešto povoljnije uvjete za svoj razvoj.

Već prije Khuenova dolaska srpski se političari odlučuju za alternativu oslona na mađarski režim. Uvjet toj suradnji je pomoć srpske politike mađarskim vladajućim klasama u postepenom uklanjanju hrvatske autonomije, iako zbog toga prijeti opasnost i po srpsku crkvenoškolsku autonomiju, koja mnogo smeta mađarizatorskoj politici. Predstavnici srpske buržoazije ostaju, doduše, pri programu revizije nagodbe, ali osim hrvatskih pretenzija na Bosnu i Hercegovinu odbacuju i sjedinjenje s Dalmacijom. Oni više uopće ne vode brigu o problemu hrvatske autonomije, pa se u svojoj političkoj agitaciji bave isključivo posebnim srpskim zahtjevima u vezi s uzakonjenjem ćirilice i na religioznom području.

Ne, začuđuje, dakle, što se Khuen poslužio tom situacijom u svojoj politici *divide et impera*. Uoči zatvaranja Sabora g. 1884. i novih izbora, u težnji da najzad privuče srpsku buržoaziju, on dopušta da se na inicijativu srpskih poslanika izglasa u Saboru zakonska osnova o *crkvenoškolskoj autonomiji* upravo u vrijeme kad je hrvatska opozicija napustila sabornicu iz protesta zbog nezakonitih postupaka predsjedništva prema pravašima. Sadržaj osnove zakona je samostalno rješavanje crkvenoškolskih pitanja na crkvenom kongresu i pomaganje pravoslavnih ustanova iz budžeta, te ravnopravnost ćirilice s latinicom kod organa vlasti. Značajno je, međutim, da ugarska vlada sprečava kraljevu sankciju ovog zakona zbog toga što se u skladu s hrvatskom autonomijom njegova provedba nalazi u rukama bana. Tek g. 1887. Sabor sam krši nagodbu izglasavanjem nove zakonske osnove, prema kojoj se provedba zakona nalazi isključivo u rukama ugarske vlade. Nakon izbora, pri otvaranju novog Sabora u jesen g. 1884, srpski se poslanici i formalno priključuju Khuenovoj Narodnoj stranci. Time je određena atmosfera koja će se uglavnom održati do kraja Khuenova režima i u kojoj dominira sukob srpske i hrvatske buržoazije, temelj Khuenove privremene pobjede.

Hrvatska opozicija protiv Khuenova režima

Prve godine Khuenova režima prolaze u znaku njegova nastojanja da oslabi i najzad uništi veleizdajničku Stranku prava, pri čemu su svi udarci, namijenjeni pravašima, upereni i protiv obzoraša. Upravo je razdoblje do g. 1887. »veliko doba« Stranke prava i tada ona u svom otporu protiv Khuena uživa simpatije svih hrvatskih društvenih slojeva.

Na prvim izborima Khuenova režima g. 1884, kada ban još nije izradio svoj aparat sile, opozicija, a prije svega Stranka prava, postizava znatan uspjeh. Poneseni time, pravaški poslanici podnose u Saboru adresu kralju i u njoj jasno pokazuju svoje veleizdajničko antidinastičko raspoloženje. Pored izjave o nezakonitosti nagodbe i njenoj štetnosti i za Ugarsku, te pored zahtjeva za sjedinjenjem hrvatskih i slovenskih zemalja s Bosnom i Hercegovinom, tvrdnjom o demoralizaciji

uprave i sudstva, taj službeni stranački dokument, upućen kralju, sadržava formulacije u kojima mu se daje jasno na znanje da je Hrvatima dosta Habsburške Monarhije, da očekuju njen slom i da neće za nju maknuti ni prstom. Razumije se da ban sada ima još više argumenata da udari po pravašima. Njegove akcije podupire sam kralj svojim izjavama prilikom boravka na manevrima u Slavoniji g. 1885. U njima osuđuje obje opozicijske stranke što ne kreću nagodbenim putem te ističe želju da se jedinstvo ugarske krune učvrsti i u Hrvatskoj.

Ista (1885) godina obilježena je velikim skandalima u Saboru u povodu tzv. arhivske afere. Khuen je naime dao potajno prebaciti komorske spise iz zagrebačkog arhiva u Budimpeštu, odakle su oni g. 1849. preneseni u Zagreb. Razumljivo je veliko ogorčenje kad se saznalo za taj njegov korak. Rezultat su skandali u Saboru i udarac nogom jednog pravaškog poslanika što ga ban dobiva zbog svoje uvredljive sumnje da su spisi dotada bili u »poštenom posjedu« kao vlasništvo Hrvatske. Khuen sada, prije svega, uništava egzistenciju tada najpopularnijeg pravaša, nećaka A. Starčevića — Davida, demagoga stranke, njegovom osudom na dugogodišnju tamnicu. Njegovi saborski govori kojima je žestoko napadao režim širili su se kao leci. Pa i izvan Sabora on je upravo u tom času najagilniji agitator. Stranka prava je izvanredno opasna zbog svoje proruske i prosrpske orijentacije. G. 1885. konačno se ujedinjuje Bugarska, pa su pravaši i obzoraši uvjereni da se radi o ruskoj akciji, što, međutim, nije bilo tačno. Oduševljeni pravaši nadaju se ratu Rusije i Austro-Ugarske, iz kojeg bi nikla samostalna Hrvatska. U isticanju rusofilstva odlikuje se pravaš E. Barčić. On, za razliku od Starčevića, želi suradnju s Neodvisnom narodnom strankom. U najpoznatijem saborskom govoru izrečenom potkraj 19. st., g. 1886, izražava nadu da će se »kopito kozačkog konja« pojaviti na bečkim ulicama, a tada će, zajedno s drugim Slavenima, uskrsnuti i slobodna Hrvatska »na razvalinah toga protunarodnoga dualističkoga konglomerata«. Međutim, nada pravaša u Rusiju uskoro je nestala jer se u Bugarskoj učvrstila proturuska struja a Rusija se pod pritiskom Njemačke i Austro-Ugarske morala privremeno povući s Balkana.

Razumije se da Khuen mora uništiti Stranku prava i zbog njenih novih tendencija u srpskom pitanju. Svaka, najmanja težnja za hrvatsko-srpskom slogom ugrožava bazu dualističkih režima u Hrvatskoj, Dalmaciji, te Bosni i Hercegovini, koji se temelje na politici *divide et impera*. Iako je pravaška tendencija za suradnjom sa Srbima doživjela 1885. udarac u vezi sa srpsko-bugarskim ratom budući da se pravaši, kao i obzoraši, oduševljavaju za Bugare, smatrajući da iza njih stoji Rusija, ipak je ona g. 1884-7. posve izrazita. Zbog pristajanja većine srpske buržoazije u Hrvatskoj uz dualističke faktore suradnja s njome ne dolazi u obzir, ali se pravaši okreću s nadom prema srpskim radikalima u Srbiji i Vojvodini, protivnicima obrenovićevske politike pokoravanja Srbije Habsburškoj monarhiji. Vojvođanski i srbijanski radikali zaista simpatično odgovaraju na te pravaške tendencije i osuđuju suradnju srpske buržoazije u Hrvatskoj s režimom, no rezultat su samo članci u pravaškoj i radikalnoj štampi koji propagiraju hrvatsko-srpsku slogu. Dalji koraci nisu bili mogući. Sve tri grupacije, vojvođanski i srpski radikali te pravaši, izloženi su teškim progonima, a oni apsorbiraju nji-

hove snage. Osim toga, nacionalno ekskluzivni elementi među njima još su i suviše jaki da bi mogli dopustiti ozbiljnije međusobno povezivanje.

Režim zadaje teške udarce i Neodvisnoj narodnoj stranci, iako ona predstavlja umjerenu opoziciju, budući da smatra svaku opoziciju opasnom. Režimu smeta, prije svega, jugoslavenska tradicija neodvišnjaka. Ne začuđuje, dakle, što Khuenovi organi čine najviše smetnji samom biskupu Strossmayeru u vezi s posjedom u Đakovu, osnovnim vrelom iz kojeg biskup financira brojne kulturne ustanove i akcije u Hrvatskoj, Dalmaciji i Istri. Strossmayerova tendencija prema zbližavanju katolicizma i pravoslavlja, tj. Vatikana i Rusije, također predstavlja razlog za pritisak na njega budući da se interesi ruske i austrougarske vlade snažno sukobljavaju na Balkanu upravo osamdesetih godina. Zato dolazi do žestoke reakcije mađarske javnosti kad je Strossmayer u povodu 900-godišnjice pokrštenja Rusije izrazio u svojoj čestitki nadu da će Rusija ispuniti svoju misiju, tj. istjerati Turke s Balkana. Prekorio ga je i sam kralj povodom svog boravka na manevrima u Hrvatskoj.

Dakako da se režim okomljuje i na Jugoslavensku akademiju. Tā upravo osamdesetih godina vide se plodovi njene djelatnosti, koji u prvo vrijeme njena postojanja još nisu mogli doći do izražaja na polju izdavanja radova iz područja društvenih nauka i mladih prirodnih nauka, te unapređivanja književnosti i likovnih umjetnosti. Književnost tog vremena usko je povezana s političkim životom. Iako je već Šenoa pripremio put za prijelaz iz romantičke u realističku književnost, književna sredina, kojoj daju pečat obzoraši, još uvijek se kreće unutar romantičke tradicije. Mladi pravaši i pisci bar privremeno vezani s pravaštvom unose u tu učmalu sredinu osvježenje time što odlučno pridonose pobjedi realističkog pravca. Iz njihovih redova niču najbolji hrvatski realistički pisci i oni obrađuju suvremene društvene probleme. Razumije se samo po sebi da je u vrijeme općeg rusofilskog raspoloženja hrvatske opozicije utjecaj upravo ruskog realizma najveći. Politički sukob između obzoraša i pravaša odražava se i u književnosti, no postepeno pobjeđuje realizam i u obzoraškom krugu oko najuglednijeg književnog časopisa, *Vienca*. Težak pritisak Khuenova režima uzrokuje potkraj osamdesetih godina, usporedo sa slomom hrvatske opozicije, i nazadak realističke književnosti i povlačenje autora na opće teme bez veze sa stvarnošću ili na »nazdravičarski« patriotizam. To će biti situacija na koju će potkraj stoljeća reagirati *Moderna* u književnosti i u politici.

Vidjeli smo da obzoraški program g. 1884. naginje trijalizmu, ideji koju tada zastupa biskup Strossmayer. Razumije se da pritisak Khuenova režima jača ono krilo neodvišnjaka koje želi dualističku politiku. Te se tendencije poklapaju s pojavom jedne nove stranačke grupacije. Pretvaranjem, naime, Narodne stranke u slijepo Khuenovo oruđe nestaje stranke koja bi mogla zastupati interese hrvatske autonomije na temelju nagodbe protiv njezina kršenja od strane ugarske vlade. Računajući sa strogo nagodbenim stanovištem Franje Josipa, u desnom krilu obzoraša i u dijelu hrvatske aristokracije, koja se protivi Khuenu, dozrijeva ideja o grupaciji koja bi branila

»čistoću« nagodbe i dolaskom na vlast pokušala srediti hrvatske prilike u okviru nagodbe, a oslonom na bečki dvor. Ta se mogućnost činila inicijatorima realnom zbog povremenih trzavica između Beča i Pešte. Na taj način pojavljuje se u Saboru g. 1885. tzv. *centrum* na čelu s grofom Ivanom Draškovićem.

Slom hrvatske i srpske opozicije

U času kad su srpski poslanici u jesen g. 1884. prišli Khuenovoj Narodnoj stranci pojavljuje se i srpska opozicija oko lista *Srbobran*. List zauzima dualističko stanovište uz mlaku opoziciju protiv Khuenova režima i vodi kampanju protiv hrvatske opozicije. Međutim, krajem g. 1886, pod dojmom upletanja ugarske vlade u crkvenoškolsku autonomiju, što uzrokuje otpor srpskih političara u narodno-crkvenom saboru koji bi trebalo da upravlja tim autonomnim poslovima, grupa oko *Srbobrana* ipak pokazuje sklonost za suradnju s hrvatskom opozicijom.

Rekli smo da je Khuen do g. 1887. izgradio svoj aparat sile. Moglo se, dakle, očekivati da će on u izborima g. 1887, služeći se njime, pokušati da jednim udarcem dovrši svoja dotadašnja nastojanja za faktičkim uništenjem opozicije. Zbog toga sve opozicijske stranke (Stranka prava, Neodvisna narodna stranka, Centrum i grupa oko *Srbobrana*), bez obzira na svoje suprotnosti, sklapaju izborni sporazum kako bi se oduprle banovim namjerama. Bilo je to uzaludno. Teror Khuenovih organa uzrokuje potpun poraz opozicije. Opozicijske stranke ionako su znatno oslabile, izuzevši Stranku prava. No nakon Barčićeva veleizdajničkog govora bilo je jasno da glas za Stranku prava može imati za posljedicu uništenje egzistencije. Neodvisna narodna stranka, štaviše, privremeno prestaje postojati jer se njeni poslanici fuzioniraju sa Centrumom i odriču svog programa revizije nagodbe te prihvaćaju »čistoću« nagodbe. No, bez sklonosti dvora, koji i ne misli na to da napusti Khuena, Centrum se ne može održati pa se raspada već godinu dana kasnije.

Razumije se da Khuenova pobjeda već sama po sebi lomi najvažniju tekovinu pri izborima g. 1887, suradnju srpske i hrvatske buržoazije. No ne samo Khuenov pritisak nego i povlačenje Rusije s Balkana — zbog čega otpada srpsko-hrvatska suradnja protiv Monarhije pod ruskim vodstvom — stavlja u očima pravaša ponovo u prvi plan protivne, a ne zajedničke interese srpske i hrvatske buržoazije. Nakon posljednjeg pokušaja da se uspostavi suradnja srpske i hrvatske opozicione buržoazije (1888) Khuenova politika međusobnog izigravanja trijumfira do druge polovice devedesetih godina. S izborima g. 1887. i Stranka prava doživljava potpun slom. Ovaj se očituje ne samo u postepenom napuštanju njenih ideja vodilja iz osamdesetih godina nego i u prihvaćanju jedne upravo suprotne koncepcije, koja će je pretvoriti u konzervativnu Frankovu stranku.

Prema tome, Khuenov je uspjeh potpun. Opozicija je pretvorena u slabu, po režim potpuno neškodljivu grupaciju. Zato razdoblje koje slijedi predstavlja vrhunac Khuenova režima.

Khuenov režim g. 1887 — 1895.

Khuenov režim u vrijeme početne krize dualizma

Na početku devedesetih godina pojavljuju se znatne pukotine u dualističkom sistemu i one su znak početka njegove krize. Nije više bilo moguće održavati nepromijenjene okoštale oblike stvorene g. 1867. Razvoj nove faze kapitalizma, imperijalizma, počeo je u toku osamdesetih godina donositi svoje plodove društvenom diferencijacijom i u ekonomski naprednijim vladajućim nacijama i kod potlačenih nacija, što je znatno pridonosilo jačanju nacionalnog otpora. Osnovni zadatak austrijske vlade E. Taaffea i ugarske vlade K. Tisze — a obje su predstavljale razdoblje učvršćenja dualizma — sastojao se upravo u održavanju nepromijenjenog stanja stvorenog g. 1867. No primjer postupka ugarske vlade prema Hrvatskoj, tj. sistematsko kršenje nagodbe od g. 1868, pokazuje da se ni ona sama ne može pridržavati svog zadatka, a kamoli da spriječi nove mađarske političke snage, socijalni otpor širih slojeva mađarskog naroda i nacionalni otpor nemađarskih naroda da ne djeluju u pravcu slabljenja dualističkog sistema. U vezi s napretkom mađarskog kapitala osamdesetih godina, što ga je Tiszina vlada podržavala različitim mjerama, mađarske vladajuće klase se više ne zadovoljavaju stanjem iz g. 1867, koje je stvoreno kad su one bile neusporedivo slabije od austrijsko-njemačkih vladajućih klasa. *Nezavisna stranka*, koja vuče tradiciju iz g. 1848, ne zahtijeva više rušenje dualizma u okviru kojeg je postignut i ekonomski napredak opozicijske buržoazije i veleposjeda, ali teži za ravnopravnim položajem austro-njemačkih i mađarskih vladajućih klasa, a u krajnjoj liniji i za mađarskom premoći u Monarhiji. Zato Nezavisna stranka sa znatnim uspjehom pokreće državnopravna pitanja sa ciljem što veće nezavisnosti od Beča te samim tim slabi dualizam. G. 1890. pada Tiszina vlada, koja se održala 15 godina. Nastaje doba nestabilnih vlada i stalnih unutarnjih trzavica. One odražavaju težak položaj mađarskih dualističkih faktora.

Tri godine poslije Tisze pada i Taaffeova vlada u Austriji. Ni ona također nije uspjela da dualistički sistem očuva nepromijenjen. I u Austriji se među vladajućim faktorima i u njemačkom društvu sve više čuju snage koje se okreću protiv dualizma uopće. Sami stupovi Monarhije — visoki oficiri, birokracija i dinastija nikad se nisu oduševljavali ustavnim, dualističkim uređenjem. Prihvatili su ga jer im drugo nije preostalo, ali njihova želja ostala je centralizirana Habsbur-

ška monarhija sa središtem u Beču. Na početku devedesetih godina austrijski visoki vojni, aristokratski i crkveni krugovi sve otvorenije pokazuju svoje nezadovoljstvo s dualizmom, koji omogućava jačanje mađarskih vladajućih klasa (a ove vode više brige o svojim problemima u Ugarskoj nego o osiguranju položaja Monarhije kao velike sile), a ne sprečava porast nacionalnih pokreta, koji također znatno oslabljuju Monarhiju. Osim toga, i srednja i sitna austro-njemačka buržoazija opire se dualističkoj politici krupne njemačke buržoazije, koja se nimalo ne brine za njene ekonomske interese. Ti su slojevi uvjereni da dualizam koristi isključivo Mađarima i da ne osigurava ni prevlast Nijemaca u austrijskom dijelu, što se najbolje vidi po napretku Čeha. Nosilac tih tendencija postaje *Kršćansko-socijalna stranka.* Zastupajući njemački centralistički pravac, ona oštro napada Mađare i dualizam te inicira kasniju politiku vrhova Monarhije da se u sukobu s mađarskim vladajućim klasama posluži protumađarskim otporom potlačenih nacija. Pri tom kršćanski socijali, na čelu s Karlom Luegerom, prije svega računaju s Hrvatima.

Prema tome, na početku devedesetih godina jasna je nestabilnost dualizma sa stanovišta obiju njegovih neuralgičnih tačaka: otpora potlačenih nacija i sukoba interesa između Beča i Pešte.

Razdoblje početne krize dualizma od oko g. 1890—1903. ima dvije faze, koje razgraničuje sredina devedesetih godina. Dok se naime u prvo vrijeme množe elementi koji dokazuju nestabilnost dualizma, potkraj devedesetih godina već nastupa razdoblje oštrih i teških sukoba. U Ugarskoj *Nezavisna stranka* žestoko navaljuje na vladajuće faktore, a pritisak se na nemađarske nacije pojačava, dok je politička atmosfera u Austriji ispunjena oštrim njemačko-češkim sukobom. Unutar jugoslavenskog pitanja Hrvatska u to vrijeme još nije prešla okvir jednog od brojnih neriješenih nacionalnih pitanja u Monarhiji. Razumije se da se početna kriza dualizma odražava u svojim specifičnim oblicima i u Hrvatskoj, drugačije u Banovini, a drugačije u Dalmaciji. U početku devedesetih godina ta kriza još nije uspjela uzdrmati Khuenove plodove u vezi s njegovom misijom da Hrvatsku pokori isključivim interesima ugarske vlade. No već u drugoj polovini devedesetih godina postepeno postaje očigledno da je njegov uspjeh mogao biti samo privremen.

Do kraja osamdesetih godina Khuen je dovršio izgradnju temelja svoga režima. U toku devedesetih godina pred njim je zadatak da učvrsti te tekovine, tj. da i dalje onemogućava protudualističke snage, da pripomogne održanju sukoba hrvatske i srpske buržoazije i da još bolje osposobi svoj činovnički aparat za potiskivanje i najmanje pojave nacionalnog otpora. Ta djelatnost donijela je Khuenu u međuvremenu priznanje vrhova Monarhije. Iako se suvremenicima činilo da su padom Tiszine vlade odbrojeni i Khuenovi dani, jer je on bio usko povezan s Tiszom, njegov je položaj bio i dalje vrlo čvrst. Predstavnicima suparničkih mađarskih grupacija jasno je, naime, da ne bi mogli naći čovjeka koji bi bolje predstavljao interese mađarskih vladajućih klasa u Hrvatskoj i Slavoniji. Doduše, kada kralj, poučen rezultatima Khuenova režima, pokušava da iskoristi njegovu jaku ruku za smirivanje političkih sukoba u okviru mađarskih vladajućih

klasa, tj. daje mu kao ministru predsjedniku mandat da sastavi novu ugarsku vladu g. 1894, onda Khuen nailazi na jednodušan otpor — jer mađarski političari žele apsolutistički režim u Hrvatskoj, ali ne na svom području. Na svaki način, u budućim kombinacijama za sastavljanje ugarskih vlada Khuen je redovito kraljev kandidat za ministra predsjednika.

Pošto je onemogućio opoziciju tako da se nijedna investicija ne može pripisati njoj u zaslugu, Khuen je, mentalitetom tipičnim za guvernera kolonije, ipak želio da svoju vladavinu označi s nekoliko reprezentativnih zgrada, prosvjetnih ustanova i cesta. Autonomni ga budžet, dakako, primorava da se i pri tom snalazi u skromnim okvirima.

Politički život u početku devedesetih godina kreće se tokom koji ni u čemu ne ugrožava Khuenov režim. Tome u prvom redu pridonosi sukob između srpske i hrvatske buržoazije, a on je u tom razdoblju na vrhuncu. U novinskim »historijskim« polemikama negira se postojanje hrvatske, odnosno srpske nacije, kulturne se tekovine srpskog i hrvatskog naroda svojataju samo za jedan narod, a da o konkretnim političkim sukobima i ne govorimo. One umnogome daju ton atmosferi tog vremena. To stanje podržavaju upravni organi direktnim intervencijama pa njima po potrebi na terenu podržavaju sad jednu, sad drugu stranu u sukobu za općinsko vijeće, u ekscesima protiv zastava i grbova ili u razračunavanjima pojedinaca, npr. hrvatskih i srpskih trgovaca ili obrtnika konkurenata u nekom malom mjestu, predizbornom agitacijom u hrvatskim mjestima protiv Srba i obratno, te raznim drugim mjerama.

Ekonomski i društveni problemi devedesetih godina

Domaći je kapital stagnirao u toku osamdesetih godina, dakle u ono vrijeme kada razvoj mađarskog kapitala doživljava velik polet. Prema statistici od g. 1890. Hrvatska i Slavonija ima, pored Dalmacije, najveći postotak poljoprivrednog stanovništva u cijeloj Monarhiji, a najmanji postotak stanovništva koje se bavi obrtom, industrijom i trgovinom (v. tabelu 1). Drugim riječima, hrvatske pokrajine ekonomski su najzaostalije zemlje Austro-Ugarske, izuzevši Istru, no u njoj ima osnovne ekonomske pozicije u svojim rukama talijanska buržoazija. Pa ipak, ni nadasve nepovoljne prilike nisu mogle spriječiti rast buržoazije u vrijeme kad su feudalni ostaci svojim najvećim dijelom već uklonjeni. Stanovništvo Hrvatske i Slavonije poraslo je g. 1880—90. za 15,53%, a u gradovima za 14,96%. Najveći je porast u ekonomski najrazvijenijim područjima Slavonije, dok je znatno manji u užoj Hrvatskoj, a napose u primorsko-goranskom području. Općenito uzevši, porast stanovništva u gradovima malen je. Još g. 1910. više od devet desetina stanovništva živi na selu, budući da se udio gradskog stanovništva povećao od 1869. do 1910. od 6,2% na svega 8,5%.

U Hrvatskoj i Slavoniji bilo je u svemu 17 gradskih naselja, od kojih su samo četiri bila izdvojena iz granica županije: Zagreb, Osijek, Zemun i Varaždin. Zagreb je u vrijeme sklapanja nagodbe imao svega 20 000 stanovnika. G. 1890. imao je još uvijek manje od 40 000 stanovnika, da bi se zatim u skladu s izvjesnim ekonomskim napretkom, koji

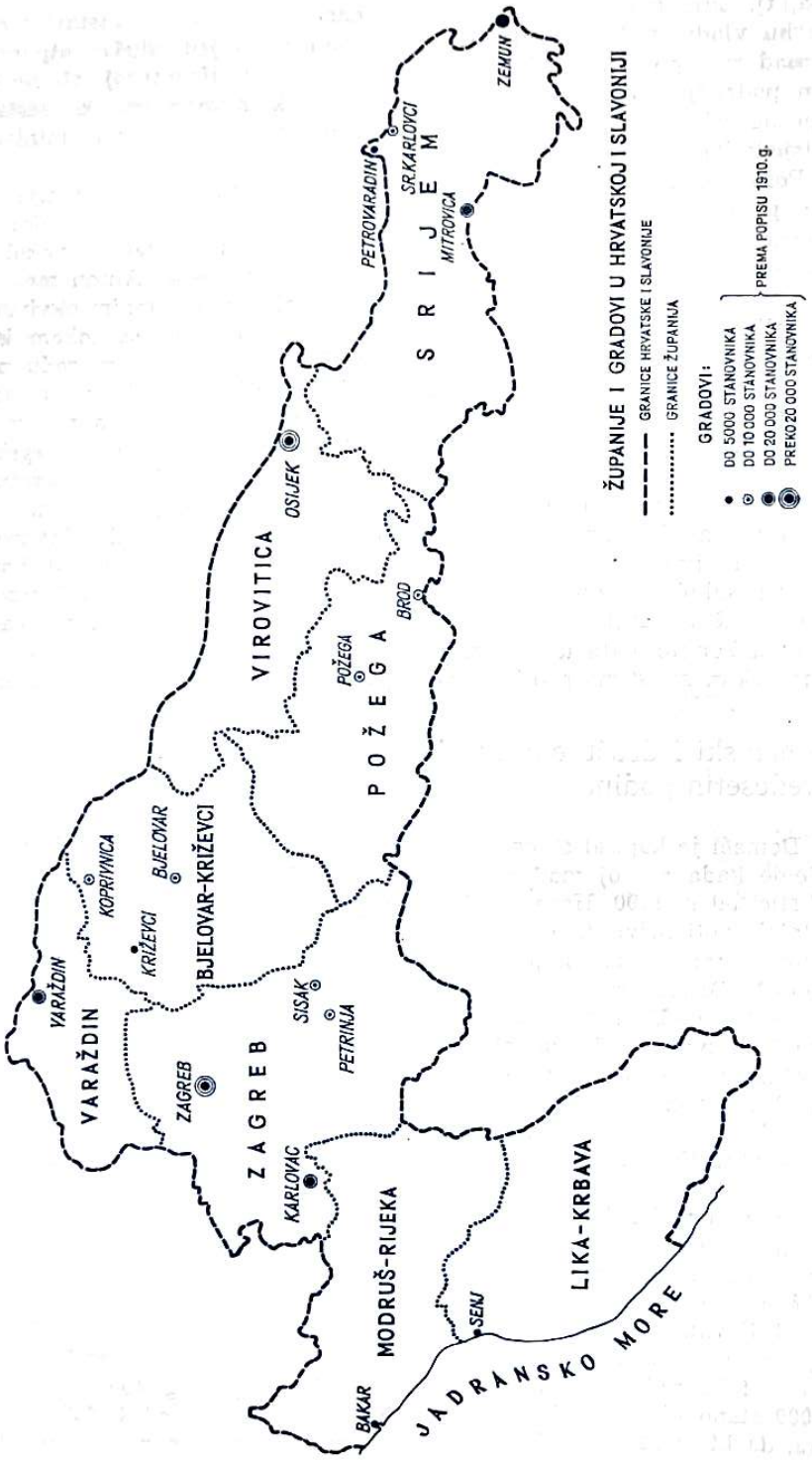

se počinje ocrtavati potkraj devedesetih godina, razmjerno naglo razvio i g. 1910. dostigao cifru od oko 75 000 stanovnika. Porast Zagreba uzrokuje i činjenica što je to političko-administrativno središte Hrvatske i Slavonije. Ostali se gradovi razvijaju znatno sporije, a povremeno i stagniraju. Privredno bar donekle značajna središta jesu osim Zagreba: Osijek, Karlovac, Varaždin, Zemun, Mitrovica, Brod i donekle Sisak (v. tabelu 2). Zajedno sa Zagrebom oni obuhvaćaju 79,2% svega gradskog stanovništva g. 1910.

Razvoj viših slojeva domaće buržoazije, a pogotovu industrijske buržoazije, u Hrvatskoj još nije moguć. U okvirima maloobrtničke privrede u osamdesetim godinama znatno raste samo broj sitne buržoazije. U toku procesa uključivanja seoskih gospodarstava u unutrašnju razmjenu razvija se sitnotrgovačka buržoazija. Ona se afirmira, prije svega, u izvangradskim, većim seoskim naseljima. Intenzivnija trgovinska razmjena s razvijenijim središtima Monarhije, postepena — iako skromna — izgradnja željeznica, cesta te poštanskih i telegrafskih veza potiče trgovce da otvaraju svoje male dućane u sve većem broju sela. Seljak više ne mora ići u grad da bi kupio potrebnu robu. S vremenom trgovci postaju ekonomski i politički najvažnije ličnosti u lokalnim razmjerima, a često se obogaćuju ne toliko trgovinom koliko lihvarskim posuđivanjem novaca seljaku. Upravo ta lihva temelj je akumulaciji kapitala, koja će u drugoj polovini devedesetih godina pokrenuti postepeni porast domaćih kreditnih ustanova.

Učvršćenje robno-novčane privrede primorava seljaka da kupuje sve više robe. Zato ne začuđuje znatan porast obrtnika u osamdesetim godinama.

Razvitak trgovačko-obrtničkih pothvata na području Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu g. 1881—90.

Grupa	Broj		Porast	
	1881.	1890.	apsolut.	%
Trgovci	1 557	3 356	1 799	112,4
Obrtnici	7 231	13 469	6 238	86.6
zajedno	8 788	16 825	8 037	91,3

Uvjeti egzistencije nepovoljniji su u obrtnika nego u trgovaca. Razvoj prometnih veza s ekonomski razvijenim krajevima Monarhije dovodi do konkurencije jeftine industrijske robe obrtničkim proizvodima. Zbog toga se ne razvijaju veća obrtnička poduzeća, nego se prije svega radi o malim obrtnicima, koji rade sami ili sa dva-tri pomoćnika i šegrta (v. tabelu 4). Najveći broj obrtnika otpada na struku odijevanja i prehrane, upravo na grane u kojima počinju dominirati strani industrijski proizvodi. Nesigurna egzistencija malih obrtnika usmjeruje jedan njihov dio prema socijalističkom pokretu.

Seoska je buržoazija još uvijek malobrojna i bez većeg utjecaja na seljačke mase. Za politički život njeno je značenje veliko jer gradsko

stanovništvo ne predstavlja ni 10% stanovništva. Veze seoske i gradske buržoazije dolaze u političkom životu do izražaja uglavnom samo u vrijeme izbora.

Prema tome, trgovačko-obrtnička sitna buržoazija daje ton političkom životu devedesetih godina, podupirući Stranku prava, dok se slabost viših slojeva domaće buržoazije odražava u nemoći obzoraša. Tek potkraj devedesetih godina počinje razvoj koji će ojačati te slojeve i omogućiti da upravo oni preuzmu glavnu ulogu u političkom životu na početku 20. stoljeća.

Zbog slabosti buržoazije politički se akteri regrutiraju, prije svega, iz redova svećenstva i inteligencije, naročito odvjetnika. Svećenstvo ima razmjerno solidnu ekonomsku osnovu. Biskupska i kaptolska imanja postala su moderni veleposjedi, a i župnici raspolažu znatnijim posjedima, ulažu viškove u novčane ustanove i usko se povezuju s interesima buržoazije. Iako je kler, u vezi s fondovima kojima se subvencioniraju crkvene ustanove i s utjecajem državnih organa pri postavljanju na crkvene funkcije, velikim dijelom ovisan o državi, on je ipak jedina grupacija sa čvršćom organizacijom i znatnijim materijalnim sredstvima.

Inteligencija je u vrijeme Khuenova režima gotovo potpuno ovisna o državnim organima. Ovi bdiju nad činovnicima i nastavnicima te ih premještaju ili otpuštaju u slučaju ako pokažu i najmanji znak svoga opozicijskog raspoloženja. Slobodne profesije u hrvatskim su prilikama nerazvijene. Stoga jedini relativno neovisni dio inteligencije predstavljaju advokati. Oni se pak, u uvjetima nerazvijene industrije, bave prije svega poslovima zemljišnog posjeda.

Zbog ograničenih mogućnosti djelovanja trgovačke i industrijske buržoazije posebno značenje dobiva akumulacija kapitala iz lokalnog robno-novčanog prometa i lihvarskog poslovanja na selu. Radi se o kapitalu malotrgovačke i seoske buržoazije koji se skuplja u lokalnim kreditnim zadrugama i štedionicama. Do devedesetih godina potpuno stagnira broj banaka, dok je prosječan godišnji porast kod štedionica u razdoblju g. 1875—95. svega jedna ustanova, a kod vjeresijskih zadruga samo do dvije ustanove na godinu (v. tabelu 6). Tek u drugoj polovici devedesetih godina, kad se novčanim ulozima sitne buržoazije pridružuju sve više i raspoloživa sredstva veletrgovačkih i posjedničkih krugova, stvarajući time osnovu za pojavu financijske buržoazije, ponovo oživljava osnivanje kreditnih institucija.

No već u prvoj polovini devedesetih godina, kad su kreditne ustanove domaćeg kapitala sasvim nemoćne, ban pokušava da spriječi njihov dalji razvoj. Skršivši opoziciju u njenoj posljednjoj kuli, zagrebačkoj gradskoj upravi, u kojoj su je do g. 1892. podržavali hrvatski građanski krugovi i predstavnici važnijih domaćih poduzeća, Khuen najzad uspijeva stvoriti i solidnu ekonomsku osnovu svom režimu. On se, naime, ne može zadovoljiti samo izvanekonomskim, političkim pritiskom na domaću buržoaziju. Potrebna mu je institucija koja će na ekonomskom području kočiti razvoj domaćeg kapitala. Mađarskim i austro-njemačkim kapitalom osniva se g. 1892. *Hipotekarna banka* pod kontrolom banske vlade i ona dobiva karakter privilegirane institucije u odnosu prema domaćim bankama. Ona ima monopol na hipotekarne poslove, a to su baš u agrarnoj zemlji najunosnije bankovne operacije.

S druge strane, svi fondovi autonomnih organa uprave i zemaljskih posjeda smiju se po naredbi banske vlade ulagati samo u Hipotekarnu banku. Monopol te banke slomljen je tek g. 1907 (v. str. 261).

Khuenova »slavonska« politika imala je i svoju ekonomsku stranu u potpori interesa slavonskih veleposjednika. Pošto je slomio otpor opozicije u užoj Hrvatskoj, ban, koji nije želio da se stalno oslanja samo na činovništvo i vojsku, nastoji da čvršće veže uza se slavonski veleposjed i građanstvo, prije svega Osijeka. To je mogao postići samo izgradnjom cjelovitog željezničkog sistema istok-zapad, koji je bio neophodan slavonskim privrednicima. Tako je nastala pruga Osijek-Našice-Batrina, te dionice pruga koje povezuju dotad odvojene krakove željeznice (Sisak-Brod, Vinkovci-Mitrovica, Križevci-Virovitica, Dugo Selo-Novska) — (v. kartu na str. 265). Ta Khuenova željeznička politika nije bila potpuno u skladu sa željama ugarske vlade. Ona je, kako znamo, forsirala samo pruge od Budimpešte prema Jadranu i Balkanu (v. kartu na str. 127). Zato te pruge nisu izgrađene sredstvima države, nego pretežno iz krajiških fondova, nastalih od prihoda iz prodaje šuma u bivšoj Vojnoj krajini.

Uostalom, ugarska je vlada prihvatila Khuenove političke motive za izgradnju zemunsko-riječke i drugih pruga jer je na temelju nagodbenog sistema potpuno kontrolirala željeznice, a što je najvažnije, određivala je tarifnu politiku po ustaljenim načelima favoriziranja vlastitih interesa. Prema tome, izgradnja tih željeznica ni u kom slučaju nije imala onaj efekt za privredni razvoj Hrvatske kakav bi imala u ekonomski samostalnoj zemlji.

Nastanak Frankove struje

Na početku devedesetih godina u toku je proces kojim se radikalna Stranka prava pretvara u umjerenu opoziciju koja se do najveće moguće mjere približava zahtjevima režima, tako da u tom pogledu, štaviše, nadmašuje dotadašnju jedinu umjerenu opoziciju — Neodvisnu narodnu stranku.

Osim Khuenova terora dva su osnovna razloga za taj razvoj: socijalna diferencijacija i početna kriza dualizma. U toku osamdesetih godina simpatizirali su sa Strankom prava svi društveni slojevi pogođeni nagodbom — od seljaka i radnika do viših slojeva buržoazije, ali su pravaškoj djelatnosti davali ton sitnoburžoaski elementi. Međutim, i u Hrvatskoj nužno teče proces društvene diferencijacije, iako sa znatnim zakašnjenjem i mnogo polaganije nego što je to slučaj u ekonomski razvijenijim zemljama Monarhije. Istakli smo porast trgovaca i obrtnika koji posluju u skromnim okvirima, a napose trgovaca u provincijskim mjestima i na selu. Oni postaju najutjecajniji faktor u lokalnim razmjerima, a interesi im se sve više odvajaju od interesa seljaštva jer se velikim dijelom bave lihvom pa tako postaju i zemljoposjednici. S druge strane porastao je i broj poslodavaca koji zapošljavaju najamnu radnu snagu. G. 1890. pojavljuje se već socijalistički pokret. Kada, dakle, Stranka prava pod pritiskom Khuenova režima napušta svoju politiku oštrog protesta protiv dualizma, onda to svakako odgovara upravo spomenutim buržoaskim elementima, koji strepe za svoj posjed u slu-

čaju progona od strane vlade. Na početku devedesetih godina već je sasvim jasno da je Stranka prava postala predstavnica hrvatske buržoazije, izuzevši njene najviše slojeve i zagrebačke kapitaliste, koji nagnju obzorašima, te da se u skladu sa svojom umjerenom politikom ne želi obraćati vječito buntovnim širim slojevima. Izjave vodstva Stranke prava da predstavlja hrvatski narod ostaju još samo fraza. Konzervativniji pečat daje pravaštvu sve veći priljev uglavnom mladeg svećenstva, dok starije podržava obzoraše. Osim crkvenih vrhova, direktno ovisnih o vladi, gotovo je cijelo katoličko svećenstvo u to vrijeme u opoziciji. Jedan od osnovnih razloga je činjenica što se devedesetih godina u Ugarskoj vodi žestoka borba oko crkvenih reforama, prije svega civilnog braka, koji mađarska vlada najzad uspijeva progurati g. 1894. Stalna opasnost da i hrvatska autonomna vlada bude primorana da provede crkvene reforme pogoduje opozicijskom raspoloženju svećenstva.

Početna kriza dualizma ima važnu ulogu pri razvoju novog smjera u pravaštvu, prvenstveno novog odnosa prema Monarhiji. Spomenute opće nesigurne prilike u doba početne krize dualizma unose u hrvatsku opoziciju uvjerenje da će vrhovi Monarhije biti primorani da se priklone novom državnopravnom uređenju, u okviru kojeg bar korak u smjeru rješavanja hrvatskog pitanja više nije izgledao nemoguć kao osamdesetih godina. Novim pravaškim pogledima u smislu rješavanja hrvatskog pitanja u okviru Monarhije pogoduje i povlačenje Rusije s Balkana. Ni rusko-francusko zbližavanje u toku devedesetih godina ne može više pobuditi u hrvatskoj opoziciji nadu u intervenciju velikih sila neprijateljskih Monarhiji.

Najagilniji predstavnik Stranke prava u osamdesetim godinama bio je Fran Folnegović. Zanimljivo je da on nikada nije potpuno prihvaćao ideje koje su u to vrijeme obilježavale Stranku prava. No njegova vlastita shvaćanja mogla su postepeno doći do izražaja tek potkraj osamdesetih i na početku devedesetih godina u spomenutoj situaciji u Hrvatskoj i Monarhiji. Folnegović je uvjeren da je Hrvatska izvanredno važna, napose za dinastiju i Monarhiju kao veliku silu, budući da se radi o području preko kojeg vodi put na Balkan. Zbog toga će vrhovi Monarhije morati da počnu rješavati hrvatsko pitanje. Pod dojmom popularnosti Stranke prava osamdesetih godina Folnegović smatra da bi njeni prvaci kao predstavnici hrvatskog naroda mogli pregovarati s odlučnim faktorima Monarhije o rješavanju hrvatskog pitanja. No Stranka prava bi u tom slučaju trebala da najprije ojača okupljanjem svih opozicijskih elemenata u Hrvatskoj i Slavoniji, Dalmaciji i Istri. Preduvjet za takve pregovore bilo bi, osim toga, i odstranjenje veleizdajničkog pečata što ga je Stranka prava nosila kao tumač Starčevićevih ideja (da Hrvatska nema zajedničkih poslova s ostalim zemljama Monarhije) i zbog događaja osamdesetih godina koji su na različite načine odražavali težnju pravaša za osamostaljenjem Hrvatske na ruševinama Austro-Ugarske.

Provodilac tih ideja u praksi u manjoj je mjeri sam Folnegović. U tom pravcu usmjeruje Stranku prava čovjek koji tek na kraju g. 1890. ulazi u njene redove, dr Josip Frank, židovskog porijekla. Kao advokat on je još u toku osamdesetih godina održavao veze s pravašima, pazeći da se ne identificira s njihovim veleizdajničkim stavom. Od g. 1884. poslanik je Sabora izvan stranaka, a bio je vrlo poznat u

buržoaskim krugovima jer se bavio proučavanjem financijskih odnosa između Hrvatske i Ugarske. Odbacivao je mađarske tvrdnje da Ugarska izdržava Hrvatsku i isticao najveću želju hrvatske buržoazije — financijsku samostalnost. Njegove koncepcije nisu imale nikakve veze s pravaškim. Zastupao je, naime, ideje Centruma grofa Draškovića o »čistoći« nagodbe i potrebi vlade lojalne hrvatske aristokracije uz pomoć dinastije. No u času kad se pokazuju mogućnosti za novi smjer Stranke prava, Frank, prožet željom da odigra važnu ulogu u političkom životu, odlučuje da joj se priključi kao najpopularnijoj stranci u Hrvatskoj. Još g. 1889. napada Starčevića, a već godinu dana kasnije, prije svega na nagovor Folnegovića, priključuje se stranci. Većina vodstva suprotstavlja se, doduše, njegovu ulasku u nju. Međutim, težak materijalni položaj pravaške štampe, koji je Frank spreman sanirati, primorava to vodstvo, štaviše, da glavni organ *Hrvatsku* preda u njegove ruke, tj. da povjeri uredništvo čovjeku koji uopće ne zastupa pravaške ideje. Na taj način od početka g. 1891. teče proces u toku kojeg se Starčevićeva stranka pretvara u svoju vlastitu suprotnost — Frankovu stranku. Paradoksalno je da Frank to ostvaruje upravo upotrebom Starčevićeva imena i autoriteta. On uspijeva da korištenjem njegove bolećive sumnjičavosti i averzije prema pojedincima te očigledne senilnosti i slabosti već teško bolesnog starca potpuno podvrgne svom utjecaju. Možda nikada neće biti jasno da li je poslovično principijelni Starčević bio zaista toliko bolestan da nije shvatio o čemu se radi ili je bio preslab da se odupre rušenju svojih ideja. No treba reći i to da Starčević, doduše, podržava Franka, ali da u svojim rijetkim izjavama zastupa stara načela suprotna Frankovima. Na svaki način, Frank je, s idolom pravaša Starčevićem kao štitom, uspio ne samo da uništi prvobitnu Stranku prava nego i da uvjeri većinu pravaša iz malograđanskih redova da nepokolebljivo zastupa »čistu« pravašku ideju A. Starčevića.

Prvi je cilj Franka i Folnegovića da Stranku prava privedu od oštre protudualističke opozicije na teren umjerene dualističke opozicije. Novi smjer dolazi do izražaja u vrlo mlakoj opoziciji protiv Khuena. Ona se ponekad približava opreznom ulagivanju, u uvjeravanjima da je Stranka prava dinastička, a ne veleizdajnička i da se njeni ciljevi ne protive ni interesima Austrije ni Ugarske. Svrha tih izjava bila je nesumnjivo da se udobrovolje vrhovi Monarhije. Zbog toga pravaška štampa pomalo napušta sva ona shvaćanja koja najviše smetaju vladajućim faktorima: prorusko stanovište i isticanje hrvatskog nacionalnog osjećaja u okviru slavenske solidarnosti, ali prije svega — tendenciju prema slozi sa Srbima. Frank izvrsno shvaća da se Monarhija temelji na načelu: divide et impera. Priželjkivana suradnja vladajućih faktora sa Strankom prava morala bi, prema tome, značiti i oslon režima na hrvatsku buržoaziju protiv srpske, dakle obratno nego što je to bio slučaj kod Khuena. Budući da se Frank u sklopu svoje djelatnosti trudi da oslobodi Stranku prava veleizdajničkog obilježja, on sada logično pokušava da optuži za veleizdaju Srbe. Pri tom treba uzeti u obzir da Monarhija u toku devedesetih godina sve više gubi svoj premoćan utjecaj u kraljevini Srbiji uspostavljen g. 1882. Zato Frank stalno ističe da Hrvati žele rješenje nacionalnog pitanja unutar Monarhije (što Starčević nije nikad tvrdio), dok se Srbi okreću prema

kraljevini Srbiji. Prema tome, prosrpske tendencije i uzdržavanje od protusrpske djelatnosti iz osamdesetih godina ustupaju mjesto Frankovoj sistematskoj protusrpskoj propagandi. Razumije se da on na taj način znatno pomaže Khuenov režim jer povećava njegove mogućnosti u međusobnom izigravanju hrvatske i srpske buržoazije. Pri tom se pomalo rađa koncepcija karakteristična za frankovačko shvaćanje uopće. Frankovci, naime, smatraju da će im vladajući faktori pomoći pri rješavanju hrvatskog pitanja ako se povežu s interesima predstavnika vladajućih nacija protiv drugih potlačenih nacija, prije svega protiv Srba.

Prva faza propadanja Starčevićeve stranke dovršena je već g. 1892. Frankovom adresom koju Stranka prava predlaže novom Saboru. Svoje nacionalne zahtjeve adresa osniva na kraljevoj zavjernici iz g. 1867, koja garantira Ugarskoj i »zemljama posestrimama« (Hrvatskoj i Slavoniji) samostalnost i cjelokupnost. To je tada značilo da kralj garantira dualističko uređenje. (Starčević dotada nije priznavao tu zavjernicu jer je tvrdio da su sve državnopravne promjene poslije g. 1848. bile nezakonite.) Na taj način Frank je jednim udarcem postigao dvije stvari. Iako je na riječima odbacivao dualizam, dao je tom adresom dualističkim faktorima na znanje da je Stranka prava spremna da s njima surađuje. Pozivanjem na kraljevu zavjernicu želio je izraziti dinastičnost Stranke prava. Treba istaknuti da Frank nije principijelno dualistički raspoložen. No u tom času umjerena opozicija može voditi samo u osnovi dualističku politiku, jer su bečki antidualistički elementi još slabi. U tom se Frankovi nazori razlikuju od Folnegovićevih, koji želi da se u svojoj djelatnosti striktno drži dualizma.

Frank ima mnogo neprijatelja među starim pravašima; oni se protive tome što je on, iako je tek ušao u stranku, ubrzo uspio da njome vlada i da joj nametne svoje osobne tendencije. Prije svega, to revoltira Folnegovića, jer on smatra da vodstvo Stranke prava pripada njemu. Manji je broj onih pravaša koji mu se protive s idejnih pozicija osamdesetih godina. U tom pogledu treba istaknuti riječke i primorske pravaše na čelu s E. Barčićem. On najdosljednije zastupa nekadašnje pravaške antidinastičke i prosrpske tendencije.

Pravi samrtni čas Starčevićeve Stranke prava nastupa g. 1894, kada u suradnji s Neodvisnom narodnom strankom i u svom novom programu odbacuje Starčevićevu ideju.

Novi program i raskol Stranke prava

Kad se raspao Draškovićev Centrum, obzoraši su opet nastupali kao posebna politička grupacija. No oni su bili tako slabi da su se na izborima g. 1892. apstinirali. Budući da su već prije željeli suradnju s onim pravašima koji se nisu slagali sa Starčevićevom politikom negacije, dobro su primili Frankovu djelatnost, tvrdeći da se njegov stav suštinski više ne razlikuje od njihova. U novoj situaciji moglo je doći do suradnje između Stranke prava i obzoraša, koju je Starčević dotada sprečavao. Elementi protivni toj suradnji s obje strane ostali su u manjini pod pritiskom opozicijske javnosti u Hrvatskoj, pa

i u Dalmaciji. Pod dojmom dotadašnjih Khuenovih uspjeha ona je zahtijevala slogu opozicije radi efikasne političke aktivnosti. Potkraj 1892. proklamirana je suradnja obiju stranaka i ona je potrajala do g. 1894. Cilj »ujedinjene opozicije« trebalo je da bude ne samo zajednička politička akcija nego i fuzija obiju stranaka na temelju jedinstvenog programa. No nakon slavlja i zdravica u čast sjedinjenja tako dugo razjedinjene opozicije, nakon senzacionalnog susreta najuglednijih političkih ličnosti i starih neprijatelja Strossmayera i Starčevića, a taj je susret obojici bio jednako mučan, ubrzo su se pokazale velike poteškoće na tom putu. Mnogi su obzoraši još uvijek zazirali od nekad veleizdajničke Stranke prava, a Frank i Folnegović, računajući sa slabošću obzoraša, nisu željeli fuziju nego njihovo utapljanje u Stranci prava. To im se činilo mogućim naročito poslije smrti najuglednijeg obzoraša F. Račkoga. U času prihvaćanja zajedničkog programa dolazi Frankovom inicijativom do razlaza i nastaje pomalo apsurdna situacija žestokog međusobnog obračunavanja dviju stranaka s istim programom. Tako je nestala i ta opasnost po Khuenov režim, tj. sloga opozicije, koja bi mogla obuhvatiti sve hrvatske zemlje, a namjeravali su joj se pridružiti i predstavnici slovenske Liberalne stranke.

Sam program, koji su obje strane prihvatile, bio je službeni program umjerenih hrvatskih opozicijskih grupa sve do propasti Monarhije. Kao i spomenuti program Neodvisne narodne stranke iz g. 1884, i ovaj stoji između dualizma i trijalizma. Drugim riječima, pravaši de facto prihvaćaju upravo onaj obzoraški program što ga je Starčević osuđivao g. 1884, dok obzoraši prihvaćaju pravaško stanovište o zemljama koje bi buduća Hrvatska obuhvaćala (dotad su zahtijevali samo ujedinjenje Hrvatske i Dalmacije). Program zahtijeva sjedinjenje hrvatskog naroda koji živi u Hrvatskoj i Slavoniji, Dalmaciji, Rijeci, Međimurju, Bosni i Hercegovini te u Istri »u okviru« Habsburške monarhije, a eventualno i slovenskih zemalja, te priznaje, dakako, zajedničke poslove cijele Monarhije, koje bi kraljevina Hrvatska ravnopravno s kraljevinom Ugarskom rješavala zajedno s ostalim zemljama »Njegova Veličanstva«. Pod dojmom Khuenova pseudoustavnog režima, u drugom su planu zahtjevi za ustavnim slobodama, prije svega za »slobodoumnim izbornim redom«. Prema tome, Stranka prava sada službeno priznaje okvir Monarhije. Formulacija programa je takva da se on može interpretirati u dualističkom i trijalističkom smislu. No u skladu s daljim razvojem krize dualizma redovito će se tvrditi da se radi o trijalističkom programu, pa će ga i mađarski vladajući krugovi u svom strahu od trijalizma često proglašavati veleizdajničkim.

Tim programom, i pored još živog Starčevića, definitivno nestaje s političke pozornice Starčevićeva Stranka prava, koja je odbacivala okvir Monarhije, a priznavala je samo zajedničkog vladara. Ubuduće će se njenim imenom služiti različite, međusobno protivničke grupacije, koje imaju malo ili ništa zajedničko s tom Starčevićevom idejom.

Karakteristično je za stanje hrvatske opozicije u hrvatskim zemljama da upravo u času definitivnog uklanjanja Starčevićeve ideje novim programom dolazi do prvih koraka u vezi s Folnegovićevom zamisli o okupljanju pravaša hrvatskih zemalja u jedinstvenu

organizaciju s kojom bi zatim vrhovi Monarhije mogli pregovarati. 26. VI 1894, prilikom polaganja kamena temeljca za Starčevićev dom, čiju je gradnju kao dar »hrvatskog naroda« Starčeviću inicirao Frank, sudjeluju dalmatinski i istarski pravaši. Zaključena je jedinstvena organizacija Stranke prava za sve hrvatske zemlje. Ona, međutim, neće nikada stupiti u život zbog stalnih sukoba u zagrebačkom vodstvu Stranke prava što ih izaziva Frank svojim samovoljnim akcijama. On je već poduzeo sve da »osobni kultus« Starčevićev pretvori u svoj vlastiti.

Krajem g. 1894. i u toku g. 1895. unutarnji sukobi se sve više zaoštravaju. Pri tom znatnu ulogu imaju trzavice u »vladajućoj« obitelji Starčevića između »Starog« Ante i njegova nećaka Davida, tada protivnika »okviraštva«. 17. VII 1895, prigodom svečane predaje doma A. Starčeviću, Frankovi protivnici na čelu s Folnegovićem, a uz pomoć Dalmatinaca i Istrana ne biraju Franka u središnji odbor Stranke prava i čini se da su uvjereni da su ga time likvidirali. Međutim, Frank sprema protuudarac. Pogodan mu trenutak pruža sam novi predsjednik zagrebačkog pravaškog kluba, a njegov neprijatelj Folnegović. Spaljivanje mađarske zastave od strane zagrebačke omladine prigodom boravka Franje Josipa u Zagrebu pozdravlja cijela hrvatska javnost, ali to za Folnegovićeve ciljeve predstavlja težak udarac (v. str. 152). Demonstracija omladine ugrožava njegovu nadu da bi Stranka prava uz krajnju umjerenost i dualističku politiku mogla doći na vlast. Zbog toga se Folnegović kao gradski zastupnik desolidarizira s aktom omladine te izaziva opću osudu tog svog čina. Folnegovićeva izjava dolazi Franku kao naručena. I njegova je taktika, doduše, bila dualistička, ali on nikada nije javno održavao kontakt s mađarskim dualističkim krugovima (kao npr. Folnegović s ministrom za Bosnu i Hercegovinu Kállayem). U toku 1895. čini se pak da je kod njega već dozrela probečka orijentacija, dakako, još uvijek u okviru dualizma. Starčević vjeruje Franku da brani »čistu« pravašku ideju protiv »odmetnika« Folnegovića. Zato pravaški poslanici A. Starčević zajedno s Frankom, Antinim sinovcem Milom Starčevićem i književnikom E. Kumičićem istupaju iz Kluba Stranke prava i osnivaju klub »čiste« Stranke prava. Umjesto političke akcije djelatnost pravaša svodi se na međusobno optuživanje i licitiranje o tome koja strana zastupa »čista« pravaška načela. Stvarno nijedna strana više nije nosilac Starčevićeve ideje i zapravo pri raskolu igraju glavnu ulogu osobni animoziteti maskirani načelnim stavovima koji predstavljaju odraz propasti pravaštva. Svi pokušaji da se ponovo uspostavi jedinstvo stranke krajem g. 1895. i početkom g. 1896. propadaju kada A. Starčević umire na ruševinama svog životnog djela. Tako nastaju dvije struje: *Matica Stranke prava* ili *»domovinaši«* (po listu *Hrvatska domovina*) i *»Čista« stranka prava* ili *frankovci*. Njihovi se putovi u daljem razvoju sve više razilaze. O zajedničkoj organizaciji pravaša u hrvatskim zemljama nema više ni govora.

Khuenov režim g. 1895 — 1903.

Produbljavanje krize dualizma

Istakli smo da su se već početkom devedesetih godina desile promjene koje su pogodovale uvjerenju suvremenika o nestabilnosti dualizma, a to je bitno utjecalo i na razvoj hrvatske opozicije u to vrijeme. Međutim, u drugoj polovini devedesetih godina kriza dualizma već je očigledna. Ona se pojavljuje kao unutarnja kriza u Austriji, a zatim u Ugarskoj, dok se sukob austro-njemačkih i mađarskih vladajućih klasa nagoviješta potkraj devedesetih godina.

Socijalna diferencijacija teče ubrzanim ritmom i u ekonomski naprednijim zemljama Austrije uzrokuje uvjerenje vladajućih faktora da se socijalni sukobi mogu ublažiti demokratizacijom izbornog reda. Nakon duljih trzavica uvedena je 5. kurija i u njoj imaju pravo glasa svi građani koji su navršili 24 godine, a ne pripadaju ostalim posjedničkim kurijama, tj. sitna buržoazija i širi slojevi naroda. Dakako, taj je izborni zakon još uvijek daleko od glavne želje socijalista — općeg jednakog i tajnog prava glasa, tā 5. kuriji pripada tek jedna šestina mandata. Ipak i tako prošireno pravo glasa uzrokuje porast kršćanskosocijalnih i socijaldemokratskih mandata, a u vezi s time i novi ton u Carevinskom vijeću i političkom životu uopće. Kršćanski socijali predstavnici su prije svega bečke sitne buržoazije, protivnici njemačke liberalne buržoazije i socijalista, ali ne podržava ih ni konzervativna klerikalna grupacija, tj. visoki crkveni i aristokratski krugovi. Prvak kršćanskih socijala K. Lueger izabran je tri puta za bečkog gradonačelnika, no car ga je potvrdio tek četvrti put u proljeće g. 1897. Otada se kršćanski socijali razvijaju u glavni oslon Monarhije kao velike sile te se tokom vremena potpuno vežu uz visoke klerikalne i aristokratske krugove da bi g. 1905. postali stranka prijestolonasljednika.

Međutim, očekivanja da će u novoj situaciji u prvom planu biti socijalna pitanja nisu se ispunila. Naprotiv, ekonomsko-socijalni razvoj do tog vremena iznio je na površinu upravo nacionalno pitanje s intenzivnošću, dotada nepoznatom u Monarhiji. Veliku krizu u Austriji uzrokuje nacionalna borba Čeha. Bez djelotvornog saveznika među potlačenim nacijama Monarhije, oni ne mogu sami likvidirati dualizam. No njihova borba u svakom slučaju ne samo da znatno pridonosi slabljenju dualizma nego predstavlja i prvi korak u procesu krize same Monarhije. U Hrvatskoj su češki nacionalni pokret pratile i hrvatske i srpske političke grupacije s velikim simpatijama. Primjer Čeha u mno-

gočemu je djelovao na nade opozicije u skori kraj dualizma. No prije svega treba istaknuti da politička situacija u Češkoj neposredno utječe na pojavu novih političkih snaga u Hrvatskoj (v. str. 153).

Češko-njemački sukobi u Češkoj predstavljali su osnovno nacionalno pitanje u austrijskom dijelu Monarhije i ono se ekonomskim napretkom češke buržoazije sve više zaoštravalo. Austrijski ministar predsjednik K. Badeni mislio je da će ublažiti sukobe ako češkom jeziku u Češkoj dade bar donekle ravnopravan položaj s njemačkim jezikom. Zbog toga on u proljeće g. 1897. donosi jezične odredbe, prema kojima upravni organi treba da ureduju na jeziku stranke, a činovnici moraju znati njemački i češki jezik. Ta odredba izaziva golem otpor svih njemačkih političkih grupacija bez obzira na njihove međusobne sukobe. Razumije se da je ravnopravnost češkog jezika s njemačkim predstavljala za njih opasan presedan s dalekosežnim posljedicama. Na taj način mogle su i ostale potlačene nacije tražiti i dobiti ista prava za svoj jezik. To bi pak značilo ojačati njihove nacionalne pokrete, a s tim u vezi stvoriti i mogućnost za federalizaciju Monarhije bez njemačke premoći; Badenijeve jezične odredbe, dakle, dovode ne samo do oštrih sukoba u Carevinskom vijeću i do opstrukcije njemačkih stranaka nego i do velikih demonstracija u Beču. Nakon ukidanja jezičnih odredbi ovima odgovara opstrukcija Čeha u parlamentu i veliki nemiri u Pragu, zbog kojih se uvodi izvanredno stanje. Tim događajima stvara se situacija koja će se održati do propasti Monarhije, da, naime, nacionalni sukobi u prvom redu obilježavaju političku atmosferu u Austriji i da potiskuju i onemogućavaju rješavanje svih drugih problema. Češko pitanje, prema tome, uzrokuje tešku unutarnju krizu u Austriji, ali još uvijek možemo govoriti o početnoj krizi dualizma, tj. o njenoj drugoj fazi u drugoj polovici devedesetih godina. Akutna kriza dualizma izbit će, naime, tek sukobom austrijsko-njemačkih i mađarskih vladajućih klasa g. 1903. Austrijski parlament je, prema tome, nesposoban za rad, pa ne može ni raspravljati o novoj austro-ugarskoj financijskoj nagodbi. Na taj način znatno pridonosi jačanju mađarskih antidualističkih elemenata, odnosno drugoj fazi početne krize dualizma i u Ugarskoj.

G. 1895, nakon velikih borbi oko crkvene reforme, mađarski ministar predsjednik postaje D. Bánffy, čovjek »jake ruke«. Njegov je zadatak dalja izgradnja aparata uperenog protiv socijalnog pokreta širih slojeva mađarskog naroda i nemađarskih naroda. Taj režim odlučno nastavlja put kojim je krenula vlada K. Tisze. Mađarizacija dostiže novi stupanj u sprečavanju i najmanje kulturne i prosvjetne djelatnosti nemađarskih naroda na vlastitom jeziku. Idol jedinstvene mađarske države povezuje u zajedničkom šovinizmu veleposjed i razne slojeve buržoazije. Era liberalne reformne politike prošla je jer ne odgovara više potrebi progona nemađarskih naroda te socijalnih pokreta širih slojeva mađarskog naroda, koji se pojavljuju u obliku teško progonjenog pokreta industrijskih i poljoprivrednih radnika g. 1896-7. Obilježje te situacije postaje tzv. »robovski zakon«, kojim se poljoprivredni proletarijat podvrgava vlasti veleposjednika metodama iz feudalnog razdoblja. S druge strane vrhunac mađarskog šovinizma označava tzv. milenij g. 1896, tj. proslava tisućugodišnjice dolaska Mađara u sadašnju domovinu.

Klasnom i nacionalnom teroru sada se pridružuje i sukob unutar mađarskih vladajućih klasa, potaknut krizom u Austriji. Paraliziranost austrijskog parlamenta, koja onemogućava rad na novoj financijskoj nagodbi, izvanredno pogoduje ponovnom pokretanju državnopravnih zahtjeva mađarske opozicije, tj. Nezavisne stranke, prije svega zahtjeva samostalnog carinskog područja, koje bi zaštitilo mladu mađarsku industriju od znatno naprednije austrijske. G. 1898. dolazi do dogovora austrijske i ugarske vlade da dosadašnja financijska nagodba ostaje i dalje na snazi. Radi se o nezakonitom uzurpiranju kompetencije parlamenata pa taj akt izaziva velike demonstracije i opstrukciju mađarske opozicije u parlamentu. Situacija je tako teška da g. 1899. počinje u potpuno nezakonitom stanju (ex lex) jer ne samo da nije ugovorena financijska nagodba, nego, štaviše, parlament nije mogao izglasati ni budžet.

Prema tome, kriza u Ugarskoj nimalo ne zaostaje za onom u Austriji. I ovdje je paraliziran normalan ustavni tok na temelju nagodbe. Iako vrhovi Monarhije što silom, a što kompromisom uspijevaju privremeno sanirati prilike, oni više ne mogu spriječiti proces koji teče prema akutnoj, permanentnoj krizi dualizma i Monarhije. Na početku g. 1899. novi ministar predsjednik K. Széll uspijeva progurati kroz parlament produženje carinske zajednice s Austrijom, ali uz obavezu da će se do kraja g. 1903. sklopiti novi ugovor s Austrijom, tj. da će raditi za samostalno carinsko područje. Na taj način kriza je privremeno likvidirana kompromisom ugarske vlade i opozicije. Istodobno i nova vlada u Austriji uspijeva donekle smiriti prilike.

Međutim, kada krajem g. 1902. ugarski ministar predsjednik postizava određeni uspjeh na putu prema raskidanju jedinstvenog carinskog područja, to više ne može zadovoljiti opoziciju. U tom se času, naime, već pojavljuje pitanje samostalne mađarske vojske. Ataka na posljednji oslon Monarhije i dinastije mora onda nužno izazvati početak razdoblja kada kriza dualizma više ne izlazi iz svoje akutne faze.

Opozicija u Hrvatskoj sa strepnjom prati sukob Beča i Pešte koji se nagovještа, jer bi pobjeda Mađara još ojačala pritisak mađarske hegemonije, a pobjeda Beča također predstavlja kočnicu za rješavanje nacionalnog pitanja. Tek poslije g. 1903. dozret će uvjeti za aktivnu intervenciju tada već složne hrvatske i srpske buržoazije u akutnu krizu dualizma.

U toku devedesetih godina jedan vanjskopolitički faktor — Njemačka — također uzrokuje sve veću pažnju hrvatskih političara. Već od samog početka njemačka vanjska politika pomaže i austronjemačke i mađarske dualističke krugove. Dualizam slabi Monarhiju, čini je ovisnom o Njemačkoj, potiskuje protunjemački raspoložene Slavene, omogućuje privrednu penetraciju njemačkog kapitala u samu Monarhiju i osigurava je kao most za njemački »Drang nach Osten« (prodor na Bliski istok). Budući da su protudualističke snage izvan njemačkih krugova i protunjemačke, dualistički se vrhovi sve više vezuju uz njemstvo. U drugoj polovici g. 1897. jačaju u Austriji i tzv. *Svenijemci;* oni žele raspad Monarhije i priključenje Njemačkoj njemačkih i slavenskih dijelova koji su važni za razgraničenje i izlaz na Jadran. Iako većina austrijskih Nijemaca ne želi priključenje Njemačkoj jer bi time zamije-

nili svoju premoć u Monarhiji s političkim podvrgavanjem ekonomski jačem njemačkom kapitalu, Svenijemci predstavljaju važan faktor u sveopćim nacionalnim sukobima.

Budući da osnovna obilježja imperijalizma postaju u cijelom svom obujmu očigledna u devedesetim godinama, to i njemački »Drang« počinje upravo tih godina izazivati glavobolju političkih faktora u zemljama preko kojih prolazi. Opasnost »Dranga« zbog moguće njemačke ekonomske i političke premoći i činjenica što Njemačka ne želi nikakve promjene u Monarhiji, te uloga Trojnog saveza (Njemačka, Austro-Ugarska, Italija) kao njegova oruđa, zaokuplja dalmatinske i istarske pravaške političare i mladu generaciju u Banovini. Protunjemačko stanovište, štaviše, uvjerenje da je Njemačka glavni neprijatelj Jugoslavena, jasno se osjeća u djelatnosti novih, protudualističkih snaga u Dalmaciji u toku devedesetih godina i u stavovima *Napredne omladine* u Hrvatskoj.

Napredna omladina i njene ideje

Na početku druge polovine devedesetih godina hrvatska opozicija doživljava potpun slom. Nakon raskola Stranke prava u prvom su planu međusobni sukobi te o nekoj energičnoj političkoj akciji nema više ni govora. Nesumnjivo je to stanje odraz krize isključive državnopravne politike i upućuje na činjenicu da su dozreli uvjeti za sasvim novu politiku. Međutim, ona se ne može roditi u okviru stare hrvatske opozicije, zaokupljene međusobnom borbom te sukobom sa srpskom buržoazijom. Zato se obrisi novih koncepcija, stjecajem prilika, javljaju u krugu mlade građanske inteligencije.

Početak tog procesa jesu događaji u jesen g. 1895. Tada dolazi u Zagreb kralj u pratnji ministra predsjednika Bánffya da vidi trijumf Khuena u pretvaranju Hrvatske u pokornu mađarsku pokrajinu i njegove uspjehe u unapređivanju kulture u tom okviru, u vezi s otvaranjem novih zgrada kazališta i nekih školskih ustanova. Razumljivo je, dakle, da ta naglašena tendencija nužno izaziva opće uzbuđenje, a upravo u krugu hrvatskih studenata želju da pred kraljem demonstriraju pravo protumađarsko raspoloženje javnosti. Tako 16. listopada 1895. dolazi do demonstracija studentske omladine, koja spaljuje mađarsku zastavu pred spomenikom bana Jelačića. (Za tadašnju atmosferu karakteristično je da su tom činu prethodile protusrpske demonstracije zbog srpske zastave na zgradi pravoslavne crkvene općine.)

Pri spaljivanju mađarske zastave sudjeluju dvije omladinske grupe. Radilo se prije svega o omladincima prožetim sviješću o potrebi koncentracije političkih snaga u borbi protiv režima. Prvak te omladine, koja se naročito zalagala za sjedinjenje pravaša i obzoraša g. 1893-4, bio je Stjepan Radić, tada već dobro poznat i cijenjen među studentima i srednjoškolcima zbog svojih izgreda protiv mađarizacije željeznica te nastupa protiv samog Khuena, zbog čega je bio i zatvoren. Radić je već tada protivnik Frankov, a blizak je obzorašima. Druga je omladinska grupa predvođena Frankovim sinovima, što znači da ih je on potaknuo na taj čin. Frank je naime u toku g. 1895. pošao korak dalje u svojim shvaćanjima. Pod utjecajem nekih austrijskih oficira, stacioniranih u Zagrebu, a pod dojmom početne krize

dualizma, koja je u njemu izazvala uvjerenje da je dinastija jedina konstanta Monarhije, Frank zastupa mišljenje da bi kralj na nagovor svojih generalâ, raspoloženih protumađarski, mogao napustiti pomaganje svih protuhrvatskih postupaka ugarske vlade te da bi se, štaviše, ukoliko bi ga generali uvjerili u značenje Hrvatske po Monarhiju kao veliku silu, mogao založiti za rješavanje hrvatskog pitanja. Nalazimo se na početku procesa bezuvjetnog vezivanja Frankove stranke uz interese dinastije, koji će ući u svoju konkretnu fazu tek g. 1905. Dakako, rezultati studentske demonstracije, tj. pojava Napredne omladine, dijametralno su suprotni Frankovim tendencijama.

Ta strogo dinastička demonstracija, koja je imala zadatak da upozori kralja na mađarska nasilja, naišla je na jednodušno odobravanje cijele hrvatske javnosti. Za omladince koji su osuđeni na zatvor i udaljeni sa zagrebačkog sveučilišta sakupljao se novac čak i u Dalmaciji da bi oni mogli nastaviti studije na drugim sveučilištima. Uostalom, omladinci uglavnom naginju obzorašima zbog njihove ideje jugoslavenstva i slavenske solidarnosti i zbog njihove kulturne djelatnosti. Omladina nije naklonjena Stranci prava, koja se u to vrijeme nalazi upravo u raskolu.

Omladinska demonstracija g. 1895. povod je dviju značajnih pojava koje će u daljem razvoju obilježavati sva područja javnog života. To je raskol Stranke prava s jedne strane i nastup mlade generacije s posve novim idejama s druge strane.

Vidjeli smo da slom opozicije stvara u Hrvatskoj uvjete za novu politiku i ona se javlja oplođena vanjskim utjecajem.

Dio studenata koji su spalili mađarsku zastavu polazi na praško sveučilište, i to upravo u vrijeme kada su češko-njemački sukobi glavni problem Monarhije. U okviru zahuktalog praškog političkog života ideje sveučilišnog profesora T. G. Masaryka ostavljaju najdublji trag kod zagrebačkih omladinaca jer se radi o shvaćanjima vrlo primjenjivim na prilike u Hrvatskoj.

Svojim upozoravanjem na suvremene francuske i ruske kulturne tekovine, a posebno na nove socijalne i političke nauke, Masaryk je u prvom redu izvanredno proširio idejni horizont zagrebačkih studenata. Iako je hrvatska književnost osamdesetih godina već bila djelomično pod utjecajem ruske i francuske literature, oni su došli iz malograđanske sredine u kojoj je ipak prevladavao njemački kulturni utjecaj. U Češkoj omladinci doživljavaju tešku borbu Čeha i Nijemaca, povezanih s njemačkom buržoazijom iz Njemačkog Carstva. Tu oni po prvi put postaju svjesni goleme potencijalne opasnosti njemačkog »Dranga« i za Jugoslavene. Masaryk ustaje protiv državnopravne politike Mladočeha, tada najjače političke grupacije. On kritizira njihovu romantičku interpretaciju prošlosti i suprotstavlja im ne revolucionarnu, nego umjerenu opoziciju, ali s novim sadržajem. Patriotske fraze Masaryk zamjenjuje »realizmom« i »sitnim radom«, čije je osnovno obilježje u povezivanju djelatnosti građanske politike s potrebama širih slojeva naroda te »velikoj politici« pretpostavlja socijalni i kulturni rad u narodu. Zbog toga Masaryk ne ratuje protiv socijalista kao ostali građanski političari. Odbacujući, dakako, marksizam i perspektivu socijalističkog društva, on u socijalnoj demokraciji vidi korisnog saveznika u radu na demokratskim i socijalnim reformama. Osim toga, zagrebački studenti mogli su se u Pragu uvjeriti u značenje političke i socijalne organizacije,

te u ulogu privredne snage u političkoj i nacionalnoj borbi. Nadalje, u Češkoj je najrazvijenija ideja slavenske solidarnosti, zbog neprekidne ugroženosti od njemačkog »Dranga«. I najzad, Masarykove ideje imaju izrazito antiklerikalnu notu. Treba posebno istaknuti da je međusobno zbližavanje hrvatskih, srpskih i slovenskih studenata u Pragu odigralo značajnu ulogu u njihovim stavovima prema nacionalnom pitanju.

Pošto su se g. 1896. upoznali s češkim prilikama, omladinci, velikim dijelom pod utjecajem S. Radića, istupaju prvi put g. 1897. s novim idejama, pokušavajući ih primijeniti na svoju zemlju. Tako, dakle, omladina u svojim listovima osuđuje besplodnu nazdravičarsku državnopravnu politiku hrvatske opozicije, koja ne može zaštititi nacionalni opstanak ugrožen od »Dranga«, i suprotstavlja joj sitan, svakodnevni rad u podizanju ekonomske snage u narodu, kao i borbu za demokratske slobode, preduvjet za kasniju energičniju nacionalnu borbu. Već prije »mladih« hrvatski su socijalisti zastupali težnju da se ekonomske i socijalne potrebe širih slojeva naroda stave na prvo mjesto svake političke aktivnosti borbom za demokratske slobode i zastupali su postulat hrvatsko-srpske sloge. Zbog toga, kao i pod utjecajem Masarykova stava prema socijalnoj demokraciji, omladinci su spremni na suradnju s njima (v. str. 205). Češka ideja slavenske solidarnosti, zajedno s već ranijom težnjom omladine za koncentracijom svih političkih snaga u borbi za narodni opstanak, utječe na njenu reakciju protiv sukoba hrvatske i srpske buržoazije sa zahtjevom za hrvatsko-srpskom slogom. Već i napad »mladih« na politiku zasnovanu isključivo na hrvatskom državnom pravu otvara put mogućnosti za suradnju sa Srbima ako uzmemo u obzir da historijska, državnopravna ideja smatra i Srbe »političkim Hrvatima«, dok ih u krajnjem slučaju negira kao naciju. Osim toga, omladina otvara vrata srpsko-hrvatskoj slozi i odbacivanjem iluzija o naklonosti vrhova Monarhije prema Srbima i Hrvatima. Ta su vjerovanja, naime, pridonosila proširenju sukoba, jer su se uklapala u igru *divide et impera* svojim dodvoravanjem vladajućim faktorima i uvjeravanjima da jedino isključivo hrvatska, odnosno srpska politika koristi Monarhiji.

I Masarykov antiklerikalizam nailazi na odjek u primjeni na hrvatske prilike, ne samo zbog činjenice što se on upravo rađa kao određena politička tendencija nego i zbog otpora svećenstva suvremenim evropskim strujama u kulturnom životu.

Treba istaknuti da su pored praških studenata aktivni i zagrebački. G. 1896. hrvatski i srpski studenti istupaju za srpsko-hrvatsku slogu te osnivaju *Ujedinjenu hrvatsku i srpsku omladinu*. Krajem te godine ona izdaje almanah *Narodna misao*, u kojem se za hrvatsko-srpsku slogu zalažu i neki najugledniji političari. Nesumnjivo, nastaje osnova za popuštanje u napetoj atmosferi međusobnih sukoba.

G. 1897—1900. Napredna se omladina pojavljuje s oštrom kritikom postojećeg društvenog stanja. Njena je aktivnost intenzivnija u kulturnom nego u političkom životu, jer se ovaj, sapet Khuenovom željeznom rukom, ne može slobodno razvijati. Zasluga je Napredne omladine što je stvarala atmosferu u kojoj se predmet interesa građanske javnosti sve više širio s državnopravne političke problematike na područje književnosti, umjetnosti i znanosti.

Dočekani kao »socijalisti« i »anarhisti« od državnopravne opozicije, koja se tako malo bavila socijalnim pitanjima da čak nije razlikovala pojam socijalnog od socijalističkog, »mladi« pod utjecajem francuskog pozitivizma zahtijevaju socijaliziranje kulture i sociološki studij društva. Meta njihovih napada je inteligencija državnopravne opozicije, sterilna na području obrade ekonomsko-društvenih problema, ali dosta aktivna u kulturnoj sferi preko Matice hrvatske, književnih časopisa i Jugoslavenske akademije. Ton kulturi i nauci daju uglavnom svećenički krugovi, a prirodne nauke još se nalaze u počecima. »Mladi« napadaju ustaljenu koncepciju mješavine romantizma i realizma, paradnu, svečanu, patriotsku književnost koja se ne bavi životom i problemima širih slojeva naroda. Omladina predstavlja u književnosti novu struju — *Modernu*, koja je jedinstvena samo u kritici »stare« književnosti, ali ne i u svojim vlastitim putovima. U Moderni jak je kozmopolitski pravac i on se sukobljava s tradicionalnim kalupom o literaturi kao odgojnom sredstvu u političke svrhe i proklamira pravo na neograničenu slobodu umjetničkog stvaranja.

Znatne se promjene osjećaju i u drugim umjetničkim granama. Kazalište, pod Miletićevom intendanturom, dosiže po kvaliteti glumaca i repertoara dotada najviši stupanj. Jedna grupa mladih likovnih umjetnika napušta g. 1897. *Društvo umjetnosti*, što ga vodi prof. I. Kršnjavi, bivši Khuenov predstojnik za bogoštovlje i nastavu, te na temelju modernističkog programa stvara hrvatsku *secesiju*.

Prema tome, sukobi različitih umjetničkih pravaca, karakteristični za evropsku umjetnost potkraj stoljeća, osjećaju se i kod nas i znatno pridonose raščišćavanju pojmova i stvaranju atmosfere za kvalitetno novo razdoblje na početku 20. stoljeća.

Hrvatska opozicija krajem devedesetih godina

G. 1895. došlo je do raskola Stranke prava na domovinaše i frankovce. Njihovi međusobni sukobi u Saboru i novinske polemike umnogome obilježavaju političku atmosferu druge polovine devedesetih godina. Frankova stranka okuplja uglavnom sitnu buržoaziju i svećenstvo, crpeći iz starog pravaškog arsenala svoje parole. One su sada ostale bez sadržaja, ne samo zbog stvarnog napuštanja Starčevićevih ideja nego i zbog svakodnevne političke akcije, koja je, prije svega, koristila Khuenovu režimu. Frank je, čini se, još prije raskola Stranke prava izgradio svoju koncepciju o bezuvjetnom pokoravanju dinastiji, jer će ona, tobože, u znak zahvalnosti riješiti hrvatsko pitanje i protiv interesa mađarskih vladajućih klasa. Međutim, iako je početna kriza dualizma već u punom jeku, antidualistički faktori Beča, tj. neki vojni aristokratski krugovi i Kršćansko-socijalna stranka još ni u čemu ne ugrožavaju strogu dualističku politiku dinastije i vrhova Monarhije. Osim osobnih dodira bez važnosti u to vrijeme još ne postoje uvjeti za suradnju Franka i određenih bečkih utjecajnih faktora radi pritiska na politički život u Hrvatskoj u njihovu isključivom interesu. Zbog toga se Frankova politička taktika svodi na umjerenu opoziciju Khuenovu režimu. U određenim momentima ona prelazi

u direktnu potporu režimu, a svojom stalnom protusrpskom kampanjom naročito pridonosi Khuenovim interesima.

Nakon raskola sve više dolazi do izražaja činjenica da ne postoje neki bitni, suprotni stavovi između domovinaša i obzoraša. Zajednički im je program iz g. 1894; okupljaju do stanovite granice iste, uglavnom više slojeve hrvatskog društva. U odnosu prema Srbima tradicija im je doduše drugačija. Međutim, u drugoj polovini devedesetih godina, kada hrvatsko-srpska zategnutost postepeno jenjava, mogu se naći dodirne tačke dotad protusrpski orijentiranih domovinaša i obzoraša, čija je jugoslavenska koncepcija u vrijeme vrhunca hrvatsko-srpskog sukoba doživjela velik udarac. Nesumnjivo je da sva razmimoilaženja potiskuje u drugi plan potreba obrane od Khuenova pritiska. Zbog toga se krajem g. 1896. osniva izborna koalicija obzoraša i domovinaša, koja će se održati sve do g. 1903, kad će se najzad pojaviti jedinstvena stranka (v. str. 212).

Izbori g. 1897. predstavljaju važnu prekretnicu u političkom životu. Nove pojave, koje se javljaju tom prilikom, već najavljuju mogućnost značajnih političkih promjena. Ekonomski problemi počinju donekle potiskivati isključive državnopravne zahtjeve u času kad se još ne može govoriti o utjecaju novih ideja Napredne omladine; u oštroj polemici hrvatske i srpske štampe nastupa zatišje, i najzad, pojavljuje se nova značajna komponenta u političkom životu Banovine — *klerikalizam.*

Usprkos Khuenovom teroru i njegovim posebno oštrim mjerama protiv opozicije u vezi sa socijalističkim pokretom na selu (v. str. 202) koji prethodi izborima, opozicija osvaja trećinu mandata, dok ih je g. 1892. imala svega desetinu. Koalicija obzoraša i domovinaša zahvaljuje svoj uspjeh ne gradskim, nego seoskim biračima, tj. imućnijem seljaštvu pod vodstvom klera. U izbornoj kampanji ona po prvi puta upotrebljava religiju protiv vladinih kandidata. Naime, u vezi sa žestokim sukobom katoličke crkve i ugarske vlade, koji traje već nekoliko godina, zbog provođenja tzv. crkvenih zakona u Mađarskoj, koalicija optužuje i Khuenov režim za protukatoličku djelatnost. Na taj se način unutar koalicije javlja nova politička struja — klerikalizam, tj. težnja da više svećenstvo zadobije kontrolu nad političkim i društvenim životom i da ga usmjerava. Takva struja do tada nije postojala u Banovini iako je svećenstvo i prije igralo važnu ulogu u politici, ali uvijek u okviru političkih stranaka i bez tendencije da se uzdigne iznad njih ili da zadobije njihovo isključivo rukovodstvo.

U vrijeme izbora bilo je i u nekim hrvatskim i srpskim selima i političkih protumađarskih nemira. No unatoč očiglednom političkom interesu na selu hrvatska opozicija i ne pomišlja na to da pokrene seljačke mase u političku borbu. Ipak ona polazi korak dalje od svoje političke djelatnosti, koja se dotada odvijala isključivo u Hrvatskom saboru i preko štampe. G. 1899. ona pokreće skupštinsku akciju (ovoj je već prethodila skupštinska akcija srpskih političara), a u njoj po prvi put sudjeluju i socijalisti. Osnovni povod bili su prekinuti pregovori za obnovu hrvatsko-ugarske financijske nagodbe, pošto je hrvatski kraljevinski odbor zatražio poboljšanje financijskog stanja, priznajući time da Khuen ne može izaći na kraj s materijalnim sredstvima što ih ugarska vlada dozvoljava za autonomne poslove. Skupštine koje se održavaju u nizu mjesta zahtijevaju zbog toga financijsku samostalnost Hrvatske i Slavonije, kao i proširenje izbornog prava, koje bi svakako omogućilo opoziciji veće uspjehe na izborima. No prvi polet uskoro je zamro. Postalo je jasno da hrvatska opozicija nije sposobna za značajnije političke akcije. Zbog toga Khuen uspijeva da je porazi na izborima g. 1901, a nove inicijative nužno dolaze od mlade generacije.

Do g. 1901. Napredna omladina nije nastupala kao organizirana politička grupacija. No poslije poraza hrvatske opozicije na izborima pokazalo se potrebnim da omladinci od kritike političkih i književnih pojava prijeđu na konkretnu političku djelatnost. Zbog toga se poslije izbora konstituira *Napredna omladina* sa zadatkom da pokuša utjecati na politički život u skladu sa svojim »realističkim« idejama. Opozicija napušta svoj dotadašnji neprijateljski stav prema omladini, koja joj je potrebna pošto su izbori pokazali njenu nemoć. Zbog toga Napredna omladina postaje ogranak domovinaško-obzoraške opozicije, koja se od početka g. 1902. naziva *Hrvatska opozicija,* a tajnik joj je Stjepan Radić. Po svojim pak idejama on se razlikuje i od stare i od mlade generacije.

Pod dojmom socijalnih pitanja u Češkoj, slavenofilske ruske književnosti i publicistike, a posebno događaja na hrvatskom selu u toku devedesetih godina koji upozoravaju na akutna pitanja seljaštva za koja se ne brine nijedna građanska politička stranka, Antun Radić izgrađuje ideologiju koja će poslužiti kao baza za *Hrvatsku pučku seljačku stranku.* Po njegovu shvaćanju zapravo seljaštvo čini narod, a zadatak je narodne politike da dovede do premoći narodnu kulturnu tradiciju uzdignutu na stupanj koji zahtijeva suvremena civilizacija. Seljaštvo mora postati glavni politički faktor, a njegova narodna kultura trebalo bi da obuhvati inteligenciju školovanu u tuđinskom duhu. Etnološka znanost, kojoj je A. Radić začetnik u Hrvatskoj, ima u krajnjoj liniji zadatak da pomiri inteligenciju i narod. Prema njemu osnova narodne, seljačke kulture je kršćanstvo. Treba istaknuti da je A. Radić bio pobornik bratstva među Južnim Slavenima. G. 1899. on je, radi pouke seljaštva, osnovao list *Dom,* a taj je odigrao važnu ulogu u idejnoj pripremi Seljačke stranke. Dok je Antun bio ideolog Seljačke stranke, njegov mlađi brat Stjepan organizira i vodi političku propagandu i borbu.

Stjepan Radić se sukobljava s naprednjacima, koji se pod zapadnoevropskim utjecajem interesiraju prije svega za socijalne probleme grada, tj. za radničko pitanje, dok se braća Radići odnose prema njemu negativno, a pogotovu osuđuju socijalističku ideju. Zajednička shvaćanja S. Radića i omladine o potrebi pozitivnog rada i osudi isključivo državnopravne politike te o nastojanju oko hrvatsko-srpske sloge ne mogu spriječiti njihov razlaz. S. Radić je ipak mogao neko vrijeme biti sekretar Hrvatske opozicije, a sada je ona morala pokušati da svoj utjecaj proširi izvan Sabora. Po uzoru na seljačke kreditne nabavno-prodajne zadruge pod vodstvom klera u Austriji i Sloveniji, pa i na kreditno zadrugarstvo što ga je organizirala *Srpska banka,* osnovana je na temelju zaključka Katoličkog kongresa g. 1900. *Hrvatska poljodjelska banka.* Razlog za pojavu te banke bio je i suprotstavljanje

mađarskom kapitalu, koji je preko režimskih *vjeresijskih udruga* nastojao da se učvrsti na selu. Upravo Poljodjelskom bankom uspostavljena je prvi put uža veza između seoske i gradske buržoazije posredovanjem svećenstva i stvorena mogućnost za razvoj kreditnog zadrugarstva na selu (v. str. 262).

Srpsko-hrvatski odnosi

Atmosferu Khuenova režima u prvoj polovini devedesetih godina obilježava sukob većine srpske buržoazije i hrvatske opozicije. Promjene su vidljive g. 1897. Tada, naime, postaje jasno da režim ne može bezuvjetno računati na potporu srpske buržoazije, dio se srpske omladine već direktno zalaže za srpsko-hrvatsku slogu, a srpsko seljaštvo, kao i hrvatsko, pokazuje očigledne znakove otvorenog otpora protiv Khuenova režima i mađarske premoći.

Srpska je buržoazija imala povoljnije uvjete za svoj ekonomski napredak od hrvatske jer se Khuenov režim nije služio protiv nje izvanekonomskim, političkim pritiskom. Zbog toga je ona znatno ojačala u usporedbi sa svojim privrednim položajem osamdesetih godina. Međutim, i njena se djelatnost može kretati samo u uskim okvirima što ih postavljaju mađarske vladajuće klase da bi spriječile napredak domaće buržoazije. To se najbolje vidi u vezi s događajima na srpskom crkveno-narodnom saboru g. 1897. Znatna imovina pravoslavne crkve ima veliko značenje za ekonomski razvoj srpske buržoazije. Stoga njeni predstavnici nastoje da imaju što veće ovlasti u njenoj upravi. Ugarska vlada, koja je sebi osigurala osnovnu ingerenciju na srpsku crkveno-školsku autonomiju (v. str. 133), želi smanjiti utjecaj srpske buržoazije na upravu crkve pa g. 1897. pokušava provesti novi statut u pravcu ograničenja crkvenoškolske autonomije davanjem glavnog utjecaja višem pravoslavnom svećenstvu, koje može po volji usmjeravati. Računajući s potporom većine srpskih izbornika, režim dopušta znatno veću slobodu pri izborima za crkveno-narodni sabor nego za Hrvatski sabor. Rezultat je izborna koalicija srpskih opozicijskih grupacija u Vojvodini i Hrvatskoj, koje su dotada živjele u teškom međusobnom sukobu. Ta je opozicija na izborima potpuno porazila kandidate Khuenove Narodne stranke i pravoslavnog višeg svećenstva. U tim prilikama ugarska je vlada nakon kratkog vremena odgodila crkveno-narodni sabor. Razumije se da je ta situacija pridonijela jenjavanju hrvatsko-srpskog spora, kao što je bilo g. 1886 (v. str. 136). No dalje od izraza simpatija za srpsku opoziciju od hrvatske strane i za hrvatsku opoziciju od srpske strane nije u tom času došlo.

Iste (1897) godine dolazi do političkih nemira u većem broju srpskih sela u najsiromašnijim krajevima Like i Korduna. Svojim ekscesima protiv činovnika i mađarske zastave, koja je za njih simbolizirala krivca njihova teškog položaja, srpski seljaci izazivaju vojnu intervenciju režima i teške osude krivaca. No kao ni hrvatska, ni srpska opozicija nije se u svojoj političkoj djelatnosti poslužila nezadovoljnim seljaštvom.

Poslije kratkotrajnog primirja g. 1897. sukob između hrvatske i srpske buržoazije se nastavio. Hrvatska se opozicija još uvijek ne može odlučiti da prizna srpsku naciju u Hrvatskoj kao ravnopravnu s hrvatskom, a to joj nimalo ne olakšava nacionalistička ekskluzivnost srpskih opozicijskih krugova. Osim toga, hrvatsku i srpsku buržoaziju u tom času posebno razdvaja i religiozno pitanje, tj. pojava klerikalizma u hrvatskoj opoziciji s jedne strane i duga tradicija uske povezanosti srpske politike s pravoslavljem na drugoj strani. Predstojao je, dapače, vrhunac sukoba hrvatske i srpske buržoazije u Banovini — naime protusrpske demonstracije u Zagrebu g. 1902. Nakon jednog naročito provokativnog, protuhrvatskog članka objavljenog u zagrebačkom *Srbobranu* izbile su protusrpske demonstracije. Izgredi protiv srpskih trgovaca, obrtnika i ekonomskih ustanova, u kojima glavnu ulogu imaju frankovci, i ovom prilikom dokazuju da je jedan od važnih razloga hrvatsko-srpskog spora međusobna konkurencija, prije svega sitne buržoazije u okvirima nerazvijene privrede, koja ne dopušta normalan ekonomski napredak domaćoj buržoaziji. Protiv demonstracija reagirali su samo S. Radić i socijalisti, pa se činilo da hrvatska opozicija, uključivši i Naprednu omladinu, odobrava izgrede. U vezi sa žestokom reakcijom srpske, pa i slavenske štampe u Monarhiji, moglo se očekivati dalje pogoršanje odnosa između hrvatske i srpske buržoazije, pošto su se u drugom polugodištu devedesetih godina i u Dalmaciji i Hrvatskoj pojavili elementi jenjavanja sukoba. Međutim, g. 1903. situacija se iz osnova mijenja i stvara sigurnu bazu za put prema suradnji hrvatske i srpske buržoazije. Uredništvo *Srbobrana* preuzima mlada srpska generacija na čelu sa Svetozarom Pribičevićem. Ona je, doduše, poslije protusrpskih demonstracija na neko vrijeme prekinula veze s hrvatskom omladinom, ali će kasnije bitno pridonijeti da stari političari srpske Samostalne stranke prihvate slogu s hrvatskom opozicijom.

Dalmacija nakon svršetka narodnog preporoda

Stagnacija ekonomskog razvoja u Dalmaciji osamdesetih godina

Po svršetku narodnog preporoda, kad je Narodna stranka mogla da se posveti ekonomskom unapređenju Dalmacije, njena djelatnost nailazi na nadasve nepovoljne prilike. Prije svega, ekonomska potpora države, u obliku znatnijih investicija posve je izostala. Vladajući faktori Monarhije gledaju u Dalmaciji gotovo isključivo važno strateško područje. Austro-njemački kapital i ne misli na investicije u tu siromašnu pokrajinu jer one ne mogu donijeti profit. Stoga ni austrijska vlada ne udovoljava ekonomskim zahtjevima Narodne stranke.

Nadalje, s obzirom na političke prilike u vrijeme dualizma, Dalmacija je izolirana od svog prirodnog zaleđa Bosne i Hercegovine, s kojom je nekada održavala intenzivne trgovačke veze. Okupacija Bosne i Hercegovine nije ništa pridonijela ekonomskom napretku Dalmacije. Isto tako, ona je iz političkih razloga nužno morala ostati izolirana i od Hrvatske i Slavonije. Prema tome, sve su mogućnosti razvoja trgovine i prometa poslije otvaranja Sueskog kanala (1869) ostale neiskorištene u interesu dalmatinskih luka, dok se sav promet odvijao preko Trsta kao austrijske luke i Rijeke kao luke mađarskog kapitala. Zbog toga osnovna grana privrede i dalje ostaje poljoprivreda. Pored opće nepovoljnih ekonomskih prilika, koje dualizam stvara sam po sebi, osamdesete godine obilježava još napose kriza vinogradarstva i jedrenjaka.

Dalmatinsko građanstvo bavi se prvenstveno lokalnom trgovinom, a tek mali dio akumuliranog kapitala ulaže u unapređivanje pojedinih grana poljoprivrede. Zahvat buržoazije u agrarnu problematiku ograničavao se na stjecanje zemljišnog posjeda, a neposredna obrada zemljišta na otocima i u primorju prepuštena je sposobnosti seljaka u kolonatskom odnosu. *Kolonat* je poseban tip agrarnopravnog odnosa u kojem vlasnik zemlje uživa zemljišnu rentu u naturi. Upravo po tome što se ta renta redovito plaća u naturi, a ne u novcu, kolonat se bitno razlikuje od kapitalističkog zakupa. Dalmatinski seljaci imali su, doduše, i svoj vlastiti posjed, ali su u velikom broju uzimali na obradu dodatne količine zemlje uz kolonatske obaveze, pa su kolonatske zemlje u pojedinim krajevima često bile osnova seljačkog ekonomskog opstanka (v. str. 252). Silna razdrobljenost zemljišnog posjeda — pri čemu je najveći broj posjeda u vlasništvu seljaka obuhvaćao minijaturne parcele do jednog jutra — i nerentabilna ekonomika na također malim parcelama što su

ih seljaci obrađivali kao koloni sprečavala je svaki napredak poljoprivrede, to više što se radilo, prije svega, o toliko osjetljivoj kulturi kao što je vinogradarstvo (v. tabelu 8).

Izvoz vina omogućavao je da se pokriju troškovi uvoza mnogih industrijskih proizvoda koje je stanovništvo Dalmacije moralo nabavljati iz drugih zemalja Monarhije ili izvan nje. Vinogradarski krajevi pružali su se pretežno u obalnom pojasu, zahvaćajući djelomično i otoke, a napose je za razvoj vinogradarske kulture, vinarstva i vinske trgovine značajna srednjodalmatinska regija, tj. okružje Splita, gdje se konjunkture i krize u vinskoj trgovini osjećaju u najvećoj mjeri. U toku sedamdesetih godina vinska se konjunktura pojavila u vezi s potražnjom vina na francuskom tržištu, zbog bolesti koja je zahvatila francuske vinograde. Dalmatinsko vino se masovno izvozilo radi miješanja s francuskim proizvodom tako da utrka za što većim profitom uzrokuje zapuštanje prvih pokušaja oplemenjivanja loze i poboljšanja podrumarstva. Nakon regeneracije francuskih vinograda francuska vlada carinskom zaštitom zatvara u osamdesetim godinama svoje tržište stranom vinu. Zbog toga izbija u Dalmaciji vinska kriza i pogađa sve društvene slojeve, od trgovaca do kolona. Ovi više ne mogu udovoljavati svojim obavezama, preuzetim za vrijeme vinske konjunkture.

Slaba kvaliteta dalmatinskog vina otežava njegovu borbu za afirmaciju na drugim stranim tržištima. Jedini izlaz bila je orijentacija na potrošnju u samoj Austro-Ugarskoj, gdje bi se dalmatinsko vino moglo bez carinskog opterećenja plasirati lakše od proizvoda drugih zemalja. Međutim, upravo u toj osjetljivoj situaciji pogađa tu privrednu granu i dalmatinsku ekonomiku uopće najteži udarac — naime trgovački ugovor s Italijom g. 1891, koji omogućava konkurenciju talijanskog vina i dovodi do bitnih ekonomskih i političkih promjena u Dalmaciji (v. str. 170).

Od sedamdesetih godina dalje konkurencija modernog pomorskog saobraćaja naglo upropaštava materijalne i moralne snage uložene u domaće pomorstvo. Upotreba željeza kao građe za brodove i parnog stroja kao pogonskog sredstva zahtijeva znatnu koncentraciju kapitala radi osiguranja kompliciranije proizvodnje od one kod drvenih brodova na jedra te zbog povećanog poslovanja u pomorskom transportu na osnovi parobrodarskih plovnih jedinica. Domaći kapital u Dalmaciji i Hrvatskom primorju, okupljen pretežno u društvima obiteljskog karaktera, odgovarao je svojim opsegom i organizacijom poslovanja jedrenjačkoj pomorskoj djelatnosti, ali je bio posve nesposoban za parobrodarsku privredu. Zato domaća brodogradnja izvanredno teško proživljava krizu jedrenjaka. Mnogi poduzetnici propadaju, a jača udruženja domaćih snaga za parobrodarski saobraćaj osnivaju se vrlo polagano zbog ograničenih sredstava i izostanka državne potpore u procesu industrijalizacije pomorske privrede. Stagnaciju razvoja građanstva u Dalmaciji velikim dijelom uzrokuju isti faktori kao i u Hrvatskoj, tj. nezainteresiranost ili neposredan otpor nosilaca državne vlasti prema ekonomskom razvoju buržoazije u času kad joj je državna potpora najpotrebnija. Tek devedesetih godina javljaju se u nekim prijašnjim središtima brodarstva na jedra manja, često obiteljska parobrodarska društva, a među njima su i ona vezana na jedan ili dva parobroda isključivo lokalnog značenja.

Osnovni problem privrednog razvoja Dalmacije bile su željeznice. Razvoj luka nužno je ovisio o izgradnji pruga koje bi ih povezivale s njihovim prirodnim ekonomskim zaleđem, Bosnom i Hercegovinom te Hrvatskom. No utjecaj političkih faktora dualističkog režima na privrednu politiku prema Dalmaciji odražava se najnegativnije upravo u pitanju željeznica. Otpor ugarske vlade prema napretku dalmatinskih luka iz straha od konkurencije Rijeci, nezainteresiranost austrijsko-njemačkog kapitala za investicije, rezerviran stav austrijske vlade i drugih odlučujućih faktora prema investicijama u Dalmaciji s obzirom na mogućnost njena priključenja Hrvatskoj i, najzad, sukob mađarskog i austrijsko-njemačkog kapitala zbog premoći u Bosni i Hercegovini — sve to sprečava ostvarenje osnovne želje dalmatinskih privrednika da dobiju izravan spoj s Hrvatskom te Bosnom i Hercegovinom. Zato je osnovno obilježje izgradnje željeznica u Dalmaciji da one zapravo ostaju torzo-pruge, pri čemu znatnim dijelom ima ulogu i rivalitet lokalnih interesa među pojedinim gradovima u Dalmaciji. Prva željeznička linija od rudnika ugljena Siverića do Splita s odvojkom Perković—Šibenik sagrađena je g. 1877. Pruga Split (Šibenik)—Siverić produžena je do Knina g. 1888. No na tome je i ostalo. Unatoč opetovanim inicijativama, dalmatinska željeznica sve do propasti Monarhije ne dobiva spoj s mrežom u Hrvatskoj i zapadnoj Bosni. Izgradnja uskotračne željezničke mreže u Bosni i Hercegovini, i njeno upućivanje prema sjeveru, tj. prema Ugarskoj, spriječila je u interesu mađarskih vladajućih klasa spajanje bosanskih i dalmatinskih željeznica i uz to izmijenila tradicionalni značaj trgovinskog prometa obiju pokrajina. Pokazalo se, prema tome, da okupacija Bosne i Hercegovine ne samo da nije unaprijedila promet Dalmacije s njenim zaleđem nego je, štaviše, pridonijela njezinom ekonomskom nazadovanju. G. 1903. izgrađena je uskotračna pruga Split—Sinj, no ona je, kao i već spomenute pruge, ostala torzo jer nije produžena i spojena s bosanskim željeznicama (v. kartu na str. 265).

Svi spomenuti problemi ističu stagnaciju ekonomskog razvoja u Dalmaciji. Razumljivo je, prema tome, da ni Zemaljsko gospodarsko vijeće, osnovano g. 1886, nije moglo utjecati na unapređivanje ekonomskih interesa Dalmacije.

Politička situacija nakon svršetka narodnog preporoda

Ulogu koju u ugarskom dijelu Monarhije ima vlada K. Tisze u vezi s relativnim učvršćenjem dualizma ima u austrijskom dijelu vlada E. Taaffea (1879—1893). Zadatak joj je da sredi unutarnje prilike kako bi se Monarhija, nakon okupacije Bosne i Hercegovine, mogla pripremiti za ekspanziju na Balkan i postati velesila. Nova se vlada ne može osloniti na njemačku liberalnu buržoaziju, koja je dotada bila na vlasti, iako je ona bila nosilac dualizma. Zadržavanje njemačke liberalne buržoazije na vlasti proizvelo bi žestoka trvenja s predstavnicima nenjemačkih nacija i ugrozilo sve tendencije za smirivanjem. Osim toga, dinastija, visoki oficiri, svećenstvo i birokracija prijekim okom gledaju na djelatnost austrijsko-njemačkih liberala, koji, u težnji da austrijsko-njemačkoj buržoaziji osiguraju osnovni utjecaj na državno kormilo,

donekle ugrožavaju tradicionalnu premoć spomenutih krugova. Vlada nalazi privremeni izlaz u bloku koji okuplja konzervativne krugove slavenskih naroda i njemačkih grupacija. Tobožnja Taaffeova slavenska politika sastoji se u davanju koncesija ili samo obećanja slavenskim političarima koji u Carevinskom vijeću pomažu interese njegove vlade, a odnose se uglavnom na lokalne, manje važne investicije, posredovanje pri zajmovima, različite intervencije, a nekad i na sitne političke koncesije koje ne mogu ugroziti postojeće stanje. Obilježje Taaffeove vlade je laviranje, sprečavanje znatnijih promjena. Drugim riječima, iako austrijsko-njemačka buržoazija nije na vlasti, politika vlade nužno se vodi u interesu održanja i proširenja njezine ekonomske premoći. Da je tome tako, pokazuje i činjenica što je iste godine kada Taaffe dolazi na vlast. tj. g. 1879, sklopljen savez između Njemačke i Austro-Ugarske koji omogućava vlastodršcima ujedinjene Njemačke da ovladaju unutrašnjom i vanjskom politikom Monarhije, a to znači da pomažu jačanje austrijsko-njemačkog kapitala protiv Slavena, koji predstavljaju opasnost za prodor njemačkog imperijalizma preko Habsburške monarhije na Istok, a i s obzirom na interese Rusije na Balkanu. G. 1882. priključuje im se i Italija, pa tako nastaje *Trojni savez*, vanjskopolitička poluga koja otežava i koči uspjehe u nacionalnoj borbi potlačenih naroda. Razumije se da poslije učvršćenja Monarhije u Bosni i Hercegovini i sklapanja Trojnog saveza Taaffe može pred kraj svoje vlade napustiti umjerenu politiku i otvoreno prihvatiti sporazum s austrijsko-njemačkom buržoazijom.

To je, dakle, bila situacija pred kojom je Narodna stranka stajala kada su, na svršetku narodnog preporoda, poslije »osvajanja« Splita g. 1882, stvoreni uvjeti da ona bude stranka bliska vladi. No ona neće učiniti ni korak naprijed u smjeru jačanja hrvatske buržoazije zbog spomenutih ekonomskih i političkih prilika koje to sprečavaju.

Narodna stranka se nužno prilagođava Taaffeovu režimu. Njeni se predstavnici u austrijskom parlamentu pridružuju Hohenwartovu klubu, koji predstavlja njegovu stranačku grupaciju. Zbog nehomogenosti svoje većine Taaffe nije nikada siguran da će kroz austrijski parlament progurati zakone važne za vladajuće interese. Zato su mu potrebni i glasovi Dalmatinaca, pa im za svako glasovanje u korist vlade obećaje ili daje poneku »mrvicu« u lokalnim razmjerima. Predstavnici Narodne stranke redovito zahtijevaju od vlade da ih pomaže pri izborima, da ne namješta strane činovnike, da posreduje kod banaka kako bi im dodijelile jeftine zajmove za različite lokalne gradnje, a prije svega da dopusti uvođenje hrvatskosrpskog jezika kao službenoga. U interesu tih »mrvica« Narodna stranka vodi striktnu dualističku politiku. Ona se od g. 1877. nijednom prilikom ne izjašnjava za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom, budući da je svaka takva akcija u očima bečke vlade »panslavistička« i povlači za sobom teškoće ili sprečava izgradnju neke bolnice, puta ili hrvatske škole. Iz tih razloga Narodna stranka se ne suprotstavlja energično ni raznim mjerama vlade koje su usmjerene održavanju i jačanju kineskog zida između Dalmacije te Hrvatske i Slavonije. Tako npr. Taaffe zabranjuje ulaz u Dalmaciju opozicijskoj štampi iz Hrvatske. Tek beskonačnim antišambriranjem predstavnici Narodne stranke najzad uspijevaju ukloniti tu odredbu. Nadalje, Dalmatincima i Istranima ne priznaje se valjanost studija na zagrebačkom

sveučilištu. Tek g. 1902. i 1904. priznaje se i u austrijskom dijelu Monarhije diploma zagrebačkog sveučilišta, ali samo uz dopunske ispite (v. str. 280). No najvažnija od svega je činjenica da Taaffeova vlada, usprkos svim akcijama Narodne stranke, ne čini ni koraka prema uvođenju hrvatskosrpskog jezika u unutrašnjoj službi. Najzad postaje očigledno da dalmatinski zastupnici u austrijskom parlamentu stvarno glasaju bezuvjetno u interesu bečke vlade i da su, prema tome, posve nemoćni da unaprijede položaj hrvatske buržoazije u Dalmaciji.

Najutjecajnija ličnost Narodne stranke u osamdesetim godinama je dr Miho Klaić. On, dakako, nema iluzija da bi se moglo postići nešto drugo osim »filologičnih pobjeda«, tj. osnivanja ove ili one hrvatske škole i postepenog jačanja hrvatskosrpskog jezika u upravi. Uvjeren je da se dualizam može ukloniti samo vanjskim događajima, tj. ratom među velikim silama i pretpostavlja da bi u tom slučaju mogla propasti i sama Monarhija. Njegov osjećaj slabosti, koji ilustrira psihologiju hrvatske buržoazije u vezi s njenim bijednim ekonomskim položajem, a dijelom i s činjenicom što joj je sada protivnik i srpska buržoazija, diktira mu prilagođavanje »neizbježivim okolovštinam«. Sam je Klaić izvanredno marljiv. On sastavlja gotovo sve zakone koje Zemaljski odbor predlaže Dalmatinskom saboru. Član je Pokrajinskog školskog vijeća, brine se o izgradnji putova, bolnica i drugih radova. On nosi glavni teret financijske uprave Dalmacije. Pri tom vječito posreduje među grupama s različitim interesima. No sav taj rad u danim prilikama ne opravdava njegovu nadu da će razvoj u interesu hrvatske buržoazije ići »malo po malo napried«.

Djelatnost Narodne stranke osamdesetih godina

Obilježje Narodne stranke u osamdesetim godinama predstavlja i tzv. splitska politika. Razumije se da se Taaffeove »mrvice« mogu postići za ovu ili onu investiciju, školu i sl., pa različiti lokalni, međusobno suprotni, interesi nužno igraju značajnu ulogu. Budući da je Split najvažniji grad Dalmacije, lokalni interesi njegove buržoazije udaraju pečat djelatnosti Narodne stranke. Naime, pobjedom narodnjaka u splitskoj općini nad Bajamontijem hrvatska se buržoazija još nije sasvim učvrstila. Bila joj je potrebna blagohotnost i intervencija vlade da osigura svoje ekonomske pozicije nasuprot autonomašima, pa ona na čelu s Gajom Bulatom vrši poseban pritisak na odnos Narodne stranke prema bečkoj vladi, ne vodeći ponekad brige o općenitim interesima Dalmacije, nego samo o problemima Splita. Vjerojatno se Bulatovoj taktici može pripisati i prijedlog namjesnika Jovanovića da se upravni centar preseli iz Zadra u Split. Klaićeva i Bulatova struja ne slažu se, doduše, u svemu u pojedinačnim interesima, ali im je zajednička opća taktika prema bečkoj vladi. Njima se suprotstavlja Mihovil Pavlinović, zastupajući taktiku koja bi Narodnu stranku opet mogla dovesti u opoziciju i ugroziti njene »mrvice«. U toku g. 1884/5. čini se da Pavlinović ima značajniju ulogu jer urednik *Narodnog lista* Juraj Biankini uređuje list u njegovu duhu. Stvarno iza njega stoje samo neki svećenici, dok građanska javnost još uvijek vjeruje u ekonomski napredak uz pomoć politike Narodne stranke.

Prve godine poslije splitske pobjede obilježene su otporom Narodne stranke protiv namjesnika Jovanovića, koji joj nije bio sklon. Čini se da je to zbog toga što Taaffeova vlada ne vjeruje stranci čija je tradicija bila ideja o sjedinjenju Dalmacije s Hrvatskom. U tom sukobu Narodna stranka nastupa prilično odlučno. Njeni predstavnici, štaviše, predlažu g. 1883. u Dalmatinskom saboru da se ukine običaj da dalmatinski namjesnik bude samo vojno lice i izvrgavaju se optužbi da diraju u careve prerogative. Uvjereni u potporu Taaffeove većine u austrijskom parlamentu, kojoj su i njihovi glasovi potrebni, predstavnici Narodne stranke zahtijevaju Jovanovićev odstup, ali se zadovoljavaju posredovanjem bečke vlade pa se najzad g. 1884. sporazumijevaju s njime.

Početak g. 1884. obilježen je sukobom u Narodnoj stranci zbog pokretanja organa splitske općine *Naroda*, koji treba da zastupa posebne splitske interese. Intervencijom Klaića i njegovih sumišljenika prestaju napadi Biankinija i Pavlinovića u *Narodnom listu* na Bulata i uklonjena je mogućnost raskola. Na izborima za Dalmatinski sabor g. 1884. Narodna stranka je povećala svoje mandate od 25 na 41. Pokušaj oživljavanja autonomaša g. 1885. nije uspio.

Pavlinović ipak ne miruje. On i dalje kritizira oportunizam poslanika Narodne stranke i postupke vlade i time čini neprilike vodstvu Narodne stranke sve do pred svoju smrt g. 1887. No već g. 1885. postaje očigledno da ne uživa ničiju potporu. Štaviše, i njegov povjerenik Biankini želi opreznu taktiku da se ne razbije Narodna stranka. Zbog toga se program što ga ona donosi g. 1885. može smatrati odrazom općenitog shvaćanja njenih pristaša. Program izražava u svemu susretljivost Narodne stranke prema vladi, a njena stvarno dualistička politika dolazi do izražaja u šutnji o pitanju sjedinjenja Dalmacije i Hrvatske.

Dok je hrvatskosrpski još od 1861. bio službeni jezik na području Hrvatske i Slavonije, bitka za uvođenje narodnog jezika umjesto talijanskog i njemačkog u upravi i školstvu Dalmacije osnovni je sadržaj političke borbe u narodnom preporodu i nakon njegova svršetka. Kad je austrijska vlada u vezi sa svojim otporom protiv nove, ujedinjene talijanske države prestala favorizirati talijanski jezik u Dalmaciji, stvoreni su uvjeti za napredak hrvatskog jezika u školstvu i lokalnoj samoupravi. Do g. 1900. hrvatskosrpski je jezik nastavni ne samo u osnovnim nego i u srednjim školama, izuzevši u Zadru, a sve općine (osim dvije) posluju službeno na narodnom jeziku. Međutim, njegovu uvođenju u državnu upravu kao unutarnjeg službenog jezika austrijska se vlada energično odupirala. Rješavanje jezičnog pitanja u Dalmaciji ovisilo je, naime, o općem stanovištu austrijske vlade prema jezičnom pitanju u nenjemačkim pokrajinama austrijskog dijela Monarhije, gdje su jezične bitke predstavljale osnovni oblik nacionalnog otpora. Razumljivo je, dakle, da se austrijska vlada nikako nije kretala dalje od svojih odredaba iz kraja šezdesetih godina, prema kojima državni činovnici u Dalmaciji moraju pored talijanskog znati i »ilirsko-dalmatinski«. Zato se ona, sve do propasti Monarhije, striktno drži stanovišta da je jezično pitanje kompetencija uprave, tj. vlade, a ne pokrajinskih sabora. Predstavnici dalmatinskih stranaka nisu se slagali s tim mišljenjem, ali nisu odlučno nastupali protiv njega jer je to bilo povezano s

problemom kompetencije austrijskog parlamenta u jezičnom pitanju, od kojeg se, zbog njegove njemačke većine, nisu mogli očekivati zaključci u interesu hrvatskosrpskog jezika u Dalmaciji. Kao što smo vidjeli, »hrvatski iliti srpski« jezik postaje službeni jezik Dalmatinskog sabora tek 1883. Međutim, urgencije Klaićeve i Bulatove kod Taaffea ne mogu pokrenuti vladu da pozitivno riješi pitanje. U Dalmatinskom saboru g. 1884. Pavlinović ponavlja zahtjev iz g. 1883. o uvođenju narodnog jezika kao službenog i u unutarnjoj upravi. No tek po dolasku novog namjesnika S. Blažekovića (1886—1890) vlada provodi pripremne radove, a Taaffe obećava povoljno rješenje. Međutim potkraj g. 1886. i Klaiću je jasno da ih je vlada, kako sam kaže, prevarila. U svakom svom zasjedanju Dalmatinski sabor će i dalje uzaludno zahtijevati uvođenje hrvatskosrpskog jezika kao službenog. Ta je težnja u vrijeme relativnog učvršćenja dualizma još jedino što spaja Narodnu i Srpsku stranku. Upravo neuspjeh u jezičnom pitanju odražava slom političke taktike Narodne stranke u osamdesetim godinama.

Vjerojatno pod dojmom izbornog sporazuma između hrvatske i srpske opozicije g. 1887. u Hrvatskoj Hrvatski klub na Dalmatinskom saboru predlaže Srpskom klubu sporazum. Srpsko-autonomaška suradnja, koja se pokazala naročito na izborima g. 1885, dobivala je različite pukotine. To se vidjelo pri izborima za austrijski parlament g. 1888, iako su srpski birači izabrali jednog autonomaša, posljednjeg u parlamentu. U dogovorima Srpskog kluba s predstavnicima lokalnih srpskih organizacija pokazalo se da na srpskoj strani postoji sumnja u mogućnost sporazuma s Hrvatima. Štaviše, spor srpske i hrvatske buržoazije dobiva novi polet kad su na općinskim izborima g. 1890. u Dubrovniku pobijedili Srbi.

G. 1889. Narodna stranka se nazvala *Narodnom hrvatskom strankom* i prihvatila je program na temelju hrvatskog državnog prava. U njegovu okviru Hrvati i Srbi imaju ista prava, jer su, prema shvaćanju Narodne hrvatske stranke, jedan narod. Stranka se programom obavezuje da će u zgodan čas zamoliti kralja da izvrši sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom. Drugim riječima, ona ne vodi sistematsku borbu za sjedinjenje, već samo upozorava da na nju nije zaboravila. Svojom dualističkom politikom ona je pretvorila problem sjedinjenja u akademsko pitanje. No potkraj osamdesetih godina, kad je neuspjeh njene političke taktike postao očigledan, jačaju elementi koji se suprotstavljaju toj taktici. Taj je program zato i izazvao velike trzavice u samoj stranci i pridonio razvoju pravaštva. Već je g. 1888. Klaić jedva spriječio prijedlog za sjedinjenje u Dalmatinskom saboru. I bečki su faktori već na čistu s jačanjem elemenata koji se odupiru taktici Narodne hrvatske stranke. To pokazuje činjenica da Taaffe uoči otvorenja Dalmatinskog sabora g. 1889. dopušta namjesniku da zatvori Sabor ako se bude raspravljalo o sjedinjenju. Od g. 1889. dalje namjesnik dobiva isti nalog za svako zasjedanje Sabora. I ta činjenica pokazuje koliko se Beč plaši i same rasprave o sjedinjenju. Treba napomenuti da se program Narodne hrvatske stranke izjašnjava protiv miješanja vjere i narodnosti, tj. protiv klerikalizma. Stranka se uz to obvezuje da će pomagati borbu za staroslavensku službu božju, koja upravo u to vrijeme postaje jedan od elemenata nacionalne borbe. Naime, iz političkih razloga, u

interesu katolicizma, papinska kurija dopušta staroslavensku službu božju, vjernicima pristupačniju od latinske, lakšu za slabo obrazovano svećenstvo. Međutim, vladajući faktori u Beču vide u glagoljici politički utjecaj Rusije, protivnice Monarhije na Balkanu. Zbog toga bečko ministarstvo insistira na strogom postupku protiv svećenika-glagoljaša i uopće na kampanji protiv glagoljice, pridonoseći i na taj način otporu prema Beču i novom političkom smjeru koji će se u Dalmaciji pojaviti devedesetih godina.

Pojava pravaške ideje u Dalmaciji

Pravaštvo u Dalmaciji temeljito se razlikuje od pravaštva u Hrvatskoj. Prije svega moramo biti na čistu s time da se originalna Starčevićeva ideja ondje uopće nije ni pojavila. Nitko u Dalmaciji nije zastupao Starčevićevo shvaćanje o ujedinjenim hrvatskim zemljama koje nemaju zajedničkih poslova ni s Austrijom ni s Ugarskom. Pravaštvo se ondje pri samoj svojoj pojavi drži okvira Monarhije i time anticipira stanovište koje će Stranka prava u Hrvatskoj zauzeti tek na početku devedesetih godina (v. str. 147). Osamdesetih godina ono u Dalmaciji nema ništa zajedničko sa smjerom pravaštva u Hrvatskoj u isto vrijeme, izuzevši deklaraciju o potrebi ujedinjenja hrvatskih zemalja i Bosne i Hercegovine na temelju hrvatskog državnog prava i, donekle, stila političke djelatnosti. Dalmatinsko tlo, koje je primilo utjecaj pravaške ideje iz Hrvatske, toliko se razlikovalo od tamošnjih prilika da je na njemu nužno iznikla ideja s novim obilježjima.

Pravaška politička akcija pojavila se u Dalmaciji tek dvadesetak godina nakon njena početka u Hrvatskoj. Razumije se da za vrijeme Narodnog preporoda i teške bitke za nacionalnu afirmaciju nije mogla nastati opozicijska grupacija u hrvatskom dijelu Narodne stranke, iako je bilo nezadovoljnika s njenim radom. Tek nakon svršetka narodnog preporoda dozreli su uvjeti za posebnu pravašku grupaciju.

Jačanje srpskog i hrvatskog ekskluzivizma u toku sedamdesetih godina, a napose sukob hrvatskih i srpskih članova Narodne stranke u pitanju Bosne i Hercegovine, postepeno uzrokuju u Pavlinovića koncepciju koja postaje podloga za klerikalno pravaštvo. Prvi put ju je djelomično formulirao g. 1876, tj. u vrijeme bosansko-hercegovačkog ustanka, a zatim u cjelini g. 1882. Prema Pavlinoviću Srbi, doduše, imaju svoju državu, ali nemaju »duševnu« samostalnost zbog svoje bizantske tradicije, dok u Hrvatima-katolicima vidi nosioce evropske kulture. Hrvatska je naprednija od Srbije jer iza nje stoji obrambena moć velikog carstva, stupa katolicizma. Zato je razumljivo da Pavlinović zahtijeva sjedinjenje hrvatskih zemalja i Bosne i Hercegovine na temelju hrvatskog državnog prava, u okviru Monarhije. Štaviše, spreman je da prihvati rješenje nacionalnog pitanja i u okviru dualizma, koji je Starčević osuđivao. Zbog toga preporučuje da se suviše ne napadaju vladini faktori, nego da se oni upućuju u hrvatskom interesu. Međutim, on će kasnije ipak napadati vladu zbog njenih pojedinačnih štetnih akcija. Ističući hrvatsko državno pravo, on se u načelu protivi svakom prirodnom pravu, jer u njem vidi osnovu za liberalne, demokratske i antiklerikalne ideje. Budući da poistovećuje naciju s

državom, on u isticanju srpskog nacionalnog imena vidi i srpsku državotvornu tendenciju na tlu Hrvatske. Zato mu smeta srpsko nacionalno ime. Odatle njegovi česti napadi na članove Narodne stranke, koji narodni jezik zovu hrvatskim ili srpskim. No treba svakako spomenuti da Pavlinović nipošto ne prihvaća Starčevićevo uvjerenje da su svi Južni Slaveni, pa prema tome i Srbi u Srbiji, Hrvati. On priznaje srpsku političku naciju i državu, ali samo u Srbiji. Zastupa sličnu misao kao što su je formulirali pravaši u Hrvatskoj g. 1879, tj. da su Srbi u Hrvatskoj »politički (ili narodno-državni) Hrvati«, a »genetički Srbi«. Međutim, dok je za pravaše u Hrvatskoj ta koncepcija prethodila prestanku protusrpske kampanje i, zbog toga, u sklopu tadašnjih prilika značila korak prema priznavanju srpskog imena, Pavlinović, insistirajući na svom protusrpskom pisanju i istupanju, nipošto ne slijedi taj smjer. No unatoč tome treba reći da se kod njega nije potpuno izgubila nekadašnja tradicija suradnje sa Srbima u okviru Narodne stranke, jer se kod njega još uvijek osjeća očekivanje da će jednom u budućnosti doći do »Jugoslavije«, za koju će raditi Srbi na Istoku, a Hrvati na Zapadu.

Razumije se da su Pavlinovićevi stavovi naišli na otpor i odgovor sa srpske strane, u kojoj su tokom sedamdesetih godina ojačali ekskluzivistički elementi. Prvak Srpske stranke Sava Bjelanović ustaje protiv hrvatskog državnog prava, koje po njegovu mišljenju služi pohrvaćenju Srba i priključenju Bosne i Hercegovine Hrvatskoj. Pavlinovićevi stavovi postaju jedan od najjačih argumenata Srpske stranke protiv ujedinjenja Dalmacije i Hrvatske. Bjelanović ističe da su Srbi u vrijeme narodnog preporoda radili za ujedinjenje Dalmacije i Hrvatske na temelju prirodnog prava. On u hrvatskom državnom pravu vidi samo oruđe Austro-Ugarske i odgovara Pavlinovićevu protusrpskom stavu s protuhrvatskim shvaćanjem da je, naime, samo srpska nacionalna misao narodna, dok je hrvatska, tobože, tuđinski proizvod.

Činjenica je, međutim, da pretežna većina narodnjaka prihvaća, doduše, hrvatsko državno pravo, ali ne i negaciju srpskog imena. Dakako, kao i obzoraši u Hrvatskoj, i oni su uvučeni u međusobne sukobe i polemike, karakteristične za razdoblje relativnog učvršćenja dualizma.

Prvi predstavnik pravaštva u Dalmaciji je svećenik Ivo Prodan. G. 1877. on postaje urednik *Katoličke Dalmacije* (ona do 1880. izlazi na talijanskom), organa svećenstva. Zadatak mu je da pobija liberalizam, i to pod utjecajem Vatikanskog koncila, koji potiče klerikalizam. Prodan uređuje list u nacionalnom duhu pod utjecajem Pavlinovićeve ideje i pravaštva iz Hrvatske. Iako već ranije kritiziraju Narodnu stranku, Prodan i njegovi malobrojni pristaše, uglavnom mladi svećenici, nastupaju kao izraziti pravaši zapravo tek g. 1883. te pokušavaju osnovati i neke druge listove. Osnovna lozinka Prodanova formulirana u njegovu programu g. 1884. glasi: »Najprije Bog, najprije vjera, pa domovina.« Kao i Pavlinović, i Prodan osuđuje krajnju popustljivost Narodne stranke prema Beču, ali se, kao i Pavlinović, i dalje čvrsto drži Beča.

Moglo se, dakle, očekivati da će Pavlinović pozdraviti novu političku grupu, koja je zapravo njegovo duhovno čedo. Međutim, desilo se drugačije. Prodan se, naime, stalno pozivao na Starčevića, ne shvaćajući da se njegove vlastite ideje temeljito razlikuju od ideja tog njegova uzora, jer je, očigledno, bio i suviše zaokupljen romantičarskom pravaškom frazeologijom. Međutim, Pavlinović nije trpio Starčevića. U svojoj kritici raznih listova i ljudi on nije poštedio ni *Katoličku Dalmaciju*, pa je dobio žestok odgovor. G. 1884. odnosi su se do te mjere zaoštrili da je došlo do otvorene borbe između svećenika pristalica Pavlinovića i Prodana. Sakupljali su se potpisi za pouzdanice jednom ili drugom, a cilj Pavlinovićevih pristaša bio je svakako da Prodanu oduzmu uređivanje svećeničkog lista. Te iste godine Pavlinović objavljuje brošuru u kojoj napada Starčevića i kao čovjeka i kao teoretičara te se ograđuje od njegovih stavova. Ističući Starčevićevu zaslugu što je iznio »zastavu hrvatstva«, on pokušava uvjeriti čitaoce da pravaštvo nije identično sa starčevićanstvom. Drugim riječima, on samo svoju varijantu smatra pravaškom. Pavlinović osuđuje Starčevićevo protunagodbeno držanje (ističući da nagodba, kakva bila, ipak daje Hrvatskoj izuzetan položaj u Monarhiji), njegov antiklerikalizam i mržnju prema Strossmayeru, zalažući se za slogu Stranke prava i obzoraša, te posebno osuđuje i pravaško buntovničko raspoloženje protiv Monarhije. Jasno se vidi da su, izuzev klerikalizma, njegove ideje vrlo bliske Folnegovićevim stavovima.

Dalmacija devedesetih godina

Privredni položaj u Dalmaciji poslije vinske klauzule

Istakli smo kako je vinska kriza u osamdesetim godinama teško pogodila dalmatinsku privredu budući da je vinogradarstvo predstavljalo osnovni izvor egzistencije seljaštva i akumulacije trgovačkog kapitala. No izlaza iz te krize nije bilo. Naprotiv, vinogradarstvo, a s njime i cjelokupna dalmatinska privreda, pretrpjeli su nov, strašan udarac tzv. vinskom klauzulom u trgovačkom ugovoru između Italije i Habsburške monarhije od 6. XII 1891. Italija je bila nepouzdan član Trojnog saveza s Austro-Ugarskom i Njemačkom, pa su odlučni faktori nastojali da je privuku, između ostalog, i povoljnim trgovačkim ugovorom. Budući da je vinogradarstvo izuzetno važna privredna grana i u Italiji, talijanska je vlada, razumije se, bila vrlo zainteresirana za povoljno plasiranje talijanskog vina na strana tržišta. U sklopu tih problema vinska klauzula omogućava uvoz talijanskog vina u Austro-Ugarsku uz minimalan carinski namet. Zbog razvijenih prometnih veza i rentabilnije proizvodnje talijansko je vino jeftinije od dalmatinskog, a slične je vrste. Jasno je, prema tome, da vinska klauzula oduzima dalmatinskom proizvodu unutrašnje tržište Austro-Ugarske i da zbog nemogućnosti njegova izvoza posve upropaštava vinogradarstvo. Već g. 1892-93. uvezeno je iz Italije 1 258 034 hl, dok je Dalmacija otpremila preko Rijeke i Trsta svega oko 250 000 hl. Da bismo mogli procijeniti sav slom vinogradarstva u Dalmaciji, moramo uzeti u obzir da se radi o količini jednakoj otprilike godišnjem urodu samo užeg splitskog područja (od Kaštela do Poljica), a to je bila svega jedna trećina ukupnog uroda u srednjoj Dalmaciji. Jednaku visinu proizvodnje dosizali su otoci Brač, Hvar i Vis zajedno. U težnji da bar donekle ublaže teške posljedice vinske klauzule dalmatinski su privrednici bez uspjeha zahtijevali da se vinska klauzula bar ne odobri glavnom konkurentu dalmatinskog proizvoda, naime vinu iz južne Italije i Sicilije. Katastrofalne posljedice vinske klauzule još je povećala i filoksera, kad se g. 1894. pojavila na otocima sjeverne Dalmacije, odakle se postepeno širila prema jugu. Nužno je bilo doskočiti filokseri obnovom vinogradarske kulture na temelju jače i otpornije američke loze, ali opće nepovoljne prilike, a posebno uvjeti djelatnosti seljaka-kolona otežavali su i onemogućavali sve pokušaje u pravcu neophodne gospodarske preorijentacije.

Kad je istekao desetogodišnji rok trgovačkog ugovora s Italijom, privilegij talijanskih uvoznika vina više nije obnovljen. Pri tome je znatniju ulogu imao pritisak proizvođača vina iz Mađarske negoli protesti dalmatinskih privrednika. No stabilizacija dalmatinskog vinogradarstva više nije bila moguća. Između ostalog, dalmatinska se proizvodnja u predratnim godinama sukobljavala na tržištu Monarhije s konkurencijom mađarskog vina.

Pojedinačne akcije organa austrijske vlade u vezi s agrarnom ekonomikom donijele su slabe rezultate. Zemaljski je odbor uspio da izvede neke melioracije, no najkrupnije pitanje Neretvanske krajine nije dodirnuto, jer su bila potrebna znatno veća sredstva od onih kojima su raspolagali pokrajinski organi.

Dalmatinska se buržoazija uglavnom bavi trgovinom i nešto obrtom. Pretežni dio trgovačkih i maloobrtničkih poduzetnika djeluje u priobalnim gradskim središtima, pri čemu postoje dosta velike razlike u pojedinim područjima. Zbog nepovoljnih trgovinsko-prometnih veza zadarskog područja aktivnost tamošnjih trgovaca i obrtnika ograničava se znatnim dijelom samo na lokalno tržište. U povoljnijem su položaju trgovački poduzetnici na splitskom području budući da raspolažu glavnim željezničkim i cestovnim saobraćajnicama u pokrajini. Osim toga, raznolikost privredne strukture srednjodalmatinskog područja, koje obuhvaća stočarsko-poljoprivredne krajeve unutrašnjosti, zatim priobalnu vinogradarsku i maslinarsku proizvodnju i otočno područje s razvijenom preradom riba — omogućava većem broju trgovaca da prošire svoje poslovanje izvan opsega lokalnog tržišta. I dubrovačko područje daje osnovu za skroman razvoj trgovačko-obrtničke buržoazije, dok se istodobno broj pomorskih poduzetnika drastično smanjuje u vezi s prijelazom od jedrenjačke na parobrodarsku privredu.

Za razvoj obrtničko-industrijske privrede u Dalmaciji najznačajnije je splitsko područje, a napose sam grad Split. Osim proizvodnje likera u Zadru sve se grane prerađivačke privrede nalaze uglavnom u Splitu ili splitskom području (prerada ribe na otocima srednje Dalmacije). Do početka dvadesetog stoljeća vlasnici prvih industrijskih pogona domaći su poduzetnici. Ta činjenica već sama po sebi ističe ograničenost industrijalizacije zbog nedovoljne akumulacije domaćeg kapitala i rezerve u vezi s ulaganjem raspoloživih novčanih sredstava u prerađivačku privredu, dok trgovina donosi veće profite. Malobrojni i slabi novčani zavodi donekle su služili gradskim poduzetnicima, a seljak je i nadalje izložen lihvarskoj eksploataciji.

Devedesetih godina neki bečki krugovi pokazuju nešto veći interes za Dalmaciju. Tendencije vladajućih faktora da Austro-Ugarska postane velika sila nužno su izazvale određeno zanimanje za Dalmaciju kao strateško područje i važnu obalu u vezi s potrebom izgradnje trgovačke i ratne mornarice. Osim toga neki kapitalisti smatraju da bi Dalmacija ipak mogla postati objekt unosnih investicija. Stoga se g. 1895. u Beču osniva »Društvo za promicanje narodno-gospodarskih interesa Dalmacije« pod pokroviteljstvom prijestolonasljednika Franje Ferdinanda, koji je posebno zainteresiran za izgradnju austrijske ratne i trgovačke mornarice. Članovi društva su neki bečki aristokrati i krupni privrednici. Pridružuju im se predstavnici institucija domaće buržoazije u Dalmaciji, pa i u Zagrebu, u nadi da će tim putem postići

toliko neophodnu minimalnu potporu države ekonomskom razvoju Dalmacije. U tome su se, dakako, prevarili, a kako je sve više postajalo jasno da su bečki interesi suprotni interesima dalmatinske buržoazije, dalmatinski su privredni krugovi pokazali veliku rezervu prema djelatnosti udruženja.

Razvoj i uloga pravaštva u prvoj polovini devedesetih godina

G. 1890. M. Klaić se u delegacijama pohvalno izrazio o upravi jednog od glavnih stupova dualizma, B. Kállaya, u Bosni i Hercegovini, čini se, s nadom da bi se prijaznošću prema vladajućim faktorima moglo postići da se na dnevni red postavi željeznička veza Sarajevo-Split. No dualistička politika »mrvica« i dodvoravanja stoji pred slomom. Odlučan udarac zadaje joj »vinska klauzula«. Budući da Narodna stranka nije mogla očuvati Dalmaciju od najveće moguće katastrofe, tj. od uništenja njene osnovne privredne grane — vinogradarstva, svima je jasno da je njena politička taktika doživjela neuspjeh i da predstoji nov politički smjer, koji postepeno izrasta iz elemenata izvan Narodne stranke, ali i iz nje same. Nosilac tog novog političkog pravca bilo je pravaštvo.

Odlučan poticaj ne može dati uski klerikalizam Prodanov, koji bi, štaviše, htio osnovati Hrvatsku katoličku stranku. Građanskim elementima, odgojenim u liberalnom duhu Narodne stranke, taj smjer ne odgovara, a iza samog Prodana uopće ne stoje utjecajniji svećenički krugovi, od kojih se ne može očekivati opozicija protiv Beča. Već g. 1891, tj. neposredno prije sklapanja trgovačkog ugovora s Italijom, javlja se nova pravaška struja, čiji su nosioci mladi Dubrovčanin Frano Supilo i mladi splitski advokat Ante Trumbić. Nova struja nastaje na osnovu triju elemenata, od kojih, u skladu s razvojem na početku devedesetih godina, stvara novu pravašku varijantu. To su: Pavlinovićeva ideja, pravaška ideja u Hrvatskoj u vrijeme nestajanja Starčevićeve ideje i, najzad, snažna tradicija Narodne stranke, iako novi smjer nastaje u opoziciji prema njoj. Pavlinovićeva ideja pojavljuje se u novoj struji samo u jednom svom osnovnom elementu, naime, u stavljanju u prvi plan političkog života borbe za sjedinjenje Dalmacije i Hrvatske. Ostala obilježja njegova shvaćanja, prije svega klerikalizam i isključivo državnopravna politika, ne ulaze u nove pravaške koncepcije. Naročito se kod Supila jasno vidi da on stavlja prirodno, narodno pravo kao osnovu ujedinjenja hrvatskih zemalja u isti red s hrvatskim državnim pravom, anticipirajući na taj način shvaćanje mlade generacije koja će se suprotstaviti isključivo državnopravnoj politici. Pod utjecajem zagrebačkih pravaša Trumbić više ističe hrvatsko državno pravo. Mlade pravaše obilježava još jedna osobina, koja se kod banovinskih pravaša gubi u vezi sa slomom Starčevićeve ideje — naime, dosljedna antidualistička politika, koja se ujedno okreće i protiv Trojnog saveza. To je posljedica činjenice što se nova pravaška struja nužno pojavljuje kao reakcija na besplodnu dualističku politiku Narodne stranke. Razumljivo je, prema tome, da mladi pravaši ne mogu prihvatiti ni Folnegovićevu

struju, koja kreće prema dualizmu, ni Frankovo shvaćanje bezuvjetnog pokoravanja Beču. Folnegovićeva im je politika ipak bliža zbog njegovih nastojanja na početku devedesetih godina da se nađu oblici za suradnju s dalmatinskim pravašima. U osnovnim crtama utjecaj banovinskih pravaša sastoji se u tome što mlada pravaška struja prihvaća novu taktiku umjerene opozicije i približavanja Neodvisnoj narodnoj stranci, upravo zbog toga što i sama crpi iz tradicije Narodne stranke. Sam Supilo na nov način povezuje slavensku i jugoslavensku tradiciju Narodne stranke s pravaškim »čistim« hrvatskim pravcem. U vrijeme najvećeg sukoba hrvatske i srpske buržoazije na početku devedesetih godina rezultat je žestoka borba protiv Srpske stranke u Dalmaciji, ali ne i negacija srpskog nacionalnog imena. I u priznavanju srpske nacije i u prihvaćanju Strossmayerove tradicije, elemenata imanentnih Narodnoj stranci, Supilova se shvaćanja temeljito razlikuju od banovinskog pravaštva, koje se upravo pretvara u Frankovu stranku. Međutim, osnovni ton svakodnevnoj političkoj praksi pravaštva ipak daje Biankinijeva i Prodanova negacija postojanja srpske nacije.

G. 1890. na općinskim izborima u Dubrovniku pobjeđuje srpsko-autonomaška koalicija. U svojem nastojanju da ponovo osvoji općinu hrvatska buržoazija pokreće organ *Crvenu Hrvatsku*, čiji urednik postaje mladi Supilo. Zadatak je lista da razbije srpsko-autonomašku koaliciju, a snažno je izražena i tendencija za suradnjom pravaša i narodnjaka. Osnovnu atmosferu tadašnjih dubrovačkih prilika odražava polemika između *Crvene Hrvatske* i srpskog organa *Dubrovnik*, utemeljenog g. 1892. U samom početku Supilo kreće novim putovima, uvjeravajući Strossmayera da list neće pisati u duhu Starčevića, zagrebačke pravaške *Hrvatske* i Prodanove *Katoličke Dalmacije*, ali ističe da su mu temeljna načela pravaška. Po njegovu mišljenju ona se sastoje u zastupanju političke hrvatske misli, tj. ujedinjenja hrvatskih zemalja na temelju narodnog i državnog prava i u borbi protiv srpskog ekskluzivizma, ali ne i protiv srpskog nacionalnog imena. Zbog toga se, usprkos žestokoj polemici sa Srpskom strankom, u pozadini nazire mogućnost povoljnije atmosfere za suradnju s »braćom Srbima«, koja će, međutim, dozreti tek krajem devedesetih godina. Trumbić ulazi u politički život kao dopisnik zagrebačkog pravaškog organa. Ideje koje iznosi uglavnom se poklapaju s Folnegovićevim smjerom u času kada njegova izrazito dualistička politika još nije jasna.

Osnovni pečat novom političkom pravcu u prvoj polovini devedesetih godina ne daju mladi pravaši, nego *Hrvatski klub* Jurja Biankinija, koji napušta Narodnu stranku u proljeće g. 1892 (tri mjeseca poslije sklapanja trgovačkog ugovora s Italijom), da bi se tek g. 1894. deklarirao pravaškim. Biankini, Pavlinovićev učenik i štićenik, više nije podržavao svog učitelja pred njegovu smrt g. 1887, ali nije prihvaćao ni Bulatovu i Klaićevu politiku prijaznosti prema Srbima i priznavanja srpskog nacionalnog imena, kao ni njihova nastojanja da ugode dualističkim faktorima time što će sprečavati da se pitanje sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom postavi na dnevni red. Biankini je liberalni svećenik, a ne klerikalac kao Pavlinović, no kako je povukao za sobom velik dio mladih svećenika, njegova je

struja ipak imala notu koja je ponekad nije razlikovala od Prodanove grupe. Unatoč nekim razlikama, Biankinijeva politika u prvoj polovini devedesetih godina nesumnjivo znači provođenje upravo Pavlinovićevih ideja u praksi.

Razlog Biankinijeva istupa iz Hrvatske narodne stranke s petoricom poslanika valja tražiti u općoj atmosferi razočaranja s njenom politikom. Povod mu je izglasavanje zaključka Dalmatinskog sabora protiv pritajivanja hrvatskog i srpskog imena u čitankama, nasuprot Biankinijevoj tvrdnji da se hrvatsko ime pritajuje u korist srpskog. Biankinijev novi smjer dolazi do izražaja prije svega u njegovoj djelatnosti u austrijskom parlamentu (izabran je za poslanika na početku g. 1892). Ističući da Dalmacija pripada Hrvatskoj i da može biti samo privremeno zastupana u austrijskom parlamentu (što kasnije izjavljuju svi pravaški poslanici), on već samim tim postavlja na dnevni red pitanje od kojeg dualistički faktori najviše strepe. Osim toga, on je u opoziciji protiv austrijske vlade, nastoji zajedno s Istranima Vjekoslavom Spinčićem i Matkom Laginjom oko osnivanja opozicijskog hrvatsko-slovenskog kluba i bombardira vladu upitima i govorima u vezi s katastrofalnim ekonomskim položajem Dalmacije. Upravo u austrijskom parlamentu dolazi najbolje do izražaja osnovno obilježje Biankinijeve djelatnosti, naime povezivanje državnopravne politike, tj. težnje za sjedinjenjem Dalmacije s Hrvatskom, s konkretnim ekonomskim zahtjevima koji se većim dijelom odnose na ekonomske potrebe cijele Dalmacije, a ne samo u lokalnim okvirima, kako su to radili narodnjaci. U stvari, Biankinijeva politika nije nimalo protubečka, iako je tako izgledala austrijskoj vladi budući da je bila protudualistička. Kao i Narodna stranka, on zahtijeva od Beča da pripomogne ekonomskom razvoju Dalmacije, samo što je njegov ton znatno oštriji i borbeniji, tä dolazi iz opozicije. Ne začuđuje, dakle, da Beč u Biankinijevu radikalizmu na riječima vidi revolucionarno raspoloženje u odnosu prema dotadašnjoj politici popuštanja narodnjaka i da pokreće sve svoje snage protiv »fanatičkih popova« Hrvatskog kluba. Ne samo upravni organi nego i sav visoki kler uvučeni su u pokušaje da spriječe priključivanje svećenstva Biankinijevoj grupi, a da i ne govorimo o nizu neugodnosti što ga prate, prije svega, stalne zapljene *Narodnog lista*, koji uređuje.

I zagrebački obzoraši pozdravljaju Biankinijevu djelatnost u nadi da će izvući Narodnu hrvatsku stranku iz njene političke apatije i vjerujući da se on neće odijeliti od nje. Međutim, Narodna se stranka nije mogla promijeniti preko noći. Pa iako se sukob narodnjaka i Hrvatskog kluba ne može uopće mjeriti sa žestinom stranačkih sukoba u Hrvatskoj, razvoj Biankinijeve grupe nužno je vodio prema pravaštvu. Kratkotrajna suradnja obzoraša i pravaša u Banovini nije utjecala u smislu sprečavanja tog razvoja.

Postepeno Biankini izgrađuje stanovište posve drukčije od onog Narodne hrvatske stranke. Njegova politika nije dualistička, kao kod narodnjaka, nego trijalistička (zato i prihvaća pravaški program g. 1894). Monarhiju, dakle, treba reorganizirati stvaranjem treće državne jedinice, tj. jugoslavenskih zemalja, uključivši i Bosnu i Hercegovinu, okupljenih oko Hrvatske, što bi osposobilo Monarhiju za njenu »miroljubivu misiju« na Balkanu. Biankinijeva politika nužno je upe-

rena protiv Trojnog saveza, čija je posljedica bila i vinska klauzula. Biankini osuđuje program Narodne stranke iz g. 1889. koji priznaje postojanje srpske nacije u Hrvatskoj, stav, koji je, po njegovu mišljenju, tobože pripomogao tome da su »hrišćanski Hrvati« postali Srbi! U svakodnevnoj političkoj borbi Biankinijeva grupa se stalno angažira u pobijanju srpskog nacionalnog imena, ističući da u Hrvatskoj živi samo jedan narod. Kao i Pavlinović, srpsku političku naciju ona priznaje samo u Srbiji. Biankini protestira protiv miješanja Austro-Ugarske u unutrašnja pitanja Srbije, služeći se pri tom lozinkom i dalmatinskih Srba: Balkan balkanskim narodima! Političku sliku Dalmacije polovinom devedesetih godina naročito obilježava sukob srpske i hrvatske buržoazije što ga podržava katoličko svećenstvo s jedne, a pravoslavno svećenstvo s druge strane.

No iako razvoj Biankinijeve grupe teče prema pravaštvu, ona ipak ne prekida pupčanu nit koja je vezuje uz Narodnu hrvatsku stranku iz koje je nikla. To postaje razumljivo zbog toga što je stara politika Narodne hrvatske stranke ostala bez osnove premda neki elementi u njoj još uvijek vjeruju da će ih vlada zbog vinske katastrofe kompenzirati na drugi način. Međutim, Taaffeova doba, a s njime i razdoblje relativnog učvršćenja dualizma, prošlo je. Već prije svog pada potkraj g. 1893. Taaffe se približio njemačkim liberalima, tj. potpora dalmatinskih poslanika vladi nije više neophodna, a time otpada i potreba da se udovolji zahtjevima dalmatinskih prvaka s obzirom na važne lokalne i personalne potrebe. Zbog toga više nema smisla da dalmatinski poslanici ostanu i dalje u vladinom parlamentarnom klubu. Oni istupaju iz kluba potkraj g. 1893. zajedno s dijelom Slovenaca, no tek dvije godine kasnije osniva se jugoslavenski klub, u kojem se u opoziciji nalaze zajedno i narodnjaci i pravaši. Pitanje suradnje pravaša i narodnjaka dolazi na dnevni red tek u drugoj polovini devedesetih godina.

I Prodanovci i Trumbićev krug dočekuju Biankinija s rezervom jer ne znaju u prvo vrijeme kuda će krenuti. Mladi liberalni pravaši sumnjičavi su prema grupaciji koju, prije svega, pomažu svećenici, a Prodan se vjerojatno boji da će izgubiti svoje pristaše — svećenike pa napada Biankinija da je premalo odlučan u svojim nastupima. Međutim, g. 1894. pod utjecajem pokušaja iz Zagreba da se organizira pravaštvo, Biankini se deklarativno pridružuje Stranci prava. Uradio je to u času kada je s prihvaćanjem novog umjerenog programa definitivno nestalo s političke pozornice staro, veleizdajničko starčevićanstvo. Takav je postupak bio u skladu s njegovom dinastičkom i austrijskom opozicijom. I Supilo, koji je u *Crvenoj Hrvatskoj* stalno podržavao suradnju između pravaša i narodnjaka, izazivajući svojim umjerenim pisanjem odobravanje *Obzora*, tek se nakon raspada »sloge« pravaša i obzoraša definitivno opredjeljuje za tada još jedinstvenu Stranku prava. Nesporazumi između triju struja gurnuti su istodobno u pozadinu pa je ljeti g. 1894. stvorena mogućnost za osnivanje jedinstvene *dalmatinske Stranke prava*. Od samog početka u njoj se osjeća suprotnost između »mladih«, većinom mlađe inteligencije (advokati i liječnici), i »starih«, tj. svećenika, od kojih velik dio naginje klerikalizmu. Radi se o početku jednog procesa različitog od onog u Banovini. Tamo se »mlada« struja, tj. Napredna omladina, pojavljuje izvan

postojećih građanskih stranaka, dok se u Dalmaciji nalazi unutar Stranke prava pa će upravo iz nje izaći oni elementi koji će bitno djelovati na velike političke promjene na osvitu 20. stoljeća. Zasada Biankinijeva struja ima prevagu nad ostalima. U prvim izborima u kojima nastupa, ujedinjena Stranka prava doživljava poraz budući da još nema prave stranačke organizacije. No njen napredak u tom času najviše koči raskol Stranke prava u Hrvatskoj.

Raskol Stranke prava nalazi dalmatinske pravaše potpuno nepripravne i teško ih pogađa u njihovu poletu. Dalmatinski su pravaši znali za previranja u Stranci prava u vezi s Frankovom djelatnošću, koja im uglavnom nije bila po volji. Oni su, međutim, gledali na te probleme iz aspekta dalmatinskih prilika. Njihova je osnovna težnja učvršćenje i jačanje Stranke prava u Dalmaciji, koje velikim dijelom ovisi i o stanju pravaštva u Hrvatskoj, o mogućnosti suradnje s njome u pravcu stvaranja jedne opće hrvatske organizacije koja bi energičnije mogla nastupiti prema vladajućim faktorima Monarhije. Zbog toga oni su skloni da toleriraju Frankovu djelatnost samo da se ne bi u sukobu s njime ugrozilo jedinstvo Stranke prava. Prvi pravaš iz Dalmacije, koji je napao Franka, i to s pozicija klerikalizma, bio je njegov kasniji pristaša Prodan. Prvi dalmatinski pravaš koji ga je branio, upravo zbog toga da ne bi došlo do raskola, bio je njegov kasniji glavni suparnik Supilo. Dalmatinski pravaši ipak su uoči proslave predaje Starčevićeva doma u srpnju 1895. osudili novu liniju Stranke prava u Hrvatskoj, tj. i Frankovu i Folnegovićevu političku taktiku, a najugledniji pravaši, dalmatinski i istarski poslanici u austrijskom parlamentu, odigrali su važnu ulogu u pokušajima da Franku oduzmu isključivo vodstvo nad Strankom prava, očigledno ne sluteći da time pomažu raskol.

Poslije raskola dalmatinski se pravaši javno ne opredjeljuju ni za jednu frakciju iz straha da time ne izazovu raskol i u vlastitoj stranci. Štaviše, pravaški poslanici austrijskog parlamenta pokušavaju postići izmirenje zavađenih grupacija. Većina dalmatinskih pravaša, a posebno Supilo, osuđuje Franka i naginje domovinašima, odobravajući njihovo približavanje obzorašima. No službeno oni ostaju neutralni, uvjereni da bi svako opredjeljivanje štetilo napretku njihove stranke. Jedino Prodanova struja želi da se dalmatinska grupacija odluči za frankovce. Prema tome, razvoj Stranke prava u Dalmaciji teče u g. 1897—1902. svojim posebnim tokom, koji se znatno razlikuje od onoga u Hrvatskoj.

Političke prilike u Dalmaciji oko g. 1900.

Kao i u prvoj polovini devedesetih godina, u još većoj mjeri osnovni ton političkom razvoju daje Stranka prava, koja pomalo, ali sigurno napreduje, dok se Narodna hrvatska stranka postepeno povlači. Afirmaciju pravaša g. 1897—1902. ne treba nipošto pripisati njihovim posebnim kvalitetama ili dobroj organizaciji. Radi se, naprosto, o analognoj situaciji onoj u Banovini osamdesetih godina. Naime, upravo su pravaške lozinke i njihova politička taktika odraz raspoloženja među buržoazijom i svećenstvom. Povoljne uvjete razvoju pravaštva određuje

ekonomska stagnacija Dalmacije, koja uzrokuje opće ogorčenje protiv bečke politike, a to, drugim riječima, znači da više nema osnove za dotadašnju politiku Narodne hrvatske stranke. Zbog toga i mnogi narodnjaci nastupaju sa žestokom kritikom Beča. I politički razvoj u samoj Monarhiji pogoduje neprekidnom jačanju opozicije protiv Beča. Postepeni napredak krize dualizma, koji se krajem devedesetih godina naročito vidi u oštrom njemačko-češkom sukobu i u stalnom jačanju nezavišnjačke opozicije u Mađarskoj, nužno uzrokuje i u Dalmaciji uvjerenje da se opozicijom protiv tako oslabljenih dualističkih faktora mogu postići solidni politički rezultati. Izgubivši, dakle, tlo za političku taktiku koju su provodili od osamdesetih godina, veliki dio narodnjaka postaje sklon da prepusti glavnu ulogu na političkoj pozornici Dalmacije — pravašima. Suradnja vladajuće stranke s opozicijom, koja nije moguća u Hrvatskoj, ima u Dalmaciji i određenu podlogu u znatno široj lokalnoj samoupravi nego što je to slučaj u Banovini. Unatoč čestim intervencijama austrijske vlade i namjesništva, Narodna hrvatska stranka je, na temelju ustava koji vrijedi za sve austrijske pokrajine, relativno neovisna od državne uprave u samoupravi općina. Osim toga, i Zemaljski odbor, izvršni organ Dalmatinskog sabora, koji uglavnom drže u svojim rukama narodnjaci, garantira ostvarenje lokalne samouprave. Od g. 1897. izbori za austrijski parlament vrše se na temelju općeg prava glasa, doduše ne jednakog za sve jer se temelji na izbornim kurijama, koje sitnoj buržoaziji i širim slojevima onemogućavaju utjecaj na izbore (v. str. 149). No ipak taj izborni sistem jača opoziciju u građanstvu i svećenstvu. Prema tome, Narodna hrvatska stranka može u lokalnim razmjerima djelovati uglavnom neovisno od namjesništva, pa je razumljivo da se ona, u času kada više ne vjeruje u intervenciju austrijske vlade u korist ekonomskog dizanja Dalmacije, može povezati s opozicijom. Uostalom, pravaši, koji po svom stilu rada zastupaju sitnu buržoaziju, još se potpuno kreću u sferi državnopravne politike, tj. nemaju demokratskog ni socijalnog programa koji bi mogao smetati narodnjacima kao predstavnicima buržoazije i svećenstva. Pravaši se uopće ne bave socijalnim pitanjem, ne okupljaju seljake, štaviše, i ekonomska problematika, koja je stalno na dnevnom redu, služi im gotovo isključivo kao politički argument protiv austrijske vlade bez konkretnog programa i rada na ekonomskom polju. Upravo na tom području »mladi« unutar dalmatinskog pravaštva znatno zaostaju iza Napredne omladine u Banovini.

U daljem razvoju pravaši sve manje kritiziraju narodnjake. G. 1897. i 1901. dolazi do izbornog sporazuma obiju stranaka. G. 1901. i u Dalmatinskom saboru i u političkom životu uopće inicijativa je već u rukama pravaša. Razumije se da i u jednoj i u drugoj stranci postoje protivnici suradnje. Zbog toga se g. 1898. Prodanova grupa odvaja od Stranke prava i osniva *»Čistu« stranku prava*, pandan Frankovoj stranci u Hrvatskoj, te osuđuje suradnju pravaša s narodnjacima, kao što se protivi i povezivanju domovinaša i Neodvisne narodne stranke. Treba istaknuti da sukob Prodanove »čiste« stranke i Stranke prava u Dalmaciji nema ono značenje i ulogu što je ima borba između Frankove stranke i domovinaša. Naprotiv, s Prodanom su otpali nosioci unutarnjih trzavica u stranci, pa je ona uoči g. 1900. postala jedinstvenija i jača. Dotada se, naime, naročito pri izborima stalno vodila borba između

klerikalno orijentiranih svećenika i »mladih«, koji su se opirali prevelikom utjecaju svećenstva u različitim političkim forumima. Dakako, maksimalni je politički program pravaša i prodanovaca isti — naime trijalistički, što je slučaj i kod svih hrvatskih opozicijskih grupa u Hrvatskoj.

Poslije smrti M. Klaića (1896) i G. Bulata (1900) predsjednik Narodne hrvatske stranke postaje dubrovački načelnik Pero Čingrija, čovjek sklon pravaškoj političkoj taktici. Pod njegovim vodstvom narodnjaci dobrovoljno ustupaju svoje političke pozicije pravašima, zadržavajući pri tom glavne položaje u svim važnim samoupravnim organima. Glavne ličnosti među pravašima u to vrijeme jesu Biankini i Trumbić, blizak »mladima«. Uoči g. 1900. među »mladima« se ističe dr Josip Smodlaka, Masarykov učenik. No dok je Biankini gotovo potpuno absorbiran djelatnošću u austrijskom parlamentu, Trumbić malo po malo preuzima u svoje ruke glavne niti političke djelatnosti Stranke prava, pretvarajući je zajedno sa svojim suradnicima u glavnog pokretača značajnih promjena u Dalmaciji i Hrvatskoj u prvim godinama 20. stoljeća.

Za političku situaciju oko g. 1900. opet je posebno aktuelno pitanje slavenske službe božje. Glagoljica se bečkoj vladi činila opasnom još osamdesetih godina a pogotovu sada, kada ima pred sobom razmjerno jaku opoziciju, koja obuhvaća i svećenstvo. Stoga je vršila pritisak da se ukine glagoljica, a Vatikan je svojom kolebljivom politikom, kojom je čas dopuštao, čas ograničavao ili zabranjivao glagoljicu, samo pridonosio općem nezadovoljstvu.

Početak novog stoljeća obilježavaju i prvi slabi znakovi da sukob srpske i hrvatske buržoazije pomalo jenjava. Narodna hrvatska stranka stalno je pokazivala svoju sklonost prema suradnji sa Srpskom strankom, a da nije nailazila na pozitivan odziv. Intranzigentno držanje pravaša velikim je dijelom odbijalo elemente sklone napuštanju međusobne borbe sa srpske strane, ali je uoči g. 1900. bilo prilično mnogo znakova da su pravaši stupili na put napuštanja negacije srpskog nacionalnog imena. U tom je pogledu na njih nesumnjivo utjecalo približavanje Narodnoj hrvatskoj stranci i opća težnja za jačanjem opozicijskih snaga. G. 1897. došlo je do izbornog sporazuma Srpske i Narodne hrvatske stranke, čime je spriječen izbor talijanskog poslanika u austrijski parlament (otada će ondje biti još samo hrvatski i srpski poslanici). Taj sporazum ipak ne pridonosi znatnije međusobnom zbliženju. Sprečava ga niz događaja, između ostaloga i intervencija namjesništva pri izboru za općinsku samoupravu u Dubrovniku g. 1899, koja je omogućila hrvatskoj buržoaziji da osvoji općinu. No prije svega približavanju je smetala srpsko-talijanska suradnja protiv politike sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom. Pa ipak putovi prema suradnji lakši su nego u Banovini, gdje je najveći dio srpske buržoazije vezan uz dualistički režim. Srpsko-talijanska suradnja na izborima i u drugim političkim akcijama nije stalna. Ona se odvija samo u pojedinim krajevima i u određenoj političkoj situaciji prestaje biti smetnja hrvatsko-srpskoj suradnji. Uostalom, sve tri grupacije, i pored svojih međusobnih suprotnosti, redovito imaju iste interese kad se radi o ekonomskom pitanju i pokušajima germanizacije, dok srpska i hrvatska strana nužno surađuju i u borbi za uvođenje hrvatsko-srpskog jezika kao službenog.

G. 1897. umire S. Bjelanović, autoritativni prvak Srpske stranke. Tada u toj stranci izbija na javu razdor između »mladih« i »starih«, kakav obilježava i pravaše. U južnoj Dalmaciji, prije svega u Dubrovniku, gdje žive Srbi — katolici, nije moguća dominantna uloga pravoslavnog klera. Osim toga, Srpska stranka u južnoj Dalmaciji održava veze sa Crnom Gorom, a one nipošto nisu po volji Beču, pa se zbog toga nalazi u opoziciji prema austrijskoj vladi. Liberalnoj srpskoj opoziciji suprotstavlja se grupacija pod vodstvom visokog pravoslavnog svećenstva, koje želi suradnju s austrijskom vladom i opire se približavanju Hrvatima jer bi željelo da u Dalmaciji postigne sličnu političku situaciju kao i u Hrvatskoj, tj. oslon dualističkog režima na srpsku stranu. Međusobni sukobi u Srpskoj stranci ipak slabe njenu borbu protiv hrvatskih stranaka. Tek g. 1901. dolazi u Srpskoj stranci do sporazuma koji otklanja sukob, a tada se pomalo već stvaraju uvjeti pogodni za suradnju s Hrvatima.

Istra osamdesetih i devedesetih godina

Privredne i društvene promjene u Istri osamdesetih i devedesetih godina

U istarskoj privredi događaju se posljednjih decenija 19. stoljeća promjene koje ostavljaju dublji trag u društvenim i nacionalnim odnosima i na političkom razvoju Istre. Tri grada na krajnjim tačkama istarskog poluotoka — Trst, Pula i Rijeka — bilježe velik uspon, uvlače Istru u vrtlog kapitalističkih odnosa i pridonose prodiranju kapitalizma na selo.

Austrijska vlada posvećivala je veliku brigu Trstu kao glavnoj trgovačkoj izvoznoj i uvoznoj luci Austrije. Promet tršćanske luke nakon otvaranja Sueskog kanala (1869) stalno raste. Ondje se grade lučka postrojenja, podižu magazini, razvijaju lokalne industrije i obrti, a tršćanska se trgovina širi zahvaljujući privilegijima što ih uživa Trst kao slobodna luka. Svojim dinamičnim gospodarskim razvojem grad privlači kapital i radnu snagu i iz Istre, broj se njegova stanovništva, i talijanskog i slavenskog, stalno povećava tako da postaje važan kulturni i politički centar Talijana i Slovenaca, pa i Hrvata iz Istre, a ujedno i najveći centar radničkog pokreta.

Za Istru ima posebnu važnost Pula, glavna ratna luka Austrije. Zahvaljujući njoj, preko Istre je izgrađena i g. 1876. puštena u saobraćaj željeznička pruga, koja povezuje Istru s ostalim dijelovima Austrije. U Puli je izgrađen velik vojni arsenal, koji upošljava nekoliko tisuća radnika. Vojno i civilno stanovništvo grada stalno raste. Od približno 17 000 stanovnika (od toga 4 000 vojnih osoba), koliko je imao g. 1867, grad ima g. 1880. 25 000, 1890. 32 000, a g. 1900. već 36 000 stanovnika (od toga nešto manje od 8 000 vojnih osoba). U gradu se razvijaju trgovina za sve brojnije stanovništvo, a posebno za potrebe vojske, obrt i manje industrije tako da grad apsorbira suvišak radne snage iz obližnjih sela. On postaje sve važniji kulturni i politički centar, u njemu se pored talijanske razvija i hrvatska buržoazija trgovaca, činovnika i slobodnih profesija, pored talijanskog u njemu raste sve više i broj hrvatskog radništva.

Rijeka bilježi nagao gospodarski uspon nakon nagodbe od g. 1867, kada ugarska vlada investira u njoj znatne kapitale da bi od nje razvila veliku trgovačku luku za cijelo ugarsko područje. Promet riječke luke neprestano se povećava, u Rijeci se razvijaju industrija i obrt, tako da i ona privlači sve veći broj radništva iz okolnih krajeva. Iako u tom

gradu nakon njegova priključenja Ugarskoj slabi položaj hrvatske buržoazije i jača talijanska buržoazija, grad ostaje važan hrvatski kulturni i politički centar te se njegov utjecaj osjeća i u Istri.

Ta tri grada, svaki u svom dijelu Istre, djeluju na razvoj kapitalizma u manjim istarskim gradićima i pomažu prodiranje kapitalizma na selo. Istra osamdesetih godina bila je još uvijek izrazito poljoprivredna zemlja, u kojoj je gotovo tri četvrtine njenog produktivnog stanovništva vezano uz poljoprivredu. Međutim, poljoprivreda je bila na vrlo niskom stupnju i tržnih viškova bilo je malo, osim u plodnijoj zapadnoj Istri, gdje je bilo razvijeno vinogradarstvo. Ono se brzo oporavilo od bolesti koja ga je g. 1870. pogodila i vinogradi su se obnavljali i zapremali sve veće površine na štetu maslinarstva, tako da je postalo jedno od najunosnijih grana istarskog gospodarstva. Godine 1882. vinogradi su zapremali 16 432 ha zemljišta i proizveli 183 280 hl vina.

Međutim g. 1884. istarske je vinograde napala peronospora, a g. 1887. filoksera. Posljedice nisu bile teške jer su od iste bolesti stradali i vinogradi u Austriji i Mađarskoj i cijene vinu držale su se na takvoj visini da su istarski vinogradari imali interesa ne samo da vinograde obnavljaju nego i da ih šire, tako da je proizvodnja vina rasla iako je bilo teškoća zbog vinske klauzule.

Obnova vinograda izvršena je većinom domaćim kapitalima akumuliranim u veleposjedu i trgovini, ali i onima koji su ostali slobodni nakon krize istarskog brodarstva. Ta je kriza vezana uz propadanje jedrenjaka. Ona je najteže pogodila Lošinj, gdje je bio centar istarske brodogradnje. Propadanje lošinjskih jedrenjaka počinje sedamdesetih godina. Lošinj je imao tada šest brodogradilišta sa 2 000 radnika, 84 000 tona brodovlja na kojima je plovilo 1 400 mornara i kapetana. Lošinjska mornarica je g. 1880. pala na 71 500 tona, g. 1890. na 26 000 tona, dok se konačno nije svela na 4 500 tona. Lošinjski brodovlasnici pokušavaju graditi male parobrode, ali bez većeg uspjeha jer Lošinj nije imao za to potrebnih uvjeta i najveći tamošnji brodovlasnici nakon g. 1887. prenose svoj kapital u Trst, osnivaju ondje vlastita društva i povlače za sobom velik broj kapetana i mornara.

Dok su lošinjski brodovlasnici našli plasman za svoj kapital u Trstu, istarski kapitalisti iz gradova zapadne obale Istre koji su bili vezani s brodarstvom, čim se javila kriza jedrenjaka, povukli su svoj kapital iz brodarstva i uposlili ga u manje lokalne industrije i u trgovinu vinom, koju su nastojali monopolizirati, kao i u sitnije kreditne poslove i špekulacije. Talijanski kapital prodire sve više u sela, gdje se osnivaju trgovine i poljoprivredna imanja zavisna od njega; on daje seljacima kredite u robi ili novcu uz zelenaške kamate te povećava ovisnost sela od grada i njihove međusobne suprotnosti. Te su suprotnosti bile to veće što su kapitali bili većinom u rukama talijanske buržoazije i veleposjeda, a seljaci su bili u golemoj većini, oko tri četvrtine, Hrvati i Slovenci, koji su u to vrijeme vodili sve odlučniju borbu za nacionalnu ravnopravnost s Talijanima. Hrvatsko-slovenska narodna stranka zastupa u toj borbi interese seljaka, bori se za ukidanje rasteretnih dažbina što su opterećivale seljačka imanja, radi na osnivanju zadruga, gospodarskih društava i štedionica koje pomažu seljaku da se oslobodi dugova i osamostali. Talijanska pak liberalna stranka, koja je zastupala interese

talijanske buržoazije, odlučno se protivi brisanju rasteretnih dažbina i nastoji otežati osnivanje zadruga i štedionica. Važnost te borbe može se shvatiti ako se zna da su seljačka imanja u Istri g. 1880. bila prosječno opterećena dugovima u visini od 48% njihove vrijednosti. Ako bismo u analizi tog podatka išli dalje, vidjeli bismo da je to opterećenje kod imanja siromašnih seljaka, u golemoj većini Hrvata i Slovenaca, bilo još i mnogo veće.

Prodiranje kapitalizma u istarsko selo zaoštravalo je nacionalne odnose u Istri. U prvo vrijeme narodni pokret kod Hrvata nose uglavnom svećenici i uzak sloj hrvatske buržoazije što se razvila u istočnoj Istri. Međutim, s razvojem kapitalizma u Istri jača uz talijansku i hrvatska buržoazija, kao i proletarijat, te stalno raste broj hrvatskih trgovaca, činovnika, učitelja, advokata, obrtnika i radnika. U hrvatskim selima izdvajaju se postepeno srednji i imućniji seljaci, neki od njih postaju i trgovci te ulaze u konkurenciju s talijanskim trgovcima. Tako se nacionalna borba u Istri zaoštrava ne samo zbog suprotnosti između grada i sela nego i zbog borbe talijanske buržoazije protiv hrvatske i slovenske buržoazije, koje ugrožavaju njenu gospodarsku i političku premoć.

Jačanje narodnog pokreta u Istri osamdesetih i na početku devedesetih godina

Generacija koja je početkom šezdesetih godina počela raditi na nacionalnom osvješćivanju istarskih Hrvata početkom osamdesetih godina postepeno prorjeđuje svoje redove i nestaje s političkog života Istre. Dobrila umire g. 1882, Bastijan g. 1885. i od starih još je duže vrijeme aktivan jedino Vitezić. Mlada generacija preuzima brzo vodeću ulogu u narodnom pokretu. Matko Mandić postaje g. 1883. odgovorni urednik *Naše sloge*, Matko Laginja ulazi g. 1883. kao zastupnik u Zemaljski sabor, a u to vrijeme politički nastupa i Vjekoslav Spinčić.

Mladi su liberalnijih nazora iako i među njima prevladavaju svećenici; oni ne vjeruju u mogućnost i korisnost suradnje s talijanskim konzervativnim krugovima koja je već i prethodnu generaciju razočarala u onim rijetkim trenucima kad je bila uspostavljena. Školovani većinom u hrvatskim školama u Rijeci i Senju i odgojeni u duhu pravaštva, protivnici su dualizma i zaneseni idejom priključenja Istre Hrvatskoj.

Međutim, u svojoj politici istarski pravaši nisu mogli dosljedno slijediti ideje svog idola Ante Starčevića. Iako antiaustrijski i antinjemački orijentirani, bili su svjesni da je Austrija brana protiv talijanskih težnji za Istrom i da se istarski Hrvati bez vladine pomoći mogu teško nacionalno razvijati i postići ravnopravnost s Talijanima. Nadalje, upućeni zbog istih prilika na suradnju sa Slovencima i u Istri, i Trstu, i u austrijskom parlamentu u Beču, oni nisu mogli poricati Slovencima posebnu narodnost kao što su to činili pravaši u Hrvatskoj i smatrali ih »planinskim Hrvatima«. Potreba suradnje sa slovenskim strankama tražila je od njih da napuste okvir pravaškog shvaćanja hrvatskog državnog prava i da prirodnom pravu, odnosno načelu narodnosti, koje je jedino moglo poslužiti kao osnova zahtjeva za ujedinjenjem slovenskog naroda, dadu znatno veće značenje nego ostali pravaši. To je bilo utoliko potrebnije što se ni priključenje cijele Istre Hrvatskoj nije moglo tražiti isključivo na osnovu hrvatskoga državnog prava.

Mladi unose u narodne redove više borbenosti. Napušta se popustljivost u pitanju jezika i postavlja se odlučan zahtjev da se hrvatskom i slovenskom jeziku u Zemaljskom saboru i u cijelom javnom životu pokrajine prizna potpuna ravnopravnost s talijanskim jezikom. Kada nakon novih zemaljskih izbora g. 1883. ulaze u Sabor predstavnici mlade generacije, odmah se osjeća nov duh. Mladi Laginja drži svoj nastupni govor na hrvatskom jeziku — prvi put u povijesti Sabora — ali uspijeva izreći tek nekoliko riječi jer ga odmah prekida oštra reakcija talijanskih zastupnika i publike s galerija. Hrvatske zastupnike je poslije toga napala i svjetina na porečkim ulicama. Stoga su napustili Poreč, odlučni da se ne vrate onamo dok im se ne omogući osobna sigurnost i da mogu nesmetano sudjelovati u radu Sabora.

U isto vrijeme događaju se promjene i u politici talijanske buržoazije. Sve nade koje su talijanski liberali gajili u vrijeme istočne krize izjalovile su se g. 1878. Berlinski kongres nije uzeo u obzir ni mogućnost diskusije o nekim »kompenzacijama« Italiji za austrijsku okupaciju Bosne i Hercegovine. Izolirana i ogorčena francuskom okupacijom Tunisa, Italija se okrenula Njemačkoj i Austro-Ugarskoj te s njima g. 1882. zaključila ugovor o savezu (Trojni savez). Talijanska liberalna stranka, koja je postala dominantna u talijanskim redovima u Istri, morala je sada promijeniti taktiku da bi mogla održati svoj položaj. U svom radu mogla je računati na talijansku vladu, koja je, doduše, počela suzbijati iredentizam, ali je uvijek budno pratila što se događa u »neoslobođenim zemljama« i pomagala rad na širenju talijanstva u Istri. Talijanska liberalna buržoazija osniva g. 1884. svoju političku organizaciju *Società politica istriana* s programom širenja »talijanske narodnosti, civilizacije i kulture« i na tom programu okuplja oko sebe i talijanske konzervativce. Sjedište tog društva ustanovljuje u Pazinu, da bi u srcu Istre stvorila centar talijanstva koji će suzbijati širenje hrvatskog narodnog pokreta. Za talijanizaciju radi i društvo *Pro patria*. Ono od g. 1886. pomaže osnivanje talijanskih škola u Istri.

Taaffeova vlada zauzima u nacionalnoj borbi više ili manje neutralan stav. U načelu priznaje ravnopravnost Hrvata i Slovenaca s Talijanima i u tom duhu donosi g. 1883. zakon o ravnopravnosti pokrajinskih jezika na sudovima u Istri, ali u praksi tolerira premoć talijanske liberalne stranke i njenu talijanizatorsku politiku. Ona ne želi dati povoda talijanskoj vladi da se žali na njene postupke prema Talijanima. Zbog toga hrvatski i slovenski zastupnici u Carevinskom vijeću često podnose žalbe i protestiraju što se u Istri postupa u suprotnosti s osnovnim državnim zakonom o nacionalnoj ravnopravnosti. Osobito oštro nastupa protiv vladina popuštanja Italiji Dinko Vitezić u svom govoru u austrijskom parlamentu u ožujku 1884. tako da ga vlada nakon protesta talijanske vlade penzionira.

Narodna stranka nailazi u svom radu na sve oštriju reakciju Talijanske liberalne stranke. Prilikom izbora za Carevinsko vijeće u maju g. 1885. talijanska liberalna stranka vrši veći pritisak na hrvatske birače nego za posljednjih izbora. To ne dolazi do izražaja u istočnoj Istri, gdje Narodna stranka potpuno dominira. Ondje je gotovo jednoglasno

izabran njen kandidat Vitezić, koji je nakon penzioniranja bio na vrhuncu popularnosti. Ali u zapadnoj Istri talijanski liberalci upotrebljavaju i nezakonita sredstva da bi prisilili hrvatske izbornike da glasaju za talijanske kandidate ili da bi ih spriječili u glasovanju (Kanfanar, Vodnjan, Poreč). Vlasti su ovdje išle na ruku talijanskoj stranci, a to se vidjelo po držanju kotarskih kapetana u Poreču i Puli, po hapšenju mnogih izbornika i oštroj intervenciji žandarmerije protiv seljaka koji su nagrnuli u Poreč na dan izbora. Tako je u seoskim općinama zapadne Istre propao hrvatski kandidat Spinčić. Hrvatsko-slovenska stranka je i nakon tih izbora uspjela da pošalje u Carevinsko vijeće samo jednog svog zastupnika.

Hrvatski narodni pokret u Istri bio je u to vrijeme jači nego što su to pokazivali rezultati izbora. Broj hrvatskih čitaonica je rastao. One se osnivaju ne samo u gradićima i manjim mjestima nego i u selima, a Kastav podiže g. 1886. i prvi *Narodni dom* u Istri. Sve se veća pažnja posvećuje i gospodarskom uzdizanju sela. Sredinom osamdesetih godina osnivaju se prve gospodarske zadruge i štedionice i one pomažu istarskom seljaku da se oslobodi ovisnosti o talijanskom gradu. Rad na tom polju još je u počecima, ali će se, naročito zalaganjem Laginje, s vremenom proširiti po cijeloj Istri i postati važno uporište u borbi za ravnopravnost.

Povedena je borba i za općine. Prilikom izbora g. 1886. Narodna stranka pobjeđuje u pazinskoj općini i za načelnika je po prvi put izabran hrvatski seljak. Iduće godine (1887), nakon dramatičnih izbora, koji su trajali tjedan dana, pada u hrvatske ruke i buzetska općina te i ondje dolazi na položaj načelnika hrvatski seljak. Te dvije pobjede pokazuju da se narodni pokret uspio konačno učvrstiti i u srednjoj Istri. Naročito je važno bilo osvajanje pazinske općine jer je time otvorena mogućnost da istarski Hrvati izgrade ondje svoj kulturni i politički centar koji im je toliko nedostajao. Tih godina Narodna stranka dobiva u svoje ruke gotovo sve općine i na kvarnerskim otocima i u Liburniji, a nakon pada Pazina i Buzeta postepeno prelaze u njene ruke gotovo sve općine jugoistočne i srednje Istre.

Hrvatski i slovenski zastupnici u istarskom saboru osnivaju g. 1884. svoj *Hrvatsko-slovenski klub* s programom čuvanja i buđenja narodne svijesti, borbe za ravnopravnost s Talijanima u pogledu jezika i sudjelovanja u državnoj i pokrajinskoj upravi, stvaranja boljih gospodarskih uvjeta za hrvatska i slovenska sela, brige za podizanje škola i proširenje izbornog prava za općinska predstavništva i Zemaljski sabor. U skladu s tim programom oni neprestano pokreću pitanje ravnopravnosti jezika u Saboru i donose odluku da će u Saboru govoriti samo hrvatski ili slovenski. Talijanska saborska većina, međutim, odbija sve zahtjeve u tom pravcu pa se hrvatski i slovenski govori nikada ne unose u saborske zapisnike.

Vladin komesar u Saboru zauzima stav kojim načelno priznaje ravnopravnost jezika, ali u praksi podržava postojeće stanje. U decembru 1887. on odgovara talijanski na jednu hrvatsku interpelaciju no izjavljuje da vlada ne misli time poricati pravo zastupnicima da joj se obraćaju na »slavenskom jeziku«; on čak uvjerava da vlada to pravo priznaje u punoj mjeri, ali da smatra da je u interesu boljeg poslovanja

ako se upotrebljava jezik koji je oduvijek bio poslovni jezik Sabora i jedini koji poznaju svi saborski zastupnici.

Na izborima za Istarski sabor g. 1889. Narodna stranka postizava prve značajnije uspjehe i dobiva osam mandata seoskih općina, a u kuriji gradova mandat kotara Volosko, što znatno jača njen položaj u Saboru. Prilikom otvaranja Sabora vladin komesar, po prvi put u povijesti Sabora, drži svoj govor ne samo na talijanskom nego i hrvatskom jeziku. Saborska većina vodi brigu o vladinu držanju i jačanju hrvatsko-slovenske stranke te bira za potpredsjednika Sabora hrvatskog zastupnika Antu Dukića, u nov Zemaljski odbor (autonomni izvršni organ sabora) ulazi kao prisjednik Spinčić, a njegov zamjenik je Laginja.

Popis stanovništva izvršen g. 1890. pokazuje da je proces talijanizacije u većem dijelu Istre zadržan. Broj Hrvata i Slovenaca je za posljednjih deset godina porastao razmjerno više nego broj Talijana, i to Hrvata za 18 981, Slovenaca za 44 418, a Talijana u svemu za 3 737.

Jačanje hrvatskog narodnog pokreta u Istri nailazi na sve ogorčeniju reakciju talijanske buržoazije. Ona počinje u njemu gledati opasnost za svoje privilegirane opozicije i stoga zaoštrava nacionalnu borbu. Narodni pokret pak u borbi za ravnopravnost pokreće široke mase hrvatskog i slovenskog seljaštva tako da nacionalna borba u Istri u sve većoj mjeri odražava suprotnosti između grada i sela te ponekad poprima oštrinu svojstvenu borbama između protivničkih klasa.

Prilikom izbora za austrijski parlament u ožujku 1891. široki slojevi su bili angažirani više nego ikad prije, naročito u zapadnoj i južnoj Istri, gdje su te suprotnosti dolazile jače do izražaja i gdje je pritisak na hrvatske birače bio uvijek velik. U istočnoj Istri Narodna je stranka sa svojim kandidatom Spinčićem, kao i za prijašnjih izbora, pobijedila gotovo jednoglasno. U zapadnoj i južnoj Istri kandidirao je Laginja. Ondje je situacija bila krajnje napeta i predizborna kampanja oštra. U selima se ponegdje sijeku vinogradi i pale sjenici talijanskih veleposjednika, u nekim su mjestima hrvatski birači napadnuti prilikom dolaska na biralište. Izbori su se provodili u znaku bezakonja. Izborne komisije, podržavane od vlasti, poništile su pravo glasa tolikom broju hrvatskih izbornika koliko je bilo potrebno da bude izabran talijanski kandidat. Tako je kandidat Narodne stranke ostao u manjini i ona je i na tim izborima dobila samo jedan mandat prema tri talijanska mandata.

Međutim, izborne nepravilnosti bile su tako očigledne da je u austrijskom parlamentu odmah pokrenut postupak da se poništi izbor talijanskog kandidata u kuriji seoskih općina. Nakon poništenja njegova mandata održani su u listopadu 1891. naknadni izbori za kuriju seoskih općina zapadne i južne Istre i na njima je bez teškoća izabran Laginja. Hrvatsko-slovensku narodnu stranku predstavljala su tada u Carevinskom vijeću dva zastupnika, kao i Talijansku nacionalnu liberalnu stranku.

Sada je Narodna stranka imala veće mogućnosti da igra neku političku ulogu u austrijskom parlamentu i da utječe na vladinu politiku u Istri. Ona je već duže vrijeme bila nezadovoljna tom politikom, kao što su njome bile sve manje zadovoljne i slovenske stranke. Kad je u listopadu 1890. održan u Ljubljani sastanak slovenskih zastupnika iz

svih slovenskih krajeva i hrvatskih zastupnika iz Istre došlo je do oštre kritike na račun vladinih organa u Istri. Spinčić je tvrdio da se s Hrvatima i Slovencima u Istri postupa kao u osvojenoj zemlji i da se talijanizacija toliko širi da prijeti opasnost da Istra postane talijanska. On je vidio spas jedino u ujedinjenju hrvatskih i slovenskih zemalja u okviru kraljevine Hrvatske pa se izjasnio za pravaški program. Na tom su sastanku izglasane rezolucije u kojima se od vlade zahtijeva postavljanje činovnika koji govore slovenski ili hrvatski, da se podižu slovenske i hrvatske škole, da se osnuju slovenske gimnazije u Celju, Gorici i Trstu i hrvatska gimnazija u Pazinu, a u Ljubljani da se osnuje pravni fakultet sa slovenskim i hrvatskim nastavnim jezikom.

Nakon izbora g. 1891. na glavnoj skupštini političkog društva *Edinost* u Trstu odlučeno je da se poradi na osnivanju posebnog hrvatsko-slovenskog kluba koji bi u Carevinskom vijeću surađivao s onim klubom koji bi podupirao bar provođenje odluka posljednjeg ljubljanskog sastanka i zajedno s ostalim slavenskim zastupnicima radio na tome da se provede »narodna autonomija« i potpuna jezična ravnopravnost u školi i u cijelom javnom životu. Poslije toga su se hrvatski zastupnici iz Istre zalagali za osnivanje takvog kluba, ali većina slovenskih i dalmatinskih zastupnika odlučila je da uđe u vladin Hohenwartov konzervativni klub u uvjerenju da će se preko njega lakše postići ostvarenje nacionalne ravnopravnosti. Međutim, uskoro se pokazalo da je taj klub nemoćan da podrži zahtjeve hrvatskih i slovenskih zastupnika jer je Taaffeova vlada, otkako je dobila podršku njemačkih liberalaca, manje zavisila o držanju konzervativnog kluba, a zatim je i sam klub počeo olako prelaziti preko pitanja nacionalne ravnopravnosti.

Spinčić je osuđivao oportunizam i nedosljednost slovenskih i hrvatskih članova tog kluba i predao je ostavku na članstvu. On se u Carevinskom vijeću zalagao za odlučniju borbu za ravnopravnost i autonomiju, a kad je u rujnu g. 1891. prilikom Gospodarske izložbe zajedno s drugim hrvatskim zastupnicima iz Istre posjetio Zagreb, javno je izrazio želju istarskih Hrvata da se Istra priključi Hrvatskoj, izjavivši da je Zagreb prijestolnica svih Hrvata te da je i Istra spadala kraljevstvu hrvatskom. Zbog toga je bio penzioniran.

Spinčić i Laginja napadali su vladinu politiku i kad se u siječnju 1892. u Carevinskom vijeću povela debata o trgovinskim pregovorima s Italijom te u vezi s time i o tzv. »vinskoj klauzuli«, oni su zajedno s dalmatinskim zastupnicima ustali protiv prihvaćanja te klauzule kao štetne za istarsko i dalmatinsko vinogradarstvo, a Laginja je u svom govoru, isto kao i Spinčić u Zagrebu, istakao pravo svih Hrvata na ujedinjenje.

Laginja i Spinčić nisu uspjeli u svojim nastojanjima da odvuku slovenske i dalmatinske zastupnike iz konzervativnog kluba pa su u studenom g. 1892. osnovali *Klub neodvisnih hrvatskih i slovenskih zastupnika*, koji je okupio oko sebe samo pet članova, a među njima nijednog Slovenca, pa čak ni prvaka tršćanskih Slovenaca Nabergoja. Sa slovenske strane prigovaralo se da hrvatski pravaši žele nametnuti Slovencima svoje hrvatske koncepcije, a Nabergoj je u programu ujedinjenja Slovenije s Hrvatskom gledao presizanje Hrvata na slovenske zemlje do Soče. Program kluba je povijesno pravo hrvatskog kraljevstva dopunjavao prirodnim pravom i narodnom voljom i

pokazivao realistički duh jer je, iako je kao krajnji cilj postavljao ujedinjenje svih hrvatskih i slovenskih zemalja u hrvatskom kraljevstvu u okviru Habsburške monarhije, smatrao da bi korak k tom cilju moglo biti i ujedinjenje slovenskih pokrajina (s Istrom) u jednu političko-upravnu jedinicu Sloveniju. Političko društvo *Edinost* je na svojoj glavnoj skupštini g. 1893. odobrilo rad Spinčića i Laginje u austrijskom parlamentu i osudilo Nabergojev negativni stav tako da se u Slovenskom primorju i Istri politička suradnja Hrvata i Slovenaca nastavljala bez poteškoća.

Načelan i odlučan stav hrvatskih zastupnika iz Istre ubrzao je kristalizaciju stavova među jugoslavenskim zastupnicima u Carevinskom vijeću, a kada nakon pada Taaffeove vlade g. 1893. nova koaliciona vlada nije unijela u svoj program ravnopravnost narodâ, jedan dio hrvatskih i slovenskih zastupnika istupio je iz konzervativnog kluba i osnovao *Klub hrvatskih i slovenskih zastupnika*, koji se pridružuje opoziciji.

U to se vrijeme u Sloveniji pogoršavaju odnosi između klerikalaca i liberalaca. Narodna napredna stranka (liberalna) pokušava da okupi oko šireg slovenskog nacionalnog programa slovenski narod te saziva u studenom 1894. sastanak povjerljivih političkih ljudi u Ljubljani. Kako se u prethodnom nacrtu rezolucije ne govori o Hrvatima Istre, a ne predviđaju se ni bliže veze Slovenaca s Hrvatima nego s ostalim slavenskim narodima, Spinčić i Laginja se ne odazivaju pozivu na sastanak. Na njemu su ipak sudjelovali prvaci *Edinosti*, među njima i Mandić. On je tražio da Slovenci nastupaju zajednički s Hrvatima, da se u rezoluciji uzmu u obzir i zahtjevi istarskih Hrvata i hrvatsko državno pravo, ali njegovi su prijedlozi samo djelomično prihvaćeni. Vidjelo se da se gledišta slovenskih liberalaca na jugoslavensko pitanje ne slažu s gledištima istarskih pravaša. Stav političkog društva *Edinost* je, međutim, ostao isti i istoimeno glasilo društva je rezolucije tog sastanka podvrglo kritici.

Kriza narodnog pokreta i nacionalna borba u Istri krajem 19. i početkom 20. stoljeća

Krajem 19. stoljeća razvijaju se u Istri nove političke snage i one počinju mijenjati do tada jednostavnu sliku istarskog političkog života s njenom strogom podjelom na dvije protivničke nacionalne stranke.

Uz početke radničkog pokreta (v. str. 207) krajem 19. stoljeća u Istri se javlja i klerikalizam. Osniva se Talijanska kršćansko-socijalna stranka. Ona se širi najviše među seljacima zapadne Istre, gdje su suprotnosti između sela i grada velike, ali nalazi potporu i u sitnoj buržoaziji, pa i među radništvom. Kod Hrvata se klerikalizam javlja nešto kasnije i bilježi svoje početke kada krčki biskup (porijeklom Slovenac) Mahnič g. 1899. osniva u Krku svoju štampariju i ondje pokreće list *Pučki prijatelj*. Mahnič ne radi još na osnivanju vlastite stranke i surađuje s Hrvatsko-slovenskom narodnom strankom, ali njegovo glasilo širi u njenim redovima klerikalizam i počinje potkopavati njeno jedinstvo.

Narodna stranka nije više tako kompaktna kao što je bila osamdesetih godina. U njenom se radu osjećaju slabosti i rad vodstva sve se više kritizira, naročito u istočnoj Istri. Talijanska liberalna stranka nastoji iskoristiti slabu aktivnost stranke u tom kraju i opadanje njene popularnosti te vodi vještu propagandu, nastojeći prikazati kao da stranka nije zainteresirana za potrebe Istre i da samo misli na njeno priključenje Hrvatskoj. Ona širi shvaćanja da istarski »Slaveni« nemaju nikakve veze s Hrvatskom, da je njihov interes isti kao i istarskih Talijana i da stoga treba da odbiju politiku koja ih može dovesti u okvir Hrvatske, gdje je gospodarsko i kulturno stanje očajno, a seljak plaća velike poreze i živi u bijedi. Talijanska liberalna stranka pomogla je osnivanje pokreta Ivana Krstića, dalmatinskog Hrvata, koji je g. 1896. počeo izdavati list *Prava naša sloga* i preko njega propagirao lokalni »istrijanski« patriotizam i suzbijao hrvatstvo. Kako su ga podržavale i vlasti, njegov se pokret širio te je uspio zavladati u nekim općinama istočne Istre.

Nacionalna borba u Istri bivala je sve složenija i sve oštrija. Glavna se borba vodi za škole i jezik. Stanje hrvatskog i slovenskog školstva u Istri u posljednjim se decenijima nešto popravilo, ali Talijani su još uvijek bili i na tom polju daleko nadmoćniji sa 181 razredom u 60 osnovnih škola, prema 105 razreda u 89 hrvatskih i slovenskih škola. Sredinom osamdesetih godina 57% školskih obveznika u Istri, većinom hrvatske i slovenske djece, nije moglo biti upisano u školu uglavnom zbog nedostatka hrvatskih i slovenskih škola.

S talijanske se strane nastoji iskoristiti ta situacija za širenje talijanskih škola u selima. Kada je društvo *Pro patria* zbog svog iredentističkog rada bilo raspušteno, njegov je rad s više smišljenosti i sredstava nastavilo društvo *Lega nazionale*, osnovano g. 1890. Ono je otvoreno išlo za odnarođivanjem hrvatske i slovenske djece. Da bi se suzbio taj rad, u Zagrebu je pokrenuta inicijativa za osnivanje *Slavenske lige*, ali ona nije bila prihvaćena u Ljubljani jer su Slovenci već imali vlastito društvo, *Družbu sv. Ćirila i Metoda*, koje se brinulo za slovensko školstvo u slovenskim krajevima. Vitezić je predložio da se rad tog društva proširi i među istarske Hrvate, ali je uprava društva to odbila. Tada se u Zagrebu počelo raditi na osnivanju samostalnog hrvatskog društva. Tako je g. 1893, uz pomoć Strossmayera i Račkoga, osnovana *Družba sv. Ćirila i Metoda za Istru*. Svoje sjedište imala je najprije u Puli, a zatim u Opatiji. Društvo je razvilo u cijeloj Hrvatskoj akciju na prikupljanju sredstava za osnivanje hrvatskih škola u Istri. Odziv je bio velik i društvo je već nekoliko godina nakon svog osnivanja moglo započeti gradnju svojih prvih škola.

Devedesetih godina sve se više zaoštrava i borba za jezik. Hrvatsko-slovenska stranka neprestano pokreće kod vlade pitanje jednakopravnosti pokrajinskih jezika u državnim uredima, na sudovima i u cijelom javnom životu, pogotovu u Saboru. Vlada nastoji skinuti to pitanje s dnevnog reda, ali u tome ne pokazuje dosljednosti i odlučnosti pa izaziva nezadovoljstvo jedne i druge strane. G. 1895. izdaje nalog kotarskim sudovima da u skladu s načelom jednakopravnosti jezika uvedu dvojezične pečate i izvjese dvojezične ploče, ali talijanska javnost reagira vrlo oštro. Prilikom skidanja talijanskih jednojezičnih ploča u Piranu

izbijaju demonstracije, a proširuju se i na neke druge gradove. Sve talijanske općine ulažu kod vlade zajednički protest, a talijanska vlada intervenira i u Beču, tako da austrijska vlada mijenja svoju odluku. O potrebi dvojezičnih natpisa ubuduće se odlučuje u svakom pojedinom slučaju.

Poslije vladina popuštanja Talijanska liberalna stranka odbija svaku mogućnost kompromisa o pitanju jezika u Saboru. Prilikom sastanka novoizabranog Sabora početkom g. 1896. talijanska većina poništava izbor trojice zastupnika Hrvatsko-slovenske stranke, odbija da bira njene zastupnike u Zemaljski odbor i saborske komisije te ponovno izglasava odluku da je službeni jezik sabora talijanski i da se svaki zastupnik mora u Saboru služiti samo talijanskim jezikom. Kada hrvatski i slovenski zastupnici polažu zakletvu na svom jeziku, u Saboru dolazi do izgreda, a zatim ih napada i rulja na ulici. Stoga odlučuju da napuste Sabor. U njihovoj odsutnosti Sabor donosi odluku kojom nastoji pogoditi hrvatsko i slovensko školstvo. Smanjio je budžet za podizanje novih škola tako da je osnivanje hrvatskih i slovenskih škola bilo otežano.

Uskoro dolazi u Istri do jačeg mjerenja snaga dviju nacionalnih stranaka. U ožujku 1897. održavaju se izbori za Carevinsko vijeće i oni pokreću šire narodne mase u borbu jer se po novom izbornom zakonu uvodi nova, opća peta kurija, u kojoj imaju pravo glasa svi muški državljani iznad 24 godina starosti. Talijanska liberalna stranka vrši velik pritisak na hrvatske i slovenske birače i uoči izbora dolazi do incidenata. Pred Porečom sakupila se masa od 4 000 hrvatskih seljaka da prati svoje izbornike u grad kako bi ih zaštitila od napada. Na nagovor Laginje masa ipak nije krenula u grad, ali vlasti su bile alarmirane i u nekoliko općina zapadne Istre bilo je proglašeno opsadno stanje. Na izborima u kuriji vanjskih (tj. seoskih) općina Hrvatsko-slovenska stranka je dobila oba mandata — izabrani su Laginja i Spinčić — ali u novouvedenoj općoj kuriji pobijedila je Talijanska liberalna stranka. Ona je, kao i prije, dobila i mandate kurije veleposjeda i gradova.

Pobjeda Talijanske liberalne stranke u općoj kuriji slavila se kao talijanska nacionalna pobjeda, utoliko više što je ta stranka izvojevala pobjedu i u Trstu. Talijanski zastupnici u Carevinskom vijeću iz Istre, Trsta, Gorice i Tirola osnivaju zajednički *Talijanski klub*. On okuplja velik broj poslanika tako da vlada mora voditi o njemu računa. Laginja i Spinčić nastoje da se i svi jugoslavenski zastupnici ujedine, ali Slovenska ljudska stranka (klerikalci) odbija tu ideju i zalaže se za osnivanje kluba slavenskih zastupnika koji prihvaćaju kršćansko-socijalne ideje. Tako se g. 1897. osniva *Slavenski kršćanski narodni savez*. Klub prihvaća gledišta Laginje i Spinčića o ujedinjenju jugoslavenskih zemalja na temelju hrvatskog državnog prava, ali je njegov program bio inače zadojen klerikalnim idejama i stoga mu dalmatinski zastupnici nisu htjeli pristupiti. Na sastanku članova kluba u Ljubljani g. 1897. odlučeno je da se pomaže Badenijeva vlada i da se od nje traži rješavanje nacionalnog pitanja na temelju nacionalnih autonomija, a u pogledu Istre osnivanje novih hrvatskih i slovenskih osnovnih škola i hrvatske gimnazije u Pazinu, upotreba hrvatskog i slovenskog jezika kod vlasti i sudova, osiguranje osobne sigurnosti

prilikom izbora i u Saboru, premještanje Sabora iz Poreča i mjere za gospodarsko uzdizanje hrvatskog i slovenskog stanovništva.

Badenijeva vlada bila je spremna izići u susret tim zahtjevima jer je željela da se u toj strategijski važnoj pokrajini prilike smire. Na prvom mjestu htjela je osigurati nesmetan rad istarskog Sabora pa je stoga prihvatila prijedlog da se Sabor premjesti iz Poreča. Odlučila se za Pulu jer je željela da od tog grada, u kojem mornarica ima poseban položaj, stvori upravno i političko središte Istre.

Međutim, Talijanska liberalna stranka ustala je protiv vladine odluke o premještanju Sabora u Pulu, iako su se za to mnogo založili pulski Talijani. Premještanje Sabora u Pulu nije poboljšalo situaciju u njemu, jer su se i ondje ponovile demonstracije publike protiv hrvatskih i slovenskih zastupnika, a oni nisu ni sada bili birani u Zemaljski odbor i saborske odbore, tako da su i taj put napustili Sabor. Incidenti su se ponovili i kad je g. 1899. Sabor sazvan u Kopar kao »neutralni grad«. Zastupnici Hrvatsko-slovenske stranke odlučili su tada da više ne dolaze u Sabor i svoj su postupak objasnili biračima u posebnom proglasu.

Iz Beča ponovno pokušavaju da se nađe neki modus vivendi za suradnju dviju stranaka u Saboru. Kad je vladinim posredovanjem početkom g. 1900. došlo do sastanka njihovih predstavnika u Trstu, zastupnici Hrvatsko-slovenske stranke postavili su za svoje sudjelovanje u radu Sabora minimalne uvjete, koji su bili daleko od poštovanja jednakopravnosti jezika u Saboru, i tražili da se u Zemaljski odbor i u saborske odbore biraju i zastupnici njihove stranke, kao i da na rješavanje školskih i gospodarskih pitanja više ne utječu nacionalno-politički obziri. Talijanska je liberalna stranka, međutim, odbila te zahtjeve kao pretjerane. Smatrala se dovoljno jakom da može i dalje ostati nepopustljiva.

Izbori za Carevinsko vijeće krajem g. 1900. i početkom g. 1901. još su više učvrstili njen stav. Na tim se izborima vidjelo da Hrvatsko-slovenska stranka proživljava krizu. Ona se osjećala već prilikom izbora za neke općine u istočnoj Istri, gdje je pobijedila Krstićeva stranka, zatim prilikom izbora za Carevinsko vijeće g. 1897, kad je izgubila mandat u općoj kuriji. Na tim je izborima kriza, čini se, dostigla vrhunac. Kandidati Hrvatsko-slovenske stranke ne samo da su ostali u manjini u kuriji veleposjeda i gradova, kao i u općoj kuriji nego su i u ku-

NACIONALNI SASTAV ISTRE 1846—1910. GODINE

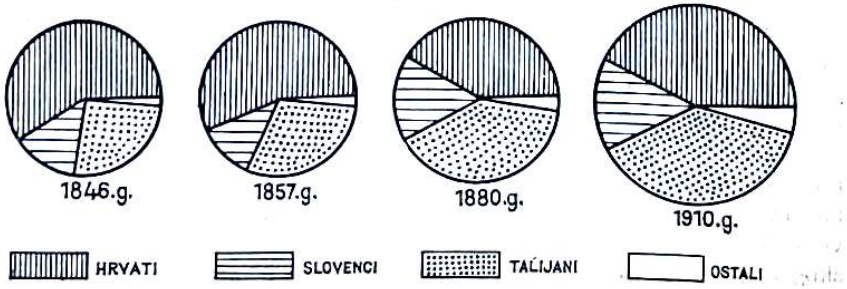

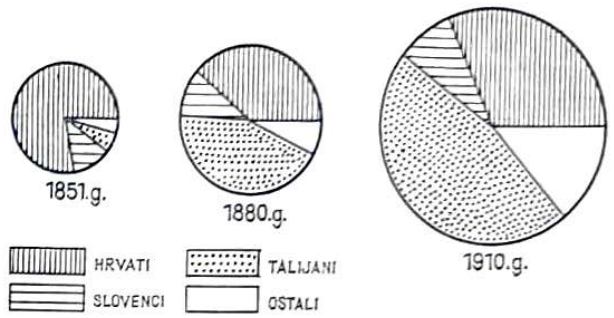

NACIONALNI SASTAV GRADA RIJEKE 1851—1910. GODINE

riji seoskih općina izgubili jedan mandat, onaj zapadne Istre, koji su bili dobili na posljednjim izborima. Na izborima je prošao samo jedan kandidat stranke, Spinčić. U povijesti hrvatskog narodnog pokreta u Istri to je bio jedan od najvećih izbornih poraza.

Novi simptom krize bio je i nerazmjerno malen porast hrvatskog stanovništva koji je registrirao popis stanovništva proveden početkom g. 1901. Prema rezultatima popisa u Istri je bilo: 136 191 Talijan, 47 717 Slovenaca i 143 057 Hrvata. Dakle, dok se broj Talijana povećao za 18 064, Slovenaca za 3 299, Hrvati su pokazali porast samo za 2 334 pripadnika.

Kriza je za vodstvo Hrvatsko-slovenske stranke predstavljala ozbiljan problem koji je trebalo riješiti. Vodstvo se odlučilo na intenzivniju akciju u masama i za reorganizaciju stranke. Ono je vjerovalo u snagu narodnog pokreta, koji je i u periodu kad je proživljavao krizu pokazivao veliku vitalnost. Samo od g. 1897. do 1900. osnovano je deset čitaonica i kulturnih društava, jedan narodni dom, jedno sokolsko društvo, 15 društava za štednju i zajmove, šest gospodarsko-trgovačkih društava, tri zadruge. *Družba sv. Ćirila i Metoda* izgradila je četiri osnovne škole, a u Puli je osnovana Narodna tiskara, u kojoj se od g. 1899. štampa i *Naša sloga*. Osim toga povećao se broj osnovnih škola a g. 1899. otvorena je prva hrvatska gimnazija u Pazinu. To je bio velik uspjeh za narodni pokret.

Narodna stranka je odmah povela oštru kampanju protiv Krstića. U Opatiji je počela izdavati *Narodni list*, koji je imao glavni zadatak da suzbije Krstićev »istrijanski pokret«. Protiv njega je ustao u posebnoj spomenici i biskup Mahnič i Krstićev pokret je naglo gubio pristaše. Kako se on uskoro i moralno kompromitirao, njegov je pokret već g. 1903. prestao djelovati.

Hrvatsko-slovenska stranka osniva g. 1902. svoju posebnu političku organizaciju, odvojenu od tršćanske *Edinosti*, u čijem sklopu je do sada djelovala. Novo *Političko društvo za Hrvate i Slovence u Istri* odmah je nakon svog osnutka uputilo vladi spomenicu, u kojoj se žalilo na prilike u Istri i upozorilo na opasnost od talijanskog iredentizma, koji je ponovo počeo razvijati svoju aktivnost. Od vlade je tražilo da pokaže veću odlučnost prema Italiji i onima koji nastoje Istru talijanizirati i

tako pripremiti njeno priključenje Italiji, zatim da izmijeni sistem vladavine u Istri te da se prema Hrvatima i Slovencima postupa u duhu potpune nacionalne ravnopravnosti.

Vlada nije išla dalje od nastojanja da obje nacionalne stranke u Istri nagovori na kompromis. Međutim, kad su g. 1902. ponovo povedeni pregovori, nije došlo do sporazuma jer je Talijanska liberalna stranka, uvjerena da se hrvatski narodni pokret nalazi u opadanju, odbila i one minimalne uvjete koje je postavljala Hrvatsko-slovenska stranka.

Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini g. 1878 — 1903.

Prvi pokušaji hrvatske propagande u osamdesetim godinama

Katoličko stanovništvo u Bosni i Hercegovini iznosilo je prema statistici iz g. 1879. svega 18,08% ukupnog stanovništva. Pravoslavni su sa 42,88% imali relativnu većinu, dok je muslimana bilo nešto manje — 38,73% ukupnog stanovništva. Hrvatska je politika po svojoj djelatnosti i psihologiji bila tipičan odraz položaja manjine koja može steći relativnu snagu samo oslonom na hrvatsku većinu u Hrvatskoj. No nije moglo doći do uže suradnje s političkim strujama u Hrvatskoj zbog različitih prilika i zbog nastojanja dualističkih političkih faktora da Bosnu i Hercegovinu očuvaju od utjecaja ne samo iz Srbije nego i iz Hrvatske.

Nacionalno osvješćenje hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini teklo je sa znatnim zakašnjenjem u usporedbi s razvojem u ostalim zemljama gdje žive Hrvati. Ulogu koju je inteligencija u počecima hrvatskog nacionalnog pokreta u Hrvatskoj, zajedno s dijelom svećenstva, imala u interesu buržoazije, koja je nastajala, preuzeli su u Bosni i Hercegovini svećenici sami, tj. franjevci, jer svjetovnog klera za vrijeme turskog gospodstva nije bilo. Budući da je katolički element dočekao okupaciju Bosne i Hercegovine na razini seljačkog društva, pri čemu je nešto manje od polovine seljačkih obitelji pripadalo kmetovima, s minimalnim brojem obrtnika i trgovaca, a bez vlastite inteligencije, katoličko je svećenstvo imalo apsolutni politički utjecaj sve do početka 20. stoljeća. No i kasnije njegova je uloga bila znatno veća nego u Hrvatskoj, dijelom zbog toga što su prilike u Bosni i Hercegovini bile nepovoljne za napredak hrvatske buržoazije, a i zato što je religija imala uopće dominantno političko značenje, pa se i srpska nacionalna ideja razvijala u okviru pravoslavlja u borbi za crkvenoprosvjetnu autonomiju, dok je muslimanska religija bila jedini odlučni element u nacionalno neopredijeljenom muslimanskom društvu.

Treba, međutim, istaknuti da katoličko svećenstvo u Bosni i Hercegovini nije bilo jedinstveno. Vrhovi Habsburške monarhije odmah su poslije okupacije nastojali da osiguraju svoju kontrolu nad crkvenom

organizacijom svih triju konfesija. Katolička crkvena organizacija, isključivo u rukama franjevaca, nije se mogla uskladiti s potrebama vladajućih krugova da iz katoličke crkvene institucije stvore pouzdan oslon u okupiranim zemljama. Zato je austrougarska diplomacija g. 1881. sklopila s Vatikanom sporazum o uspostavi redovite katoličke hijerarhije s nadbiskupom u Sarajevu. Otada su s jedne strane stajali franjevci, koji su nastojali da zadrže svoje župe kako one ne bi došle u ruke novog svjetovnog klera, s mizernom materijalnom podlogom, ali isključivim moralnim utjecajem na katoličko stanovništvo. S druge strane bio je novi svjetovni kler, bez oslona i tradicije u samoj Bosni i Hercegovini i zato više ovisan o režimu negoli svećenstvo u Hrvatskoj. Između tih dviju svećeničkih grupa polagano se i teško razvijalo hrvatsko građanstvo, a nosilac nacionalne ideje postala je postepeno hrvatska inteligencija, koja se nužno povezala s franjevcima. Samo oni mogli su joj svojim utjecajem osigurati odaziv seoskog stanovništva. Samim franjevcima bilo je potrebno da se oslone na skromnu ekonomsku podlogu hrvatskog građanstva. Tu je suradnju omogućila i franjevačka tradicija, kojoj nije smetao liberalizam građanskih ideja. Nasuprot tome, svjetovni je kler teško nalazio zajednički jezik s hrvatskom inteligencijom. U hrvatskim zemljama crkvene su institucije bile među prvim središtima akumulacije kapitala, pa su zajednički ekonomski interesi povezivali svećenstvo i građanstvo. U Bosni i Hercegovini novi je svjetovni kler sa slabim pozicijama, uvjeren u to da je vrlo potreban okupacionoj upravi, od koje je očekivao osnovnu potporu za svoje učvršćenje i privilegiran položaj prema ostalim religijama, sa sumnjom gledao u hrvatsku inteligenciju, koja nije bila klerikalno nastrojena. Svojevrsni borbeni klerikalizam sarajevskog nadbiskupa Josipa Stadlera velikim je dijelom crpio svoje obilježje iz položaja svjetovnog svećenstva, koje je htjelo prisvojiti franjevačke župe i naslijediti njihov utjecaj u katoličkom stanovništvu preuzimanjem isključivog političkog vodstva.

Poslije okupacije jedino su franjevci poveli političku akciju u hrvatskom duhu, i to preko svoje štampe. G. 1884. počeli su u Mostaru izdavati književno-zabavni list *Glas Hercegovca,* koji se g. 1885. pretvorio u politički organ. Ilirska tradicija i utjecaj Strossmayerove jugoslavenske ideje obilježavaju početak djelatnosti franjevaca poslije okupacije. Međutim, prilike u Bosni i Hercegovini nisu bile pogodne za razvoj hrvatske nacionalne ideje u jugoslavenskim okvirima zbog različitih nacionalnih ciljeva srpske i hrvatske politike, od kojih je prva težila sjedinjenju sa Srbijom, a druga s Hrvatskom. Uglavnom ekskluzivna hrvatska ideja, kako ju je zastupalo pravaštvo, bolje je odgovarala prilikama u Bosni i Hercegovini, gdje su se hrvatska i srpska nacionalna ideja razvijale u međusobnoj borbi za nacionalno opredjeljenje muslimana. Zato sa stranica *Glasa Hercegovca* postepeno nestaje jugoslavenska ideja, pa je, potkraj osamdesetih godina, zamjenjuju tipično pravaške deklaracije, iako se ne spominje hrvatsko ime jer to režim ministra za Bosnu i Hercegovinu Benjamina Kállája (1882—1903) ne dopušta.

Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini devedesetih godina

Kada se g. 1889. Milan Obrenović odrekao prijestolja, nova je radikalska vlada u Srbiji ponovo pokušala oživjeti srpsku nacionalnu propagandu u Bosni i Hercegovini, koja je bila zamrla zbog Milanove obaveze prema Austro-Ugarskoj na temelju Tajne konvencije. Tek tada se punom snagom pojavio sukob srpske i hrvatske nacionalne ideje s njegovim glavnim obilježjem — bitkom za nacionalno opredjeljenje muslimana. No franjevačka hrvatska propaganda nije samo reakcija na oživjelu srpsku propagandu nego i posljedica promjene utjecaja iz Hrvatske. Josip Frank preuzeo je g. 1890. pravaški organ *Hrvatsku* i bitno izmijenio ideje koje je list zastupao osamdesetih godina, uvodeći, prije svega, sistematsku protusrpsku kampanju. *Glas Hercegovca* pisao je, dakle, u oštrom protusrpskom tonu, vodeći bitku i protiv »bošnjačke narodnosti«, ideje koju je Kállayev režim pokušao proširiti među muslimanima kao kočnicu za napredak srpske i hrvatske nacionalne ideje. *Glas Hercegovca* obilježava, s jedne strane, krajnja nacionalna netolerancija, koja kulminira u tvrdnji da su Bosna i Hercegovina isključivo hrvatske zemlje, odgovarajući na taj način izjavama srpske propagande o njihovu isključivom srpstvu, dok, s druge strane, pomoću religiozne tolerancije pokušava pridobiti muslimane za hrvatstvo. Dok je srpska propaganda uvjeravala muslimane da je hrvatstvo identično s katolicizmom, hrvatska je to odlučno odbijala, tvrdeći da je, naprotiv, srpstvo identično s pravoslavljem pa bi muslimani, kad bi se priklonili Srbima, izgubili svoju vjeru.

U toku devedesetih godina osnovana su, doduše, pjevačka društva i čitaonice, kojima je dugo vremena bilo zabranjeno hrvatsko ime, no hrvatska nacionalna ideja razvijala se ipak vrlo sporo. Svoj razrađeni program ona je dobila tek g. 1898. s listom *Osvit,* koji su također izdavali franjevci. List je zastupao liniju Frankove stranke u Hrvatskoj uz određene specifičnosti iako se formalno nije priključio frankovcima. Ističući kao temelj svog programa prirodno, narodno i povijesno pravo Hrvata, tj. sjedinjenje Bosne i Hercegovine s Hrvatskom i svih Hrvata u okviru Monarhije, list je, kao i Frankova struja, poistovećivao interese Hrvatske i dinastije. *Osvit* je dosljedno poricao identičnost katolicizma i hrvatstva, uvjeravajući muslimane da hrvatski nacionalni pokret ima izričito političko, a ne vjersko obilježje i da su oni Hrvati. Da bi impresionirao muslimane, list je, štaviše, isticao zajedničke interese Turske i Hrvatske protiv Srbije i Crne Gore.

Muslimanski prvaci bili su zaokupljeni klasnim interesima begova, tj. njihovom borbom da održe kmetstvo kao svoju ekonomsku osnovu, te mržnjom protiv austrougarske okupacije kao opasnosti za privilegirani položaj koji su uživali u muslimanskoj turskoj državi. U srpskoj i hrvatskoj ideji oni su gledali faktore, korisne ili štetne po svoje interese, s kojima se može surađivati, dok se samo manji broj muslimanske inteligencije zaista opredjeljivao u srpskom ili hrvatskom nacionalnom smislu. Pa i tu su pojedinci češće prelazili iz jednog tabora u drugi. U toku devedesetih godina hrvatskoj su se struji priklonile neke uglednije muslimanske ličnosti i omladinci koji su studirali u Zagrebu. Kad

se potkraj tih godina rasplamsala borba za pravoslavnu crkvenoprosvjetnu autonomiju, muslimanski su prvaci ocijenili da bi djelatnošću za muslimansku autonomiju mogli ojačati svoj položaj. Oni su se suprotstavljali težnji Hrvata da Bosna i Hercegovina ostane u Habsburškoj Monarhiji, dok ih je sa Srbima povezivala zajednička mržnja protiv Austro-Ugarske, iako su muslimani željeli suverenitet turskog sultana, a Srbi sjedinjenje Bosne i Hercegovine sa Srbijom. Zajednički otpor begova i srpske buržoazije više ih je povezivao nego što su ih razdvajali suprotni interesi u kmetskom pitanju. (Srpska je buržoazija težila za oslobođenjem kmetova.) Zato je g. 1902. sklopljen pismeni ugovor o suradnji između srpskih i muslimanskih predstavnika. Na to opredjeljenje muslimana znatno je utjecala katolička propaganda nadbiskupa S t a d l e r a.

U prvih desetak godina nakon uvođenja redovite crkvene hijerarhije u Bosni i Hercegovini protivnosti između svjetovnog klera i franjevaca zapažale su se u borbi za župe. No kad su franjevci, u težnji da pridobiju muslimane za hrvatstvo, proglasili u svojoj štampi religiju privatnom stvari, otvorio se još i jaz između S t a d l e r o v a klerikalizma i liberalizma franjevaca. Svjetovno svećenstvo vidjelo je svoj napredak jedino u značaju utjecaja katoličke religije i u njezinu uzdizanju nad ostale religije te se suprotstavljalo ideji o vjerskoj toleranciji. U vrijeme kad je srpska nacionalna ideja u borbi za pravoslavnu crkvenoprosvjetnu autonomiju nosila pravoslavni pečat S t a d l e r je identifikacijom katolicizma i hrvatstva želio da dobije u svoju ruke vodstvo hrvatskog nacionalnog pokreta.

Radnički pokret g. 1890 — 1902.

Struktura radničke klase oko g. 1890.

Ekonomska zaostalost Hrvatske nužno uzrokuje posebnu strukturu radništva, pa, prema tome, i karakter radničkog pokreta, koji se razlikuje od obilježja radničkog pokreta u ekonomski razvijenim zemljama. U Hrvatskoj, gdje se još g. 1890. poljoprivredom bavi 84,63% stanovništva (v. tabelu 3), industrija je toliko slaba da sprečava mogućnost da industrijski proletarijat postane nosilac radničkog pokreta. Tu se razvija pretežno drvna industrija, a ona uglavnom ne zapošljava kvalificirane radnike, nego seljačke poluproletere, velikim dijelom sezonske radnike, slabo ili nikako zainteresirane za radničku organizaciju. G. 1890. drvna industrija obuhvaća 60 poduzeća sa 5 930 radnika, dok sve ostale industrijske grane zajedno imaju svega 50 poduzeća sa 3 962 radnika. U strukturi drvne industrije radi se u znatno većem broju o šumskim poduzećima i pilanama s pretežno nekvalificiranom radnom snagom nego o industrijskim pogonima (prerada drveta, proizvodnja pokućstva) koji zahtijevaju kvalificirane radnike (v. tabelu 5).

Međutim, uvjeti za razvoj radničkog pokreta dozreli su g. 1890. unatoč zaostajanju industrije. Te godine radničko stanovništvo iznosi već 270 457 osoba ili 12,28% cijelog stanovništva, a g. 1900. raste na 428 367 osoba ili 17,73% stanovništva. Bila je to posljedica proletarizacije seljaštva u vezi s prilikama na selu, koje su onemogućavale učvršćenje malog seljačkog posjeda. U okviru tog radničkog stanovništva nužno se izdvaja sloj koji postaje nosilac radničkog pokreta, a to je obrtnički radnik i mali obrtnik.

Zbog nemogućnosti razvoja industrije proizvodnja u Hrvatskoj zadržava maloobrtničko obilježje. Među tim malim obrtnicima najbrojniji su oni koji rade bez pomoćnika. Broj obrtničkih pothvata koji rade bez pomoćnika stalno raste, a adekvatno tome konstantno pada udio obrtničkih poduzeća koji rade sa 1 do 5 radnika (v. tabelu 4). Taj proces je posljedica propadanja malih obrtnika, prije svega zbog konkurencije strane industrijske robe, a naročito je ubrzan u osamdesetim godinama i to objašnjava zašto su neki maloobrtnički krugovi spremni da prihvate socijalističku propagandu kad se ona javlja od g. 1890. dalje. Između malog obrtnika koji radi sam i obrtničkog radnika društvena se razlika sve više briše. Sa svojim skromnim oruđem mali obrtnik pokušava da održi vlastitu radionicu, što mu često ne uspijeva pa se pridružuje na-

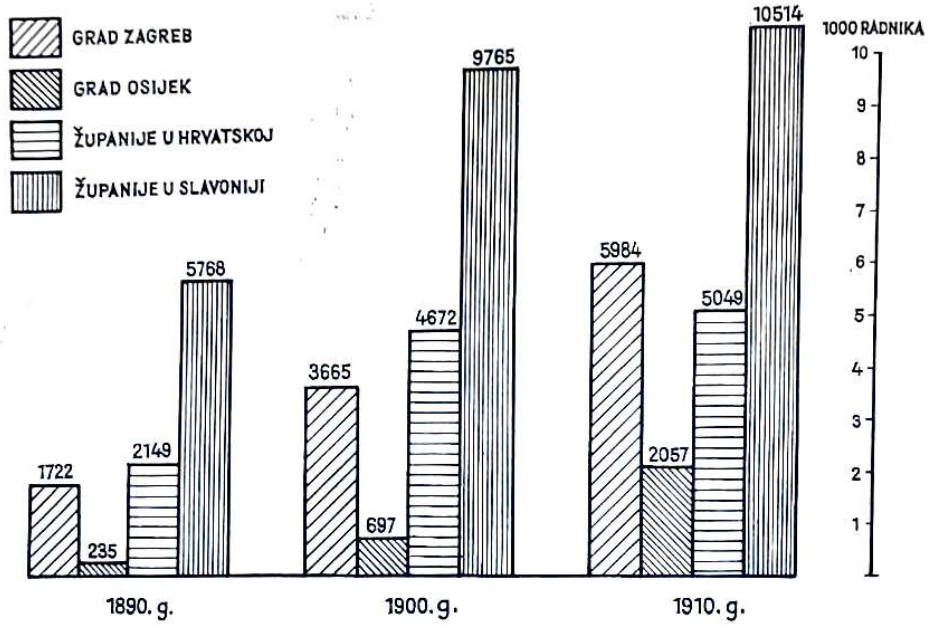

UDIO INDUSTRIJE GRADA ZAGREBA I OSIJEKA U STRUKTURI RADNIŠTVA HRVATSKE I SLAVONIJE 1890—1910. GODINE

jamnim radnicima. S druge strane, i mnogi obrtnički radnici pokušavaju da se snađu s vlastitom radionicom i tek postepeno shvaćaju da je mogućnost za samostalni obrt minimalna i da su oni proleteri. Najveći broj obrtnika obuhvaća struka odijevanja i prehrane, a upravo ti su obrti posebno teško pogođeni konkurencijom stranih industrijskih proizvoda.

Klasna borba u Hrvatskoj u devedesetim godinama ne dobiva karakterističan oblik sukoba industrijskih radnika i vlasnika tvornica. Ako ponovno bacimo pogled na tabelu 4, vidjet ćemo da postepeno rastu obrtnički pothvati s više od šest radnika, a posebno oni s više od 20 radnika, tj. industrijska poduzeća. Zbog nerazvijenog karaktera industrije i spomenute strukture radnika u njoj, akcije protiv poslodavaca u to su vrijeme još izuzetak. Opća struktura privrede dopušta, prema tome, kao bazu klasne borbe uglavnom samo suprotnost između obrtničkog radnika i većeg obrtnika. Zato se prvi štrajkovi javljaju u obrtničkim radionicama. Na temelju spomenutog stanja ne začuđuje da upravo sloj obrtničkih radnika i malih obrtnika daje socijalističkoj ideji u Hrvatskoj pečat svojih interesa i shvaćanja.

Budući da u Zagrebu i Osijeku više od jedne trećine stanovnika već g. 1890. pripada radničkoj klasi, ti gradovi prirodno postaju središta socijalističkog pokreta, dok se ostali gradovi većim dijelom uključuju tek poslije g. 1900. No znatan broj radnika u Srijemu i Slavoniji koji je zaposlen u industrijskim poduzećima na veleposjedima ili obrađuje poljoprivredne kulture na tim veleposjedima, objašnjava pojavu socijalističkog pokreta na selu već sredinom devedesetih godina.

Obilježje socijalističkog pokreta g. 1890—1896.

Vidjeli smo da se počeci radničkog pokreta javljaju u Hrvatskoj već neposredno poslije nagodbe, s prvim pokušajem organizacije radničkog društva g. 1869. u Zagrebu i prvim štrajkovima za vrijeme Pariske komune i poslije nje. Uvjeti za širi razvoj radničkog pokreta ipak nisu postojali zbog ekonomske i društvene zaostalosti zemlje u to doba. Radilo se samo o manjim radničkim grupama koje su bile pod utjecajem stranih radnika ili domaćih radnika koji su se upoznali sa socijalističkim pokretom i njime se oduševili putujući Austrijom, Češkom i Njemačkom. Već g. 1874-5. izlazio je nekoliko mjeseci prvi radnički list u Hrvatskoj *Radnički prijatelj*. Usprkos zabrani da se bavi politikom on je zastupao socijalističku ideju Bebel-Liebknechtova smjera u Njemačkoj, povezanog s Marxom i I internacionalom.

Otada pa sve do g. 1890. postoje manje radničke grupe pod utjecajem suvremenih socijalističkih smjerova. Za vrijeme Narodnog pokreta g. 1883. uhapšeni su neki radnici, pa je g. 1884. u vezi s velikim radničkim procesima u mnogim centrima Monarhije došlo i do procesa u Zagrebu. Tom prilikom se vidjelo da među zagrebačkim radnicima, pod utjecajem iz Austrije, postoji struja umjerenih socijalista i anarhista. G. 1887-89. izlazi list *Radnički glasnik*, koji nema izrazitu koncepciju. Na njegovim stranicama ima, doduše, elemenata socijalističke ideje, ali i nepolitičkog smjera, koji odbacuje klasnu borbu protiv poslodavaca. List je posljedica činjenice što zaostali ekonomski položaj još uvijek dopušta radnicima da vjeruju kako su oni budući majstori-obrtnici. No ekonomski uvjeti za socijalistički radnički pokret ipak su u međuvremenu dozreli. Zbog toga je bilo moguće da *Hainfeldski kongres* austrijske socijalne demokracije g. 1888-89 (njime je nakon dugogodišnjeg sukoba raznih struja oživotvorena jedinstvena socijalistička stranka), zatim ukidanje iznimnih zakona protiv socijalista u Njemačkoj i najzad osnivanje *II internacionale* g. 1889 — pokrene grupu radnika u akciju iz koje će izrasti socijalistički pokret u Hrvatskoj. Na temelju zaključaka pariškog kongresa II internacionale oni su s uspjehom organizirali prvu prvomajsku proslavu u Zagrebu g. 1890. Prve dvije godine ton radnika bio je vrlo umjeren, pa je tek nakon pojave socijalističke *Slobode* 1. IV 1892. postalo jasno građanstvu i režimu da se radi zaista o socijalističkom pokretu. Na čelu pokreta bio je Ivan Ancel.

Razumije se da su zagrebački radnici u težnji da poboljšaju svoj materijalni položaj pokušali prije svega organizirati sindikate. Već od kraja g. 1889. pojedine su se struke obraćale gradskom poglavarstvu zahtjevom da im se odobre pravila sindikata, sastavljena po uzoru na austrijske sindikate. Međutim, Khuenova je vlada gledala u radničkom pokretu opasnog protivnika i nije dopuštala osnivanje sindikata. Hrvatska je, prema tome, bila jedina ustavna zemlja u Evropi gdje su sindikati još devedesetih godina bili zabranjeni. Zbog toga nužno nastaju ilegalne, jedinstvene političko-sindikalne organizacije i one unatoč izvanredno teškim uvjetima ipak omogućavaju polet radničkog pokreta. U štrajkaškom valu g. 1890—1894. u Zagrebu organizirane struke obrtničkih radnika postigle su uglavnom sniženje radnog vremena ispod 12 sati, a donekle i povišenje plaća ili ukidanje opskrbe i stana

kod poslodavaca. Materijalni rezultati ilegalnog sindikalnog pokreta bili su u prvi mah vrlo skromni, ali je postignut moralni uspjeh, koji je postepeno donosio plodove. Već sam organizirani otpor radnika pod vodstvom socijalista primorava poslodavce da bolje postupaju s radnicima nego dotada i da postanu skloniji popuštanju bar u nekim pitanjima. Na svaki način je sindikalni pokret tog razdoblja položio temelj poboljšanju životnog standarda organiziranih obrtničkih radnika. Već su krajem devedesetih godina razlike u materijalnom položaju između organiziranih obrtničkih radnika i neorganiziranih obrtničkih i tvorničkih radnika znatne, a to utječe na ove posljednje da se i oni pridruže socijalističkom pokretu.

Pod utjecajem neizdiferencirane društvene strukture radničkog i obrtničkog sloja socijalisti ne nastupaju na početku kao predstavnici proletarijata. Oni žele da pod pojmom radnika obuhvate sve društvene slojeve pogođene razvojem kapitalizma, tj. obrtnike, radnike, seljake, pa čak i druge kategorije, kao male trgovce i intelektualce. No ne uvjetuje samo maloobrtnički karakter privrede to stanovište socijalista nego i isključiva državnopravna politika hrvatske građanske opozicije, koja se, kako znamo, uglavnom ne bavi akutnim socijalnim problemima, smatrajući da ona dolaze na dnevni red tek pošto bude riješeno nacionalno pitanje. Na taj način socijalisti na početku devedesetih godina jedini u svojoj propagandi obraćaju posebnu pažnju teškom položaju širih slojeva i sitne buržoazije, što im pribavlja simpatije i daje u političkom životu veće značenje nego što bi im pripadalo prema njihovoj stvarnoj skromnoj snazi. Nadalje, oni od same svoje pojave posebno agitiraju među seljacima. Dakako, u seljačkoj zemlji, kao što je Hrvatska, gdje su upravo problemi seljaka najakutniji, to je posve razumljivo ako uzmemo u obzir da se građanska opozicija ne bavi intenzivnije seljačkim pitanjem.

Buržoazija dočekuje radnički pokret s velikim otporom i pogrdama, proglašavajući socijaliste plaćenicima Beča i Pešte, koji — tobože — rade protiv interesa hrvatskog naroda. Socijalisti joj ne ostaju dužni te raskrinkavaju njen klasni egoizam zamaskiran patriotskim frazama. Međutim, kao u svim nacionalno potlačenim zemljama, i u Hrvatskoj se interesi svih društvenih slojeva približavaju u otporu protiv tuđinske hegemonije. Ni socijalistički pokret ni građanske organizacije nemaju uvjeta za razvoj u okviru stvarno apsolutističkog Khuenova režima. Jednako im je potrebno ustavno uređenje i demokratske slobode, pri čemu buržoazija, naravno, ne ide tako daleko kao socijalisti, koji npr. žele opće jednako pravo glasa, dok građanska opozicija teži samo za proširenjem prava glasa i slobodom izbora. Iako buržoazija uglavnom gleda u socijalistima grupu zlikovaca koji stoje izvan zakona, ona u određenim situacijama ipak reagira na socijalističku agitaciju za demokratske slobode. Jednom prilikom opozicijski poslanici u Hrvatskom saboru čak brane radničke zahtjeve. Postoji, dakle, stanovita mogućnost za suradnju građanske opozicije i socijalista protiv Khuenova režima. Stoga njegova vlada počinje progoniti socijaliste, posebno kad se pokazalo da oni agitiraju među seljacima, čije su simpatije za socijalistički pokret znatna opasnost za Khuenov režim, koji predstavlja interese dijela veleposjeda.

Iako socijalisti stoje u prvim redovima borbe protiv Khuenova režima, oni u prvoj polovini devedesetih godina još ne shvaćaju značenje otpora protiv mađarske hegemonije. U to vrijeme austrijska socijalna demokracija odbija da se bavi nacionalnim pitanjem i smatra nacionalnu borbu uglavnom samo odrazom šovinizma buržoazije. Pod utjecajem tog shvaćanja hrvatski socijalisti misle da je nacionalna borba i šovinistički sukob hrvatske i srpske buržoazije, koji u tom času doživljava vrhunac, jedna te ista pojava. Suprotnost hrvatske i srpske buržoazije sprečava, dakle, u socijalista sagledavanje opravdanosti nacionalne borbe protiv tuđinske hegemonije, ali ih, s druge strane, potiče da istupe kao internacionalni socijalisti s neprekidnom propagandom za solidarnost srpskih i hrvatskih radnika i naroda. Oni, na taj način, koče pokušaje režima i buržoazije da unesu sukob i u narodne mase. U početku devedesetih godina socijalisti su jedina politička grupacija koja se aktivno zalaže za hrvatsko-srpsku slogu.

Agitacija svih socijalista u Habsburškoj monarhiji koncentrira se prije svega na borbu za *opće pravo glasa*. Akcije hrvatskih socijalista u tom pravcu, često usklađene s općim socijalističkim kampanjama u cijeloj državi, imaju posebno značenje s obzirom na činjenicu što je izborno pravo za Khuenova režima skučeno na svega 2% stanovništva i što je, osim toga, još više ograničeno nasiljima prigodom izbora. Uporna socijalistička agitacija za opće pravo glasa uzrokuje simpatije i sitne buržoazije i širih slojeva čiji su predstavnici isključeni iz Sabora, a prema tome i rješavanje njihovih akutnih socijalnih pitanja.

Upravo uspjeh velike kampanje za opće pravo glasa g. 1893. potiče najzad socijaliste da u jesen g. 1894. osnuju *Socijaldemokratsku stranku Hrvatske i Slavonije*, prvu jugoslavensku socijalističku stranku. Do tog vremena socijalistički pokret se ograničavao na Zagreb i na Osijek, dok je u nekim drugim mjestima bilo pojedinih socijalista i simpatizera, ali ne i organizacija. Osnivanje stranke značilo je novu fazu u toku koje bi pokret trebao da postepeno obuhvati što šire područje Hrvatske. Osim toga, hrvatski socijalisti uspostavljaju u toku g. 1895—96. usku suradnju sa slovenskim socijalistima, koji g. 1896. osnivaju svoju stranku pod imenom *Jugoslavenske socijaldemokratske stranke*. Njeno je vodstvo pretendiralo na to da okupi jugoslavenske socijaliste u austrijskom dijelu Monarhije, pa je imalo utjecaj na radnički pokret u Dalmaciji i Istri.

G. 1895. održava se prvi kongres Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije, koji prihvaća nacrt svog programa. Taj se nacrt programa temelji na poznatom *Erfurtskom programu* njemačke socijalne demokracije, no ima nove, specifične elemente, nepoznate tom programu: zahtjev za legalizacijom sindikata, nacionalni i seljački program. Nacrt hrvatskih socijalista sadržava socijalističku objavu Erfurtskog programa, tj. izražava želju za socijalističkim društvom u kojem bi sredstva za proizvodnju postala zajedničko vlasništvo svih ljudi. No za razliku od Erfurtskog programa, u ovom se nacrtu ističe da bi proces prelaska iz kapitalističkog u socijalističko društveno uređenje trebalo da se odvija zakonitim putem. Drugim riječima, hrvatski socijalisti predlažu put reformi. Nesumnjivo je da ta koncepcija odražava strukturu nosilaca socijalističkog pokreta, kojima obrtnički, sitnoburžoaski mentalitet daje snažan pečat.

Nacionalno pitanje, koje obilježava sva područja djelatnosti u Hrvatskoj, nužno nalazi svoj odraz i u socijalističkom programu. Prema njegovoj vrlo nejasnoj formulaciji o proširenju hrvatske autonomije može se utvrditi da program zapravo preuzima shvaćanje Neodvisne narodne stranke prije njena novog programa g. 1894. Nadalje socijalisti proklamiraju potrebu kulturnog ujedinjenja Jugoslavena te osuđuju svaku nacionalnu, vjersku ili društvenu premoć, odnarođivanje i nametanje narodnosti, religije ili nacionalnog imena. To je svakako reakcija na šovinistički sukob hrvatske i srpske buržoazije.

Seljački program sadržava neke akutne zahtjeve, prije svega u korist seljaka, sitnog posjednika. K h u e n o v a vlada zaplijenila je u nacrtu programa njegovu socijalističku objavu, seljački program i pasus u kojem se religija proglašava osobnom stvari pojedinaca. Zbog toga je drugi kongres Socijaldemokratske stranke g. 1896. primio krnji program, koji ne odražava prave stavove socijalista, a stjecajem prilika ostat će na snazi kao službeni program sve do g. 1914.

No dalji polet, kojemu se nadahu socijalistički prvaci poslije osnutka stranke morao je izostati. Štaviše, upravo u vezi sa seljačkim pokretom socijalna demokracija doživljava udarac koji privremeno uništava njenu organizaciju.

Socijalistički pokret u Srijemu i Slavoniji

Socijalisti su od početka svoje djelatnosti pokušavali proširiti svoju propagandu na selo. Jači impuls u tom pravcu dalo je tek osnivanje stranke, a posebno prilike uoči izbora g. 1897. Socijalistička agitacija donijela je plodove u Srijemu, istočnoj Slavoniji i Hrvatskom zagorju. Razlozi što su obuhvaćeni upravo ti krajevi nesumnjivo su, prije svega, ekonomsko-društvene prirode. Struktura zemljišnog posjeda u Hrvatskoj i Slavoniji prema statistici g. 1895. može dobro objasniti ekonomsku osnovu seljačkog pokreta (v. tabelu 9). Posjedi od preko 100 jutara čine svega 0,28% svih posjeda, ali zauzimaju 27,68% ukupne površine. Patuljasti posjed do 5 jutara čini 44,22% svih posjeda, ali zauzima svega 8,47% površine. Te brojke jasno pokazuju da je glavni problem na selu siromašni seljak koji posjeduje samo do pet jutara zemlje i da je brojna i kategorija posjednika do 10 jutara — a to su upravo oni slojevi koji su u određenim uvjetima pristupačni socijalističkoj propagandi. S druge strane vidi se da veliki posjedi zauzimaju znatnu površinu koju obrađuju mali posjednici — seljaci, a manjim dijelom i pravi proleteri, tj. oni koji više nemaju posjeda. Stvorena je, dakle, osnova za klasnu suprotnost veleposjednika i seljačkih poluproletera i proletera, a najznatnija je ona u Srijemskoj i Virovitičkoj županiji. U ovoj posljednjoj posjedi s više od 100 jutara zauzimaju, štaviše, 61,49% ukupne površine. U obje županije broj poljoprivrednih radnika je najveći. Već g. 1890. na 1 000 stanovnika dolazi u Virovitičkoj županiji 118 poljoprivrednih radnika, a u Srijemskoj 101. Zbog relativne razvijenosti obrta i industrije u tim krajevima, na 1 000 stanovnika dolazi u Srijemskoj županiji 31 obrtnički i industrijski radnik, a u Virovitičkoj županiji 29. Isto tako su najbrojnije zastupani i nadničari te poljoprivredna

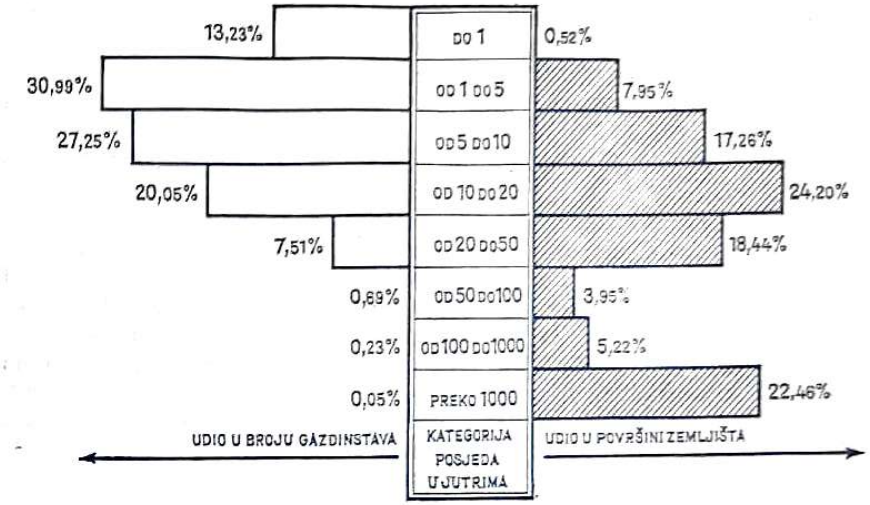

STRUKTURA ZEMLJIŠNOG POSJEDA U HRVATSKOJ I SLAVONIJI 1895. GODINE

služinčad. Treba istaknuti da žene čine više od 50% poljoprivrednih nadničara. Budući da one imaju redovito manju nadnicu od muškaraca, vrlo su sklone socijalističkoj propagandi, za razliku od radničkih žena u gradu.

Radničko stanovništvo predstavlja u Virovitičkoj županiji četvrtinu, a u Srijemskoj petinu cijelog stanovništva. To je omjer što ga inače nalazimo samo u gradovima. Prema tome, odnos veleposjednika i seljačkih poluproletera te proletera, razmjerno raširen obrt, teškoće malog posjeda — predstavljaju ekonomsku podlogu za širenje socijalističkog pokreta u Srijemu i Slavoniji.

Uspjeh socijalističke propagande zapaža se i u Hrvatskom zagorju, prije svega zbog blizine Zagreba. Osim toga, to je najgušće naseljeni kraj svih jugoslavenskih zemalja, a prema tome i područje s najvećim brojem patuljastih posjeda u cijeloj Hrvatskoj i Slavoniji na kojem seljačka obitelj ne može živjeti. Stoga su i nadnice poljoprivrednih radnika ovdje najniže.

Već g. 1895. dolazi do seljačkog socijalističkog pokreta u Srijemu. U tom su kraju već otprije bile poznate brošure srpskog socijaliste V a s e P e l a g i ć a, koje su poticale u seljaka svijest o nepravednosti njihova teškog položaja i mržnju na »gospodu«. Međutim, tek je socijalistički program iz Zagreba mogao usmjeriti to ogorčenje u pravcu organizacije budući da je specificirao zahtjeve, kao opće pravo glasa i poboljšanje materijalnog položaja radnika i sitnoburžoaskih elemenata, s kojima se mogla odvijati agitacija među seljacima. No prvi pokušaj organizacije u Šidu g. 1895. ugušen je još u zametku, a pokretači su bili osuđeni na tamnicu.

Na II kongresu Socijaldemokratske stranke, na kojem je prihvaćen program, bilo je mnogo govora o seljačkom pitanju. U debatama su sudjelovali i slovenski socijalisti. Hrvatski su socijalisti bili načistu s time da treba sistematski agitirati među seljacima, iako nisu imali jasne sta-

vove u načelnom pitanju, kako, naime, uklopiti seljaštvo kao posjednički element u okvir socijalističkih shvaćanja. Na kongresu je, dakle, zaključeno da se pokrene osnivanje političkih klubova na selu koji bi uoči predstojećih izbora u proljeće g. 1897. agitirali, prije svega, za opće pravo glasa. Socijalističko je vodstvo zaista uspjelo potaknuti osnivanje političkih klubova u brojnim selima Srijema i Slavonije, i to upravo u vrijeme predizborne borbe između Khuenova režima i opozicije. Ta je borba svojom žestinom premašila sve dotadašnje predizborne situacije. Činovništvo, kojemu je zadatak u političkoj, a ne u upravnoj djelatnosti, angažira se svim raspoloživim sredstvima. Usred opće uzrujanosti pojavljuje se socijalistički pokret na selu. Khuenovoj vladi, kao predstavnici slavonskog veleposjeda, on bi bio nadasve opasan i bez predizborne situacije koja potiče cijela sela da se masovno pridruže socijalističkim akcijama kako bi se spriječio izbor vladinih ljudi koji u Saboru rade protiv njihovih interesa, a omogućio izbor seljačkih predstavnika — a to su u danom trenutku socijalisti. Znatan je bio utjecaj i agrarnog pokreta u Ugarskoj i Vojvodini, gdje je brži kapitalistički razvoj već stvorio golem broj poljoprivrednog proletarijata.

Dalje od osnivanja klubova i početnog okupljanja seljaka socijalistički agitatori nisu došli. Khuenovi su organi ubrzo pohapsili osnivače klubova i istaknute seljake socijaliste, a da u prvi mah ipak nisu mogli spriječiti socijalističku propagandu koja se širila poput vatre. Socijalističko je vodstvo upućivalo seljake kako da se drže u okviru zakona, kao da se Khuenova vlada obazirala na zakon. Hapšenja, dolazak žandara i vojske uzbunio je narod pa je ponegdje bilo i otpora. Razumije se da je Khuen dao uhapsiti i najvažnije članove socijalističkog vodstva u Zagrebu, zabranio je klubove i prvomajske proslave.

Nakon svršetka izbora održani su procesi socijalističkim agitatorima, među kojima je najvažniji *mitrovački proces* članovima zagrebačkog vodstva i njihovim suradnicima. Bio je to tipičan primjer klasnog suda, koji zastupa interese veleposjeda. Optužba nije mogla dokazati nijedan nezakoniti postupak okrivljenih, na optuženičkoj klupi bila su zapravo socijalistička načela. Najminimalniji zahtjevi za povišenjem nadnice i sniženjem radnog vremena poljoprivrednih radnika (na 12 sati!) prikazani su kao zločin. Dakako da su socijalisti ipak osuđeni na tamnicu. Među njima bili su i Ancel i Vitomir Korać, koji kasnije postaje jedan od prvaka pokreta.

Tim postupcima Khuenova je vlada ne samo likvidirala seljački pokret nego privremeno i socijalistički pokret uopće.

Razvoj socijalističkog pokreta u Hrvatskoj g. 1897—1902.

Samo mala šaka socijalista pokušala je da ipak nekako održi kontinuitet pokreta. Uz pomoć slovenskih i materijalnu potporu austrijskih socijalista, socijalistički organ *Sloboda* nije prestao izlaziti. Teškoće pri obnovi pokreta povećale su se pojavom novog neprijatelja što ga je željela postaviti na noge građanska opozicija, naime, protusocijalističkih organizacija. Nakon neuspjelih pokušaja da pridobije socijalističko vodstvo, dr J. Frank je još g. 1895. pokrenuo nacionalističku organi-

zaciju *hrvatskih radnika*, kojoj je pored borbe protiv socijalista bio zadatak da bude Frankova garda koja će za njega manifestirati. S druge strane, Frankovi protivnici »domovinaši«, pod utjecajem pojedinih svećenika, osnivaju *kršćansko-socijalnu organizaciju* po uzoru na slične grupe u Austriji i Sloveniji. Principijelno su te grupe mogle naći oslona u dijelu sitne buržoazije, među malim obrtnicima i trgovcima, kojima je prijetila proletarizacija, pa se odnose neprijateljski protiv konkurencije strane industrijske robe, odnosno krupne buržoazije s jedne strane, ali se žestoko protive i socijalističkoj propagandi. Te grupe, dakle, nužno nastupaju s parolama za osiguranje egzistencije malog obrtnika, pa su time uspjele da pridobiju i neke male obrtnike, dotadašnje simpatizere socijalista. Među radnicima te tobožnje radničke grupe nisu mogle naći oslona jer se ubrzo pokazalo da zastupaju interese poslodavaca. U času najveće slabosti socijalista krajem devedesetih godina one su pridonijele kočenju socijalističkog pokreta, no kasnije, kad se socijalisti oporavljaju i doživljavaju novi polet, te će grupe u različitim kombinacijama uvijek samo životariti i neće moći ozbiljno ugroziti socijaliste.

No osim neprijatelja javljaju se krajem devedesetih godina i prvi saveznici socijalista iz redova buržoazije — naime *Napredna omladina*. Vidjeli smo da ona nastupa s demokratskim zahtjevima, koje je prije nje postavljala i socijalna demokracija. Stoga omladinci gledaju u socijalistima korisne saveznike u političkoj borbi, u djelatnosti za hrvatsko-srpsku slogu i podizanje ekonomske snage širih slojeva naroda, pa im, u njihovim najtežim časovima, pružaju moralnu potporu. Dakako, omladinci su, kao i njihov učitelj Masaryk, protivnici socijalističke ideje. Utjecaju Napredne omladine treba zahvaliti što građanska opozicija pomalo napušta shvaćanje da su socijalisti obični zločinci, a to omogućava i prvi zajednički istup na skupštinama za demokratske slobode g. 1899.

G. 1900. pokazuju se jasni znakovi da je u toku proces ponovnog oživljavanja socijalističkog radničkog pokreta. Vidi se to, prije svega, u ponovnom pokretanju štrajkova i u Zagrebu i u pokrajini i pokušaju da se ilegalni sindikati učvrste povezivanjem preko jedne centralne organizacije. Taj proces dolazi do izražaja i u suradnji sa srbijanskim socijalistima povodom održavanja jugoslavenske socijalističke konferencije u Zagrebu g. 1902. Dakako, mogućnosti za osnivanje zamišljenog saveza jugoslavenskih radničkih društava (i onih u inozemstvu) nije bilo. No uloga jugoslavenskih socijalista postala je očigledna u povodu protusrpskih demonstracija u Zagrebu. Hrvatski su socijalisti oštro osudili demonstracije, dok su srpski socijalisti u Srbiji i Vojvodini ustali za srpsko-hrvatsku slogu, a protiv protuhrvatske kampanje svoje buržoazije nakon demonstracija. Khuenova je vlada ponovno žestoko udarila po socijalistima jer su pozivali na hrvatsko-srpsku slogu i odlučan otpor protiv režima. No obustava socijalističke štampe nije onemogućila pokret. Naprotiv, taj je udarac potaknuo socijaliste na ilegalne akcije koje znatno pridonose njihovu daljem jačanju. Uz pomoć srpskih socijalista oni pokreću ilegalni list *Crvenu slobodu* u Budimpešti, u kojem su, bez straha od zapljene, bespoštedno kritizirali Khuenov režim. Vlada je vidjela da je legalni list ipak povoljniji po njene interese pa se odlučila da odobri novi socijalistički organ *Slobodnu riječ*. Otpor socijalista protiv Khuenova režima u vrijeme općeg mrtvila gra-

đanske opozicije g. 1902. nailazi na odjek koji će znatno utjecati na dalje jačanje socijalne demokracije.

Prema tome, Khuenov režim nije mogao zaustaviti socijalistički pokret, kao što to nije mogao ni u vezi s razvojem domaće buržoazije. Nuždan kapitalistički proces jačao je osnovu za socijalistički pokret usprkos teškom političkom pritisku. Radnički se pokret nije samo oporavio od teškog udarca iz g. 1897, nego se, štaviše, kretao u pravcu svog znatnog širenja i jačanja.

Socijalistički pokret u Dalmaciji i Istri g. 1895—1902.

Ekonomska zaostalost Dalmacije uzrokuje ne samo zakašnjenje pojave socijalističkog pokreta nego, štaviše, ne dopušta sve do propasti Monarhije njegov znatniji razvoj. Stoga socijalistički pokret u Dalmaciji ima neusporedivo slabiju ulogu, i po utjecaju na radničku klasu i po značenju u političkom životu, nego pokret u Hrvatskoj.

Stara dalmatinska tradicija cehovskih organizacija pučana — obrtnika i trgovaca — uvjetovala je, nakon ukidanja cehova, a posebno u toku sedamdesetih i osamdesetih godina, osnivanje društava koja su se nazivala radničkima, ali još nisu imala veze s modernim radničkim pokretom. Bile su to organizacije za uzajamnu pomoć i kulturno-prosvjetna društva sitne buržoazije i radnika pod njenim utjecajem. Ona su okupljala posebno autonomaše, a posebno narodnjake, često s glavnim zadatkom protuhrvatskih, odnosno protutalijanskih demonstracija. Bili su to tipični proizvodi prilika u vrijeme Narodnog preporoda.

Prve organizacije i nastupi s elementima koji se približavaju modernom radničkom pokretu nose izrazito talijansko obilježje. I u Hrvatskoj su prvi nosioci socijalističkog pokreta bili velikim dijelom strani radnici, no već na početku devedesetih godina pokretači osnovne socijalističke djelatnosti jesu domaći radnici. Međutim, u Dalmaciji se ističe razmjerno znatan broj radnika iz Italije što ih dovode autonomaški poduzetnici, s jedne strane zbog toga da bi u njima našli pogodne elemente za talijanske manifestacije, a s druge strane i zbog nedostatka kvalificirane radne snage u zemlji. Po svršetku narodnog preporoda, kada su talijanaši sve više potisnuti, oni još uvijek daju ton u nekim mjestima, prije svega u Zadru, i potiču suprotnosti između hrvatskih i talijanskih radnika. One dolaze do izražaja u brojnim sukobima i tučnjavama što obilježavaju lokalnu dalmatinsku atmosferu sve do kraja Monarhije. Osim toga, treba uzeti u obzir i utjecaje izvana koji potiču socijalistički pokret. Socijalisti iz Hrvatske preslabi su da bi se sistematski angažirali pri organiziranju dalmatinskog pokreta. Tu im djelatnost znatno otežava i granica što ju je dualizam podigao između hrvatskih pokrajina. S tog stanovišta povoljniji su uvjeti Jugoslavenske (slovenske) socijaldemokratske stranke i ona nastoji da obuhvati sve Jugoslavene u austrijskom dijelu Monarhije. No nesumnjivo najjača organizacija od onih koje se interesiraju za Dalmaciju jest tršćanska talijanska socijalistička organizacija. Ona, dakako, pri svojoj djelatnosti može tek u neznatnoj mjeri utjecati na hrvatske i srpske radnike. Prema tome, hrvatska, slovenska i talijanska socijalna demokracija javljaju se povremeno kao

organizatori radničkog pokreta u Dalmaciji, no nijedna od njih ne može prevladati i shvatiti kompliciranu nacionalnu situaciju koja sprečava punu solidarnost radnika u Dalmaciji.

Elementi socijalističkog pokreta u Dalmaciji javljaju se prvi put g. 1895, dok g. 1896. već izbijaju prvi štrajkovi. G. 1897. osnovan je prvi socijalistički radnički sindikat *Društvo radnika i radnica,* koji se mogao održati samo godinu dana. G. 1897. prvi put se slavi 1. maj. G. 1898. izašlo je pet brojeva lista *Socijalista* na hrvatskosrpskom i talijanskom jeziku. Ti prvi pokušaji organizacije socijalističkog pokreta u Dalmaciji posljedica su djelatnosti talijanskih socijalista u Trstu, jer je hrvatska socijalna demokracija upravo u to vrijeme doživjela slom, dok se slovenska upravo konstituirala. Međutim, ponovno oživljavanje pokreta potiču slovenski socijalisti na svom kongresu u Trstu g. 1900. Tom događaju prisustvuju i hrvatski predstavnici. Posljedica je zajednička akcija g. 1902, kojom je trebalo dati pokretu organizacione oblike. Na konferenciji u Splitu pored hrvatsko-slovenskih prisustvuju i talijanski predstavnici i tom je prilikom prihvaćen program austrijske socijaldemokratske stranke te zaključeno osnivanje odbora u nekim gradovima, koji bi organizirali socijalističku propagandu. Socijalisti su, osim toga, namjeravali da u okviru austrijske socijalne demokracije, uz već postojeće nacionalne stranke, osnuju i dalmatinsku. Međutim, sve te pretenzije doživljavaju neuspjeh, dijelom zbog slabe ekonomske podloge za pokret, ali još više zbog spremnog i organiziranog otpora namjesništva, građanstva i napose crkvenih krugova.

Pritisak je bio naročito oštar, ne samo s obzirom na unošenje socijalističkih ideja i proklamiranje političke i ekonomske borbe radništva nego i zbog toga što su socijalisti agitirali među splitskim kolonima. U njihovu katastrofalnom položaju i očaju poslije »vinske klauzule« socijalisti su mogli naći plodno tlo za svoju propagandu, a širenje socijalističkog pokreta među seljaštvom u Hrvatskoj i Slavoniji pokazivalo je zabrinutim zemljoposjednicima posljedice mogućeg socijalističkog uspjeha. No premda nije bilo moguće stvoriti iole solidniju socijalističku organizaciju u Dalmaciji, socijalistički pokret postaje od g. 1902. sastavni dio političke organizacije i u Dalmaciji bez obzira na svoju slabost i prekide u kontinuitetu.

Počeci radničkog pokreta u Istri javljaju se u gradovima i mjestima gdje postoje veće ili manje aglomeracije radništva, kao što su Pula, Krapanj, Labin, Rovinj, Ižula i Milje. Poticaj dolazi iz Trsta, jakog centra talijanskog i slovenskog radništva. Ondje se odmah nakon osnivanja austrijske Socijaldemokratske stranke pokušavaju osnovati jedinstvene radničke organizacije, ali one nisu duga vijeka jer vlasti koče njihov rad i zabranjuju ih prije nego što dospiju proširiti svoju aktivnost u Istri. Tek kada g. 1895. nastaje talijanska socijaldemokratska organizacija, a g. 1897. *Talijanska socijaldemokratska stranka,* koja stvara u Puli svoju organizaciju, počinje sistematskiji i intenzivniji rad na širenju radničkog pokreta i socijalističke misli. Jugoslavenska socijaldemokratska stranka, osnovana u Ljubljani g. 1896, nema dugo vrijeme svoje organizacije u Istri i ne razvija veću aktivnost među hrvatskim radništvom tako da se radnički pokret i kod istarskih Hrvata u prvo vrijeme širi najviše preko organizacije Talijanske socijaldemokratske stranke u Puli.

Hrvatski narod u razdoblju od g. 1903. do 1914.

„Novi kurs“ g. 1903 — 1907.

Narodni pokret g. 1903. u Hrvatskoj

Novi elementi koji su se pokazali u toku druge polovine devedesetih godina i u Banovini i u Dalmaciji doživljavaju g. 1903. snažan impuls, koji uvjetuje bitne promjene u političkom razvoju. Te su pojave sastavni dio daljeg zaoštrenja krize dualizma, a ona g. 1903. prelazi u svoju akutnu fazu.

Vidjeli smo da već potkraj devedesetih godina funkcioniranje ustavnog života na temelju austro-ugarske nagodbe više nije bilo moguće; ugrožavao ga je češko-njemački sukob u Austriji i djelatnost mađarske opozicije, prije svega Nezavisne stranke. No teška akutna kriza dualizma nužno izbija u času kad se sukobljavaju interesi mađarskih vladajućih klasa s jedne strane te dvora i austro-njemačkih vladajućih klasa s druge strane. Drugim riječima, ne ugrožava dualizam samo otpor potlačenih nacija, na račun kojih je austro-ugarska nagodba sklopljena, nego ga slabe i sami njegovi nosioci. Mađarske vladajuće klase osjećaju se sada dovoljno jake da se suprotstave činjenici što je centar Monarhije ipak u Beču. One teže za punim paritetom mađarskih i austro-njemačkih vladajućih klasa, koji se može postići samo personalnom unijom. S takvim programom izlazi Nezavisna stranka na čelu s F. Kossuthom (sinom Lajosa Kossutha), zahtijevajući samostalnu carinsku, trgovačku i vanjsku politiku a i posebnu mađarsku vojsku. U toku g. 1902. politička akcija nezavišnjaka usmjerava se prije svega na borbu za potpunu ekonomsku i financijsku neovisnost o ekonomski znatno jačoj Austriji. No sva ta nastojanja još nisu mogla izazvati težak potres dualizma. To se desilo tek napadom mađarskog društva na posljednji pouzdani oslon dinastije — na zajedničku vojsku koja je bila pod komandom austro-njemačkih viših oficira, čiji su vrhovi bili protumađarski raspoloženi, nastavljajući tradiciju iz g. 1848. Prijedlog o povišenju regrutskog kontingenta za gotovo 25%, koji je ugarski parlament trebao da raspravi u siječnju 1903, povod je žestoke borbe za posebnu mađarsku vojsku i to postaje ne samo centralnim pitanjem djelatnosti mađarske opozicije nego se prenosi i na šire slojeve naroda protestnim skupštinama, pa i velikim demonstracijama, u kojima sudjeluju i socijalisti s antimilitarističkim zahtjevima. Ugrožen je, dakle, sam temelj dualizma, a time i Monarhije. Sukob će trajati sve do početka g. 1906. Ta situacija nameće s vremenom i hrvatsko-srpskoj politici novi pravac

u smislu korištenja sukoba između Beča i Pešte za rješavanje najvažnijih političkih i nacionalnih postulata.

Početak akutne krize dualizma odražava se u Hrvatskoj punim slomom osnovnih ciljeva dualističkih faktora Monarhije. Prema tome, značenje narodnog pokreta koji izbija u Hrvatskoj g. 1903. nije samo u otporu protiv Khuenova režima i mađarske hegemonije nego upravo u rušenju temelja koji su dotada osiguravali interese dualističkih vrhova Monarhije, naime: odvajanja Dalmacije od Banovine i hrvatsko-srpskog sukoba.

Potkraj 1902. Napredna omladina i socijalisti jedini su politički aktivni u pripremanju akcije protiv Khuenova režima. Prije svega zaslugom Napredne omladine u siječnju 1903. konstituira se na temelju programa iz g. 1894. *Hrvatska stranka prava,* koja obuhvaća *domovinaše, obzoraše* i *Naprednu omladinu,* dok frankovci obećavaju suradnju, kojoj se protivi jedino S. Radić. Na taj je način, prvi put nakon deset godina, hrvatska opozicija ponovo složna. Dakako, Hrvatsku stranku prava treba tek organizaciono učvrstiti, pa ne začuđuje da ona potpuno nespremna dočekuje događaje g. 1903.

Izvansaborska politička akcija pokrenuta je na inicijativu Napredne omladine i socijalista u martu g. 1903. u vezi s pitanjem obnove financijske nagodbe između Hrvatske i Ugarske. Punih šest godina autonomni budžet nije se gotovo uopće povećavao, pa se autonomna uprava nalazila pred bankrotom. U takvoj situaciji ugarski kraljevinski odbor odbija svojedobni zahtjev hrvatskog kraljevinskog odbora (v. str. 156) da se u korist Hrvatske poprave financijski uvjeti, uzrokujući time veliko ogorčenje. Pripremala se, dakle, skupštinska akcija kakva je bila i ona iz g. 1899, koja je imala da agitira za financijsku samostalnost Hrvatske i da pomoću zahtjeva za općim pravom glasa i drugim političkim slobodama pokuša pokrenuti demokratizaciju političkog života, toliko potrebnu nastojanjima opozicije. Već u početku ožujka dolazi do prvih demonstracija u Zagrebu. 11. ožujka održava se javna skupština, kojoj prisustvuje više od 5 000 ljudi, a ton joj daju omladinci i socijalisti. Izvanredan uspjeh zagrebačke skupštine potakao je sazivanje više od 50 skupština u pokrajini. Khuenov režim je zbog svojih financijskih nevolja dopustio zagrebačku skupštinu, u uvjerenju da će akcija opozicije eventualno pridonijeti odluci ugarske vlade da sanira financijske prilike u Hrvatskoj. Međutim, nastavak skupštinske akcije mogao je postati opasan režimu i mađarskoj hegemoniji s obzirom na tešku krizu u Ugarskoj koja je slabila pozicije ugarske vlade, a time i samog Khuena. Njegova odluka o zabrani skupština bila je sa stanovišta njegova interesa pogrešna. Nakupljeno nezadovoljstvo i ogorčenje nije se sada kanaliziralo preko organizirane skupštinske akcije, nego je izbilo u obliku stihijskih nemira kao g. 1883, samo u mnogo širim razmjerima.

Demonstracije su počele u Zagrebu i Osijeku. No poticaj za njihovo dalje širenje dao je sukob vojske i seljaka koji su skinuli mađarsku zastavu sa željezničke stanice u Zaprešiću kraj Zagreba, na početku travnja, kad je došlo i do krvoprolića. Od tog časa razmahale su se demonstracije na ulicama Zagreba i nekih drugih gradova kao Varaždina, Križevaca, Senja, Karlovca i Samobora. Pokret je sve više zahvaćao selo tako da je na svom vrhuncu u svibnju uznemirio Hrvatsko primorje, Gorski kotar, Hrvatsko zagorje, križevačko-bjelovarski kraj, pa i Međimurje, još 1861. pripojeno Ugarskoj. U drugim je krajevima bilo pojedinačnih nemira. Puk je lupao prozore omraženim mađaronima, tjerao mađarske činovnike iz ureda, palio mađarske zastave i Khuenove slike, napadao mađaronske posjede. Razumije se da su se seljaci okomili na bazu mađarizacije — željeznice, lupajući natpise, telegrafske stupove i zgrade. Štaviše, jednom su prilikom seljaci oštetili željezničku prugu prema Rijeci da bi spriječili vojsci prolaz u pobunjena područja. Khuenov je režim upotrijebio vojsku za gušenje pokreta. Sve su tamnice bile pune. Međutim, prijeki je sud proglašen samo u najnemirnijim krajevima i gradovima, a ugarska vlada se nije odlučila da ukine ustav i uvede komesarijat kao g. 1883. U jeku mađarske krize, tj. opstrukcije opozicije u parlamentu te demonstracija i nemira mađarskog stanovništva, ugarska vlada nije mogla dati povoda da se kralj eventualno posluži generalom — komesarom i protiv mađarskih vladajućih klasa. Uostalom, mađarska građanska javnost, u svom zanosu za fikciju jedinstvene mađarske države, nije željela da vidi uzroke pokreta u samoj mađarskoj hegemoniji nad Hrvatskom i Slavonijom. Mađarska je štampa, s izuzetkom socijalista, koji su pokret odobravali i podupirali, uporno tvrdila da je bečka »kamarila« pokrenula hrvatske mase protiv Mađara.

U toku lipnja pokret sve više jenjava da bi, zatim, zamro u pojedinačnim nemirima sve do kolovoza. U lipnju Khuen napušta banski položaj. Nije to bila posljedica narodnog pokreta uperenog protiv njegova režima, kako je to hrvatska javnost uglavnom vjerovala, nego se radilo o kraljevu pokušaju da mađarsku krizu riješi uz pomoć Khuena, čovjeka svog povjerenja, kao ministra predsjednika. Međutim, on ne uspijeva ukrotiti mađarsku opoziciju pa mora ubrzo odstupiti.

Pokret je bio sasvim stihijski; hrvatska opozicija mu se nije stavila na čelo. Prvaci Napredne omladine, koja je bila spremna da to uradi, uhapšeni su na samom početku pokreta, dok je nekolicina uspjela da pobjegne i da — uglavnom iz Ljubljane — podupire pokret proglasima i, što je važnije, obavještavanjem strane, prvenstveno socijalističke štampe. Tako se i evropska javnost po prvi put zainteresirala za događaje i probleme u Hrvatskoj. Opozicija je ostala po strani, dijelom iz straha da bi široki narodni slojevi mogli ugroziti njene klasne pozicije — tâ ona je i u vezi sa svojom uskom državnopravnom politikom imala vrlo slabe veze s pukom — a dijelom i zbog svoje labave organizacije i straha pred represalijama. Energija narodnih masa ostala je neiskorištena. Pošto se pokret smirio, novi ban Teodor Pejačević odustaje, doduše, od upotrebe sile, ublažava progon štampe i pušta iz zatvora opozicijske i socijalističke vođe, no Khuenov sistem ostaje u suštini nentaknut. Međutim, ako stihijski narodni pokret nije donio neposredne rezultate u samoj Hrvatskoj, on je izazvao znatno važnije promjene koje su obuhvatile i Dalmaciju, a jenjavanjem hrvatsko-srpskog spora počele pretvarati hrvatsko pitanje u dio jugoslavenskog, novog životnog pitanja Monarhije.

Odjek narodnog pokreta u Dalmaciji i Istri i nova faza jugoslavenskog pitanja

Jedan od osnovnih zadataka dualističkih vlada u Banovini i Dalmaciji bio je svakako da spriječe jačanje snaga koje teže ujedinjenju hrvatskih zemalja. Zbog toga su strogo pazile da onemoguće povezivanje političkih akcija u obje pokrajine. U toku devedesetih godina bilo je kontakata, prije svega, pravaških elemenata, koji, međutim, ni u čemu nisu ugrozili zid što ga je dualizam podigao između obje hrvatske pokrajine. No ta umjetna prepreka srušila se jednim mahom g. 1903.

U Dalmaciji su s uzbuđenjem pratili narodni pokret u Hrvatskoj. Cenzura je sprečavala pouzdane novinske obavijesti pa se tako moglo dogoditi da su u Dalmaciju doprle netačne glasine o smrtnoj osudi većeg broja sudionika pokreta. Na tu vijest ustala je cijela Dalmacija kao jedan čovjek. Kuće su izvjesile crne zastave, ljudi su nosili crni flor, održavale su se žalobne mise, povorke i protestne skupštine, sakupljao se novac za žrtve pokreta, a gotovo sva općinska vijeća šalju kralju protestne telegrame, u kojima ga mole da intervenira. Zanimljivo je da dalmatinski namjesnik Handel tom prilikom izražava svojim pretpostavljenima u Beču bojazan da će se pokret protiv Mađara okrenuti i protiv Austrije.

Narodni pokret g. 1903. naišao je i u Istri na snažan odjek. U hrvatskim i slovenskim općinama održavali su se protestni zborovi protiv nasilja policije i vojske u Hrvatskoj, donosile su se rezolucije i sakupljali prilozi za stradale i zatvorene, a neke su se općine, kao i u Dalmaciji, obratile i vladaru. Pokret je dao povoda da se manifestira solidarnost istarskih Hrvata s Hrvatima u Hrvatskoj i da u Istri dođe do izražaja kao nikada prije hrvatska nacionalna svijest. Narodni pokret g. 1903. oživio je vjeru istarskih Hrvata u Hrvatsku, ojačao kod njih nacionalno osjećanje i proširio uvjerenje da je borba za ujedinjenje hrvatskog naroda ušla u odlučnu fazu.

Protestni se zborovi održavaju i u Trstu, Ljubljani, Celju te oko 20 drugih slovenskih mjesta. Poneseni općim raspoloženjem, narodni zastupnici iz Dalmacije, Istre i Trsta polaze u audijenciju kralju da bi protestirali protiv mađarskih nasilja u Banovini. Međutim, kralj odbija audijenciju držeći se strogo dualističkog načela, prema kojem se predstavnici jednog dijela Monarhije ne smiju miješati u unutrašnje poslove drugog dijela. Drugim riječima, hrvatskog naroda u Dalmaciji ne tiče se što se događa s hrvatskim narodom u Banovini. Za tu neodobrenu audijenciju tipična je ponuda austrijskog ministra predsjednika Körbera da s poslanicima Dalmatincima razgovara o ekonomskim pitanjima. Radi se o taktici Beča, koja sada postaje redovita praksa. Kad god dalmatinska politika postaje nepoćudna po bečke interese, austrijska vlada pokušava da je usmjeri u povoljnijem pravcu pomoću obećanja o ekonomskom podizanju Dalmacije, znajući dobro da je uzrok političkom nezadovoljstvu najvećim dijelom katastrofalna ekonomska zapuštenost Dalmacije. Poslije neodobrene audijencije dalmatinski i istarski poslanici upućuju evropskoj javnosti manifest u kojem, crtajući prilike u Hrvatskoj, napose ističu slogu cijelog hrvatskog naroda i simpatije »jednokrvne braće« Slovenaca i Srba za hrvatski pokret. U Dalmaciji i Sloveniji došlo je i do nekih protuaustrijskih manifestacija.

Nesumnjivo je da je ogorčenje, izazvano potporom kralja i austrijske vlade djelatnosti ugarske vlade u Banovini, umnogome utjecalo na postepeni rast uvjerenja da se nacionalno pitanje može riješiti samo izvan okvira Habsburške Monarhije u jednoj zajedničkoj državi Jugoslavena. U skladu je s time i postepeno stvaranje terena za suradnju hrvatske i srpske politike, za čije praktično oživotvorenje priprema osnovne uvjete upravo Narodni pokret.

Poslije protusrpskih demonstracija odnosi između srpske i hrvatske buržoazije bili su ponovo vrlo zategnuti. Međutim, od proljeća g. 1903, tj. od vrhunca hrvatskog narodnog pokreta, postepeno se opaža popuštanje zategnutosti. Srpska buržoazija vidi da hrvatska opozicija nije tako slaba kao što je pretpostavljala. Iako ona sama ne predvodi narodne mase, one svojim pokretom ipak podržavaju njene političke akcije. I srpska buržoazija sve teže osjeća uski ekonomski okvir što ga nameće mađarska hegemonija, iako ima nešto bolje uvjete za ekonomski razvoj od hrvatske. Zbog toga svijest o tome da hrvatska opozicija ne bi bila tako slab partner u suradnji za ostvarenje zajedničkih interesa domaće buržoazije, ima određeno značenje za popuštanje odijuma srpske buržoazije prema hrvatskoj politici. U tom pravcu utječe i činjenica što Napredna omladina već ima značajne pozicije i u krilu opozicijske *Srpske samostalne stranke* i u okviru hrvatske opozicije, a ona od svoje pojave smatra srpsko-hrvatsku slogu osnovnim uvjetom daljeg nacionalnog napretka. U toku narodnog pokreta, u svibnju 1903, hrvatska i srpska omladina ponovo manifestira svoju težnju za suradnjom. Promjena u stavu srpske politike prema hrvatskoj u vezi s narodnim pokretom očigledna je i u Vojvodini, Dalmaciji pa donekle i u Bosni i Hercegovini. Polemike uglavnom prestaju, prije svega svađa o pripadnosti Bosne i Hercegovine, koja predstavlja još od okupacije glavnu jabuku razdora. Štaviše, i frankovci privremeno prekidaju svoju protusrpsku kampanju.

No impuls koji najzad osigurava razvoj prema srpsko-hrvatskoj suradnji dolazi iz Srbije. Već potkraj devedesetih godina postepeno slabi hegemonija Austro-Ugarske nad Srbijom. Političke snage koje se suprotstavljaju potpunoj ovisnosti o Monarhiji postaju sve jače da bi najzad dobile prevagu. U lipnju 1903. ubijeni su Aleksandar Obrenović i njegova žena, nosioci proaustrijske politike. Dolazak Karađorđevića ne znači samo promjenu dinastije nego, prije svega, promjenu vanjske politike Srbije, njen oslon na Rusiju i razvoj u pravcu oslobađanja od ekonomskog diktata Monarhije. Prema tome, ne samo srpska opozicija nego i službena politika Srbije postepeno se suprotstavlja Austro-Ugarskoj. U toj situaciji srpska buržoazija u Hrvatskoj više ne može računati s time da će zadržati položaj koji je imala za Khuena, pa postaje sklonija suradnji s hrvatskom opozicijom, a i srpsku buržoaziju u Dalmaciji, koja je dotada bila u opoziciji, promjene u Srbiji potiču na prijazniji stav prema hrvatskoj buržoaziji koja sada istupa s novim političkim idejama.

No trebalo je da prođu još dvije godine do ostvarenja hrvatsko-srpske suradnje. Netrpeljivost i šovinizam na obje strane, nedostatak interesa za rješavanje nacionalnog pitanja u Hrvatskoj, pretjerani zahtjevi srpskog ekskluzivizma, državnopravna politika s mogućnošću negacije postojanja srpske nacije u Hrvatskoj — sve to postalo je tradicija i kočilo brži razvoj prema međusobnoj suradnji. Značenje novog procesa

nije samo u postepenoj promjeni hrvatsko-srpskih odnosa; i slovenska se politika počinje povezivati s hrvatsko-srpskim pitanjem. Elementi suradnje između hrvatske opozicije i slovenskih političkih grupacija postojali su i prije. Međutim, odjek narodnog pokreta g. 1903. u Sloveniji tako je snažna da možemo konstatirati kako se s narodnim pokretom na političkoj pozornici javlja jugoslavensko pitanje kao jedna cjelina. Ono postepeno postaje životno pitanje Monarhije jer je rezultat povezivanja njenih unutarnjih poteškoća, koje nastaju iz položaja Jugoslavena u njenom okviru, i vanjskopolitičkih problema koji niču iz novog razvoja u Srbiji te ugrožavaju i njenu imperijalističku ekspanziju na Balkan — a to je jedino područje koje dolazi u obzir za takvu ekspanziju — i njene interese suprotne razvoju jugoslavenske politike u njenu okviru.

Prvi koraci »novog kursa« u Dalmaciji

Jenjavanje i prestanak nemira te blaže metode novog bana P e j a č e v i ć a potiču Naprednu omladinu da nastavi sa skupštinskim pokretom, koji je K h u e n o v režim zaustavio još u njegovim počecima. Nakon raspoloženja što su ga pokazali širi slojevi naroda u pokretu, naprednjaci se trude da iskoriste moralni kapital potpore narodnih masa za dalju političku akciju opozicije. I zaista, taj skupštinski pokret obuhvaća cijelu zemlju i nailazi na znatan odjek. Skupštine nose obilježje političkog »realizma« koji proklamira Napredna omladina, sitnog svakodnevnog rada za najpreče potrebe širih slojeva kao pripreme za rješavanje nacionalnog pitanja. Ton skupštinama ne daju vođe opozicije iz Zagreba, koji dolaze samo kao gosti — govornici, nego lokalni pristaše hrvatske opozicije. Oni nastupaju kao agitatori, organizatori i govornici, dok se većina prisutnih regrutira iz seljačkih redova.

Potrebno je istaknuti da je istodobno i Srpska samostalna stranka pokrenula sličnu skupštinsku akciju, iako manjeg opsega i s manjim uspjesima, sa svojim uobičajenim posebnim srpskim zahtjevima, ali i s problemima koji se poklapaju s onima na hrvatskim skupštinama. Premda obje akcije nisu bile povezane, a na srpskim je skupštinama ponekad dolazio do izražaja i otpor prema hrvatskoj opoziciji, treba istaknuti da se radilo o koraku prema srpsko-hrvatskoj suradnji.

U toku skupštinskog pokreta naprednjaci su se uvjerili da se stari prvaci hrvatske opozicije nikako ne mogu pokrenuti na odlučnu političku akciju i da još uvijek brode starim tokom. Štaviše, sloga opozicije, uspostavljena u početku g. 1903. s velikim naporom, lomi se već u jesen g. 1903, zbog žestokog sukoba između Hrvatske stranke prava i frankovaca. Zato skupštinski pokret završava u ožujku 1904, a tada dozrijevaju i uvjeti za konačno otcjepljenje novih političkih snaga — naprednjaka i Radićeve grupe — od stare opozicije.

Elementi novog političkog razvoja, koji su se pojavili u Banovini s Naprednom omladinom, a u Dalmaciji s razvojem unutar pravaštva, doživljavaju s početkom akutne krize dualizma, narodnim pokretom i promjenama u Srbiji snažan impuls. Ovaj najzad dovodi do formulacija koncepcije, koju sami njeni pobornici nazivaju »novi kurs«, u jesen

g. 1903. od strane dalmatinskih političkih prvaka. Nije nipošto slučaj da se »novi kurs« pojavljuje u Dalmaciji, a ne u Hrvatskoj. Stalnom ogorčenju zbog nepopravljive štete što ju je vinska klauzula nanijela privredi Dalmacije pridružuje se na početku g. 1903. velika glad. Različite organizacije u Beču sakupljaju prinose za gladnu Dalmaciju, koja je na taj način u punom smislu riječi spala na prosjački štap. Razumije se, dakle, da je upravo u Dalmaciji nužno rastao otpor protiv Beča, a u vezi s time i protiv njemačkog »Dranga«, dok su opozicijski elementi u Banovini, koja je stenjala pod pritiskom mađarske hegemonije, koncentrirali sav svoj otpor protiv Pešte.

Narodni pokret stvorio je osnovne uvjete za »novi kurs« povezivanjem svih političkih snaga u Dalmaciji. Napose pri organizaciji sakupljanja pomoći za žrtve mađarskog terora u Banovini dolazi do suradnje između prvaka Narodne hrvatske stranke i Stranke prava. Približavanje obiju stranaka započelo je, kako smo vidjeli, još g. 1897, ali sada postizava vrhunac. Reakcija dalmatinskih srpskih krugova prema narodnom pokretu bila je pozitivna, što pridonosi procesu poboljšanja hrvatsko-srpskih odnosa, koji ionako nisu bili toliko zaoštreni kao u Hrvatskoj jer Narodna hrvatska stranka nije nikad prionula uz protusrpsku politiku, a sada, združivši se sa Strankom prava, mogla je djelovati na ublažavanje njene, velikim dijelom, protusrpske tradicije. Značajno je da su nove tendencije jake naročito u Dubrovniku, gdje su srpsko-hrvatski odnosi dotada bili najzategnutiji. *Crvena Hrvatska*, organ hrvatske buržoazije u Dubrovniku, zalaže se, pod uredništvom pripadnika Napredne omladine M. M a r j a n o v i ć a za hrvatsko-srpsku slogu. U istom smislu piše i F. S u p i l o, od g. 1899. urednik *Novog lista* na Rijeci, organa koji zastupa interese hrvatske buržoazije u Dalmaciji i na Hrvatskom Primorju. U srpnju 1903. vode se u Dubrovniku prvi hrvatsko-srpski pregovori, a poduzimaju se i drugi, zasad još oprezni i nesigurni koraci.

I talijanski prvaci u Dalmaciji djelomično su sa simpatijama pozdravili narodni pokret. Bila je to posljedica držanja onih talijanskih krugova koji su se suprotstavljali činjenici što se Italija nalazi u Trojnom savezu, uvjereni da joj prijeti opasnost od njemačke premoći. Oni se osim toga boje da će vrhovi Monarhije iskoristiti zaokupljenost Rusije na Dalekom istoku (pripremao se rusko-japanski rat) za dalje učvršćenje na Balkanu i time ugroziti interese talijanskog imperijalizma. Zbog toga je talijanska štampa jednim svojim dijelom podržavala narodni pokret u Hrvatskoj, jer je on predstavljao poteškoću za djelatnost vrhova Monarhije. Sami predstavnici »novoga kursa«, pokazujući tendenciju da dalmatinska politika preuzme vodstvo nove akcije u cijeloj Hrvatskoj, nastoje postići mir i s Talijanima, kako im lokalne poteškoće ne bi smetale. Prema tome, sve političke snage u Dalmaciji: hrvatska opozicija (izuzevši »čistu« Stranku prava), Srpska stranka i Talijanska stranka uglavnom su povezani osjećajem simpatije za narodni pokret, a naročito poslije odbijene audijencije kod kralja, i zajedničkim otporom protiv Beča i njemačkog »Dranga«. Upravo u toj situaciji, u jesen g. 1903. dalmatinski namjesnik H a n d e l daje povod prvom jednodušnom političkom nastupu svih grupacija u Dalmatinskom saboru, i to u duhu »novoga kursa«.

Vidjeli smo da se rješavanje pitanja hrvatskosrpskog jezika kao službenoga nije pomaklo ni za korak naprijed u toku osamdesetih i devedesetih godina. Namjesnik i bečka vlada očigledno su, pod dojmom rasta općeg nezadovoljstva, smatrali da će umiriti javnost određenim proširenjem uloge hrvatskosrpskog jezika. Međutim, Handelova jezična osnova, predložena Dalmatinskom saboru, pokušava ozakoniti dosadašnju praksu unutarnjeg uredovanja njemačkim jezikom, koji se proširuje na račun talijanskog pa, prema tome, daje mogućnost i za povećanje njemačkog činovništva. Razumije se da domaća buržoazija, pogođena nedostatkom mogućnosti privređivanja zbog teškog ekonomskog stanja, ponajprije reflektira na činovnička mjesta. No bez obzira na to, proširenje njemačkog jezika čini se kao provokacija upravo u času kad se učvršćuje koncepcija o njemačkom »Drangu« kao najopasnijem neprijatelju. Zbog toga sve grupacije u Dalmatinskom saboru po prvi put nastupaju jednodušno (dosad su imale ista shvaćanja samo na ekonomskom području), odbijajući tu jezičnu osnovu, pri čemu se predstavnici Talijanske stranke ne protive proširenju hrvatskosrpskog jezika.

Tom se prilikom po prvi put čula osnovna koncepcija »novog kursa« u govoru predsjednika Stranke prava Trumbića, koga podržavaju hrvatski, srpski i talijanski poslanici. Trumbićeva je lozinka: »Od Alpa do Marice na obranu protiv germanstva«, pri čemu on želi suradnju ne samo Jugoslavena nego i sporazum s Talijanima i Mađarima. Nesumnjivo je da dalmatinski političari nemaju nikakvih simpatija za mađarsku politiku, i to ne samo zbog njene djelatnosti u Banovini nego i zbog njene izvanredno štetne uloge pri sprečavanju željezničkog spoja Dalmacije s Hrvatskom te Bosnom i Hercegovinom. Međutim, oni su uvjereni da je njemački »Drang« neprijatelj i Mađarima, pogotovu u času kad se mađarska opozicija žestoko bori protiv Beča i same dinastije, što Trumbić odobrava. Potpora Mađarima nužno daje njegovu govoru veleizdajničku notu, budući da je Franjo Josip prije toga u svojoj vojnoj zapovijedi u Chlopyu kategorički odbio navalu mađarske opozicije na posljednji stup Monarhije — zajedničku vojsku te imenovao neustavno, izvanparlamentarno ministarstvo u Mađarskoj. Javnost, dakako, nije znala da je generalštab pripremao i vojnu akciju u Mađarskoj. Uostalom, Trumbić se u svom osvrtu na odbijenu audijenciju kod kralja poslužio žestokim riječima protiv Monarhije, tj. dinastije, koje u mnogočemu podsjećaju na nekadašnje veleizdajničke izjave A. Starčevića, ali su, dakako, prožete duhom »novog kursa«. Trumbiću ne sekundiraju samo hrvatski poslanici. Srpski se klub solidarizira s izjavom hrvatskih zastupnika, a talijanski predstavnici izjavljuju da se ne protive sjedinjenju s Hrvatskom.

Beč je alarmiran. No prvi pokušaji nosilaca »novog kursa« da ostvare svoje ideje doživljavaju slom. Posljedice prošlosti i suviše koče dalji razvoj u tom pravcu, iako primirje među političkim snagama u Dalmaciji traje i dalje. Razumije se da takvo stanje ne može utjecati ni na prodor ideja »novog kursa« u Hrvatskoj, ali ipak i ondje elementi hrvatsko-srpskog sukoba polagano, ali sigurno slabe.

Nove političke grupacije u Hrvatskoj i Dalmaciji

Posljedica je narodnog pokreta u Hrvatskoj i organizacija triju novih političkih grupacija: klerikalizma, Napredne stranke i Radićeve seljačke stranke.

Klerikalizam se pojavio još g. 1897. u okviru domovinaško-obzoraške koalicije, no politička situacija nakon narodnog pokreta postavlja na dnevni red osnivanje samostalne klerikalne organizacije. Pobune narodnih masa pokazale su da svećenstvo nema tako snažan utjecaj na seljaštvo kao što se pretpostavljalo. Osim toga, u pokretu su ojačali i afirmirali se upravo glavni neprijatelji klerikalizma, naprednjaci i socijalisti. Nesumnjivo nije bilo moguće ostvariti tendenciju bojovnog klerikalizma da biskupi zadobiju kontrolu nad ukupnim društvenim, kulturnim i političkim životom djelatnošću u okviru jedne stranačke grupacije. Koalicija nije uživala puno povjerenje episkopata jer su obzoraši popuštali naprednjacima, a domovinaši su bar donekle bili nosioci stare liberalne antiklerikalne pravaške tradicije. No samostalnu klerikalnu organizaciju poticali su i vanjski uzroci. G. 1903. došlo je s promjenom na papinskoj stolici do znatnog poboljšanja odnosa između Vatikana i habsburške Monarhije, pa je započeo razvoj koji klerikalno nastrojeno svećenstvo upućuje u režimske struje.

U svibnju g. 1904. osniva se pod protektoratom episkopata *Hrvatska katolička tiskara* s listom *Hrvatstvo*. Nova samostalna klerikalna organizacija, pod pravaškom firmom, navješćuje borbu socijalizmu, naprednjacima, pa i liberalnom katolicizmu, tj. svećenstvu s obzoraškom tradicijom. Novu grupu dočekuje žestok otpor od strane naprednjaka, socijalista, Supilova *Nova lista* na Rijeci, S. Radića i *Obzora*. Uglavnom, ona ne nailazi na potporu ni u većem dijelu svećenstva.

Do tog vremena klerikalne su struje unutar domovinaško-obzoraške koalicije slijedile kršćanskosocijalni pravac, pa su po uzoru na takve stranke i grupe u Austriji i Sloveniji postavljale program socijalne reforme u interesu sitne buržoazije, dakako, pod vodstvom katoličke crkve. Budući da u ekonomski nerazvijenim uvjetima u Hrvatskoj ne postoji veliki kapital, protiv kojeg se u ekonomski naprednijim zemljama okreću kršćanskosocijalne organizacije, hrvatski kršćanski socijali imaju pored antisemitizma u programu samo drugu stranu kršćanskosocijalne akcije, tj. borbu protiv socijalista. No i na tom području oni bez šire potpore svećenstva postižu vrlo slabe rezultate tako da se u vrijeme pojave *Hrvatstva* ta struja spaja s ortodoksno-klerikalnim pravcem, tj. ona se nalazi potpuno u pozadini, jer se nova klerikalna struja protivi socijalnim reformama, a cilj joj je uglavnom samo nastojanje da se sva područja društvenog života nađu pod kontrolom episkopata. Osim toga, već se u samom početku osjeća skretanje klerikalizma prema suradnji s režimom, u ovom času s Khuenovom Narodnom strankom, s kojom se dotada nalazio u zavadi, a i prema Frankovoj stranci, prema kojoj se on dotada nije odnosio pozitivno zbog Frankova židovskog porijekla i pravaške liberalne tradicije. Na taj se način javljaju prvi elementi jedne suradnje, koja će u predratno doba predstavljati važnu kariku političkog života.

Prvi znak da naprednjaci više ne žele djelovati u okviru Hrvatske stranke prava jest njihov posebni organ *Pokret*. On počinje izlaziti u proljeće g. 1904, no *Napredna stranka* osniva se tek u prosincu. Slijedi je uglavnom intelektualna omladina, dok joj građanski krugovi, nenavikli na demokratske struje, ne pružaju potporu. Međutim, politička aktivnost naprednjaka osigurava im i dalje znatan utjecaj na opoziciju pa, prema tome, i važnu ulogu u političkom životu. Osim toga, oni su glavni saveznici novog kursa u Dalmaciji.

Samo tjedan dana iza Napredne stranke, tj. također u prosincu 1904, osniva se najzad i *Hrvatska pučka seljačka stranka*. Seljačkoj i Naprednoj stranci zajednički su zahtjevi za demokratizacijom političkog života te program suradnje Hrvata i Srba. Isto tako obje su grupacije antiklerikalne. No dok A. i S. Radić vide u kršćanstvu sastavni dio narodne, seljačke kulture, naprednjaci djeluju pod utjecajem evropskih slobodoumnih struja te se u mnogočemu približavaju ateističkim shvaćanjima. I S. Radić vidi u njemačkom »Drangu« golemu opasnost, no njegovi su stavovi suprotni onima »novog kursa«. On želi suradnju Slavena Monarhije, koji bi oslonom na Rusiju trebali da djeluju u pravcu pretvaranja Austrije u federaciju slavenskog karaktera. Radić vjeruje u tu mogućnost jer su Slaveni tobože najbrojniji element u Austriji. No iako seljačka stranka ima neusporedivo jaču socijalnu bazu od naprednjaka, tj. seljaštvo, ona ipak mnogo teže napreduje pa neće ni kasnije dostići njihovu političku ulogu. Razvoj seljačke stranke znatno koči usko biračko pravo, koje isključuje veći dio seljaštva, a i državnopravna tradicija opozicije, koja nije uključivala šire slojeve u politički život.

G. 1904—5. nastavlja se razvoj u pravcu približavanja hrvatske i srpske buržoazije. Tome znatno pridonosi i zajedničko oduševljenje hrvatske i srpske opozicije za Rusiju u rusko-japanskom ratu (jedino frankovci simpatiziraju s Japancima), zatim činjenica ponovnog sukoba hrvatske opozicije s protusrpskom Frankovom strankom i najzad ogorčeno odbijanje pojave klerikalne grupacije, koja, dakako, također istupa u protusrpskom duhu, od strane hrvatske opozicije. Osim toga, važne su i političke i kulturne manifestacije podržavane od službene srpske strane: to su krunidba kralja Petra I Karađorđevića s proslavom 100-godišnjice I srpskog ustanka (1904). Tom se prilikom održava kongres jugoslavenskih studenata, u čijoj organizaciji sudjeluje i Napredna omladina, kongres jugoslavenskih pisaca i izložba jugoslavenskih umjetnika (v. str. 281). U proljeće g. 1905. održava se druga jugoslavenska umjetnička izložba u Zagrebu i učvršćuju se kontakti između jugoslavenskih pisaca, umjetnika i novinara.

U toku g. 1904. »novi kurs« u Dalmaciji ne napreduje. Neki političari ne mogu se odlučiti na izrazito protubečku politiku. Opet namjesnik Handel protiv svoje volje pokreće razvoj u korist »novog kursa«. Pročulo se, naime, da je on u jednoj izjavi tobože posumnjao u poštenu riječ Dalmatinaca. Ponovo, kao i prije godinu dana, Dalmatinski sabor složno ustaje protiv namjesnika i zahtijeva njegovo smjenjivanje. Nakon stanovitog vremena austrijska vlada zaista opoziva Handela i time jača uvjerenje pobornika »novog kursa« da se složnim radom mogu postići politički uspjesi.

U proljeće g. 1905. dovršava se najzad proces povezivanja između *Narodne hrvatske stranke* i *Stranke prava* osnivanjem jedinstvene *Hrvatske stranke*. Izvan nje ostaju »čisti« pravaši i naprednjačka grupa oko dra J. Smodlake.

Pobjeda »novog kursa«

Osnovna koncepcija »novog kursa« bila je, dakle, formulirana u Dalmaciji još u jesen g. 1903. Krajnji je njegov cilj samostalna jugoslavenska država, do koje treba stići postepenim putem, aktivnim korištenjem krize Monarhije, suradnjom Hrvata i Srba i sporazumom sa svim narodima ugroženim od najveće opasnosti po nacionalni opstanak Jugoslavena — njemačkog »Dranga«, tj. s Mađarima i Talijanima. Predstavnici hrvatskog i srpskog građanstva podupiru mađarske vladajuće klase u borbi za personalnu uniju protiv kralja i Austrije, računajući da bi složni Jugoslaveni mogli da se ubuduće oslobode premoći Mađara, oslabljenih bez potpore Beča, a da bi ugarska vlada, želi li potporu Jugoslavena u ovom času, dopustila da predstavnici domaće buržoazije dođu na vlast u Hrvatskoj i da se pobrinu za napredak domaćeg građanstva. Taktiziranjem između Beča i Pešte trebalo bi postići saniranje teških ekonomskih prilika i uvođenje hrvatskosrpskog kao unutarnjeg službenog jezika u Dalmaciji. Cilj minimalnog programa je sjedinjenje Hrvatske i Dalmacije. Politika »novog kursa« je etapna. Ona počinje s »čistoćom« nagodbe, nastavlja se bitkom za reviziju nagodbe u pravcu financijske samostalnosti Hrvatske i vodi nakon sjedinjenja Hrvatske i Dalmacije u raznim nepredvidivim etapama do stvaranja samostalne jugoslavenske države. Prema tome, iako je »novi kurs« po sredstvima djelatnosti umjeren, on je po svojim krajnjim konsekvencijama izvanredno opasan po Monarhiju.

Povod konačnom pretvaranju latentnih ideja »novog kursa« u praktičnu politiku je ponovno zaoštrenje mađarske krize, koja se donekle stišala potkraj g. 1903. Već ljeti g. 1904. dolazi do izgreda u ugarskom parlamentu u povodu nasilja ministra predsjednika Stjepana Tisze protiv opozicije. Parlament se raspušta, a na novim izborima pobjeđuje, unatoč dotad neviđenom pritisku, mađarska opozicija, unutar koje je Nezavisna stranka najjača. Parlamentarna vlada sa strankom koja teži personalnoj uniji zasad nije moguća. Neustavnoj vladi na čelu s jednim carskim generalom suprotstavlja se žilav otpor mađarske opozicije, s kojom kralj ipak mora pregovarati u toku g. 1905, služeći se pri tom prijetnjama o uvođenju općeg prava glasa kojega se mađarske vladajuće klase iznad svega boje jer bi to značilo utjecaj širih slojeva mađarskog naroda i nemađarskih narodnosti na politički život, a tim i golemu opasnost po njihove privilegije u socijalnom i nacionalnom pogledu. Sva je Ugarska uznemirena, nitko ne zna kako će svršiti kriza koja prijeti samom opstanku Monarhije.

U Hrvatskoj borba mađarskih nezavišnjaka ne može izazvati simpatija. Oni su često nadmašivali vladajuću liberalnu stranku u šovinističkim stavovima prema Hrvatskoj. Osim toga, ni mađarizacija vojske ni raskid carinske zajednice ne bi bili u interesu hrvatske politike. Međutim, u toj kritičkoj situaciji upravo se nameće pokretanje akcije za

korištenje krize dualizma u interesu rješavanja najakutnijih pitanja hrvatskih zemalja. Stara težnja za okupljanjem snaga i Hrvatske i Dalmacije sada se ponovo javlja. Tä zar mađarska liberalna stranka, koja drži na vlasti Khuenovu tvorevinu Narodnu stranku, nije doživjela potpun slom? U najmanju ruku mogla se očekivati i promjena režima u Hrvatskoj. Svi su, dakle, na čistu s time da treba pokrenuti odlučnu akciju, ali je pitanje kako da se posluže krizom dualizma: oslonom na Beč protiv Pešte ili obratno? Hrvatska stranka prava i Frankova stranka žele suradnju s Bečom, ali tome se protive dalmatinski pobornici »novog kursa«, smatrajući da su Mađari u danom trenutku manje zlo. Bez potpore austrijskog dijela Monarhije oni ne bi imali snage da i dalje vladaju apsolutističkim metodama u Hrvatskoj, pa bi, štaviše, radi uspjeha svoje borbe, bili primorani da dopuste režim u interesu domaće buržoazije. Osim toga, Dalmatinci su očekivali da će bečka vlada požuriti da rješava ekonomsko i jezično pitanje u Dalmaciji kako bi ponovo učvrstila svoj položaj. Osnovna je nada korištenje krize dualizma za eventualno sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom. Posredovanjem agilnog Supila, Trumbić, štaviše, razgovara i s F. Kossuthom, a sam Supilo odlazi u Beograd, gdje dolazi u doticaj sa srpskim službenim krugovima.

Nakon brojnih teškoća dalmatinski pobornici »novog kursa« ipak uspijevaju nagovoriti banovinske političare da prihvate suradnju s mađarskom opozicijom. Dana 3. listopada 1905. na Rijeci se sastaje većina hrvatskih zastupnika iz Hrvatske i Dalmacije i potpisujući poznatu *Riječku rezoluciju* oni podržavaju »kraljevinu Ugarsku«, tj. mađarsku opoziciju, u njenoj borbi za potpunu državnu samostalnost — za personalnu uniju. Ističući da su hrvatski i mađarski narod upućeni jedan na drugi i u obrani od vanjske opasnosti (od njemačkog »Dranga«), Riječka rezolucija postavlja kao uvjet za hrvatsku potporu mađarskoj opoziciji ujedinjenje hrvatskih zemalja i uvođenje ustavnih sloboda u Hrvatskoj, tj. obaranje mađaronskog režima.

Srpski poslanici iz Hrvatske i Dalmacije pridružuju se politici »novog kursa« 14 dana nakon toga *Zadarskom rezolucijom*, u kojoj također podupiru mađarsku opoziciju s istim uvjetima kao i Riječka rezolucija. Oni su spremni da se bore za ujedinjenje Dalmacije i Hrvatske, što u eri srpsko-hrvatskog sukoba nije bio slučaj, ako hrvatske stranke priznaju ravnopravnost hrvatskog i srpskog naroda. Rezultat je bio dogovor *Srpske stranke* i *Hrvatske stranke* u Dalmaciji, na kojem je zaključena suradnja u borbi za ujedinjenje Hrvatske i Dalmacije, a napose je istaknuto da su Srbi i Hrvati jedan narod. Potpisani srpski i hrvatski zastupnici obvezuju se da se zajednički jezik službeno naziva hrvatski ili srpski, da se u školama uči hrvatska i srpska povijest te latinica i ćirilica, a u dalmatinskim općinskim vijećima gdje ima bar trećina srpskih zastupnika treba pored hrvatske izvjesiti i srpsku zastavu. Zadarskom rezolucijom i ovim sastankom najzad je dovršen proces približavanja hrvatske i srpske politike, a time je stvoren i temelj za politiku »novog kursa«, za koju je jedan od njenih tvoraca — F. Supilo izjavio: »Mi se možemo nagađati i razgađati sa drugim narodima, ali sloga i sporazum Hrvata i Srba ne smije biti predmetom nagađanja, nego conditio sine qua non narodne politike 'novog kursa'.«

»Novi kurs« primljen je u Dalmaciji s oduševljenjem, dok su Istrani ostali rezervirani. Vodstvo narodne stranke je u načelu odobravalo njegovu osnovnu misao o potrebi političke suradnje naroda ugroženih od njemačke ekspanzije, ali bojalo se da bi sporazum s Talijanima mogao biti plaćen žrtvovanjem interesa istarskih Hrvata i Slovenaca. Stoga je upozoravalo da je Istra najizloženija hrvatska zemlja i da treba paziti da se eventualnim sporazumom s Talijanima ne zada istarskom hrvatstvu »smrtni udarac«. Kad se nakon sporazuma s Talijanima u Dalmaciji apeliralo na istarske Hrvate da se i oni sporazumiju s Talijanima, *Naša sloga* je pisala da sporazum s njima nije moguć jer postavljaju kao uvjet priznanje talijanskog karaktera Istre, na što istarski Hrvati ne mogu nikada pristati.

U Hrvatskoj je, dvije godine nakon protumađarskog narodnog pokreta, sudbina »novog kursa« bila neizvjesna. Riječku rezoluciju napadaju mađaroni, frankovci, klerikalci i seljačka stranka. Frankovci, štaviše, pokreću »narodnu buru«, tj. oni nastoje da protestnim skupštinama utječu na javnost i onemoguće ostvarenje »novog kursa«. Pri tom ih sprečavaju naprednjaci i socijalisti, koji se od »novog kursa« nadaju demokratizaciji političkog života — osnovnom uvjetu za napredak socijalističkog pokreta. No i činjenica da je »novi kurs« u Dalmaciji naišao na tako povoljan odjek nije ostala bez utjecaja na javno mišljenje u Banovini.

Nakon velikih poteškoća osniva se *Hrvatsko-srpska koalicija* — nosilac »novog kursa« u Hrvatskoj — koja obuhvaća: *Hrvatsku stranku prava, Hrvatsku naprednu stranku, Srpsku narodnu samostalnu stranku, Srpsku narodnu radikalnu stranku,* te privremeno i *Socijaldemokratsku stranku.* Ona se po prvi put predstavlja javnosti svojim izbornim proglasom od 11. prosinca 1905. To je i prvi službeni, izrazito buržoasko-demokratski program u skladu s tendencijama »novog kursa« da oslonom na šire slojeve naroda postepeno pokreće rješavanje životnih, nacionalnih pitanja. Društveni interesi predstavnika Koalicije, kao zastupnice, prije svega, viših slojeva hrvatske i srpske buržoazije (socijalisti je uskoro napuštaju) nisu identični s nastojanjima širih slojeva, no u nacionalnoj borbi potrebna im je njihova potpora. Koalicija, prema tome, izjavljuje da prije svega želi »slobodu naroda i prava najširih slojeva puka«, pa se zato mora boriti za ustavnost i građanska prava. Njen program, dakle, stavlja na prvo mjesto opće pravo glasa i druge demokratske slobode, ali i socijalne zahtjeve: zaštitu seljačkog posjeda i radničko zaštitno zakonodavstvo. Program, nadalje, ukazuje na postepeno ostvarenje nacionalnih zahtjeva koje se kreće od saniranja nagodbenih povreda, preko financijske samostalnosti do ujedinjenja Hrvatske i Dalmacije. Razumije se da Koalicija ističe i ravnopravnost srpskog naroda s hrvatskim.

Ekonomska osnova »novog kursa«

Vidjeli smo da je »novi kurs« kvalitativno nova i znatno odlučnija zajednička hrvatsko-srpska politika, pa se, prema tome, temeljito razlikuje od dotadašnje državnopravne politike hrvatske opozicije, odnosno dualističke politike srpske buržoazije. Razumije se, dakle, da je tu su-

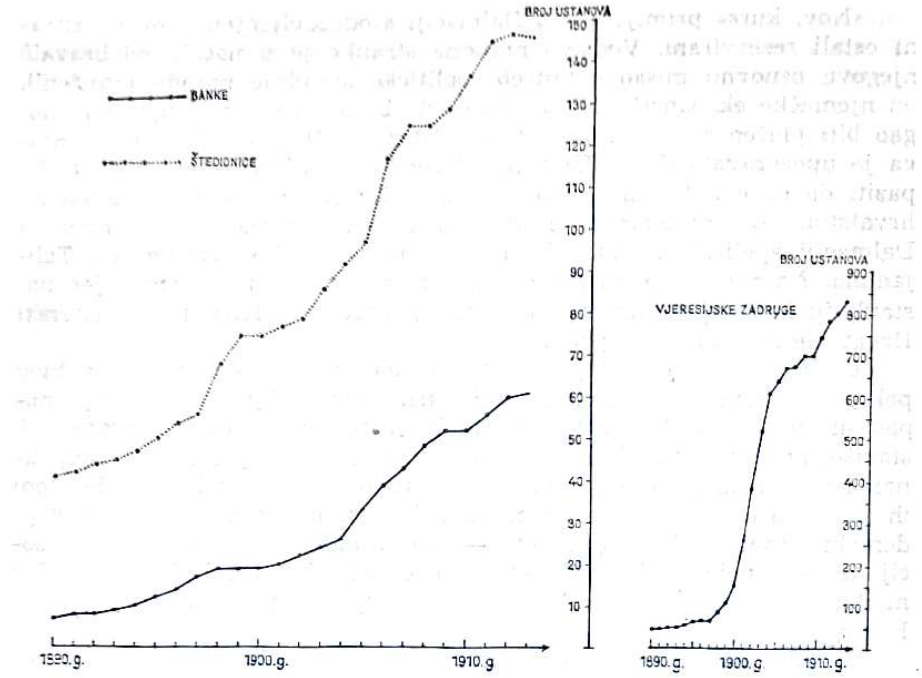

RAZVITAK KREDITNIH USTANOVA U HRVATSKOJ I SLAVONIJI 1890—1910. GODINE

štinsku promjenu uzrokovala, prije svega, nova ekonomsko-društvena struktura. Ton političkom životu još je u devedesetim godinama davala sitna trgovačko-obrtnička buržoazija. Međutim, istodobno je i u Hrvatskoj započeo proces koji je doveo do skromnog jačanja krupne buržoazije i do pojave domaće financijske buržoazije. Taj je proces počeo sa zakašnjenjem od preko dvadesetak godina u odnosu prema ekonomski razvijenijim krajevima Monarhije. Hegemonija mađarskih vladajućih klasa privremeno je zaustavila razvoj viših slojeva domaće buržoazije, ali ga nije mogla konačno spriječiti. Zakoni kapitalističkog razvoja bili su jači i počeli su nužno stvarati novu ekonomsku, društvenu i političku situaciju, nepovoljnu po mađarsku premoć, upravo u vrijeme kad je kriza dualizma postala očigledna.

Osnovu tomu razvoju dala je akumulacija kapitala. Ona je sredinom devedesetih godina ipak dostigla granicu koja je omogućila kraj dotadašnje stagnacije u razvoju novčanih zavoda. Od g. 1895. do g. 1900. oni su počeli rasti, da bi se poslije g. 1900. napredak još više ubrzao (v. tabelu 6, 7). Razvoj novčanih zavoda prati nagao porast dioničkog kapitala, štednih uložaka, hipotekarnih zajmova, a napose profita. Neki manji novčani zavodi imaju čisti profit i preko 50% uloženog kapitala, što ukazuje na činjenicu da se zapravo bave lihvom. Razvijaju se i neke veće domaće banke i one ulažu svoj kapital u industrijska poduzeća, a podupiru Hrvatsko-srpsku koaliciju.

Taj napredak u akumulaciji domaćeg kapitala velikim je dijelom rezultat intervencije češkog kapitala. Političke veze između raznih poli-

tičkih grupacija u Hrvata i Čeha imaju već dugu tradiciju, a sada dobivaju i svoju ekonomsku osnovu. Naime, uloga češkog kapitala sasvim je drugačija nego uloga ostalog stranog kapitala. Velik ekonomski napredak u Češkoj omogućava i prodor češkog kapitala u Hrvatsku i preko nje u Srbiju te Bosnu i Hercegovinu. No budući da su mu austro-njemački i mađarski kapital konkurenti, on djeluje u pravcu jačanja domaćeg kapitala u Hrvatskoj i boljih mogućnosti njegova otpora protiv njemačko-mađarske hegemonije. Odatle se veći dio banaka u hrvatskim zemljama osniva ili razvija uz pomoć češkog kapitala. Prema tome, upravo uloga češkog kapitala, koji pomaže povezivanje banovinskih, dalmatinskih, istarskih i slovenskih banaka, a podupire jednako i srpski i hrvatski kapital, pridonosi u znatnoj mjeri ekonomskoj osnovi za političko povezivanje buržoazije svih hrvatskih zemalja, koje je tako karakteristično za »novi kurs«.

Napredak domaćeg kapitala očigledan je, prema tome, u usporedbi s prethodnom stagnacijom. No razumije se da ga, u okviru dualizma, još uvijek prate znatne teškoće, koje pokazuju da se skromni ekonomski razvoj hrvatsko-srpske buržoazije ne može uopće usporediti s golemim ekonomskim usponom prije svega mađarske buržoazije, koja je uživala potporu države. Zato se davna želja buržoazije za ekonomskom i financijskom samostalnošću samo povećava, te ona smatra da je »opasniji tuđinski kapital od topova i bajuneta«. To shvaćanje djeluje i na jačanje uvjerenja o potrebi stvaranja samostalne jugoslavenske države.

Iako je sada na višem stupnju, domaće bankarstvo još uvijek pati od neracionalne upotrebe i raspršenosti kapitala u nizu malih pokrajin-

KRETANJE KAPITALA I ŠTEDNIH ULOZAKA KOD KREDITNIH USTANOVA U HRVATSKOJ I SLAVONIJI 1900—1910. GODINE

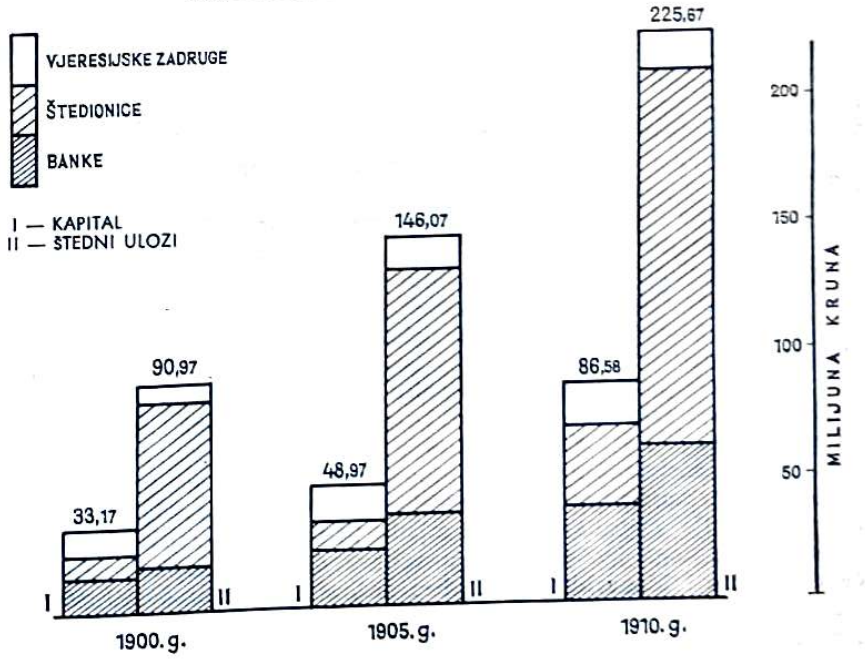

skih zavoda, što sprečava koncentraciju kapitala u svrhu većih investicija u industriju. Banke i štedionice se, dakle, bave malim operacijama, najviše posredovanjem pri posuđivanju novca između velikih banaka i potrošača zajma, slabo prikrivenom lihvom, parcelacijom većih posjeda, a neke i hipotekarnim poslovima koji su za vrijeme Khuenova režima bili oduzeti domaćim bankama. Hrvatsko-srpska koalicija s uspjehom krši monopol banaka, koje je osnovao Khuen, na najunosnije bankovne operacije.

Razvoj domaće industrije nipošto ne ide u korak s relativnim napretkom banaka, iako je upravo jačanje industrije osnovni uvjet za dalje ekonomsko napredovanje buržoazije (v. tabelu 4). Domaće banke, doduše, investiraju u industriju, ali u razmjerno maloj mjeri. Osnovni je razlog u tome što je svaka investicija znatan rizik, budući da ugarska vlada može ekonomskim i izvanekonomskim — političkim i administrativnim — pritiskom u svakom času onemogućiti poduzeće koje joj smeta. Tvornice se bore s mnogim poteškoćama: s konkurencijom stranih tvornica, ubitačnom tarifalnom politikom ugarske vlade, protekcionističkom tarifalnom politikom austrijske vlade, koja pogađa mlinsku i kemijsku industriju, jer ona ne može izvoziti svoje proizvode — polufabrikate, a u Banovini ne postoji industrija koja bi ih mogla prerađivati. Uostalom, profiti tvornica znatno su manji od profita banaka. Domaća industrija nastoji, prije svega, osvojiti domaće tržište, no to joj ne uspijeva zbog konkurencije strane industrije i ekonomske zaostalosti zemlje, koja može apsorbirati tek neznatan dio proizvoda. Zato opstanak tvornica ovisi uglavnom o izvozu, i to gotovih proizvoda prije svega u balkanske zemlje, a sirovina najviše u Austriju.

Veleposjed se još uvijek nalazi velikim dijelom u stranim rukama. Po statistici g. 1895. stranci su vlasnici jedne trećine posjeda od 100 do 1 000 jutara. Iza g. 1900. parcelacija veleposjeda u punom je jeku i predstavlja jedno od glavnih vrela profita za veće domaće banke. No parcelirani dijelovi često prelaze u vlasništvo stranih doseljenika jer je seljak, uglavnom, presiromašan da ih kupi. Zbog toga i nastaje situacija koju hrvatsko-srpska javnost pred rat osjeća kao alarmantnu, a to je porast stranog stanovništva i opadanje domaćeg osobito u Slavoniji i Srijemu.

Ekonomsko jačanje omogućava domaćoj buržoaziji da kupuje zemlju ili da je uzima u zakup. Zajedno s dijelom hrvatskih plemićkih veleposjednika ona na svojim imanjima podiže industriju i znatnim dijelom podupire Hrvatsko-srpsku koaliciju. Veleposjed doživljava u predratnim godinama ekonomski polet uglavnom zbog općenite skupoće mesa i brašna.

Hrvatsko-srpska koalicija je politička grupacija izrasla na spomenutom ekonomskom razvoju. Ona, prema tome, zastupa interese viših slojeva hrvatske i srpske buržoazije, a veže uza se svojim bankovnim i ekonomskim institucijama i dio sitne buržoazije. Po svojim utjecajnim funkcijama u bankama i industrijskim poduzećima mnogi poznati političari Koalicije pripadaju jezgri mlade domaće financijske buržoazije. Upravo zbog toga što predstavlja vrhove domaćeg kapitala, Koalicija će do propasti Monarhije imati, bez obzira na sve progone, teškoće i stagnacije, glavnu ulogu u političkom životu Banovine, a znatan utjecaj i na razvoj u Dalmaciji i Istri.

U razmjernom ekonomskom napretku mali seljački posjed nije sudjelovao jer u većini nije mogao prijeći na racionalno i rentabilno gospodarenje. Naročito poslije g. 1900. povećava se »bijeg sa sela«, tj. seljačko stanovništvo koje nije moglo osigurati svoj opstanak u poljoprivredi pokušava naći izlaz u gradu. Međutim, spor razvitak industrije nije omogućavao zapošljavanje suvišku radne snage sa sela. Zbog toga dolazi do masovnog iseljavanja, najviše u Sjedinjene Američke Države. Po službenoj statistici iselilo je u prvom deceniju 20. stoljeća više od 150 000 stanovnika, i to:

1901.	8 854	1906.	25 592
1902.	12 046	1907.	26 079
1903.	14 224	1908.	5 689
1904.	5 591	1909.	14 069
1905.	28 059	1910.	16 779.

S obzirom na ovu statistiku treba napose istaći da je znatan broj seljaka emigrirao ilegalno. Čini se, štaviše, da je broj tih emigranata bio veći od onih koji su se iseljavali redovitim putem i bili, prema tome, obuhvaćeni službenom statistikom. Iseljenički pokret najviše je zahvatio krajeve od Hrvatskog primorja do područja oko Zagreba, tj. one regije koje su modernim saobraćajnicama bile najuže povezane s pomorskim prometom, a zbog toga i sa zemljama Zapadne Evrope i Amerike. Najveći zamah doživjelo je iseljavanje u godinama 1905—7, tj. u razdoblju privredne konjunkture industrijaliziranih zemalja. Ako uzmemo u obzir da je sveukupno stanovništvo Hrvatske i Slavonije prema popisu iz 1910. iznosilo 2.6 milijuna osoba, onda to znači da je samo u prvom deceniju 20. stoljeća zemlja izgubila oko 6% stanovništva zbog emigracije. Stvarni postotak morao je biti znatno veći zbog ilegalnih emigranata, koji nisu u taj broj uključeni. No budući da je iseljenički elemenat obuhvaćao u najvećoj mjeri odrasle muškarce, dakle zrelu radnu snagu, stvarni gubitak za ekonomsko-socijalnu osnovu privrednog razvoja zemlje bio je izvanredno težak.

Borba Hrvatsko-srpske koalicije za vlast

Razumije se da je Riječka rezolucija izazvala pravu paniku u Beču jer su oba njena glavna aspekta: suradnja između Jugoslavena i sporazum Hrvata i Srba s mađarskom opozicijom opasna po interese vrhova Monarhije. Zanoseći se iluzijom o »vjernosti Hrvata«, koja se temeljila na tradiciji Vojne krajine, čiji su se srpski i hrvatski vojnici na raznim frontovima borili za cara, a napose na uspomeni iz g. 1848, vrhovi Monarhije mogu sada imati malo nade da će Hrvati i po drugi put ratovati protiv Mađara da ih spasu. Udarac je to veći što pitanje upotrebe hrvatske politike u interesu dinastije i austrijsko-njemačkih vladajućih klasa dobiva novu aktuelnost u vezi s akutnom krizom dualizma i s pojavom velikoaustrijskih krugova, na čelu s prijestolonasljednikom Franjom Ferdinandom. Visoki vojni krugovi, dio aristokracije, a osobito kršćanski socijali i prije su se odnosili negativno prema dualističkom uređenju (v. str. 138). No tek sada, upravo g. 1905,

prije svega, pod utjecajem krize Monarhije koju je izazvala mađarska opozicija, oni se međusobno povezuju i postaju vrlo važan politički faktor. Prema tome, vrhovi Monarhije nisu više jedinstveni. Stari kralj Franjo Josip i dalje se striktno drži dualističkog načela i okuplja sve nosioce dualizma, dok se njegovi protivnici nalaze pod zastavom *Velike Austrije*, čiji je predstavnik Franjo Ferdinand. Od ljeta g. 1905. glasnogovornici njegovih ideja i nastojanja postaju kršćanski socijali.

Velikoaustrijski program teži pretvaranju Habsburške monarhije u veliku silu, koja bi mogla stati uz bok velikim imperijalističkim državama. Zbog toga velikoaustrijska ideja ustaje protiv mađarske premoći u Ugarskoj i uopće protiv znatnog utjecaja mađarskih vladajućih klasa na cjelokupnu sudbinu Monarhije. Ova može postati velika sila samo kao centralizirana država koju simbolizira dinastija, s neospornim vodstvom austro-njemačkih vladajućih klasa. Razumije se, dakle, da velikoaustrijski krugovi traže saveznike u borbi protiv Mađara kod nemađarskih naroda u Ugarskoj, a prije svega kod Hrvata, jer oni imaju svoju autonomiju, a prema tome i najveće značenje u svakoj protumađarskoj politici. Dakako da velikoaustrijski krugovi ne žele proširiti elemente državnosti što ih ima Hrvatska jer bi to bilo u suprotnosti sa stvaranjem jedinstvene, centralizirane Velike Austrije, s neospornom njemačkom premoći. U suštini, oni su zapravo spremni samo na proširenje upravne, pokrajinske autonomije, kakva već postoji u austrijskom dijelu Monarhije, i na njen ugarski dio. Pri tom se pojavljuje teoretska mogućnost upravnog ujedinjenja jugoslavenskih zemalja u okviru Velike Austrije s izrazito hrvatsko-katoličkim obilježjem uz potiskivanje Srba, jer bi sloga Hrvata i Srba pridonijela jačanju jugoslavenske ideje i samim tim povećala opasnost otcjepljenja jugoslavenskih zemalja od Monarhije. Zato se uz pojavu velikoaustrijske politike vezuje obično i problem *trijalizma*, tj. reorganizacije Monarhije u tri državne jedinice, što je već odavna bila želja hrvatske buržoazije (v. str. 131) jer je vjerovala da bi na taj način mogla razvoj na svom području usmjeravati u svom klasnom interesu. Hrvatska buržoazija želi posebnu jugoslavensku ili velikohrvatsku jedinicu sa svim obilježjima države, jer bi samo u tom slučaju mogla biti gospodar. Suprotno tome, velikoaustrijski krugovi, koji teže za jakom centraliziranom državom, ne mogu dopustiti multipliciranje elemenata koji već u dualizmu slabe Monarhiju. Oni mogu pristati samo na pokrajinsku autonomiju. Zato je trijalizam sušta suprotnost velikoaustrijskoj politici. No logika razvoja poticat će velikoaustrijske krugove da se služe trijalističkim obećanjima kako bi stekli utjecaj na hrvatsku politiku i zaplašili mađarske vladajuće klase.

U svjetlu tih ideja nije teško zamisliti zaprepaštenje velikoaustrijskih krugova kad se hrvatska buržoazija, koja treba da postane njeno oruđe, postavlja na stranu njihovih glavnih neprijatelja — mađarske opozicije i prihvaća, štaviše, suradnju sa srpskom buržoazijom. Zbog toga prva intervencija velikoaustrijskih krugova u Hrvatskoj ima svrhu da minira »novi kurs« okupljanjem njegovih protivnika, obećanjem pomoći austrijskih industrijalaca i bankara ekonomskom razvoju Hrvatske, pa i njenom povezivanju s Bosnom i Hercegovinom u jednu privrednu cjelinu. No suradnju s velikoaustrijskim krugovima prihvaća samo J. Frank, čija je neuspjela »narodna bura« (v. str. 223) protiv

»novog kursa« bila posljedica velikoaustrijske intervencije. Budući da se velikoaustrijski krugovi tek konstituiraju i nemaju još nikakva značenja u rješavanju životnih pitanja Monarhije, oni ne mogu spriječiti »novi kurs«, kada to zasad ne uspijeva ni dualističkim vrhovima Monarhije. Ipak, oni znatno pridonose veleizdajničkim optužbama protiv Hrvatsko-srpske i Mađarske koalicije zbog njihova kontakta s beogradskim krugovima.

Razumije se da promađarsko stanovište »novog kursa« uzrokuje snažan odjek i odobravanje mađarske opozicije, ali konkretizacija hrvatsko-srpske i mađarske suradnje nailazi na znatne zapreke. Kao predstavnica mađarskih vladajućih klasa, mađarska opozicija ne može se odnositi pozitivno prema zahtjevu hrvatskosrpske buržoazije za financijskom samostalnošću Hrvatske, jer bi time ugarskoj vladi izmakla puna kontrola nad područjem preko kojeg vodi put mađarskog imperijalizma na Jadran i Balkan. Osim toga, sjedinjenje Banovine i Dalmacije toliko bi ojačalo jugoslavenski element da bi se on mogao ozbiljno suprotstaviti mađarskoj hegemoniji. Pri tom zahtjev za ujedinjenjem hrvatskih zemalja unutar ugarskog dijela Monarhije predstavlja novi faktor zaoštravanja u krizi dualizma jer Beč ne može pristati da se odrekne Dalmacije. No sastanak predstavnika Mađarske i Hrvatsko-srpske koalicije, na kojem je trebalo konkretizirati bar neke, manje važne strane suradnje, minira kralj, koji je u međuvremenu prekinuo pregovore s Mađarskom koalicijom. On, naime, saziva ugarski parlament upravo za dan 19. veljače 1906, kada je trebalo održati mađarsko-hrvatsko-srpski sastanak. Budući da je uz to predstojao i raspust parlamenta, mađarski opozicijski poslanici moraju ostati u Pešti. Daljnji tok događaja uopće je skinuo s dnevnog reda sporazum o mađarsko-hrvatsko-srpskoj suradnji protiv Beča.

Na početku travnja sklopljen je kompromis između kralja i Mađarske koalicije, kojim ona preuzima vlast u Ugarskoj, napuštajući svoj program potpune privredne neovisnosti i samostalne mađarske vojske, tj. osnovnih preduvjeta personalne unije za kojom je Nezavisna stranka težila. Kralj pristaje da odgodi pitanje povećanja vojske sve do provođenja općeg prava glasa u Ugarskoj, a Mađarska koalicija pristaje na održanje ekonomske zajednice s Austrijom i uopće na status quo do novog parlamenta, tj. onoga koji bi trebalo izabrati na temelju općeg prava glasa, koje Mađarska koalicija kao predstavnica mađarskih vladajućih klasa nikako ne može dopustiti jer bi je ugrozili predstavnici nemađarskih naroda i širih slojeva mađarskog naroda. Kompromis kralja i Mađarske koalicije tipičan je simptom stanja u habsburškoj Monarhiji, u kojoj se teške unutarnje proturječnosti ne mogu definitivno odstraniti, nego se njihovo rješavanje stalno odgađa i time sve više zaoštrava kriza dualizma i Monarhije.

Dolaskom *Mađarske koalicije*, na čelu s *Nezavisnom strankom* na vlast, raspušta se dosad vladajuća Liberalna stranka, čiji je privjesak bila i Khuenova Narodna stranka. Međutim, u prvi se mah činilo da se nova vlada Mađarske koalicije ne namjerava lišiti pouzdanih eksponenata koji su dotada izvršavali svaki nalog ugarskih vlada, bez obzira na to što su khuenovci u krizi naginjali Beču, dok Hrvatsko-srpska koalicija, i unatoč svom promađarskom stavu, pobuđuje nepovjerenje. U posljednji čas, na Supilovu inicijativu, interveniraju

dalmatinski poslanici. U Peštu odlaze predstavnici Dalmatinaca i Hrvatsko-srpske koalicije te oni s Trumbićem na čelu uspijevaju nagovoriti ugarsku vladu da ne podržava Narodnu stranku. Ugarska vlada odustaje od khuenovskih metoda na izborima za Hrvatski sabor, a u slobodnim izborima početkom svibnja pobjeđuje Hrvatsko-srpska koalicija, praćena oduševljenjem i u Banovini i u Dalmaciji zbog konačnog poraza omraženih mađarona. Čak i frankovci u toj situaciji privremeno podržavaju Koaliciju. Ugarska vlada, dakako, ne namjerava dati Koaliciji slobodne ruke. Zbog tog ban ostaje i dalje T. Pejačević, iako se Khuenova Narodna stranka raspušta i svi budući pokušaji njena uskrsavanja ostaju bez uspjeha.

Hrvatsko-srpska koalicija na vlasti

Hrvatsko-srpska koalicija dolazi na vlast u času kada »novi kurs« više nema izgleda na uspjeh. Mađarska je koalicija popustila Beču; njoj saveznik u borbi protiv dualizma više nije potreban. Zbog toga mora nužno izbiti u prvi plan sukob interesa između Mađarske koalicije kao predstavnice mađarske hegemonije i Hrvatsko-srpske koalicije kao zastupnice domaće buržoazije pa se program Koalicije ne može provesti u život. Ona, prije svega, teži za tim da provede ustavne reforme, tj. da proširenjem izbornog prava i stvaranjem uvjeta za slobodniji politički život osigura utjecaj predstavnicima domaće buržoazije, a oslabi mogućnost diktata i nasilja ugarske vlade. Razumije se da to Mađarska koalicija ne može dopustiti, ni zbog opasnosti po kontrolu ugarske vlade nad hrvatskom autonomijom ni zbog presedana koji bi mogao utjecati na demokratizaciju političkog života, a time i na rušenje privilegija mađarskih vladajućih klasa u samoj Ugarskoj. Na taj način druga faza programa Hrvatsko-srpske koalicije, tj. rad za državnopravne promjene i financijsku samostalnost, ne može uopće doći na dnevni red.

U toj situaciji, u naknadnim izborima, izabran je za poslanika Hrvatskog sabora i F. Supilo, koji je dotada, putujući kao riječki novinar, posredovao između dalmatinskih i zagrebačkih političara, te Beograda i Pešte. On sada postaje glavna ličnost u Koaliciji. Sama je Koalicija heterogena tvorevina i u njoj se javljaju trzavice između pojedinih stranaka. Za njen hrvatski dio značajna je konsolidacija Napredne stranke, koja se kao *Hrvatska pučka napredna stranka* (s nekim disidentima iz seljačke stranke, koji prihvaćaju »novi kurs«) fuzionira s dalmatinskom *Demokratskom strankom*, grupom mlade inteligencije oko Josipa Smodlake, što se pojavila g. 1905. Napredna stranka jedina u svom programu otvoreno formulira osnovne teze »novog kursa« i jugoslavensku ideju te sporazum hrvatskog i srpskog naroda s podunavskim i balkanskim narodima u svrhu obrane od njemačkog »Dranga«. Pored zahtjeva za sjedinjenjem Hrvatske i Dalmacije i financijskom samostalnošću program u skladu s »realističkom« tradicijom naprednjaka sadržava niz privrednih zahtjeva u interesu domaće buržoazije. Antiklerikalni stav naprednjaka izražen u zahtjevu za odvajanjem crkve od države, za ravnopravnošću svih religija i interkonfesionalnim zakonima izaziva otpor druge hrvatske članice Koalicije, Hrvatske stranke prava, u kojoj svećenstvo ima važne pozicije. Prema

tome, ne začuđuje što vladajući faktori Monarhije vide u naprednjacima najveće veleizdajnike u hrvatskom dijelu Koalicije.

Kako god bili slabi ili čak nikakvi temelji za suradnju Hrvatsko-srpske i Mađarske koalicije, i dualistički i velikoaustrijski krugovi Beča nastoje da pridonesu njihovu otvorenom sukobu. G. 1907. treba naime obnoviti austro-ugarsku financijsku nagodbu, pa bi svaki eventualni sporazum Hrvatsko-srpske i Mađarske koalicije mogao utjecati da se ona ne provede onako kako to odgovara kralju i austrijskoj vladi. Kao što su predvidjeli pobornici »novog kursa«, austrijska vlada nastoji da obećanjima o ekonomskom podizanju Dalmacije odvrati dalmatinsku politiku od »novog kursa«, prije svega od suradnje s Koalicijom u pravcu ujedinjenja Dalmacije s Hrvatskom u ugarskom dijelu Monarhije. Zato resorna ministarstva austrijske vlade izrađuju program za saniranje privredne zaostalosti Dalmacije.

S druge strane, velikoaustrijski krugovi još uvijek ne mogu naići na odjek u Hrvatskoj. Starčevićeva tradicija, koja energično odbija mogućnost da se hrvatska politika angažira za Austriju, još nije posve izumrla. Pa ni sam J. Frank ne usuđuje se još otvoreno izjasniti za velikoaustrijske tendencije jer značenje tih krugova još nije postalo jasno. Zato se za program Velike Hrvatske u Velikoj Austriji izjašnjava samo bivši mađaron, sveuč. prof. Iso Kršnjavi, nekadašnji Khuenov odjelni predstojnik, koji nekoliko mjeseci kasnije postaje član Frankove stranke. Sami velikoaustrijski krugovi žele vladu »jake ruke« u Dalmaciji, gdje je »novi kurs« nastao.

Beč svakako kumuje slomu prve karike »novog kursa« — kraju primirja s Talijanskom strankom, koji je izazvan protuhrvatskim demonstracijama na Rijeci u jesen g. 1906. Hladan doček prijestolonasljednika u Dubrovniku, gdje se on zadržava prilikom manevara, znatno pridonosi daljoj akciji Beča protiv »novog kursa«. Sada javnost već razabire porast uloge velikoaustrijskih krugova u političkom životu Monarhije. Naime, u jesen g. 1906. na visoke položaje u Monarhiji dolaze dva povjerenika Franje Ferdinanda: šef generalštaba F. Conrad i ministar vanjskih poslova A. Aehrenthal (on će uskoro prihvatiti dualističku politiku), a obojica će neposredno utjecati i na razvoj prilika u Hrvatskoj.

Potkraj g. 1906. atmosfera u Hrvatskoj već ukazuje na nemogućnost ostvarenja i minimalnih tendencija »novog kursa«. Frankova stranka, kao oruđe vanjskih protivnika »novog kursa«, ne uspijeva, doduše, onemogućiti otvaranje Hrvatskog sabora, zahvaljujući akciji socijalista, koji od Koalicije očekuju ustavne reforme. Međutim, nepremostiva suprotnost interesa tobožnjih saveznika — Hrvatsko-srpske i Mađarske koalicije pokazuje se potkraj g. 1906. u samoj svojoj suštini — naime na ekonomskom području. U težnji da pomogne dalji napredak mađarske industrije, vlada Mađarske koalicije predlaže parlamentu novi industrijski zakon, pri čemu odlučno odbija da zadovolji želje Hrvatsko-srpske koalicije da dobije zakonite garancije za državno pomaganje industrije i u Hrvatskoj. Očigledno je da Hrvatsko-srpska koalicija, kao predstavnica domaće buržoazije, ne može stvoriti povoljne prilike za njen dalji napredak, koji je znatnim dijelom uvjetovan državnom potporom podizanju domaće industrije. Ni ustavne reforme, toliko potrebne za slobodniju djelatnost domaće buržoazije, nisu moguće. Krajem

g. 1906. prihvaćen je u Austriji zakon o općem i jednakom pravu glasa za austrijski parlament (ali ne i za zemaljske sabore). Žestok otpor mađarskih vladajućih klasa protiv općeg prava glasa sprečava njegovo uvođenje i pri izborima za Hrvatski sabor. Hrvatsko-srpska koalicija nije, doduše, zainteresirana za opće pravo glasa, no ona ne može postići ni proširenje prava glasa koje bi omogućilo znatno većem broju njenih predstavnika da budu izabrani u Hrvatski sabor.

Važna uloga u postepenom slabljenju položaja Hrvatsko-srpske koalicije dana je J. Franku. On nastavlja s pokušajem da onemogući rad Hrvatskog sabora i da time pomogne apsolutističkim tendencijama ugarske vlade, a prije svega da razbije hrvatsko-srpsku slogu. Opstrukcija njegove grupe u Saboru na početku g. 1907. protiv srpskog nacionalnog imena u adresi većine, tj. Koalicije, privremeno paralizira rad Sabora. U kočenju frankovačke akcije važnu ulogu imaju ponovo socijalisti te oni u svojim demonstracijama potiču otpor protiv frankovačkih usluga Beču i Pešti.

Nesumnjivo je, međutim, da se vlada Koalicije ne može održati. Vrhovi Monarhije u Beču spremaju se da u interesu postizavanja što boljih uvjeta za austrijsku stranu pri sklapanju predstojeće austro-ugarske financijske nagodbe skrše tobožnje jugoslavensko-mađarsko prijateljstvo, koje, iako stoji na slabim temeljima, može u određenoj političkoj konstelaciji ojačati položaj mađarske strane u nagodbenim pregovorima. U toj težnji igra znatnu ulogu i želja za razbijanjem — po Beč tako opasne — hrvatsko-srpske sloge. No i ugarska vlada dostatno se uvjerila da Hrvatsko-srpska koalicija oslabljuje njen utjecaj u Banovini, što ona u interesu putova mađarskog imperijalizma na Jadran i Balkan ne može dopustiti. Zato proljeće g. 1907. donosi sa sobom pad vlade Koalicije i slom »novog kursa«.

Slom »novog kursa«

Akcija bečkih faktora lomi »novi kurs« najprije u Dalmaciji. Zaoštreni odnosi između austrijske i ugarske vlade uoči financijske nagodbe omogućavaju Koaliciji i dalmatinskim predstavnicima »novog kursa« propagandu za sjedinjenje Hrvatske i Slavonije s Dalmacijom i za izgradnju željezničkog spoja između obiju hrvatskih pokrajina. Austrijska se vlada sprema da zada odlučan udarac »novom kursu«, koji, eto, očigledno teži da izdvoji Dalmaciju iz austrijskog dijela Monarhije, u vezi s prvim izborima za Carevinsko vijeće na temelju općeg prava glasa. Uoči izbora ona proračunato objavljuje program komisije austrijske vlade za ekonomsko podizanje Dalmacije, tj. one komisije koja je osnovana g. 1906. pod dojmom uspjeha »novog kursa«. Svrha tog programa bila je da obeća dalmatinskoj buržoaziji ekonomsku potporu države ukoliko ona bude vodila politiku prihvatljivu za Beč. Na taj način austrijska vlada uspijeva da pokoleba predstavnike ekonomski tako slabe dalmatinske buržoazije i da privremeno ublaži njen otpor protiv Beča. Međutim, program zaobilazi ključna pitanja razvitka prometno-industrijske privrede i bavi se uglavnom poljoprivredom. No i na tom području program se provodi veoma sporo, fragmentarno i bez stvarnih pozitivnih posljedica, prije svega u vezi s teškim stanjem dalmatinskog

seljaka i s regeneracijom vinograda tako da poteškoće u vinskoj trgovini nisu uklonjene. Premda je austrijska država u prvom deceniju 20. stoljeća ubirala u Dalmaciji godišnje oko deset milijuna kruna različitih prihoda od poreza, potrošarine, taksa, monopola soli i duhana i dr., vrlo su male svote što ih taj program stvarno stavlja na raspolaganje pokrajinskim organima. Bečka je vlada od g. 1906. do 1909, dakle u toku provođenja programa, od ukupnih 59 milijuna kruna, namijenjenih gradnji cesta i putova u austrijskom dijelu Monarhije, odredila za Dalmaciju svega dva milijuna, dok je od ukupne svote za isušivanje močvara, koja u istom razdoblju iznosi 13 milijuna kruna, Dalmaciji određeno svega 60 000 kruna. Prema tome, program se na svakom koraku pokazivao kao proizvod političke taktike austrijske vlade, a ne želje za ma kako skromnim zadovoljavanjem ekonomskih potreba zemlje.

Zato probečka politika nema više osnove među dalmatinskim građanstvom pa će njegovo protuaustrijsko raspoloženje, pothranjivano ekonomskim i političkim prilikama, postepeno napredovati sve do I svjetskog rata. No u prvi mah ekonomski program austrijske vlade pridonosi jačanju umjerenih elemenata u Hrvatskoj stranci, a time i slabljenju ove stranke viših slojeva buržoazije i svećenstva, koja je, najzad, ipak rezultat »novog kursa«. U izborima za Carevinsko vijeće u lipnju 1907. predstavnici Hrvatske stranke žestoko se sukobljavaju s naprednjacima, izrazitim pobornicima »novog kursa«, a pri tome ih pomaže vlada. Sukob hrvatskih umjerenih i demokratskih elemenata nije samo političke nego i socijalne prirode. Napredna stranka, na čelu s J. Smodlakom, bori se za rješenje kolonatskog pitanja, dok Hrvatska stranka zastupa prije svega interese vlasnika zemlje (v. str. 252). U izbornoj se borbi, dakle, razbija koncentracija snaga koje su zastupale »novi kurs«, a prema tome znatno oslabljuje i suradnja politike u Dalmaciji i Banovini.

Neposredno nakon toga vrhovi Monarhije lome i »novi kurs« u Hrvatskoj uz pomoć *željezničarske pragmatike*, stvarno antiradničkog zakona, koji treba da pomoću pooštrenih disciplinskih mjera onemogući štrajkove i organizaciju željezničara i da regulira njihove plaće. U pragmatiku je umetnuta odredba o hrvatskom jeziku na željeznicama, koja stoji sasvim izvan okvira toga zakonskog prijedloga. Službenik željeznice mora, naime, biti ugarski državljanin i vladati mađarskim jezikom. Službenici u Hrvatskoj i Slavoniji, koji dolaze u kontakt sa strankama, treba da znaju hrvatski. Prema tome, pragmatika utvrđuje da je mađarski službeni jezik na željeznicama i u Hrvatskoj. Po hrvatsko-ugarskoj nagodbi službeni jezik ustanova zajedničke vlade, pa prema tome i željeznica, jest hrvatski. Ta se odredba u praksi krši jer je službeni jezik na željeznicama u Banovini de facto mađarski. Razumije se da je ugarska vlada morala čvrsto držati u svojim rukama željeznice na području preko kojeg je vodio put mađarske imperijalističke ekspanzije na Jadran i Balkan. Zato su željeznice i bile stup mađarizacije. Pragmatikom se pokušava uzakoniti ta dosad nezakonita praksa. No treba istaknuti da se pri tom nije radilo samo o jeziku na željeznicama. Sa uzakonjenjem pragmatike uklonio bi se zaobilaznim putem paragraf nagodbe o službenom jeziku, a to bi bio prvi korak postepenom dokidanju svih dijelova nagodbe koji ugarskoj vladi ne odgovaraju. Skromna hrvatska autonomija bila je time teško ugrožena. O njenom proširе-

nju, za kojim je težila hrvatsko-srpska buržoazija, nema više govora. Razumije se, prema tome, da je pragmatika bila namještena da prouzroči potpun prekid Hrvatsko-srpske koalicije i ugarske vlade. Poslanici Hrvatsko-srpske koalicije u ugarskom parlamentu vodili su mjesec dana opstrukciju protiv ozakonjenja željezničarske pragmatike. Vlada Hrvatsko-srpske koalicije pala je, a ministar trgovine i prometa F. Kossuth, nekadašnji »prijatelj« Jugoslavena, krši opstrukciju Hrvatsko-srpske koalicije parlamentarnim udarom. On, naime, uspijeva u tome da parlament primi samo prvi paragraf pragmatike, proširen jezičnom odredbom za Hrvatsku, prema kojem se svi ostali predloženi paragrafi mogu uvesti naredbenim putom. To izigravanje zakonodavnog rada predstavlja opasan presedan i za samu Mađarsku koaliciju, jer omogućava kralju da se po potrebi i on posluži nezakonitim metodama protiv ugarskog parlamenta. Međutim, Franjo Josip i taj put podržava mađarske interese. On potvrđuje željezničarsku pragmatiku i time otvara put apsolutističkim režimima u Hrvatskoj. Za hrvatskog bana postavljen je privremeno na opće ogorčenje u Hrvatskoj S. Rákodczáy. »Novi kurs« je slomljen. No upravo njegova, po vrhove Monarhije najopasnija posljedica — hrvatsko-srpska sloga nije uništena, a s njome živi i raste i dalje želja za samostalnom jugoslavenskom državom.

Pobjeda narodnog pokreta u Istri g. 1903—1907.

Već je rečeno da »novi kurs« nije imao temelja u Istri. Pa ipak opći razvoj u hrvatskim zemljama omogućio je i značajne uspjehe narodnog pokreta u Istri u tom razdoblju. Hrvatsko-slovenska stranka relativno je brzo prevladala krizu u koju je pala potkraj 19. st. Kriza nije obuhvatila cijelu Istru, a stranka se nalazila na čelu borbe za nacionalnu ravnopravnost i slobodu, koja se više nije mogla zadržati. Uz razvoj političkih prilika u Hrvatskoj pri tom je važnu ulogu imala i demokratizacija izbornog sistema u Austriji i ona je išla u prilog istarskim Hrvatima i Slovencima.

Talijanska liberalna stranka nije se htjela pomiriti s ravnopravnošću Hrvata i Slovenaca. To je odbijala i u vrijeme kad je politika »novog kursa« nailazila na povoljan odjek u Italiji i kod Talijana u Tirolu i Dalmaciji. Na jesenjem zasjedanju Zemaljskog sabora u Puli g. 1903. talijanska saborska većina je ponovo odbila da u saborske odbore bira predstavnike hrvatsko-slovenske saborske manjine, ali ova više nije ostala pasivna, već je povela oštru opstrukciju. Talijanski zastupnici i publika na galerijama priječili su, međutim, hrvatskim i slovenskim zastupnicima da govore na hrvatskom jeziku, a predsjednik Sabora je odbijao da odgovara na hrvatske upite. Stoga u Saboru umalo da nije došlo do tučnjave. Opstrukcija hrvatskih zastupnika izazvala je oduševljenje u hrvatskim redovima u Istri jer je bila shvaćena kao znak da Narodna stranka namjerava voditi odlučniju borbu za ravnopravnost.

U takvim prilikama propadali su svi pokušaji za sporazumom. Kad se početkom g. 1904. u bečkom parlamentu povela akcija da se stvori šira opozicija protiv Koerberove vlade, i pitanje pomirenja dviju nacionalnih stranaka u Istri postalo je važnije. Izgledi su se poboljšali jer je i Talijanska liberalna stranka bila nezadovoljna vladinom politikom. Poslije incidenata u Innsbrucku, gdje su njemački studenti napali studente tamošnjeg talijanskog pravnog fakulteta, i vladine odluke da osnuje talijansko sveučilište u Roveretu, a ne u Trstu, talijanski su se zastupnici pridružili opstrukciji protiv vlade i poveli protiv nje oštru kampanju. Zastupnici Talijanske liberalne stranke sada su u načelu pristali na pregovore jer su željeli da Slovenci i Hrvati prestanu pružati otpor osnivanju talijanskog sveučilišta u Trstu, koji je vladi služio kao opravdanje da ne udovolji talijanskim zahtjevima za sveučilištem u tom gradu. Kad je i vlada zatražila od slovenskih i hrvatskih stranaka u Gorici, Trstu i Istri da se izjasne o tom pitanju, njihovi predstavnici su odlučili u Trstu u veljači g. 1904. da pristanu na talijansko sveučilište u onom kraju Austrijskog primorja gdje žive isključivo Talijani ako se osnuje slovensko sveučilište u Ljubljani, ali su ustali protiv osnivanja talijanskog sveučilišta tamo gdje su Slaveni u većini ako sveučilište ne bi bilo dvojezično. Tom prilikom postavili su i zahtjev da se osnuje veći broj novih hrvatskih i slovenskih osnovnih i srednjih škola. U objavljenoj spomenici vladi, u kojoj su iznijeli te zahtjeve, zastupnici su isticali s mnogo samosvijesti da se »Primorski Slaveni« osjećaju dovoljno jaki da i sami izvojšte položaj na Jadranu koji im pripada po njihovoj brojčanoj snazi i da čuvaju na Jadranu za sve Južne Slavene otvorena vrata u svijet.

Talijanska liberalna stranka je iskoristila tu spomenicu kao izliku da odustane od pregovora. Po njenom se držanju vidjelo da ona nije bila spremna pristati na kompromis. Svaku koncesiju smatrala je opasnom za svoj položaj i za održanje talijanstva u Istri, naročito sada, kad je vidjela da je u Istri ojačao hrvatski nacionalizam, da se širi solidarnost jugoslavenskih naroda i da jača njihova težnja za ujedinjenjem.

Međutim u to se vrijeme u vladinoj politici u Gorici, Trstu i Istri najavljuju promjene. Vladajući krugovi u Beču s nepovjerenjem su, naime, pratili približavanje Italije Francuskoj i njen sve veći interes za Balkan i oživljavanje iredentizma te su željeli da budu sigurni u pograničnim pokrajinama prema Italiji. Krajem 1904. imenovan je namjesnikom u Trstu princ Hohenlohe, čovjek blizak prijestolonasljedniku Franji Ferdinandu, koji nije bio sklon Italiji. On je počeo pokazivati više razumijevanja od prijašnjih namjesnika za potrebe Slovenaca i Hrvata i više simpatija prema Talijanskoj kršćansko-socijalnoj i Talijanskoj socijaldemokratskoj stranci, koje su kod talijanskog stanovništva počele ugrožavati dominantan položaj Talijanske liberalne stranke.

Novi pravac vladine politike u Istri osjetio se početkom g. 1905. tako da je Hohenlohe mogao u jesen početi s akcijom za sporazum obiju nacionalnih stranaka. Podržavana od namjesnika, Hrvatsko-slovenska stranka tražila je da se prizna potpuna ravnopravnost hrvatskog i slovenskog jezika u Saboru, a za tekući period pristala je na neke manje koncesije. Međutim, Talijanska liberalna stranka je i u toj prilici prekinula pregovore s obrazloženjem da su ti zahtjevi pretjerani i napustila je Sabor u znak protesta protiv vladina stava.

Prilike u Austriji su se razvijale nepovoljno za Talijansku liberalnu stranku. Sve su odlučnije nastupale snage koje su vodile borbu za de-

mokratizaciju zemlje i na prvom mjestu zahtijevale da se reformira izborni zakon za austrijski parlament i uvede opće, direktno i tajno pravo glasa. Kampanju za izbornu reformu vodila je i Hrvatsko-slovenska stranka u Istri, jer je od demokratizacije izbornog prava očekivala ne samo jačanje svog položaja u austrijskom parlamentu nego i polaznu tačku za reformu izbornog reda za Istarski sabor, koja joj je imala omogućiti da sudjeluje u upravljanju autonomnim poslovima Istre.

Talijanska liberalna stranka je prema reformi zauzela kolebljiv i rezerviran stav. Demokratizacija izbornog prava ugrožavala je njen položaj i desno krilo stranke joj se stoga odlučno protivilo. Prevladavala je struja koja je htjela pristati na reformu, ali pod uvjetom da se njome ne izmijeni postojeći odnos snaga u Istri.

Nakon dugih i neuspješnih pregovora u vezi s podjelom mandata za austrijski parlament vlada je odlučila da popusti Talijanima pa je vršila pritisak na slovenske i hrvatske zastupnike da pristanu da se u Istri i Goriškoj poveća broj talijanskih mandata. Spinčić se tome odlučno odupirao, ali je popustio kad je vidio da bi vlada mogla udovoljiti talijanskim zahtjevima i bez njegove privole te da mogu doći u pitanje i obećanja koja mu je dao ministar predsjednik Beck za financijsku pomoć i škole u Istri, a nije htio dovesti u pitanje ni izglasavanje izborne reforme. Prema postignutom kompromisu Istra je podijeljena na šest izbornih kotara, od toga tri talijanska, jedan slovenski i dva hrvatska. Od šest izbornih kotara Goriške predviđena su za Talijane i Slovence po tri mandata, a u Trstu je od pet izbornih kotara zadržan za Slovence samo jedan.

Vlada je poslije toga pokušavala postići neki »modus vivendi« između protivničkih stranaka u Istri jer Zemaljski sabor nije mogao zasjedati otkad su ga g. 1905. napustili zastupnici talijanske saborske većine. No međusobna popuštanja obiju stranaka bila su neznatna i do sporazuma o jeziku u Zemaljskom saboru nije ni taj put došlo. Početkom g. 1907. zakazani su izbori za austrijski parlament a ni jedna ni druga stranka nisu htjele pokazati slabosti prema protivniku.

Izborna kampanja počela je u drugim prilikama nego pred sedam godina. Položaj se izmijenio na štetu Talijanske liberalne stranke. Ona je bila ugrožena širenjem Socijaldemokratske i Kršćanske socijalne stranke, a u njenim redovima javljalo se nezadovoljstvo politikom vodstva, koje nije imalo jedinstveno gledište u nizu problema.

Hrvatsko-slovenska stranka je, međutim, ojačala. Do toga je došlo zbog općeg gospodarskog i prosvjetnog uspona istarskih Hrvata i Slovenaca i svestranog porasta njihove nacionalne svijesti. Od g. 1901. do g. 1906. osnovano je 56 zadruga, štedionica, gospodarskih i konzumnih društava, 10 kulturno-prosvjetnih društava, 11 čitaonica, šest narodnih domova, tri škole Družbe sv. Ćirila i Metoda. U Kastvu se g. 1906. osniva hrvatska muška učiteljska škola. U tom razdoblju počeo je u Puli izlaziti list *Omnibus* (1904), list za djecu *Mladi Istranin* (1906), učiteljski časopis *Narodna prosvjeta* (1906). Osjećao se stalan porast nacionalne svijesti. Hrvatski kandidati pobjeđivali su na općinskim izborima u svim hrvatskim općinama, a počeli su prodirati i u mnoge nacionalno mješovite općine. Stanje u istočnoj Istri također se izmijenilo i ondje su sve općine bile vraćene u ruke Narodne stranke.

Hrvatsko-slovenska stranka uspjela je sačuvati jedinstvo unatoč tome što se u njenim redovima širila klerikalna propaganda lista *Pučki prijatelj*, koja je unosila u stranku borbu između klerikalizma i liberalizma, i što se među hrvatskim i slovenskim radništvom širile socijalističke ideje i radnički pokret. Vodstvo je stranke suzbijalo uvođenje borbe između liberalizma i klerikalizma u Istru kao nečeg tuđeg shvaćanjima istarskih Hrvata i Slovenaca i pogubnog za njihovu nacionalnu kompaktnost i u tome je uspijevalo iako je veći dio svećenstva bio sklon klerikalnim, a učiteljstvo liberalnim idejama. U učiteljskim redovima već se nazirao i rascjep.

Pred izbore u Istri osjećali su se odjeci borbe koja se u Sloveniji vodila između liberalaca i klerikalaca, ali napadi nekih slovenskih liberalnih listova na Laginju i Spinčića zbog tobožnjeg klerikalizma ostali su bez posljedica. Teže je za Hrvatsko-slovensku stranku bilo držanje što su ga u Istri zauzeli socijaldemokrati. Njihovo vodstvo u Beču zaključilo je, naime, da socijaldemokrati treba da svagdje glasaju protiv klerikalaca, a na temelju tog zaključka je Talijanska socijaldemokratska stranka u Trstu pozvala cjelokupni proletarijat Istre da glasuje protiv kandidata Hrvatsko-slovenske stranke, za koju je tvrdila da je klerikalna.

Izbori za Carevinsko vijeće održani su 14. V 1907. U tri izborna kotara koja su bila predviđena za Talijane prilikom prvog glasanja talijanski kandidati nisu nigdje dobili potrebnu većinu. Stoga se moralo prići drugom glasanju (balotaži), na kojem su talijanske stranke, da bi onemogućile izbor kandidata Hrvatsko-slovenske stranke, stupale u dogovore i poduprle najjaču talijansku stranku. Tako je u Puli prilikom glasanja Laginja dobio isti broj glasova kao i kandidat Talijanske liberalne stranke i upravo je o držanju pulskih socijaldemokrata zavisilo koja će stranka pobijediti na užim izborima. U skladu s proglasom svog vodstva pulska socijaldemokratska organizacija odlučila je podržati talijanskog liberalnog kandidata s obrazloženjem da ne bi bilo u redu da Talijani izgube mandat koji je bio za njih predviđen.

U tri kotara koji su bili predviđeni za Hrvate i Slovence kandidati Hrvatsko-slovenske stranke, Laginja, Spinčić i Matko Mandić bili su već prilikom prvog glasovanja izabrani golemom većinom glasova.

Hrvatsko-slovenska stranka izašla je iz izbora kao najjača stranka. Njeni su kandidati dobili dvaput više glasova nego oni Talijanske liberalne stranke (30 212 prema 14 737), dok su kandidati Talijanske kršćansko-socijalne i Socijaldemokratske stranke dobili minimalan broj glasova (5 713, odnosno 3 638). U hrvatsko-slovenskim izbornim kotarima bili su kandidati Hrvatsko-slovenske stranke izabrani upravo plebiscitarno, a u talijanskim izbornim kotarima talijanske su stranke morale sklapati izborne sporazume da bi osigurale izbor kandidata jedne od talijanskih stranaka, što je izborima više nego dotada dalo karakter nacionalnog opredjeljivanja. Hrvatsko-slovenska stranka toliko je napredovala da je izbila kao najjača politička snaga u Istri i po prvi put stekla realnije izglede za rušenje premoći talijanske buržoazije i postepeno provođenje svog programa.

Aneksiono razdoblje g. 1908 — 1909.

Hrvatska uoči aneksije

Osmog listopada 1907. najzad je sklopljena nova austro-ugarska financijska nagodba. Time je uklonjena najvažnija unutarnja zapreka aktivnoj vanjskoj politici, tj. učvršćenju Austro-Ugarske na Balkanu. Prvi korak u tom smjeru treba da bude aneksija Bosne i Hercegovine, o kojoj vrhovi Monarhije već odavna maštaju. Dakako, legalnim putem Austro-Ugarska može izvršiti aneksiju samo u sporazumu s velikim silama potpisnicama Berlinskog ugovora g. 1878, prije svega s Rusijom. Zato jedna od važnih komponenti u pripremi aneksije niče iz potrebe njena opravdanja pred evropskom javnosti kao akta samoobrane Monarhije od velikosrpske opasnosti, naime od službene politike kraljevine Srbije, koja, tobože, pomoću svojih agenata u jugoslavenskim zemljama Monarhije ugrožava njen opstanak. Iz te atmosfere proizlazi mnoštvo falsificiranih dokumenata, proizvoda agenata, koji govore o tobožnjim vezama srpske vlade s raznim srpskim i hrvatskim političarima u Monarhiji. Ministar vanjskih poslova Aehrenthal služi se tim dokumentima da bi privolio na aneksiju razne odlučne faktore u Monarhiji koji joj nisu skloni. Razumije se da je u toj igri u prvom planu Hrvatska kao politički najvažnija jugoslavenska zemlja u Monarhiji. Sa stanovišta odlučujućih faktora Monarhije nužno je, prije svega, upravo u Hrvatskoj stvoriti pogodnu situaciju za aneksiju. Zbog toga ministar Aehrenthal, u suradnji s ugarskom vladom, osobno utječe na politički razvoj u Banovini.

Kad je 1. XII 1907. austrougarski ministarski savjet zaključio da se provede aneksija kada to prilike dopuste, trebalo je u Hrvatskoj postaviti režim usklađen s potrebama pripreme aneksije. Ustavno uređenje koje bi ojačalo Hrvatsko-srpsku koaliciju ne dolazi u obzir, nego samo apsolutistička vladavina koja bi se poslužila Frankovom strankom pri svojim akcijama da ponovo izazove hrvatsko-srpski sukob, potreban vrhovima Monarhije u povodu aneksije. U ustavnom uređenju Frankova stranka nema izgleda da dođe na vlast. Koalicija je znatno jača. Zato frankovcima odgovara apsolutizam i potpora Beča. Poslije odluke o pripremi aneksije raspušta se Hrvatski sabor, u kojem Koalicija ima većinu. U siječnju 1908. za bana je postavljen Pavao Rauch. On se nalazi na čelu apsolutističkog dualističkog režima, koji je više podvrgnut utjecaju Beča nego Pešte, a oslanja se na Frankovu stranku. Osnovni mu je zadatak da u svrhu opravdanja aneksije otkriva srpske i hrvatske veleizdajnike i uništi Hrvatsko-srpsku koaliciju. Uz to vrhovi Monarhije pokušavaju organizirati hrvatske političke grupacije protiv srpskih kako bi oslabili jugoslavenske elemente. Da bi lakše pridobili hrvatske građanske stranke, odlučujući faktori Monarhije obećavaju kao nagradu za bezuvjetnu potporu pri provođenju aneksije buduće ujedinjenje hrvatskih zemalja s Bosnom i Hercegovinom.

Novog bana Raucha dočekuju u Zagrebu velike demonstracije. One mu daju priliku da od samog početka nastupi kao »spasitelj« Monarhije i da svaki otpor protiv sebe i svog režima identificira s napadom na dinastiju. Na taj način veleizdajnička atmosfera od samog početka udara pečat njegovu režimu. Pokušaj ustavne vladavine s pomoću uskrsavanja starih mađarona te oslonom na frankovce i srpske radikale propada jer Rauchovi kandidati ne postižu na izborima ni jedan jedini mandat. Dakako da se raspušta Sabor u kojem Hrvatsko-srpska koalicija ima većinu. U razdoblju pripreme aneksije potreban je apsolutistički režim.

U međuvremenu teku pripreme za aneksiju pa Rauch u proljeće g. 1908. dobiva nalog od samog Aehrenthala da prikupi materijal o srpskim veleizdajnicima za podizanje optužbe protiv njih u času kad to bude potrebno da bi se aneksija pred inozemstvom prikazala kao obrana od Srbije. Istodobno Aehrenthal inicira veliku protusrpsku hajku preko štampe u Monarhiji, a kada 25. srpnja izbija mladoturska revolucija, koja bi eventualno mogla stvoriti povoljnu situaciju za vraćanje Bosne i Hercegovine Turskoj radi uvođenja ustavnog uređenja u Turskoj, on privodi kraju svoje diplomatske i unutarnje pripreme za aneksiju. Neposredno nakon mladoturske revolucije izlazi brošura austrougarskog agenta Đorđa Nastića *Finale,* koja optužuje Srbe zbog pripreme revolucije sa svrhom priključenja jugoslavenskih zemalja Monarhije Srbiji. U toku kolovoza slijedi hapšenje pedeset trojice članova Srpske samostalne stranke. Tim aktom Aehrenthal, zajedno s mađarskim ministrom predsjednikom Wekerleom, stvara atmosferu pogodnu za opravdanje aneksije kao obrane integriteta Monarhije. Međutim, hrvatske političke stranke ne podupiru protusrpsku kampanju u vezi s hapšenjem Srba. To radi jedino Frankova stranka i klerikalna grupacija.

Frankova stranka znatno je oslabila uoči aneksije zbog raskola. Naime, grupa na čelu s Milom Starčevićem, nećakom Ante Starčevića, osuđuje Frankovu bezuvjetnu suradnju s vlastodršcima u Beču i Pešti. Ta grupa želi suradnju s Hrvatsko-srpskom koalicijom protiv Rauchova režima i odvaja se pod imenom *Starčevićeve stranke prava.* Sam Frank pokušava uvjeriti hrvatsku javnost da posjeduje garancije vrhova Monarhije za sjedinjenje Bosne i Hercegovine s hrvatskim zemljama, pod uvjetom da hrvatske stranke pod Frankovim vodstvom bezrezervno podržavaju aneksione pripreme.

U atmosferi uzbuđenosti najzad se 6. X 1908. proglašava aneksija Bosne i Hercegovine.

Hrvatsko pitanje poslije aneksije

Aneksija Bosne i Hercegovine izazvala je silno uzbuđenje u Srbiji jer je srpska buržoazija željela da se Bosna i Hercegovina priključe Srbiji, dok je hrvatska buržoazija htjela da se one ujedine s hrvatskim zemljama. Međutim, aneksija nije bila samo stvar Monarhije i jugoslavenskih zemalja nego i dio bitke velikih sila za premoć na Bliskom istoku. Njome su pogođeni interesi Rusije i Velike Britanije, dok uz Austro-Ugarsku stoji Njemačka. U Monarhiji je odmah poslije aneksije izvršena djelomična mobilizacija. Svakog časa moglo je doći do rata. To stanje neizvjesnosti traje sve do 25. III 1909, kad je ruska vlada, pošto je ipak priznala aneksiju, primorala i srpsku vladu da to uradi. Još prije toga došlo je do sporazuma između turske i austrougarske vlade o odšteti Turskoj za njeno odricanje od suvereniteta na Bosnu i Hercegovinu. Razdoblje od 5. X 1908, tj. od aneksije pa sve do 25. III 1909, kad je ratna opasnost prebrođena — nazivamo razdobljem *aneksione krize*. Razumije se da se ta kriza morala duboko odraziti u unutarnjim prilikama u Monarhiji, u hrvatskim zemljama i u jugoslavenskom pitanju uopće.

Problem uklapanja Bosne i Hercegovine u dualističku Monarhiju zadaje vladajućim faktorima velike glavobolje. Ona se ne može priključiti ni Austriji ni Ugarskoj, jer u eri akutne krize dualizma, stalnog sukoba između austrijsko-njemačkih i mađarskih vladajućih klasa, nijedna strana ne može dopustiti da Bosna i Hercegovina postane isključivo područje eksploatacije druge strane. Sa stanovišta Beča i Pešte nemoguće je i priključenje Bosne i Hercegovine hrvatskim zemljama jer bi to značilo razbijanje dualizma i jačanje Jugoslavena. Zbog toga se Bosna i Hercegovina anektiraju kao »carevinska zemlja«, koja pripada cijeloj Monarhiji, tj. kao posebna upravna jedinica pod kompetencijom zajedničkog ministra financija, kao i u vrijeme okupacije. Radi se o provizornom rješenju koje samo po sebi pokazuje svu apsurdnost dualističkog uređenja. Taj provizorij postavlja na dnevni red hrvatske politike problem *trijalističkog* rješavanja jugoslavenskog pitanja u znatno jačoj mjeri nego dotada.

Vidjeli smo da se problem trijalizma pojavio u hrvatskoj politici s programom Neodvisne narodne stranke g. 1884, a još više nakon zajedničkog pravaško-obzoraškog programa g. 1894. No s obzirom na slabost protudualističkih faktora u Beču i malu važnost jugoslavenskog pitanja sve do g. 1903. trijalistički se program nije odrazio u praktičnim političkim akcijama. Hrvatski su političari znali da će Bosna i Hercegovina postati »carevinska zemlja«, ali su s obzirom na obećanja iz Beča vjerovali da će u samom aktu aneksije biti nagoviještena veza Bosne i Hercegovine s hrvatskim zemljama ili bar spomenut hrvatski narod. Potpuna šutnja kraljevih proglasa u tom pogledu, logična sa stajališta dualističkih faktora koji računaju samo s vladajućim nacijama, izaziva teško razočaranje. Pa ipak provizorni položaj Bosne i Hercegovine, uvjerenje da Beč mora rješavati akutno jugoslavensko pitanje i da bi se iz sukoba Beča i Pešte radi Bosne i Hercegovine mogla izvući korist, primoravaju konzervativne hrvatske političare da u svojim akcijama zastupaju trijalističko preuređenje Austro-Ugarske, uz osudu načina aneksije zbog mimoilaženja Hrvatske, ali odobravanjem same aneksije kao takve.

PRIJEDLOG TRIJALISTIČKOG PREUREĐENJA MONARHIJE

Preuređenje Monarhije u trijalističkom smislu nije moguće. Otpor mu pružaju mađarske vladajuće klase, koje ne žele izgubiti vlast u Hrvatskoj, i predstavnici Čeha i drugih potlačenih nacija jer bi im trijalizam mogao zatvoriti dalji put u rješavanju njihovih nacionalnih pitanja. (Upravo poslije aneksije dolazi do velikih češko-njemačkih sukoba. U Češkoj se uvodi prijeki sud, a i u Ljubljani izbijaju velike demonstracije protiv Nijemaca.) Vrhovi Monarhije boje se, pored ostalog, raspada države prigodom krize reorganizacije ili bar golemih upravnih i ekonomskih poteškoća pri trijalističkom kompliciranju ionako zapletene dualističke mašinerije. Protivnici trijalizma su i velikoaustrijski krugovi; oni nastoje pretvoriti postojeću dvojnu državnu zajednicu u jedinstvenu državu pa za njih cijepanje Monarhije u tri državne jedinice ne dolazi u obzir, no služe se trijalističkim obećanjima kako bi pridobili hrvatske političare da djeluju za interese budućeg vladara Franje Ferdinanda. Velikoaustrijski krugovi su, doduše, dobro shvaćali da je jugoslavensko pitanje postalo životno pitanje Monarhije, ali nisu prilazili njegovu rješavanju jer su zastupali interese njemačkih vladajućih klasa. One pak nikako nisu mogle pristati na to da slovenske zemlje, Istru i Dalmaciju, prepuste jugoslavenskoj državnoj jedinici i da tako Austrija bude odrezana od Jadrana. Sam Franjo Ferdinand glavni je pobornik izgradnje ratne i trgovačke mornarice, uvjeta za jačanje Monarhije kao velike sile. Uostalom, težište njegove politike je savez s Njemačkom (bez kojeg se Monarhija ne može suprotstaviti protivničkim velikim silama), a taj ne dopušta jačanje Slavena u Monar-

hiji. Franjo Ferdinand je uvjeren da Velika Austrija može postojati samo na temelju premoći austrijskih Nijemaca, a to mišljenje isključuje izgradnju jugoslavenske državne jedinice, čak i kad ona ne bi bila tako opasna zbog postojanja jugoslavenskih država izvan Monarhije. Zbog toga, dakle, trijalistička obećanja imaju zadatak da u hrvatskim zemljama stvore grupaciju na koju bi se budući vladar mogao osloniti. Velikoaustrijski krugovi još su se od g. 1905. pokušali u tu svrhu poslužiti pravaštvom. Aneksija ih nužno potiče na novu još snažniju akciju u tom pravcu.

Što se tiče hrvatskih političara — za njih poslije aneksije postoji samo jedna moguća »legalna« nacionalna politika koja nije dualistička, tj. trijalizam. Ta ideja ostaje u okviru Monarhije, a mogu je prihvatiti i oni krugovi hrvatske buržoazije koji u jugoslavenskoj državnoj jedinici unutar Monarhije vide Veliku Hrvatsku, kao i oni koji u njoj naslućuju samo prvi korak u okupljanju jugoslavenskih zemalja za konačno rješenje hrvatskog i jugoslavenskog pitanja izvan Monarhije.

Položaj u Hrvatskoj bio bi još teži da su velikoaustrijski i dualistički krugovi vodili identičnu politiku. No ni sami velikoaustrijski krugovi, tj. kršćanski socijali i generali, nisu bili posve suglasni u svojoj taktici. Zbog toga je morao propasti pokušaj velikoaustrijskih generala poslije aneksije da u Hrvatskoj stvore vojnu diktaturu koja bi organizirala naoružane formacije sa zadatkom da ratuju protiv Srbije. Osim toga, te bi se naoružane grupe mogle upotrijebiti i u eventualnom obračunu velikoaustrijskih krugova s mađarskim vladajućim klasama. Po direktivi šefa generalštaba Conrada, glavnog zagovornika rata sa Srbijom, Frank osniva »hrvatske legije« za borbu protiv »srpskih i crnogorskih bandi«. Međutim, ministar rata odbija da »legije« opskrbi oružjem i vojnim instruktorima, vjerojatno pod utjecajem dualističkih faktora. Oni se, naime, boje da bi se »legije« mogle upotrijebiti i protiv ugarske vlade. No i predstavnici »prijestolonasljednikove struje«, tj. kršćanski socijali, drže se rezervirano jer smatraju da je ispod dostojanstva dinastije da je brane naoružane bande — to je dužnost samo regularne vojske. Tako legije postaju samo sredstvo za premlaćivanje Frankovih protivnika: članova Koalicije, socijalista, starčevićanaca i radićevaca.

»Pravaški blok« u aneksionom razdoblju

Aneksija pobuđuje Franju Ferdinanda da pokuša srediti unutarnje prilike u svom interesu, tj. da prije svega makne mađarske nezavišnjake s vlasti. U tu svrhu on čak surađuje s jednim od glavnih stupova dualizma, bivšim banom Khuenom, jer ga smatra rijetkim Mađarom koji iskreno želi suradnju s Bečom. Isto tako prijestolonasljednik mora, kao i dualistički krugovi, nastojati da razbije Hrvatsko-srpsku koaliciju. Neposredno poslije aneksije on naređuje oštru kampanju protiv Nezavisne stranke, a prije svega protiv Kossutha. U tu svrhu kršćansko-socijalni organ *Reichspost* dobiva na raspolaganje falsificirane izvještaje što ih je prijestolonasljednikova kancelarija dobivala od Aehrenthala, a u kojima je prikazana »veleizdajnička« suradnja nezavišnjaka i Hrvatsko-srpske koalicije, posebno Supila, s političkim

krugovima u Srbiji g. 1906-7. Za razliku od košutovaca, kompromitirani zastupnici Hrvatsko-srpske koalicije tuže *Reichspost* zbog klevete. Ta tužba povezat će se u proljeće g. 1909. s tužbom protiv Friedjunga (v. str. 247). Prijestolonasljednikova akcija dobro dolazi Rauchu i Franku u njihovoj protusrpskoj propagandi uoči veleizdajničkog procesa. Iako i sami osumnjičeni kao veleizdajnici, košutovci se pridružuju protusrpskoj propagandi. Najzad, veleizdajnički proces ne služi samo opravdanju aneksije nego i kao sredstvo zastrašivanja u interesu ugarske vlade.

Razumije se da u Beču i Pešti očekuju poslije aneksije raspad Koalicije zbog neslaganja njenih hrvatskih i srpskih članova u vezi s novim položajem Bosne i Hercegovine i zbog veleizdajničke atmosfere i progona kojima bi hrvatski članovi Koalicije mogli izbjeći kad bi napustili srpske veleizdajnike. Hrvatski dio Koalicije, kao i druge hrvatske stranke, želi sjedinjenje Bosne i Hercegovine s hrvatskim zemljama. Srpski bi samostalci htjeli da se Bosna i Hercegovina pridruže Srbiji, no to, dakako, ne mogu javno proklamirati. Zato oni uglavnom šute o pitanju državnopravnog uređenja Bosne i Hercegovine, pa zahtijevaju samoopredjeljenje za Srbe, Hrvate i muslimane i ističu potrebu srpsko-hrvatske sloge. Međutim, nesuglasice zbog Bosne i Hercegovine, čiji položaj ionako ne ovisi o srpskoj i hrvatskoj politici nego o dualističkim vrhovima Monarhije, ipak ne mogu dovesti do razlaza Koalicije. I srpski i hrvatski predstavnici imaju sada već i suviše dugo iskustvo s politikom *divide et impera*. Zato ne uspijevaju ni pokušaji velikoaustrijskih krugova da pod firmom stvaranja pravaške organizacije u svim hrvatskim zemljama izvuku Hrvatsku stranku prava iz Koalicije, što bi nesumnjivo značilo raspad Koalicije. Politiku velikoaustrijskih krugova zastupa u Hrvatskoj stranci prava Stjepan Zagorac na čelu grupe svećenika. On vjeruje bečkim došaptavanjima da će hrvatska buržoazija dobiti vlast u Hrvatskoj ako napusti veleizdajničku Srpsku samostalnu stranku i time dokaže vjernost dinastiji, iako proces još nije započeo pa veleizdaja Srpske samostalne stranke još nije bila ni dokazana. Treba napomenuti da se ni svećenici u Hrvatskoj stranci prava ne pridružuju protusrpskoj kampanji, kako to Beč zahtijeva. Oni su žestoki protivnici Franka i žele pravaški blok bez njegove stranke. Međutim, trzavicama koje izazivaju u Koaliciji uoči veleizdajničkog procesa oni sprečavaju veću solidarnost sa Srbima, pa time zapravo pomažu protusrpskoj kampanji. Nakon duže krize Hrvatska stranka prava potkraj prosinca 1908. zaključuje da će ostati u Koaliciji. Za tu odluku najviše su se zalagali predstavnici hrvatskog kapitala. Grupa svećenika sa Zagorcem na čelu napušta Koaliciju upravo u času kad se objavljuje optužnica protiv veleizdajnika (nešto kasnije iz Koalicije izlazi i budući zagrebački nadbiskup Ante Bauer), da bi se pridružila starčevićancima, Frankovim protivnicima. Starčevićanci upravo u tom času revidiraju program iz g. 1894. u izrazito protudualističkom smislu i pri tom ističu da se vraćaju na staro pravaško stanovište. Starčevićanci se ne odriču programa za rješavanje hrvatskog pitanja u okviru Monarhije iz g. 1894, ali dopuštaju i shvaćanje koje na temelju Starčevićeve ideje proklamira mogućnost rješenja hrvatskog pitanja izvan toga okvira. Treba reći da ni dalmatinska Stranka prava, nastala g. 1908. ujedinjenjem pravaških grupacija, nije u svojim izjavama spominjala okvir Mo-

narhije. U praksi starčevićanci vode probečku politiku, ali Beč ipak može sa sigurnošću računati samo s Frankovom strankom jer se ona pokorava svakom nalogu. Prema tome, velikoaustrijska akcija za razbijanje Koalicije doživljava poraz, a dalmatinski pravaši, štaviše, ugrožavaju nastojanja velikoaustrijskog kruga da oživotvori protusrpski pravaški blok.

Nakon fuzije pravaša i narodnjaka u Hrvatsku stranku g. 1905. ostale su izvan te grupacije tri pravaške organizacije: Prodanova u Zadru, dubrovačka i šibenska, koja je bila borbeno antifrankovačka. No g. 1908, osnivanjem jedinstvene *Stranke prava*, frankovački je duh doživio poraz dijelom zbog toga što se Frank kompromitirao svojim pomaganjem Rauchova režima, a i pod utjecajem Frankovih protivnika — šibenskih pravaša na čelu s Matom Drinkovićem. Predstavnici ujedinjene Stranke prava pokrenuli su osnivanje *Narodnog vijeća* u vrijeme aneksione krize na početku g. 1909. Pravaši su smatrali da su prilike nakon aneksije pogodne za zajedničko nastupanje političkih grupacija u Banovini i Dalmaciji kako bi se pokrenulo rješavanje nacionalnog pitanja u trijalističkom smislu. Budući da je i u Dalmaciji i u Hrvatskoj vladalo poslije aneksije neustavno stanje, pa su oba sabora bila zatvorena, takva se akcija mogla provesti samo dogovorom među političkim strankama. Inicijatori te trijalističke akcije, Drinković i Prodan, pokušavaju okupiti političare u Dalmaciji i Hrvatskoj na temelju programa sjedinjenja Bosne i Hercegovine s hrvatskim zemljama. Pravaši žele dobre odnose sa Srbijom i Crnom Gorom i sporazum sa Srbima u Hrvatskoj o njihovim nacionalnim zahtjevima, pod uvjetom da prihvate ujedinjenje Bosne i Hercegovine s hrvatskim zemljama. Prosrpski stav osigurava toj akciji potporu dalmatinskih hrvatskih stranaka i benevolentnost jugoslavenski orijentiranih hrvatskih grupa u Hrvatskoj. Ta akcija nije uspjela. Razlog za njen slom je pritisak vladajućih faktora. Organizacija koju zamišljaju dalmatinski pravaši bila bi nova Hrvatsko-srpska koalicija, opasnija od postojeće jer bi obuhvaćala hrvatske zemlje i Bosnu i Hercegovinu. Bez obzira na različite stavove hrvatskih i srpskih stranaka u vezi s Bosnom i Hercegovinom, svaka eventualna, pa i najmanja suradnja među njima smetala bi planovima dualističkih i velikoaustrijskih političkih faktora. Oni se mogu nadati učvršćenju svojih interesa u hrvatskim zemljama samo oslabljenjem unutarnjih političkih snaga, tj. razdvajanjem Hrvata i Srba. Ne začuđuje, dakle, da zbog srpskog pitanja dolazi do žestokog sukoba između frankovaca i dalmatinskih pravaša. U toj situaciji Frank očigledno zastupa interese velikoaustrijskih krugova. Okolina Franje Ferdinanda još je od g. 1906. nastojala iskoristiti želju hrvatskih političara za akcijom koja bi obuhvatila hrvatske zemlje te Bosnu i Hercegovinu, kako bi pod pravaškom firmom stvorila grupaciju koja bi bila oslon Franji Ferdinandu kada postane vladar. No osnovna zadaća takve grupacije morala je biti naglašena protusrpska politika i bezuvjetno pokoravanje interesima dinastije. Zbog toga Prodanova i Drinkovićeva akcija predstavlja opasnost za prijestolonasljednikove planove i nužno propada. Nesumnjivo ta akcija pridonosi odluci velikoaustrijskih krugova da se energično angažiraju u stvaranju grupacije koja je njima potrebna. Godine 1910, nakon likvidacije unutarnjih posljedica aneksionog razdoblja, započinje njihova djelatnost u

pravcu iskorištavanja pravaštva uz pomoć klerikalno orijentiranog svećenstva, a pod vodstvom slovenskih klerikalaca. Zaobilaznim putem ta akcija, prema tome, ipak unosi među dalmatinske pravaše frankovački duh »služničtva« Beču. Početak te djelatnosti povezan je i s putom bečkih kršćanskih socijala u Bosnu i Hercegovinu, Dalmaciju i Hrvatsku neposredno nakon svršetka aneksione krize, a napose s boravkom njihova vođe Karla Luegera u Splitu. Razumije se da se nastojanja velikoaustrijskih krugova koncentriraju najprije na Dalmaciju, budući da im djelatnost u Hrvatskoj sputava kontrola ugarske vlade.

Početak veleizdajničkog procesa

Ni protusrpska kampanja u vezi s pripremom veleizdajničkog procesa, a ni sam proces nisu mogli dignuti hrvatsko stanovništvo protiv srpskog kako su se nadali ministar vanjskih poslova, ugarska vlada i velikoaustrijski krugovi. Razvoj poslije g. 1903. povezao je više slojeve hrvatske i srpske buržoazije i onemogućio izigravanje jedne buržoazije protiv druge. Štaviše, ni onaj dio hrvatske buržoazije koji nije bio spreman na suradnju sa srpskom buržoazijom ne želi više aktivno sudjelovati u protusrpskoj kampanji. Ni širi slojevi hrvatskog naroda ne mogu se uvući u nju. U seljaštvu raste utjecaj seljačke stranke, a ona se suprotstavlja protusrpskim akcijama frankovaca i klerikalaca. Dio seljaka malih posjednika ovisan je o novčanim zavodima Koalicije. Radnici su pod utjecajem socijalista, koji se od svoje pojave bore za hrvatsko-srpsku slogu. Potrebe vrhova Monarhije za protusrpskom kampanjom nailaze na odjek jedino u dijelu hrvatske sitne buržoazije i s njome povezane inteligencije u Frankovoj stranci i u dijelu katoličkog svećenstva. Slaba ekonomska baza u Hrvatskoj ne dopušta postojanje većeg broja trgovaca i obrtnika. Odraz njihove konkurencije nužno je i šovinističko raspoloženje. Zato se dio hrvatske sitne buržoazije nada da će veleizdajnički proces uništiti njihove srpske konkurente. Ta činjenica udara pečat izboru žrtava za proces. To su trgovci, obrtnici, posjednici, a pored njih i učitelji, svećenici i činovnici. Značajno je da su svi optuženi članovi *Srpske samostalne stranke*, koja je prihvatila suradnju s Hrvatima, a ne *Srpske radikalne stranke*, koja je, nakon svog istupa iz Koalicije g. 1907, djelovala u protuhrvatskom duhu i održavala dobre veze s Rauchom. Važno je spomenuti da među optuženima nema uglednih političara Srpske samostalne stranke. Ministar Aehrenthal je potaknuo proces radi opravdanja aneksije i zastrašivanja javnosti u Srbiji i jugoslavenskih elemenata u Hrvatskoj. Sve dok postoji i najmanja mogućnost da se aneksiona kriza riješi bez rata on ne želi suviše zaoštriti situaciju hapšenjem srpskih političara. Optužba protiv braće jednog od prvaka samostalaca S. Pribićevića zasad mu je dovoljna da zastraši ugledne samostalce. U tu svrhu i zagrebački sud zahtijeva od ugarskog parlamenta dozvolu za izručenje trojice srpskih zastupnika. Razumije se da to parlament odbija jer bi to mogao biti presedan i za progon nepoćudnih mađarskih poslanika.

U jeku aneksione krize, 12. I 1909, objavljena je optužnica protiv 53 uhapšena Srba. Organi vlasti raspačavaju je u obliku letka u tisućama primjeraka po Banovini i Dalmaciji. Uhapšenici se optužuju da

su u Hrvatskoj, Dalmaciji te u Bosni i Hercegovini propagirali misao velikosrpske države, da su nastojali dići revoluciju uz pomoć armija Srbije i Crne Gore i da su htjeli jugoslavenske zemlje u Monarhiji pridružiti Srbiji na čelu s Petrom Karađorđevićem. Aneksija i hapšenje veleizdajnika, tvrdi optužnica, spriječili su tu revoluciju, tj. aneksija se prikazuje kao akt obrane Monarhije od »velikosrpske revolucije«.

Optužnica je zapravo politički spis pisan u frankovačkom duhu. Kako se kasnije dokazalo, nastala je na temelju bilježaka koje je sastavio frankovac I. Kršnjavi. Ona odlučno tvrdi da u Hrvatskoj nema Srba i da je tek velikosrpska propaganda, pokrenuta iz Srbije, unijela srpsko nacionalno ime i ćirilicu u Hrvatsku. Jedini »dokaz« kojim raspolaže optužba jesu podaci iz Nastićeve brošure *Finale*, tj. prijepis revolucionarnog statuta Milana Pribićevića. Upravo taj »dokaz« pokazao je svu apsurdnost optužbe. Pribićević naime zamišlja jugoslavensku federaciju na republičkom temelju, a optužnica želi dokazati revoluciju koja ima za cilj Veliku Srbiju na čelu s Karađorđevićem. Samo petorica od pedesettrojice optuženih neposredno su okrivljeni zbog veza s Beogradom, no optužnica se služi generalizacijom. Ona, naime, automatski pretpostavlja da se optužba protiv jednoga odnosi na sve.

Proces počinje 3. III 1909, u času kad se čini da je rat protiv Srbije neizbježan. Rauch je izabrao specijalne suce, a oni se služe nasilnim metodama i nezakonitostima. Izjave se dopuštaju samo svjedocima optužbe, uglavnom frankovcima. Odvjetnici Srbi i Hrvati prikazani su u štampi kao veleizdajnici, a suci im potpuno onemogućavaju bilo kakvu obranu optuženih, kojima sude zbog »veleizdajničke« upotrebe ćirilice, srpskih grbova i zastava, što im je sve prije bilo dopušteno. Veliku uzrujanost u Hrvatskoj i Dalmaciji u vezi s procesom sistematski prati upravo neopisiva protusrpska kampanja austrijske, mađarske štampe te Rauchove, Frankove i klerikalne štampe u Hrvatskoj. Atmosfera je spremna za rat, koji mora dovesti do općih progona srpskog stanovništva i Hrvata prožetih jugoslavenskom idejom.

No tri tjedna poslije početka procesa prestaje aneksiona kriza. Rat je privremeno izbjegnut. Proces sada postaje evropski skandal i teret posebno za svog inicijatora — ministra Aehrenthala. Sama Koalicija se nakon prebrođene krize konsolidira upravo u vrijeme kada počinje veleizdajnički proces, kada svaki njen ugledniji član stoji pred opasnošću progona. Ona dobiva potporu socijalista i Radićeve seljačke stranke te zajedno s njima nagoviješta ogorčenu borbu Rauchovu apsolutističkom režimu.

Veleizdajnički proces nakon svršetka aneksione krize

25. III Rusija priznaje aneksiju, a srpski prijestolonasljednik Đorđe, pobornik rata s Austro-Ugarskom, abdicira. Time je aneksiona kriza završena bez rata. No za Hrvatsku ona se nastavlja sve do kraja g. 1909, i to u znaku dviju fatalnih pogrešaka ministra Aehrenthala: veleizdajničkog procesa i upotrebe usluga historičara H. Friedjunga

u času kad je austrougarska vojska stajala spremna za napad na Srbiju. Aehrenthal je naime naložio Friedjungu da na temelju falsificiranih dokumenata kojima je raspolagao objavi seriju članaka sa svrhom da se opravda okupacija Srbije od strane austrougarske vojske. Članci su trebali da pokažu veleizdajničke veze poslanika Koalicije sa srpskim ministarstvom vanjskih poslova. Nakon početka rata nesumnjivo bi slijedilo njihovo hapšenje. U interesu svoje karijere Friedjung piše članke na temelju njemačkih prijevoda tobožnjih dokumenata pisanih na hrvatskosrpskom jeziku i ćirilicom i ne pomišljajući na to da izvrši osnovni zadatak historičara, da, naime, provjeri njihovu vjerodostojnost. Prema Aehrenthalovoj sugestiji prvi članak izašao je u najčitanijem bečkom listu *Neue Freie Presse* upravo 25. III, tj. možda svega nekoliko sati prije nego što je stigla vijest koja je značila završetak aneksione krize. Prema tome, rat protiv Srbije postao je u tom času nepotreban, a zajedno s njime i Friedjungovi članci. No Hrvatsko-srpska koalicija mora sa sebe skinuti žig veleizdaje. Ona tuži Friedjunga zbog klevete. Ranija tužba protiv lista *Reichspost* povezat će se kasnije u jedinstveni proces, koji će se održati tek u prosincu 1909.

Nakon svršetka aneksione krize Aehrenthal i oni vrhovi Monarhije koji su od početka nastojali provesti aneksiju bez rata žele da se uspostave normalni odnosi na vanjskopolitičkom i unutarnjem području. Industrijski krugovi u Austriji i Češkoj žele okončanje carinskog rata sa Srbijom (koji traje od g. 1906. do g. 1911) kako bi se mogli ponovo učvrstiti na srpskom tržištu, gdje se već naveliko širio konkurentski, iako savezнички, njemački kapital iz Reicha i francuski kapital. Razumije se da poboljšanju odnosa sa Srbijom nimalo ne pridonosi veleizdajnički proces, a ni predstojeći Friedjungov, bez obzira na nemir što ga uzrokuju u hrvatskim zemljama i Bosni i Hercegovini. Aehrenthal, doduše, ne želi da se veleizdajnički proces prekine jer bi u tom slučaju postalo potpuno jasno da je on montiran zbog aneksije. No on bi htio privoliti ugarsku vladu da ga što prije dovrši a da u međuvremenu otpadne i tendencija, inaugurirana samom optužnicom, da se kralj Petar prikaže kao pokretač »velikosrpske revolucije« u jugoslavenskim zemljama Monarhije. Ali u toj prilici dolazi jasno do izražaja da se interesi ministarstva vanjskih poslova i ugarske vlade u Hrvatskoj uvijek ne poklapaju.

Kriza ugarske vlade postala je od početka g. 1909. akutna, da bi se nakon svršetka aneksione krize još više zaoštrila. Ne samo Mađarska koalicija nego i sama Nezavisna stranka pomalo se raspadaju. Protivnici nezavišnjaka u vrhovima Monarhije mogu nakon svršetka aneksione krize riskirati uznemirenje u Mađarskoj pa jačaju svoj pritisak. Jasno je, prema tome, da ugarska vlada ne može i ne želi raščistiti prilike u Hrvatskoj dok ne riješi pitanje svog vlastitog položaja. Za nju je, dakle, najjednostavnije rješenje da i dalje podržava apsolutistički režim u Hrvatskoj i da pomoću veleizdajničkog procesa i dalje prijeti Hrvatsko-srpskoj koaliciji pokušavajući razbiti je ili bar primorati na pokornost. Rauch zdušno pomaže namjere ugarske vlade. Uloga »spasitelja Monarhije« od veleizdajnika jedina je pomoću koje se može održati na vlasti. Ne začuđuje da ta atmosfera ponovo daje podlogu ideji »obratne Riječke rezolucije«, tj. suradnje s Austrijom protiv Mađara kod nekih

članova Koalicije, no nedovršen veleizdajnički proces i očekivanje Friedjungova procesa onemogućavaju konkretnije akcije.

Aehrenthalov položaj postaje još teži kad se veleizdajnički proces pretvara u evropski skandal Masarykovim istupom u austrijskom parlamentu. Uloga češkog kapitala u jačanju jugoslavenske buržoazije dolazi do izražaja upravo u tom razdoblju, kad se uz pomoć češkog kapitala osnivaju kreditne institucije i industrijska poduzeća (v. str. 225). Ne izostaje ni potpora čeških političara Koalicije. Otkako je prestala suradnja Koalicije s mađarskim vladajućim klasama, koju češki političari nisu odobravali, oni su bezrezervno stajali uz »veleizdajnike«. Profesor Masaryk ima osim toga poseban emocionalni razlog da istupi u obranu Jugoslavena — mnogi članovi Koalicije i njihovi sumišljenici u Dalmaciji bili su njegovi đaci. U svibnju g. 1909. Masaryk iznosi u austrijskom parlamentu hitan prijedlog, potpisan od većine slavenskih poslanika, da parlament istraži značenje procesa u vezi s aneksijom. Pozivajući se na tvrdnju optužnice da je velikosrpska revolucija zaustavljena aneksijom i samim procesom i na činjenicu da austrijska publicistika tretira ne samo srpske i hrvatske nego i slovenske političare kao veleizdajnike, Masaryk pred javnošću Monarhije i Evrope otkriva pravo stanje stvari o veleizdajničkom procesu. On upozorava na to kako se svjedoci optužbe upućuju da bi jednako iskazivali i omogućili da se iskonstruira revolucionarni pokret; kako se falsificiraju zapisnici, čitaju antiaustrijski članci iz srpskih novina da bi se stvorila potrebna atmosfera u kojoj suci drže »historijska« predavanja o tome da u Hrvatskoj nema Srba. Masaryk upoznaje javnost sa činjenicom da se veleizdajnici optužuju zbog svojih shvaćanja i nejasnih tendencija, najčešće na temelju izjava svjedoka — frankovaca, koji su samo čuli da se o tome priča — a ne na temelju materijalnih dokaza. Razumije se da Masarykov prijedlog nije mogao dobiti potrebnu dvotrećinsku većinu. Njemački zastupnici, dakako, ne žele da makinacije u vezi s aneksijom izađu na vidjelo.

I tako se veleizdajnički proces vuče uz potporu kampanje dualističke, velikoaustrijske i frankovačke štampe, u atmosferi koja postaje sve mučnija po interese vrhova Monarhije, da bi se, najzad, završio tek 5. X 1909. osudom tridesettrojice optuženih. A. i V. Pribićević, braća političara S. Pribićevića, osuđeni su na 12 godina robije. U tom času uzbuđenje zbog osude veleizdajnika bez dokaza već se povezuje s raspoloženjem uoči Friedjungova procesa.

Friedjungov proces

Friedjung je napisao svoje članke na temelju određenog broja dokumenata koje mu je dalo Ministarstvo vanjskih poslova. Ti dokumenti pripadaju fondu od 231 falsificiranog dokumenta koje je austrougarsko poslanstvo u Beogradu poslalo Ministarstvu vanjskih poslova. Prvi dokument ima datum 29. X 1907, tj. fabriciran je 14 dana nakon sklapanja austrougarske financijske nagodbe koja je, kako je već rečeno, tek omogućila aktivniju vanjsku politiku Monarhije na Balkanu. Posljednji dokument ima datum 2. XI 1909, stigao je, prema tome, mjesec dana prije početka samog procesa. Porijeklo tih dokumenata ostalo je do danas nerazjašnjeno. Na temelju Masarykovih optužbi g. 1910. i procesa falsifikatoru Vasiću u Beogradu te iste godine (v. str. 271) suvremenici su bili uvjereni da su dokumenti falsificirani u samom austrougarskom poslanstvu u Beogradu. Neki podaci zaista upućuju na tu mogućnost, a svakako na činjenicu da austrougarsko poslanstvo nije samo kupovalo dokumente nego je donekle sudjelovalo i u njihovu nastajanju. S austrijske strane se kasnije tvrdilo da se radi o srpskim falsifikatima i o prstima ruske diplomacije, kojima je bila svrha da se osramoti austrougarska vanjska politika. Određenu vezu s tim dokumentima imali su austrijsko-njemački, mađarski i Rauchovi agenti, te neki obrenovićevci, koji su htjeli naškoditi dinastiji Karađorđevića. Na svaki način, Aehrenthal je od beogradskog poslanika J. Forgacha dobivao upravo takve dokumente kakvi su mu bili potrebni da potakne različite vrhovne instance u Monarhiji da pomognu njegovu pripremu aneksije i da taj korak opravda pred velikim silama kao nužnu obranu. Od jeseni g. 1907. on je najpogodnije dokumente neumorno slao caru, prijestolonasljedniku, austrijskom i ugarskom ministru predsjedniku, ministru rata i šefu generalštaba, iako su ovi posljednji, kao i ministarstvo za Bosnu i Hercegovinu, imali i vrlo razgranatu vlastitu špijunažu. Neka upozorenja da bi se moglo raditi o falsifikatima Aehrenthal nije htio prihvatiti.

Razumije se, dakle, da se ministar vanjskih poslova našao u vrlo teškoj situaciji kad se poslužio historičarom Friedjungom u nepravo vrijeme. Pri objavljivanju tih članaka on je bio uvjeren da će doći do rata sa Srbijom, a za vrijeme rata ne vode se sudski procesi na kojima se mora utvrditi da li je inkriminirani materijal vjerodostojan ili nije. Aehrenthal je, dakako, nastojao da se proces ne održi. No to mu nije uspjelo, vjerojatno zbog toga što nije imao snage da prizna, prije svega, dinastiji da je preko godinu dana slao obavijesti, koje su poslužile usmjeravanju vanjske politike Monarhije, na temelju falsificiranog materijala. Bespomoćno je morao dopustiti da se proces ipak održi, nadajući se vjerojatno da falsifikati neće biti otkriveni budući da Friedjungu nije dao za sud same dokumente, nego samo prijepise i foto-kopije pojedinih dijelova dokumenata.

Najvažniji dokumenti bili su tobožnji zapisnici ilegalnih sjednica društva *Slovenski Jug* u Beogradu, koje je, tobože, uz pomoć Hrvatsko-srpske koalicije organiziralo »velikosrpsku revoluciju« u jugoslavenskim zemljama Monarhije, i pisma najviših funkcionera srpskog ministarstva vanjskih poslova, koja su također kompromitirala Hrvatsko-srpsku koaliciju. Glavni »junak« većine falsifikata bio je Supilo, čovjek koji se vrhovima Monarhije činio najopasnijim. Friedjung i F. Funder, urednik lista *Reichspost*, ne pojavljuju se na sudu s »originalima«, nego samo sa dvije štampane brošure, koje sadrže određen broj prijepisa.

Friedjungov proces počinje tek 9. XII 1909. u Beču, tj. osam mjeseci nakon predaje tužbe protiv Koalicije, a više od godinu dana poslije tužbe protiv *Reichsposta*. Iako to više nije u interesu vanjske politike, Aehrenthalu ne preostaje drugo nego da propagandu štampe koju kontrolira usmjeri na ponovnu žestoku veleizdajničku kampanju ali se ističe da se radi o nepolitičkom »privatnom procesu«.

Pred evropskom javnošću (procesu prisustvuje vrlo velik broj dopisnika najvećih evropskih novina) Friedjung prvog dana nastupa ne kao optuženi, već kao tužilac, te zahtijeva da lojalni elementi u Koaliciji napuste veleizdajnike, tj. traži razlaz Koalicije. Iz njegova prepotentnog govora ne može se razabrati da je prije procesa proživio teško vrijeme kada se pri provjeravanju stručnjaka utvrdilo da su dokumenti što ih je dobio od Aehrenthala — falsifikati.

Tek pošto je veleizdajnički proces već bio završio, ministarstvo vanjskih poslova zatražilo je od stručnjaka austrijskog državnog arhiva prvu ekspertizu jednog od najvažnijih dokumenata. Oni su odgovorili da je naročito potpis srpskog ministra predsjednika N. Pašića očigledan, nespretan falsifikat. Sada je počelo panično dopisivanje beogradskog poslanika Forgácsa i Friedjunga s funkcionerima ministarstva vanjskih poslova. Na upite iz Beča odakle ima dokumente Forgács izjavljuje da ih je dobio od tajnika *Slovenskog juga*, koga u Beogradu više ne može pronaći. U velikom strahu Forgács uporno zahtijeva da se spriječi održavanje procesa. U ministarstvu vanjskih poslova najzad odlučuju da će Friedjungu dati samo prijepise najvažnijih zapisnika i faksimile pojedinih dijelova dokumenata bez nespretno falsificiranih potpisa. Bio je to, zacijelo, apsurd u sudskoj praksi, koja nužno zahtijeva originalne dokaze. Friedjung je, dakako, vrlo uznemiren. Ako se otkrije da su dokumenti falsifikati, njegova znanstvena reputacija mogla bi biti teško ugrožena. Ni njegove prijetnje da će u slučaju potrebe otkriti tko stoji iza njega ne mogu odvratiti Aehrenthala od odluke da mu ne preda same dokumente. Drugi optuženi, F. Funder, otvoreno daje već na početku procesa na znanje da je vidio dokumente na mjestima gdje se oni najozbiljnije provjeravaju, tj. u prijestolonasljednikovoj kancelariji.

Proces započinje u atmosferi velikog uzbuđenja i pristranosti bečkih sudaca. Rauch i frankovci nadaju se da će proces zadati odlučan udarac Koaliciji. Prije svega trebalo je Supila diskreditirati u očima jugoslavenske javnosti. Okolina Franje Ferdinanda želi spriječiti da ga poštuju kao mučenika za jugoslavensku ideju i prikazati ga kao amoralnog čovjeka koji je primao novac ne samo od Srbije nego i od funkcionera i agenata Monarhije. Taj zadatak nastoji izvršiti L. Chlumecky, prijestolonasljednikov povjerenik, čitajući jedno Supilovo pismo, koje zvuči kao denuncijacija Srba, i izjavljujući da mu je sam davao novaca. Tek dva dana kasnije otkrilo se da je Chlumecky postigao takav dojam ispustivši jedan pasus iz tog pisma. Supilo je u međuvremenu izjavio da napušta Koaliciju kako je ne bi kompromitirao. Diskreditiranje Supila samo je privremeni uspjeh obrane jer ona u daljem toku procesa, usprkos neprijateljskom držanju suca prema Koaliciji, dobiva udarac za udarcem.

Friedjung i njegov advokat strepe prije svega od dolaska svjedoka Srbijanaca koji se spominju u falsifikatima i prijete im hapšenjem jer su odgovorni za propagandu velikosrpske revolucije u Monarhiji. No unatoč velikoj opasnosti kojoj se ti svjedoci izlažu svojim dolaskom srpski ministar vanjskih poslova Milovan Milovanović odlučuje da ih pošalje u Beč, nadajući se da će oni svojim iskazima pripomoći otkrivanju falsifikata, spašavanju Koalicije i, najzad, rehabilitaciji metoda srpske vanjske politike koje je austrougarska propaganda po-

kušavala prikazati evropskoj javnosti kao razbojničke. Između ostalih dolazi i M. Spalajković, funkcioner srpskog ministarstva vanjskih poslova, tobožnji pisac najpoznatijeg Friedjungova dokumenta. No preokret u procesu izaziva prof. B. Marković, koji je prema falsifikatima predsjedavao nekim sjednicama *Slovenskog juga*, dokazavši da je on u to vrijeme bio u — Berlinu.

Među svjedocima optužbe nalazi se i Masaryk. On, kao i u slučaju veleizdajničkog procesa, ponovo brani svoje učenike. Obrana je pozvala kao svjedoka S. Zagorca, koji je napustio Koaliciju, između ostalog i zbog njegova neprijateljstva protiv Supila. No upravo Zagorac brani Koaliciju. Ističe da su falsificirani dokumenti imali znatnu ulogu pri odluci dinastije da dopusti Aehrenthalovu vanjsku politiku. Tada ni Friedjung više ne želi da odijum pri otkriću da se radi o falsifikatima ostane samo na njemu. On izjavljuje da dokumente nije upotrijebio iz »naivnosti«, jer su oni bili poznati vrhovima Monarhije i oni su im također vjerovali. Time Friedjung otkriva pravu ulogu svog »zaštitnika« Aehrenthala i ruši sve grčevite tvrdnje Aehrenthalove štampe da se radi o nepolitičkom procesu, čiji rezultat nije važan za ministarstvo vanjskih poslova. Proces, prema tome, kompromitira austrougarske diplomatske metode i sve vrhove Monarhije, pa i sam prestiž dinastije, a to naročito pogađa Franju Ferdinanda u njegovoj hrvatskoj politici.

U toj situaciji Aehrenthal i Franjo Ferdinand šalju svog pouzdanika da pregovara s Koalicijom o kompromisnom svršetku procesa s garancijom da se dokumenti više neće upotrijebiti protiv Koalicije i, što je najvažnije, da će se maknuti Rauchov apsolutistički režim u Hrvatskoj. Nakon toga Supilo daje izjavu da ni od koga nije primao novaca. Friedjung pak izjavljuje da dokumenti u vezi s Markovićevim alibijem nisu vjerodostojni, a da ni ostale više ne želi upotrijebiti.

Time je završen Friedjungov proces, a s njime i aneksiono razdoblje. Uklanjanje Rauchova režima značilo je odstupanje od metoda nasilja inauguriranih u eri pripreme aneksije sa svim njihovim posljedicama kao što je i oslon režima na frankovce. Pad Rauchova režima predstavlja potpun slom Frankove stranke u vrijeme kad se bolesni J. Frank povlači iz političkog života, a uz to pokazuje da u Hrvatskoj mogu postojati samo dva režima: apsolutistički ili ustavni s oslonom na Hrvatsko-srpsku koaliciju.

No Friedjungov proces nije samo povod promjenama u Hrvatskoj. On ubrzava rasplet krize ugarske vlade poslije raskola u mađarskoj Nezavisnoj stranci potkraj g. 1909. Jasno je da vrhovi Monarhije nakon uzbuđenja aneksione krize žele povratak na ustavne dualističke metode vladanja. Štaviše, i sam prijestolonasljednik pomaže te intencije, a one dovode na čelo ugarske vlade jednog od glavnih stupova dualizma, bivšeg bana Khuena-Hedérváryja. U tom času još nije posve jasno ni vrhovima Monarhije ni političarima u Hrvatskoj da je aneksiono razdoblje tako snažno utjecalo na dalji razvoj akutne krize dualizma da ustavno uređenje može biti još samo intermezzo.

Političke i društvene prilike u Dalmaciji u aneksionom razdoblju

Nakon sloma »novog kursa« u Dalmaciji više nije potreban pritisak kakav Rauchova vlada provodi u Banovini. Stranačke prilike ne dopuštaju jaču opoziciju protiv bečke vlade. Hrvatska je stranka oslabljena istupom jednog od pokretača »novog kursa« P. Čingrije s dubrovačkom grupom, dok drugi »otac« »novog kursa«, Trumbić, pokazuje izrazite tendencije približavanja vladi. Žestoka suprotnost između predstavnika Hrvatske stranke i naprednjaka ne jenjava. I u Srpskoj stranci osjeća se sukob između konzervativnih i demokratskih elemenata. Politički život sveden je ponovo na lokalne probleme, u očekivanju da vlada izvrši svoju obećanu akciju ekonomskog podizanja Dalmacije, što se, međutim, neće dogoditi. Pa ipak, unatoč tom privremenom mrtvilu i dalje se osjeća povezanost s Hrvatskom i ogorčenje zbog Rauchova režima, a to primorava austrijskog ministra predsjednika Becka na decidiranu izjavu o apsolutnoj nemogućnosti sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom.

Glavnu smetnju austrijskoj vladi u predaneksiono doba predstavlja *Hrvatska pučka napredna stranka,* iako se planirana zajednička akcija i organizacija s naprednjacima u Hrvatskoj nije mogla provesti. Poslije burnih izbora g. 1907. ona je znatno ojačala u Splitu i okolici, i to prije svega zbog svoje uspješne propagande među kolonima (težacima) splitskog područja, gdje su se problemi kolonatskog odnosa naročito zaoštrili. Razvoj gradskog života u Splitu srušio je granice između stare jezgre i prijašnjih predgrađa tako da težaci u vanjskim dijelovima grada počinju osjećati složenije i teže uvjete boravka u urbaniziranoj sredini, dok njihova ekonomska egzistencija i dalje počiva na agrarnoj privredi. Vlastito zemljište seljačkih gospodarstava obuhvaćalo je manje od jedne trećine obradivog tla, dok je ostalo težak morao uzimati od zemljoposjednika pod različitim uvjetima kolonatskog davanja.

Struktura kolonatskih odnosa u Splitskom polju g. 1909.

Vrst posjeda ili odnosa	Vriti (1 vrit = 852 m²)	Postotak od sveg zemljišta
Seljački posjed	5 504	30,3
Kolonatski posjed		
uz 1/6	17,5	0,1
uz 1/5	326	1,8
uz 1/4	2 882	15,8
uz 1/3	8 566	47,0
uz 2/5	569,5	3,1
uz 1/2	346	1,9
Svega	12 707	69,7
Ukupno	18 211	100,0

Prema tome, seljak daje vlasniku zemlje najčešće jednu trećinu uroda. Zajedno s obavezom davanja jedne četvrtine uroda te dvije kategorije obuhvaćaju 90,1% svih kolonatskih površina u Splitskom polju. Najveći dio površina pokriven je vinogradima. S obzirom na uvjete gradskog života splitski težaci su primorani da kupuju hranu i drugu robu, dok im istodobno kriza vinske trgovine s niskom cijenom vina izvanredno smanjuje prihod. Pri tom treba istaknuti da još uvijek vrijede mnogi ugovori sklopljeni u vrijeme vinske konjunkture, koje seljak u uvjetima vinske krize ne može izvršiti, a ugovor ne smije raskinuti. Izlaz je bio jedino u promjeni kulture. Trebalo je prići povrtlarstvu u predjelima blizu grada, zatim uzgoju krava, peradarstvu i svinjogojstvu, a u gornjim predjelima obnoviti lozu amerikanskom sortom. Međutim, ništa od toga nije bilo moguće zbog otpora vlasnika zemlje, koji su ustrajali na ugovornoj obavezi kolona da uzgajaju samo vinograde i maslinike. Samo kod berbe grožđa i maslina oni su, naime, mogli sa sigurnošću kontrolirati da li im seljak zaista daje dio utvrđen ugovorom. Iz istih razloga vlasnici su zabranjivali težacima da se presele u neposrednu blizinu zemljišta, što je, dakako, bio nužan preduvjet za uspješan razvoj povrtlarstva, voćarstva i dr.

Razumljivo je, dakle, ogorčenje seljaka i njihova težnja da se oslobode nesnosnog kolonata. Zato su oni spremni da se organiziraju i bore protiv kolonatskog odnosa. Prije naprednjaka već su socijalisti pokušavali da organiziraju težake, no nisu u tome uspjeli. Upravo zbog problema težaka stvara se među naprednjacima i socijalistima sličan odnos kao i između Radićeve seljačke stranke i socijalne demokracije u Banovini — naime borba za seljaštvo uzrokuje stalne međusobne sukobe. No, s druge strane, ponekad dolazi i do zajedničkih nastupa u interesu težaka, a pogotovu u predratnim godinama protiv zajedničkog glavnog neprijatelja — klerikalizma. G. 1908/9. naprednjaci su najagilniji u radu na okupljanju težaka. Preko svoje organizacije *Težačke sloge* oni potiču pregovore s gospodarima zemlje za poboljšanje položaja težaka, pa se time još više zamjeraju svećenstvu, budući da crkvene institucije drže u rukama jednu trećinu zemlje u Splitskom polju. Naprednjaci nastoje da postignu otkup kolonatskih obaveza, ali bi u tu svrhu trebalo osigurati težacima kredit. Pokušaji naprednjaka da organiziraju kreditne i nabavne zadruge ne uspijevaju jer oni ne raspolažu dovoljnim kapitalom. No neodlučnost vladinih krugova da likvidiraju taj feudalni preostatak na dalmatinskom selu i otpor vlasnika zemlje onemogućuju gospodarsku reformu sve do propasti Monarhije. Jedini izlaz seljaka iz te teške situacije je bijeg u Ameriku. Zato u Dalmaciji, kao i u Banovini, iseljavanje postaje jedan od osnovnih ekonomsko-društvenih problema u predratnim godinama.

Rad naprednjaka među težacima ide uporedo sa sukobima s Hrvatskom strankom, koja zastupa interese gospodara zemlje. Zato interes naprednjaka za težačko pitanje jenjava od g. 1910. kada ponovo dolazi do suradnje s Hrvatskom strankom.

rala osjetiti pojačan pritisak i izuzetne mjere poslije aneksije. I ovdje, naročito u južnoj Dalmaciji, postoji »veleizdajnička« atmosfera pa orga-

Razumije se da je i Dalmacija kao strateški važna pokrajina mo-

ni vlasti okružuju srpsko stanovništvo sumnjičenjem i špijunima. Međutim, austrijska vlada drži se prema Srbima u Dalmaciji ipak drugačije nego što to čini ugarska vlada u Hrvatskoj, koja frontalno nastupa uglavnom protiv cijelog srpskog stanovništva. Pod utjecajem ministra vanjskih poslova Aehrenthala, čijim tendencijama ne odgovara preveliko zaoštrenje unutarnjih političkih prilika, austrijska vlada želi smiriti srpsko stanovništvo i pridobiti ga za »austrijski patriotizam«. Tu namjeru pomaže i namjesnik Niko Nardelli, te on svakom prilikom brani Srbe od veleizdajničkih optužbi iz Beča. No svi pokušaji vlade da potkupljivanjem listova, posebnim brošurama i agitacijom svojih povjerenika stvori neku srpsku grupaciju koja bi djelovala po naredbama iz Beča ostaju bez uspjeha.

Veleizdajnički i Friedjungov proces izazivaju veliko uzbuđenje i u Dalmaciji, ali stranačke prilike i pritisak Beča ne dopuštaju neku značajniju manifestaciju u korist srpskih »veleizdajnika« i Koalicije. Pune dvije godine austrijska vlada ne saziva Dalmatinski sabor jer želi spriječiti izjave političkih prvaka koje ne bi odgovarale njenoj politici prije i poslije aneksije. Ipak se dalmatinski odvjetnici deklarativno solidariziraju s optuženim veleizdajnicima.

U jesen g. 1909. napokon se saziva Dalmatinski sabor, a zastupnici Hrvatske, Srpske i Talijanske stranke u njemu osuđuju optužnicu te protestiraju protiv progona Srba u Banovini, dok predstavnici Stranke prava žele u toj prilici odlučniji protest protiv dualističkog režima, pravog organizatora veleizdajničkog procesa. Kao i starčevićanci, dalmatinski pravaši osuđuju veleizdajnički proces, iako poslije propasti pregovora za »Narodno vijeće« osuđuju Srbe koji se ne žele aktivirati u borbi za bezuvjetno sjedinjenje Bosne i Hercegovine s hrvatskim zemljama. Zato se pravaši ne priključuju adresi Hrvatske i Srpske stranke u kojoj se zahtijeva ustavno uređenje u Bosni i Hercegovini, koje bi omogućilo narodu Bosne i Hercegovine da s Hrvatima i Srbima u Hrvatskoj i Dalmaciji odluči o svojoj budućnosti. Uostalom, odnosi Hrvatske stranke i pravaša sve se više zaoštravaju zbog bitke za većinu u organima općina. U tim će se sukobima iscrpljivati politički život sve do početka g. 1912.

Nesumnjivo nije slučaj da se pregovori o rješavanju jezičnog pitanja, prekinuti u vrijeme namjesnika Handela g. 1904, nastavljaju neposredno nakon svršetka aneksione krize. U to vrijeme već je postalo jasno da toliko reklamirana akcija za ekonomsko podizanje Dalmacije nije ni u čemu popravila teško privredno stanje zemlje. Austrijska je vlada očigledno smatrala da je najbolje sredstvo za stišavanje općeg nezadovoljstva izazvanog ekonomskim razlozima i prilikama u aneksionom razdoblju što brže rješenje jezičnog pitanja. Nove jezične odredbe objavljuju se već 26. IV 1909. a na snagu stupaju 1. I 1912.

U pregovorima ministra predsjednika te ministara unutrašnjih poslova i prosvjete s predstavnicima svih dalmatinskih stranaka postignuta je napokon suglasnost o uvođenju hrvatskosrpskog jezika kao unutarnjeg službenog jezika u Dalmaciji, uz neke nebitne koncesije talijanskom jeziku.

Politika »narodnog mira« u Istri (1908—1909)

Hrvatsko-slovenska stranka nastojala je iskoristiti pobjedu na izborima za Carevinsko vijeće g. 1907. Laginja je već u srpnju 1907. podnio Carevinskom vijeću hitan prijedlog da se izmijeni izborni red za Istarski sabor i zatražio opće, jednako, izravno i tajno pravo glasa. Za demokratizaciju zemaljskog izbornog zakona založile su se i Talijanska socijaldemokratska stranka, Jugoslavenska socijaldemokratska stranka i Talijanska kršćanska socijalna stranka, a kako je za blagu reformu bila i Beckova vlada, Talijanska liberalna stranka je vidjela da se zahtjevima za izbornu reformu ne može oduprijeti pa je izradila svoj prijedlog reforme. Tim je prijedlogom izašla djelomično u susret zahtjevima za demokratizacijom izbornog reda za Istarski sabor, zadržala je kurijalni sistem i višestruko glasovanje, koje su joj osiguravali većinu, ali je uvela novu opću kuriju i u njoj tajno i izravno pravo glasa. Osim toga predvidjela je i poboljšani omjer mandata za Hrvate i Slovence.

Zemaljski odbor je u rujnu 1907. podnio taj prijedlog Saboru, a ovaj ga je predao na raspravljanje saborskom odboru sastavljenom od predstavnika saborske većine i manjine. Vlada se već početkom rada odbora izjasnila u prilog reforme, ali je upozorila da ne pristaje na uvođenje općeg i jednakog prava glasa u zemaljskim saborima. Time je odmah bila isključena mogućnost dosljedne demokratske izborne reforme kakvu su u odboru predlagali predstavnici Hrvatsko-slovenskog kluba. Svjesni te činjenice, oni su tražili bar veći broj mandata, sniženje izbornog cenzusa, razmjerni utjecaj nacionalnih predstavnika na školske i poljoprivredne ustanove i garancije protiv majorizacije. Predstavnici saborske većine nisu htjeli ni raspravljati o tim prijedlozima i prekinuli su pregovore.

Vlada nije htjela dopustiti da reforma zemaljskog izbornog reda dođe u pitanje jer je nastojala izmijeniti i općinski red za grad Pulu, gdje je ratna mornarica željela imati više utjecaja na poslove gradske uprave, pa je pozvala oba saborska kluba na dogovor u Beč. Njenom energičnom intervencijom na konferenciji predstavnika dviju saborskih klubova, održanoj u siječnju 1908, postignut je sporazum i izrađena osnova o reformi. Vodstvo Talijanske liberalne stranke je bez većeg otpora prihvatilo tu osnovu, ali je u vodstvu Hrvatsko-slovenske stranke izbilo neslaganje jer, prema mišljenju opozicije, na čijem je čelu bio Spinčić, osnova ne daje dovoljno garancije protiv majoriziranja hrvatsko-slovenske manjine u Saboru, a otežava postizavanje boljih uvjeta koji bi se mogli provesti nešto kasnije kad se prilike u Austriji demokratiziraju. Kako je prijetila opasnost da sporazum postignut u Beču propadne, namjesnik Hohenlohe izvršio je pritisak, zaprijetivši da vlada neće pružati pomoć Istri ako se sporazum ne prihvati. Hrvatsko-slovenski klub je popustio, a Spinčić je predao ostavku na predsjedništvu kluba.

Nakon sporazuma saborske većine i manjine, zakonske osnove o novom Zemaljskom redu i novom izbornom redu za Zemaljski sabor koje su u ožujku 1908. bile podnesene Saboru bile su bez teškoća izglasane, a s njima i osnova o izmjeni općinskog reda za Pulu. Spinčić je iskoristio tu priliku da u Saboru napadne vladu zbog pritiska koji

je vršila i da istakne da je »narodni mir« za kojim ona ide u Istri »mir gospodara i sluge«, koji Hrvate i Slovence drži u podređenom položaju.

Prema novom Zemaljskom redu za Istru, Zemaljski sabor ima 47 članova, od toga tri virilna (biskupi Trsta, Poreča i Krka), pet zastupnika veleposjeda, dvije trgovačko-obrtničke komore, 14 zastupnika gradova, 15 seoskih općina i osam zastupnika općeg izbornog reda. Od toga su za Hrvatsko-slovensku stranku predviđena u kuriji gradova tri mandata, u kuriji seoskih općina dvanaest i u kuriji općeg izbornog reda četiri mandata, u svemu devetnaest mandata. Zemaljski odbor sastoji se od pet prisjednika, od toga dva za seoske općine, i zemaljskog kapetana, koji mu predsjedava. U Zemaljskom redu predviđene su i garancije protiv majoriziranja saborske manjine u zaključcima o izdacima za potrebe školstva, poljoprivrede i javnih radova, a općinskim poslovima za koje se traži odobrenje Sabora i za prihvaćanje zakonskih osnova. Novi izborni red predviđa u općoj kuriji opće sniženje cenzusa i novu razdiobu izbornih kotara.

Hrvatsko-slovenska stranka je izglasavanjem reforme postigla realan politički uspjeh jer joj je osigurano sudjelovanje u Zemaljskom odboru, a dobila je i garancije protiv majoriziranja u glavnim pitanjima koja su je zanimala s nacionalnog gledišta. Međutim, u stranačkim redovima se ipak javljalo nezadovoljstvo jer se nakon velike pobjede na izborima g. 1907. očekivalo da će stranka postići bar jednakopravan položaj s Talijanskom liberalnom strankom ako već ne može da je i zamijeni na vlasti. Kompromis s Talijanskom liberalnom strankom podijelio je stranačke redove i oslabio vjeru u ispravnu politiku vodstva. Prigovaralo mu se što je paktiralo s jednom strankom koja sije mržnju protiv Hrvata i Slovenaca i nastoji da spriječi njihov razvoj.

U stranačkim redovima osjećala se sve jača aktivnost klerikalaca. Prilikom osnivanja *Hrvatsko-slovenskog akademskog društva Istra* g. 1907. oni izazivaju rascjep među istarskim studentima, a u hrvatskom učiteljskom društvu *Narodna prosvjeta,* koje je izdavalo istoimeni časopis, u upravi postaju klerikalno nastrojeni učitelji sve utjecajniji te časopis, koji je prije pisao u liberalnom duhu, nakon promjene uredništva i svoga premještaja iz Pule u Pazin brani kršćansko-socijalne ideje i napada liberalizam.

U studenom 1908. održani su izbori za Zemaljski sabor na temelju novog izbornog zakona. Izborni rezultati pokazali su da je kompromis omogućio Talijanskoj liberalnoj stranci da se oporavi od poraza i da čak ojača. Svojom propagandom o potrebi jedinstva radi očuvanja talijanstva u Istri ona je uspjela okupiti oko svog programa golemu većinu talijanskog stanovništva i dobiti 24 mandata. Talijanska socijaldemokratska stranka, podržana od Jugoslavenske socijaldemokratske stranke, dobila je samo dva mandata (manje nego što se očekivalo nakon uspjeha koji je pokazala na izborima g. 1907), dok Talijanska kršćansko-socijalna stranka nije dobila nijedan mandat. Hrvatsko-slovenska stranka nije postigla svih 19 mandata koji su bili za nju predviđeni, već samo 18, dok Jugoslavenska socijaldemokratska stranka nije dobila nijedan mandat. Rezultati tih izbora oslabili su položaj koji je Hrvatsko-slovenska stranka stekla nakon izbora g. 1907. Uostalom, na njenu su djelatnost utjecale prilike aneksionog razdoblja, a one su u Istri, kao i u Hrvatskoj i u Dalmaciji, donekle oslabile nacionalni pokret zbog velikog pritiska

vladajućih faktora Monarhije. Talijanska liberalna stranka sada se osjećala jačom nego u vrijeme kad je pristala na sporazum i počela je uvjetovati njegovo provođenje novim zahtjevima. Prilikom saborskog zasjedanja u srpnju 1909. saborska većina izabrala je Laginju za zamjenika zemaljskog kapetana, ali kad je trebalo izvršiti izbor prisjednika u Zemaljskom odboru, postavila je uvjet da se prethodno provede nova podjela i zaokruženje općina, čime je željela spriječiti da neke općine s hrvatskom većinom i talijanskim gradom kao sjedištem prilikom prvih općinskih izbora ne prijeđu u hrvatske ruke. Hrvatsko-slovenska stranka mogla je zahtijevati da se sporazum od g. 1908. provede u život, ali nije bila sigurna da li može računati na vladinu pomoć. Njeni zastupnici u Carevinskom vijeću napadali su vladinu politiku i zajedno s jugoslavenskim zastupnicima vodili protiv nje opstrukciju zbog njene namjere da izađe u susret talijanskim zahtjevima za sveučilištem ne vodeći brige o uvjetima koje su oni postavljali.

Hrvatsko-slovenski klub se sada odlučio za pregovore. Želio je tom prilikom pokrenuti još neka druga neriješena pitanja, kao što je pitanje jezika u autonomnim tijelima, pitanje zemaljskog proračuna i podjele zemaljskih prihoda. Nakon kratkih pregovora postignut je krajem srpnja 1909. sporazum kojim se obje stranke obvezuju da će se kod upravnih vlasti zauzeti da se općinski izbori odgode za sve vrijeme dok traju pregovori o reorganizaciji općina, a najkasnije za šest godina. Poslije toga je Zemaljskom odboru stavljeno u zadatak da izradi zakonske osnove o razdiobi općina po narodnostima i o uređenju narodnosnih odnosa na ostalim poljima javnog života. U Odbor su bez otpora izabrana dva člana Hrvatsko-slovenskog kluba, a djelatnost općinskih zastupstava produžena je za šest godina.

Talijanska liberalna stranka postigla je velik uspjeh. Odgađanje općinskih izbora produžilo je njenu vlast u općinama sa slavenskom većinom i stavilo je u položaj da može zatezati s pregovorima o pitanjima koja su zanimala Hrvatsko-slovensku stranku.

Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini u aneksionom razdoblju

Oko g. 1903. počela je dozrijevati situacija koja više nije dopuštala da hercegovački franjevci ostanu glavni nosioci nacionalne ideje. Pojavila se inteligencija i ona je, u suradnji s franjevcima, željela usmjeravati hrvatski pokret u interesu hrvatske buržoazije. No, s druge strane, i klerikalizam je nastojao da preuzme vodstvo, pogotovu nakon njegovih prvih organizacionih pokušaja u Hrvatskoj g. 1904. Na tu je akciju znatno utjecala i pojava »novog kursa«, koji je mogao naići na odjek i u Bosni i Hercegovini i oslabiti ekskluzivno hrvatstvo na katoličkoj bazi kako ga je zastupao nadbiskup Stadler. Osim toga je g. 1905, nakon gotovo desetgodišnje bitke, vladar potvrdio crkvenoprosvjetnu autonomiju za pravoslavno stanovništvo. Time je razvoj srpske nacionalne propagande dobio nov poticaj, što je svakako potaklo Stadlera da joj suprotstavi organiziranu hrvatsku katoličku propagandu. Prvi korak hrvatskoj organizaciji trebao je da bude Stadlerov list *Hrvatski dnevnik,* koji je počeo izlaziti g. 1906. Međutim, Stadle-

rove aspiracije na vodstvo doživjele su neuspjeh jer su predstavnici hrvatske inteligencije utemeljili hrvatsku organizaciju u skladu sa svojim vlastitim interesima.

Vlada nije dopuštala osnivanje političke organizacije. Uostalom, ona i ne bi imala prave podloge jer katoličko seljaštvo još nije većim dijelom bilo nacionalno svjesno, ali su zato inteligencija, trgovci i obrtnici bili prožeti hrvatskim nacionalnim osjećajem. Prema tome, zadaća hrvatske organizacije bila bi nacionalno osvješćivanje seljaka, tj. njegovo prosvjećivanje i pomoć na ekonomskom području, dok bi hrvatskoj buržoaziji morala pružiti potporu u njenoj ekonomskoj afirmaciji. Razumije se da Stadlerovo svećenstvo nije moglo odgovoriti tom zadatku. Isključivo političko vodstvo svećenstva nakon okupacije nije donijelo katoličkom stanovništvu napredak kakav su mnogi očekivali u katoličkoj Monarhiji. Dotadašnje organizacije — hrvatska pjevačka društva i čitaonice — nešto su pridonijele nacionalnom osvješćivanju, ali, dakako, nisu mogle spriječiti što su odlučni faktori slabo računali s hrvatskim elementom. Političke stranke u Hrvatskoj i Dalmaciji nisu pružale gotovo nikakvu potporu bosansko-hercegovačkim Hrvatima. Mlada hrvatska buržoazija znala je da je ekonomski slabija od srpske buržoazije i begova pa je željela organizaciju koja će joj pomoći da poboljša svoje ekonomske pozicije. Zato je bilo nužno da hrvatska inteligencija uzme stvar u svoje ruke, a pri tome se mogla osloniti na utjecaj franjevaca u seljaštvu. Razumije se da se nova organizacija nije mogla temeljiti isključivo na katoličkoj osnovi, ne samo zbog toga što je već bilo dovoljno iskustva kako Stadlerov klerikalizam odbija muslimane, nego naprosto zato što su predstavnici hrvatske buržoazije željeli da najzad uzmu vodstvo u svoje ruke. Ideja da hrvatstvo nije identično s katolicizmom bila je, uostalom, i dio franjevačke tradicije, tako da u tom pogledu nije bilo nikakve smetnje za suradnju između hrvatske buržoazije i franjevaca. No Stadler i njegova okolina od samog su početka znali da nova organizacija ugrožava njihove težnje za političkim vodstvom, pa je sukob tinjao, da bi napokon u oštrom obliku izbio poslije aneksije.

Konačna odluka u vezi s hrvatskom organizacijom pala je ljeti g. 1906. na sastanku u Dôcu kod Travnika. U toj je prilici također zaključeno da se kralju, prigodom njegova dolaska na manevre, preda memorandum za sjedinjenje Bosne i Hercegovine s Hrvatskom. Doduše, umjesto kralja došao je prijestolonasljednik, ali su vladajući faktori spriječili predaju memoranduma jer još nisu bili spremni da izvrše aneksiju. Posljedica te akcije bila je samo zaoštrenje sukoba sa Srbima i muslimanima, ogorčenim protivnicima aneksije.

Službeno odobrenje za rad hrvatske organizacije nije stizalo preko godinu dana. Tek kad su vrhovi Monarhije zaključili da provedu aneksiju Bosne i Hercegovine bila im je potrebna hrvatska organizacija i njena želja za aneksijom kao oslon protiv Srba i muslimana. Tako je u prosincu g. 1907. stupila u život *Hrvatska narodna zajednica*. Pravila su joj, doduše, odobravala samo prosvjetni i ekonomski rad, ali je njen zadatak, prema intencijama vlade, u predaneksiono doba imao biti izrazito politički. Tako se djelatnost u vezi s organizacijom Hrvatske narodne zajednice odvijala u vrijeme opsežnih priprema za aneksiju u Bosni i Hercegovini i u Hrvatskoj i davala joj svoje obilježje. Na čelu

Hrvatske narodne zajednice bio je Nikola Mandić, glavni pokretač za osnivanje privrednih institucija, prije svega banke, koja je nakon dugotrajnih teškoća stupila u život kao *Hrvatska centralna banka* g. 1908.

Za razliku od Stadlera, Hrvatska narodna zajednica nije sudjelovala u predaneksionoj protusrpskoj kampanji. Mandić je želio modus vivendi sa Srbima, ali samo u okviru politike ugodne režimu. Međutim, uoči aneksije to nije bilo moguće pa se on sam u vezi s izborima za sarajevsko gradsko zastupstvo angažirao protiv Srba. Bio je to početak njegova uspona do najpovjerljivijeg čovjeka režima. Štaviše, u interesu velikoaustrijskih krugova, koji su htjeli aneksiju Bosne i Hercegovine kao carevinske zemlje (područja koje pripada cijeloj Monarhiji, a ne samo Ugarskoj ili Austriji), on je napustio osnovnu želju hrvatske buržoazije — sjedinjenje Bosne i Hercegovine s Hrvatskom, za koje velikoaustrijski krugovi nisu htjeli ni čuti, obećavajući ga u dalekoj budućnosti, kada Hrvati, po želji Beča, učine Srbe neškodljivima po interese Monarhije. U težnji da onemoguće srpski utjecaj, velikoaustrijski krugovi, iako i sami klerikalno raspoloženi, željeli su u aneksionoj situaciji suradnju Hrvata i muslimana protiv Srba, pa su zato računali s Hrvatskom narodnom zajednicom i s Mandićem, a manje sa Stadlerovom klerikalnom politikom, koja je odbijala muslimane.

Predratno razdoblje

Ekonomski razvoj u predratnim godinama

Potkraj devedesetih godina i na početku novog stoljeća u Hrvatskoj ipak dolazi do relativnog ekonomskog napretka, koji omogućava jačanje viših slojeva buržoazije, tj. pojavu domaće financijske i industrijske buržoazije, a u vezi s time i kvalitativno sasvim novu politiku »novog kursa«. No uvjeti za dalji razvoj privrede i domaće buržoazije nisu poslije g. 1907. pogodni. Potkraj te godine izbija ponovo svjetska ekonomska kriza. Tome se pridružuje teška situacija u aneksionom razdoblju, kada ratna opasnost ugrožava privredni razvoj u Monarhiji uopće, a napose u Hrvatskoj zbog teškog političkog pritiska Rauchova režima, koji i ekonomskim mjerama napada ustanove i poduzetnike povezane s Hrvatsko-srpskom koalicijom. Naročito srpski privrednici znatno stradaju od posljedica veleizdajničkog procesa.

Svjetska ekonomska konjunktura g. 1910. ne može dovesti u Hrvatskoj do novog privrednog poleta. Sprečavaju to nesređeni trgovinsko-carinski odnosi s balkanskim zemljama i Turskom, kamo se većim dijelom izvoze finalni proizvodi domaćih tvornica. Ni nakon prestanka carinskog rata između Austro-Ugarske i Srbije g. 1911. prilike se ne poboljšavaju, budući da već g. 1912. izbija balkanski rat. Tada u atmosferi ponovne ratne opasnosti dolazi do potpunog zastoja trgovine i obrta, stanovništvo kupuje samo najnužnije, štedeći novac, gradnje se obustavljaju, a novčani zavodi podižu kamate i time ograničavaju davanje kredita. No bez obzira na opću predratnu situaciju, domaća industrija stradava od starih poteškoća što ih uzrokuje dualizam: od tarifalne politike na željeznicama i od činjenice što ugarska vlada, držeći u svojim rukama sve osnovne privredne i financijske poslove, sprečava da se roba i predmeti potrebni za vojsku, željeznice i urede zajedničkih poslova u Hrvatskoj nabavljaju kod domaćih tvornica.

Predratni položaj u cijeloj Monarhiji obilježavaju posljedice njene vanjske politike, koja zahtijeva stalan porast naoružanja, a time i vojnih kredita, bez obzira na unutarnje ekonomske, financijske, pa i političke prilike. To, dakako, ima teške posljedice i u ekonomski razvijenim pokrajinama, a pogotovu u onim zaostalima kao što su hrvatske zemlje. Znatan porast cijena živežnih namirnica pogada osobito šire slojeve naroda, a to se, između ostaloga, odražava u ponovnom porastu broja iseljenika (v. str. 227) i u protestima socijalista protiv skupoće, a da

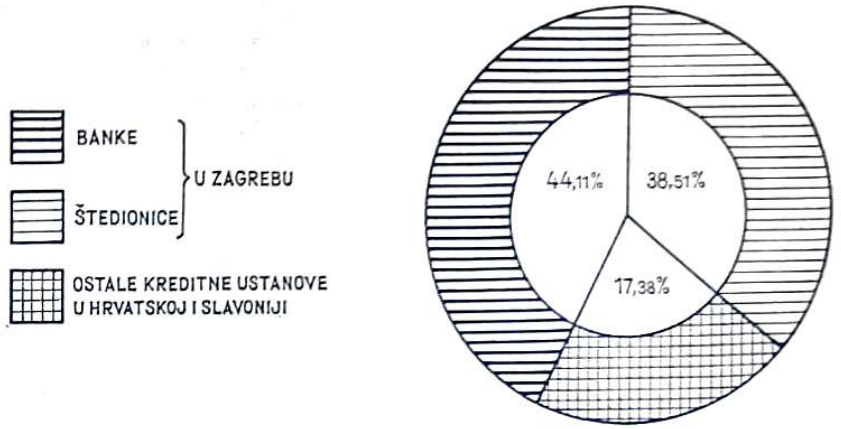

UDIO ZAGREBAČKIH BANAKA I ŠTEDIONICA U HIPOTEKARNIM ZAJMOVIMA NA PODRUČJU HRVATSKE I SLAVONIJE 1910. GODINE

ne donosi koristi većini seljaštva jer ono na svojim malim posjedima posluje nerentabilno. Veleposjed može bolje iskoristiti povoljnu konjunkturu.

Osnovno obilježje akumulacije domaćeg kapitala ostaje isto kao i u prethodnom razdoblju, tj. broj novčanih zavoda i dalje stalno raste (v. tabelu 6), a da pri tom opće političke i ekonomske prilike u eri akutne krize dualizma ne dopuštaju znatnije investicije u podizanje domaće industrije i privredne snage uopće. Najveći dio bankovnog poslovanja nisu vršili domaći zavodi, nego podružnice Austrougarske banke, iako je upravo u razdoblju 1905—1910. g. zabilježena znatna akumu-

Udio kreditnih ustanova grada Zagreba u hipotekarnim zajmovima Hrvatske i Slavonije 1890—1910. g.

Vrsta kreditnih ustanova	Iznos hipotekarnih zajmova u milijunima kruna				
	1890.	1895.	1900.	1905.	1910.
Hrvatska i Slavonija:					
banke	0,23	13,67	32,13	39,73	51,60
štedionice	14,41	20,15	19,87	36,73	58,97
vjeresijske zadruge	0,82	1,12	1,85	3,26	3,56
svega	15,46	34,94	53,85	79,72	114,13
Od toga grad Zagreb:					
banke	—	13,43	31,74	38,31	50,34
štedionice	7,63	11,78	11,38	24,35	43,95
vjeresijske zadruge	—	0,03	0,03	0,06	0,05
svega	7,63	25,24	43,15	62,72	94,34

lacija kapitala u novčanim zavodima (v. tabelu 7), povećanje dioničkog kapitala kod najvećih domaćih banaka i napredak u koncentraciji kapitala pretvaranjem malih zavoda u podružnice većih domaćih banaka.

U predratnom razdoblju znatno je porasla uloga češkog kapitala. Tako, na primjer, dva najveća češka bankovna koncerna omogućavaju osnivanje i djelatnost dviju jedinih većih banaka u Slavoniji, koje raspolažu jednom trećinom svega dioničkog kapitala u Slavoniji.

Hipotekarnim poslovima bave se osim stranih banaka uglavnom samo zagrebačke banke i štedionice.

Opća slabost domaćeg kapitala, unatoč stalnom rastu njegove akumulacije, dolazi napose do izražaja u činjenici da se pretežni dio novčanih zavoda bavi posredovanjem pri dodjeli zajmova (reeskont). Naime, oni sami uzimaju kod velikih banaka kapital koji im služi za davanje kredita trgovcima i poduzetnicima. Razumije se, prema tome, da ta posrednička djelatnost poskupljuje kredit, tj. djeluje štetno na razvoj obrta i trgovine, a donosi profite samo upravi i malobrojnim dioničarima malih novčanih zavoda, koji upravo u toj vrsti poslovanja vide osnovno područje svoje djelatnosti. Pri tom je značajno da se u davanju reeskonta pored Austrougarske banke ističu češke i domaće zagrebačke banke.

Stanje seljačkih kreditnih zadruga u Hrvatskoj i Slavoniji g. 1910.

Vrsta, odnosno grupa zadruga	Broj zadruga	Broj članova u zadrugama		
		Ukupno članova	Od toga poljoprivrednika	Na jednu zadrugu
Hrvatske seljačke zadruge	224	36 494	35 848	163
Srpske zemljoradničke zadruge	182	6 476	5 741	36
Zem. središnjica vjeresijskih udruga (madarska)	257	56 374	50 198	219
Svega	663	99 344	91 787	150

U predratnom razdoblju potrebno je istaknuti i ulogu vjeresijskih zadruga, koje osiguravaju kredite malim posjednicima — seljacima. Od g. 1898. postoje vjeresijske zadruge sa centralom u Budimpešti i one imaju najveći broj članova budući da im država daje najpovoljnije uvjete za rad. Od g. 1897. teče razvoj srpskih zemljoradničkih zadruga pod okriljem Srpske banke, a g. 1901. počinje proces osnivanja hrvatskih seljačkih zadruga pod kontrolom Hrvatske poljodjelske banke (v. str. 158).

Treba napomenuti da pokušaji osnivanja poslovno-nabavnih zadruga koje se bave nabavom potrepština za seoska gospodarstva i prodajom njihovih proizvoda, doživljavaju neuspjeh, između ostalog, zbog otpora trgovaca, koji u njima vide konkurenciju.

Što se tiče razvoja industrije u predratnom razdoblju, treba, prije svega, uzeti u obzir njenu najsnažniju granu — drvnu industriju, osobito

značajnu u Slavoniji. Potražnja za slavonskom hrastovinom (najviše za bačvarske dužice) bila je na evropskom tržištu znatna. Budući da je državno-krajiška uprava tek postepeno u manjim ratama prodavala šumske komplekse u Posavini (poslije ukidanja Vojne krajine polovina njenih šuma postaje državno vlasništvo, a polovina je pod upravom tzv. krajiških imovnih općina), cijena je sirovu drvu stalno rasla. Iako je privatni veleposjed u Podravini bio šire ruke u prodaji šuma, ipak je došlo do nerazmjera između visoke cijene sirovine i niske cijene koju gotovi proizvodi pilana u Hrvatskoj mogu postići na evropskom tržištu zbog konkurencije jeftinijih proizvoda iz Sjeverne Amerike i Rusije. Osim toga, ugarska vlada izjednačuje tarife za sirovinu i gotove proizvode na željeznicama, pa se stranim firmama, a i domaćim trgovcima, često više isplati da izvoze sirovinu i da je prerađuju u inozemstvu. Između ostaloga ugarska vlada i time postizava svoj cilj: destimulaciju razvoja industrije u Hrvatskoj. Iz spomenutih razloga g. 1907, kada izbija opća ekonomska kriza, nastaje zastoj u prodaji slavonskih šuma. Prerada sirovine nastavila se u znatno smanjenom opsegu na temelju kompleksa koji su prije kupljeni. Na drvnu krizu svakako utječe i ratna psihoza u aneksionom razdoblju, koja umanjuje interes stranog kapitala za investicije u višegodišnje poslove eksploatacije i prerade šuma na tom nesigurnom području.

No ubrzo se pokazalo da je slavonska hrastovina kvalitetnija od američke pa g. 1910. oživljava prodaja šuma, što je u skladu sa ponovnom svjetskom konjunkturom te godine. Do posljednjih velikih prodaja šuma dolazi, prema tome, g. 1910, a time je osiguran i rad pilana za preostale godine do rata. Nemogućnost dalje eksploatacije šuma u velikom stilu uzrokuje povlačenje stranih firma. No eksploatacija mekog drva (za gradnju) nalazi se u stalnoj krizi zbog konkurencije velikih stranih drvnih poduzeća iz Bosne.

I ostale grane industrije bore se s velikim poteškoćama. Na primjer cementna industrija gubi svoje glavno tržište — balkanske zemlje i Tursku, dok odjevna i prehrambena industrija stradaju zbog smanjene kupovne moći stanovništva u vezi sa znatnim povišenjem cijena u predratnim godinama.

Dok je u Hrvatskoj relativan ekonomski napredak od druge polovine devedesetih godina nesumnjiv, za Dalmaciju se može reći da u osnovnim okvirima ostaje sve do kraja Monarhije žrtva ekonomske stagnacije. To se odražava i u slabom porastu stanovništva, a prije svega u nemogućnosti razvoja gradova. Još g. 1910. svega 10,7% stanovništva živi u naseljima gradskog tipa iznad 5 000 stanovnika, a takvih je gra-

Podjela stanovništva Dalmacije po tipu naselja g. 1910.

Vrsta naselja	Mjesta		Stanovnika	
	Broj	Postotak	Broj	Postotak
Seoska (do 2 000 st.)	833	95,1	482 357	74,7
Varoška (2—5 000 st.)	37	4,2	94 304	14,6
Gradska (preko 5 000 st.)	6	0,7	69 005	10,7
Svega	876	100,0	645 666	100,0

dova bilo u Dalmaciji svega šest (Split, Zadar, Šibenik, Dubrovnik, Korčula i Hvar). No i u tim se gradovima znatan dio stanovništva bavi poljoprivredom pa se npr. govorilo da je Split, s obzirom na svoje brojne stanovnike težake (kolone), i »najveće selo« u Austriji.

Dakako da u tim uvjetima ne može doći ni do skromne akumulacije i koncentracije domaćeg kapitala, niti uz pomoć hrvatskog i srpskog kapitala iz Banovine, slovenskog, a napose češkog kapitala. Zato se sva veća poduzeća nalaze u rukama talijanskog kapitala iz Trsta i Italije te austrijsko-njemačkog i francuskog kapitala. U tradicionalnim granama prerađivačke privrede u Dalmaciji, tj. u proizvodnji likera i konzerviranju ribe, uoči prvog svjetskog rata tek se djelomično povećava proizvodnja, ali bez bitnih promjena u samoj organizaciji poduzeća. Značajno je pri tom da su u tim granama prevladavali pogoni sa 10 do 20 radnika. Industrija likera bila je uglavnom u rukama dalmatinskog kapitala, dok je prerada ribe bila prva industrijska grana u kojoj se znatnije afirmira strani kapital. Međutim, njegova je uloga od početka 20. st. važnija u eksploataciji prirodnih bogatstava, napose u proizvodnji cementa na splitskom području i iskorištavanju vodene snage, tj. u izgradnji hidrocentrala na rijeci Krki i Cetini za kemijsku proizvodnju (tvornice karbida-cijanamida kod Šibenika i Omiša). Talijanski i austrijsko-njemački kapital iskorištava i rudno blago Dalmacije, osobito u velikim ugljenim pogonima u Siveriću i Velušiću.

Već smo istakli veliku krizu u vezi s prijelazom s jedrenjačke na parobrodarsku privredu i, najzad, postepenu pojavu malih parobrodarskih društava, većinom obiteljskog karaktera, do kraja 19. st. U procesu koncentracije domaćeg parobrodarstva angažira se od g. 1904. slovenski i češki kapital, no utjecaj austrijsko-njemačkog kapitala i velikoaustrijskih krugova, koji su imali znatan utjecaj na tršćansko privilegirano poduzeće *Austrijski Lloyd,* uspio je onemogućiti ta nastojanja. G. 1908. osniva se konzorcij *Dalmatia,* koji obuhvaća većinu dotadašnjih parobrodarskih društava.

U poljoprivredi Dalmacije nije u predratnim godinama bilo promjena na bolje. Neriješeno kolonatsko pitanje i minimalne investicije posve onemogućuju pozitivan razvoj poljoprivrednih kultura, osobito vinogradarstva, premda privilegij talijanskih uvoznika vina više nije bio obnovljen kad je istekao desetgodišnji rok trgovačkog ugovora s Italijom.

Osnovni problem uključivanja Dalmacije u ekonomski život šire unutrašnjosti ostaje i dalje otvoren jer se sve do propasti Monarhije ne uspostavlja željeznička veza ni s Hrvatskom ni s Bosnom. Izgradnja ličke pruge bila je, doduše, zaključena austrougarskom financijskom nagodbom g. 1907, ali je ostala na papiru zbog otpora Pešte i Beča da se željeznicom povežu obje hrvatske zemlje. Ugarska se vlada još uvijek plaši konkurencije za svoju luku Rijeku, iako neki mađarski kapitalistički krugovi žele vezu Budimpešta—Split, jer propusna moć lučkog tranzita Rijeke više nije zadovoljavala povećani izvoz ugarskog zaleđa. Ugarska vlada, osim toga, zahtijeva kompenzaciju za »nekorisnu« ličku prugu u izgradnji pruge koja bi omogućila neposredan spoj Ugarske s Njemačkom, tj. ne preko austrijskog područja, a to austrijska vlada ne želi dopustiti. Reakcija bečkih krugova na držanje ugarske vlade, ali i

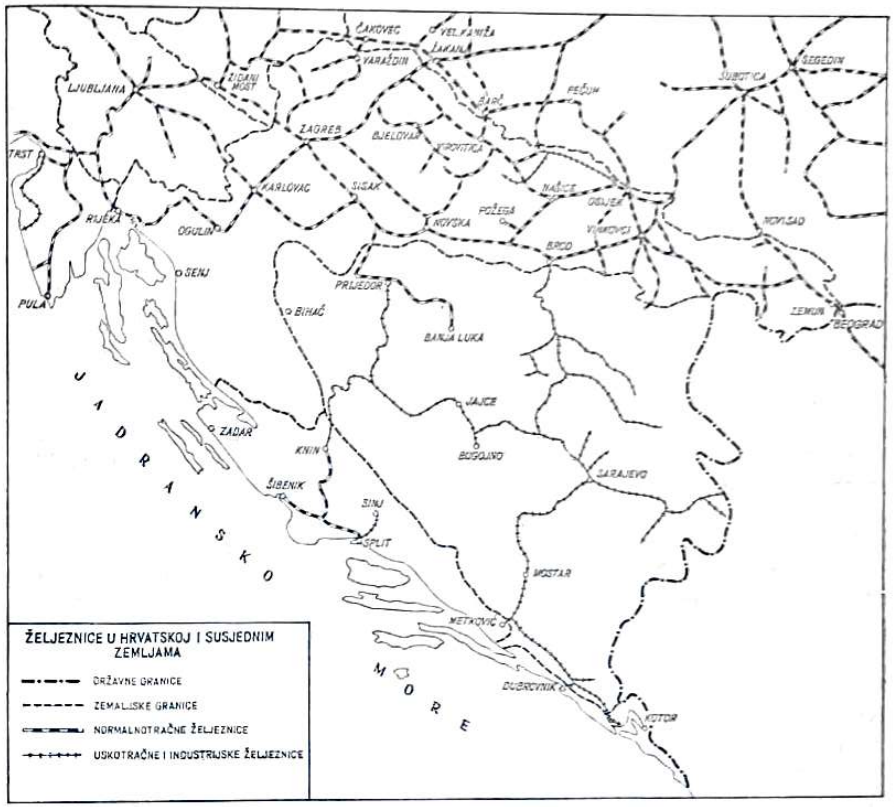

ŽELJEZNICE U HRVATSKOJ I SUSJEDNIM ZEMLJAMA

njihov otpor protiv spajanja hrvatskih pokrajina, dolazi do izražaja u projektu »otočne željeznice«, koja bi od istarske obale s pomoću trajekta spojila austrijsku željezničku mrežu s dalmatinskom. G. 1910, tj. u vrijeme konjunkture i svršetka aneksionog razdoblja, dalmatinski politički krugovi pokreću bez uspjeha veću akciju za izgradnju željezničkog spoja s Hrvatskom te Bosnom i Hercegovinom. Značajno je da je rad na izgradnji ličke pruge ipak počeo g. 1913 (dovršena je tek g. 1925), tj. u času kad su strateške potrebe u vezi s balkanskim ratovima (prije svega s pokušajem Srbije da izbije na Jadran) nadvladale ekonomske sukobe između austrijsko-njemačkog i mađarskog kapitala.

Pakt bana Tomašića i Koalicije

Razvoj akutne krize dualizma nakon aneksije primorao je vrhove Monarhije da u Hrvatskoj pokušaju uspostaviti ustavni režim. Kako će on izgledati u svojim konkretnim oblicima, ovisilo je o interesima ugarske vlade. Velikoaustrijski krugovi, koji su u borbi protiv zajedničkog neprijatelja — mađarskih nezavišnjaka — pomogli K h u e n u da postane ministar predsjednik, željeli su njegovu suradnju s frankovcima, no to je sa stanovišta ugarske vlade bilo nemoguće. K h u e n je, naime,

imao protiv sebe jaku opoziciju u Mađarskoj. Da bi je mogao s uspjehom svladati, morao je postići smirivanje prilika u Hrvatskoj ustavnim režimom, a takav je bio moguć samo u suradnji s Hrvatsko-srpskom koalicijom. Tä ona je unatoč svemu pritisku još uvijek bila glavna politička snaga. Osim toga, Khuen se kao predstavnik mađarskih vladajućih klasa zaista ne može oslanjati na frankovce, to oruđe velikoaustrijskih krugova, neprijatelja Mađara. Shvatljivo je, prema tome, da on postavlja za bana Nikolu Tomašića, svog povjerenika, nekada glavnu ličnost njegove Narodne stranke i bankovnih zavoda koje on kontrolira.

Khuen zacijelo ne misli na neku trajniju suradnju s Koalicijom. Tko bolje od njega poznaje prilike u Hrvatskoj i opasnost Hrvatsko-srpske koalicije, pa bila ona i najpopustljivija prema ugarskoj vladi? No velik dio mađarskih vladajućih klasa dočekuje ga vrlo loše. One su uvijek odobravale njegovu željeznu ruku prema Hrvatskoj, ali nisu željele da same budu izložene pritisku u interesu dualističkih vrhova Monarhije. Zbog toga je Khuenu predstojala teška borba, a do njena završetka, tj. do učvršćenja njegova režima u Pešti, nije želio izazvati sukob s Hrvatsko-srpskom koalicijom. Pravi mu je cilj bio uskrsnuće njegove pokorne Narodne stranke s uključenjem najpopustljivijeg dijela Koalicije. Drugim riječima, i Khuen je težio razbijanju Koalicije, ali ne više sredstvima aneksionog razdoblja, nego metodama koje je upotrebljavao za svoga banovanja.

Pod dojmom teškog pritiska u aneksionom razdoblju predstavnici Koalicije žele da dođe do predaha, pa makar i u privremenom sporazumu s Khuenom, iako se Koalicija pojavila i afirmirala upravo u borbi protiv režima njegovih eksponenata. Razumije se da zastupnici Koalicije, kao predstavnici viših slojeva srpske i hrvatske buržoazije, žele sada da pod svaku cijenu budu pri vlasti, kako bi onemogućili progone i stvorili bar donekle snošljive uvjete za djelatnost domaćeg kapitala. Vjerovali su da to mogu postići krajnjom popustljivošću, tj. privremenim odustajanjem od svih zahtjeva u pravcu postepenog rješavanja nacionalnog pitanja. Zbog toga pristaju na to da ne postave na dnevni red ni ukidanje željezničarske pragmatike. Zahtijevaju samo obnovu veleizdajničkog procesa da bi se pokazala neodrživost optužbi, smjenjivanje onih Rauchovih funkcionera koji su bili najaktivniji u progonima u aneksionom razdoblju i proširenje izbornog prava koje bi smanjilo mogućnost pritiska režima na izborima te, prema tome, povećalo izglede predstavnika domaće buržoazije da na njima pobijede. U tim pitanjima dolazi do sporazuma između Koalicije i novog bana Tomašića. Međutim, uvjeti za njihovo provođenje u život ne postoje. Ni ugarska vlada ni Beč ne žele obnovu veleizdajničkog procesa jer bi to posredno značilo priznanje vrhova Monarhije da propaganda velikosrpske revolucije, na čijem iskorištavanju se osnivala vanjska i unutarnja politika aneksionog razdoblja, nije postojala. Uostalom, ponovno pokretanje procesa moglo bi izazvati neugodnosti po vanjsku politiku Monarhije. Najviši sud Hrvatske i Slavonije, doduše, ukida presudu i određuje obnovu sudskog postupka s obrazloženjem da argumenti na kojima se osniva presuda nisu dovoljno razjašnjeni. Ni Tomašić, u interesu ugarske vlade i dinastije, ne zastupa obnovu procesa, pa njegova nastojanja svršavaju kraljevim pomilovanjem osuđenih veleizdajnika, tj. aktom koji ih, na veliko ogorčenje predstavnika Srpske samostalne stranke, ne lišava optužbe.

Beč isto tako ne može pristati na potpuno smjenjivanje bivših Rauchovih funkcionera — neprijatelja Koalicije. To bi naime, značilo da bi svi odgovorni položaji u upravi pripali koalicionašima, a to vrhovi Monarhije ne mogu dopustiti budući da u Koaliciji, bez obzira na novu situaciju nakon svršetka aneksione krize, još uvijek gledaju golemu opasnost već samim tim što je ona nosilac jugoslavenske ideje. Treći zahtjev Koalicije, tj. proširenje izbornog prava, može se ostvariti jer se dobro poklapa s tendencijama Beča i Khuenove vlade, koji drže u šahu mađarsku opoziciju prijetnjama o uvođenju općeg prava glasa. Na svaki način, pakt Tomašića i Koalicije ne može usmjeriti razvoj prema suradnji ugarske vlade i hrvatsko-srpske buržoazije zbog dijametralno suprotnih interesa.

Sporazum Tomašića i Koalicije primorava Supila da napusti Koaliciju. On je uvjeren da Friedjungov proces, koliko god se činilo da znači moralnu pobjedu Koalicije, a bruku vrhova Monarhije, stvarno znači poraz svih nastojanja Koalicije, budući da je pokleknula pred Khuenom. Supilova politika nije bila nacionalno revolucionarna, nego se bazirala na oportunističkoj, često zakulisnoj taktici postizavanja sitnijih, postepenih uspjeha, prije svega iskorištavanjem sukoba između Beča i Pešte. No svi Supilovi manevri bili su načelno usmjereni u pravcu slabljenja dualizma i u krajnjoj liniji same Monarhije. Razumije se da je sporazum Koalicije s Khuenom zapravo pokušaj Koalicije da se vrati na difamiranu dualističku politiku »čistoće nagodbe« — ne kao na prvi taktički korak za dalje zahtjeve, nego kao na stalnu taktiku koja znači jedinu mogućnost da Koalicija bude pri vlasti. Iako i sâm pripadnik buržoazije, Supilo je djelomično shvaćao klasnu podlogu te politike. Naime, predstavnici domaćeg kapitala nastoje da pod svaku cijenu bar osiguraju ono što imaju i minimalne »mirne« uvjete za dalji razvoj. Odlučnija nacionalna politika, tj. oštar sukob s predstavnicima stranog, neusporedivo jačeg kapitala, koji drže u rukama političku vlast, nužno teško ugrožava skromne tekovine domaće buržoazije. Ne začuđuje, dakle, što je Supilo uvjeren kako su predstavnici buržoazije postali nesposobni da se stave na čelo nacionalne borbe. Zato on traži nove snage, a nalazi ih prije svega u onom dijelu omladine koji osuđuje popustljivost Koalicije i iz kojeg će se razviti *nacionalistički omladinski pokret*, pa i u širim slojevima naroda, naročito u radnicima i njihovu predstavniku, *socijalističkom pokretu.*

Tendencije buržoazije u Hrvatskoj i Dalmaciji da dođe na vlast

Khuenov i Tomašićev položaj nije bio nimalo lak. Žestoko ih napada mađarska opozicija, tumačeći njihov sporazum s Koalicijom kao »popuštanje« Hrvatskoj, štaviše, kao trijalističku politiku sugeriranu iz Beča, koje se mađarske vladajuće klase najviše boje. S druge strane, velikoaustrijski krugovi ogorčeni su Tomašićevi protivnici

između ostaloga i zato što je zbog rastave braka prešao na pravoslavlje, a to za njih znači da je postao — Srbin! Tomašićevo »renegatstvo« smeta im naročito zbog toga što ne mogu računati s njime u spremanju velike akcije u hrvatskim zemljama i u Bosni i Hercegovini da pokrenu klerikalne grupacije kao oslon budućem vladaru.

Sve do izbora u Ugarskoj, tj. do učvršćenja Khuenova režima, ne može se postaviti na dnevni red konkretno izvršenje pakta Tomašića i Koalicije. No od samog početka očigledno je da Tomašić postepeno priprema likvidaciju Koalicije njenim pretvaranjem u jedinstvenu nagodbenjačku stranku, poslušno oruđe Khuenova režima, kao što je nekada bila Narodna stranka, likvidirana g. 1906. pobjedom Koalicije.

Prije izbora u Ugarskoj Khuen dopušta jedino izbornu reformu u Hrvatskoj, jer ona, kao što smo istakli, odgovara njegovoj političkoj taktici protiv mađarske opozicije. Ta izborna reforma ni u čemu ne mijenja izborni sistem. Ona samo snižavanjem izbornog cenzusa povisuje pravo glasa s manje od 2% na oko 6% stanovništva. Rad Hrvatskog sabora na izbornoj reformi prati velika kampanja frankovaca, klerikalaca i bečke velikoaustrijske štampe, koja tvrdi da se reforma provodi u korist Srba.

Sama izborna reforma ne povećava izglede za veći utjecaj Hrvatsko-srpske koalicije na prilike u Hrvatskoj jer se ustavna vladavina nikako ne može uskladiti s potrebama Pešte i Beča. Razumije se da Koalicija ipak prikazuje izbornu reformu kao svoj uspjeh. Slično postupaju i socijalisti. Iako su nezadovoljni neznatnim proširenjem izbornog prava, oni vide u izbornoj reformi korak prema općem pravu glasa.

U početku lipnja održavaju se najzad izbori u Ugarskoj. Neviđenim izbornim nasiljima, poznatim dotada samo u Hrvatskoj, Khuenov režim krši opoziciju. Tek tim događajem stvorena je situacija za pregovore Tomašića i Koalicije u vezi s realizacijom pakta. Osnovni uvjet za dalju suradnju bilo je uklanjanje iz uprave Rauchovih funkcionera, koji bi svakako onemogućili Koaliciji da provodi svoje interese, a kao nosioci veleizdajničkog procesa i dalje bi ugrožavali osobnu sigurnost članova Srpske samostalne stranke. Međutim, pod pritiskom Beča i ugarske vlade Tomašić to ne može učiniti. Kao ustavni ban, koji je primio vlast u sporazumu sa saborskom većinom, on nudi svoju ostavku, no ne primaju je ni Khuen ni kralj. To, dakako, znači da ugarska vlada ponovo pribjegava apsolutističkim metodama. Raspušta se Hrvatski sabor, u kojem Koalicija ima većinu.

Međutim, prekid Koalicije s Khuenovim i Tomašićevim režimom nije potpun. *Osječka grupa* hrvatskih kapitalista, članova Hrvatske stranke prava, želi da i dalje surađuje s Tomašićem. Ponovo se javlja mogućnost da se Khuenov režim posluži nekim različitim interesima domaćeg kapitala u Slavoniji i užoj Hrvatskoj. Zbog toga Tomašić ne odbacuje mogućnost revizije nagodbe u pravcu nekih ekonomskih ustupaka domaćoj buržoaziji. Slavonska grupa smatra da povratak u opoziciju predstavlja veliku opasnost za održanje ekonomskih postignuća domaćeg kapitala, pa zato postavlja program »čistoće« nagodbe i proklamira suradnju s Tomašićem.

No i ostali dijelovi Koalicije žele da se u očima vrhova Monarhije kvalificiraju kao vladajuća grupacija. Tomašić i Khuen htjeli su pretvoriti Koaliciju u jedinstvenu poslušnu stranku. Trebalo je, dakle, predusresti akcije ugarske vlade reorganizacijom Koalicije kao izrazito konzervativne grupacije sposobne za vlast. S obzirom na odnose između hrvatskog i srpskog dijela Koalicije i na pritisak Beča i Pešte nije bilo moguće iz Koalicije stvoriti jedinstvenu hrvatsko-srpsku stranku, ali ju je trebalo pretvoriti u grupaciju samo dviju stranaka, tj. fuzionirati Hrvatsku stranku prava i Naprednu stranku. Naprednjaci su ionako trn u oku Beču po svojim buržoasko-demokratskim shvaćanjima, po svom antiklerikalizmu i zastupanju protubečkih tendencija. Od same pojave Koalicije oni se sukobljavaju s konzervativnim pripadnicima Koalicije, prije svega sa svećenicima u Hrvatskoj stranci prava. Kad bi se naprednjaci odrekli svojih demokratskih shvaćanja i primili program Hrvatske stranke prava, mogao bi se hrvatski dio Koalicije prikazati Beču u lojalnom i umjerenom ruhu i time znatno pridonijeti da se sa savezničke Srpske samostalne stranke ukloni pečat veleizdaje. I naprednjaci su zaista pokleknuli pred Hrvatskom strankom prava i odrekli se svoga programa, iako se neki kasnije nisu u svemu pridržavali nove linije. Tako je u listopadu 1910. nastala nova, *Hrvatska samostalna stranka*. Prema tome, Koalicija se otada sastoji od Srpske i Hrvatske samostalne stranke.

Nova stranka pokušava svojim programom pokazati vrhovima Austro-Ugarske svoju lojalnost i prikladnost za vladajuću stranku. Zato izjavljuje da želi snažnu Habsburšku monarhiju i izjašnjava se za »čistoću« nagodbe. No zahtjevom za ujedinjenje svih zemalja Monarhije u kojima žive Hrvati i Srbi ona nagoviješta i mogućnost trijalizma. Takav program nimalo ne začuđuje. Počevši od programa obzoraša (1884), zastupale su ga u raznim varijantama sve političke grupacije koje su težile za vlašću, ali su bile svjesne činjenice da dualističko uređenje ne pruža uvjete za napredak domaće buržoazije. Sada mađarski protivnici Koalicije imaju još više razloga da je optužuju zbog — trijalizma. Iako su u program ušli postulati naprednjaka kao opće pravo glasa i ekonomski zahtjevi za poboljšanje položaja raznih društvenih slojeva, slom naprednjaka je očigledan i uzrokuje teško razočaranje u omladinskim redovima koji su dotada pristajali uz Naprednu stranku. Uvjerenje da više ne postoje političke snage koje bi mogle voditi odlučnu nacionalnu politiku, postaje nakon toga događaja jedan od osnovnih poticaja za pojavu nacionalističke omladine (v. str. 281). Dalmatinski naprednjaci, kao i njihovi istomišljenici u Hrvatskoj, pokazuju nakon završetka aneksione krize u toku 1909—10. godine izrazite tendencije prema napuštanju svoje odlučne protubečke politike. Analogno s prilikama u Hrvatskoj, i taj smjer je očigledno izazvan novom, blažom politikom vladajućih faktora kojom oni žele smiriti unutarnje suprotnosti, razbuktane u aneksionom razdoblju. Naročito u početku g. 1910. naprednjaci, na čelu sa Smodlakom, ističu potrebu dobrih odnosa s vladom, tj. napuštanje politike Riječke rezolucije. Uvjereni su da mogu spriječiti stvaranje klerikalnih stranaka pokornih Beču jer su, tobože, vladajući faktori primorani da rješavaju nacionalno pitanje i dopuste demokratizaciju zbog jačanja demokratskih struja. Na temelju toga naprednjaci se sada zalažu za austroslavensku politiku sa svrhom demokratske reorganizacije

Monarhije u trijalističkom obliku. Dakako, nova, treća državna jedinica u interpretaciji naprednjaka temeljito se razlikuje od pravaško-klerikalnih koncepcija u isključivo hrvatskom, protusrpskom duhu. Osnovno stajalište od kojeg naprednjaci ne odustaju jugoslavenski je okvir te nove državne jedinice, koja bi se temeljila na srpsko-hrvatskoj slozi. Naprednjaci na taj način deklariraju mogućnost povezivanja liberalne, nezavisne jugoslavenske politike s državnim interesima, dajući tom svom shvaćanju protumađarsku oštricu, u vezi s događajima u Hrvatskoj i općim zaoštravanjem između Beča i Pešte u daljem razvoju akutne krize dualizma.

Ti stavovi naprednjaka poklapaju se uglavnom s politikom Hrvatske stranke, koja je nakon sloma »novog kursa« g. 1907. žestoko pobijala naprednjake. Zbog toga g. 1910. dolazi do suradnje obiju stranaka (u Hrvatsku stranku vraća se i Čingrijina dubrovačka grupa zbog opasnosti od porasta klerikalizma), a rezultat je Smodlakin izbor u austrijski parlament. Treba, međutim, istaknuti da dalmatinski naprednjaci ne slijede istomišljenike u Hrvatskoj, koji napuštaju svoj program i fuzioniraju se s Hrvatskom strankom prava. Dalmatinski naprednjaci samo surađuju s Hrvatskom strankom, ali ne odustaju od svojih demokratskih, antiklerikalnih stavova sve do g. 1914.

Nova politička taktika naprednjaka nužno doživljava neuspjeh. Susretljivost određenih političkih grupacija prema Beču nije više dovoljna ni dualističkim ni velikoaustrijskim faktorima. Sada, kad je postalo jasno da je jugoslavensko pitanje životno pitanje Monarhije, oni prije svega i bezuvjetno zahtijevaju protusrpsku politiku. Zbog toga i dolazi do ofenzive velikoaustrijskih krugova, a pomažu je i dualistički faktori s namjerom da putem klerikalno-pravaških grupa nametnu svoje interese. Zato Napredna, pa i sama Hrvatska stranka, predstavljaju i dalje u očima bečkih krugova veliku opasnost — i zbog svojih dobrih veza sa Srpskom strankom i zbog svoje jugoslavenske koncepcije, makar ona i računala s okvirom Monarhije.

Ne začuđuje, dakle, da se naprednjaci kolebaju u toj taktici i da težište stavljaju sve više na isticanje potrebe jedinstvene politike u svim jugoslavenskim pokrajinama Monarhije i na hrvatsko-srpsko jedinstvo, ali bez povezivanja s interesima vrhova Monarhije, nego, nasuprot tome, s izrazitim simpatijama za Srbiju. Zbog toga je krajem g. 1911, kad se prilike na Balkanu zaoštravaju, naprednjačka štampa izložena stalnim zapljenama.

Slom Tomašićeva režima

Iz izbora u listopadu 1910. Koalicija ponovo izlazi kao najjača grupacija, ali nema većine u Saboru jer je izgubila trećinu mandata. Izbori uopće pokazuju slab interes javnosti za konflikt između Tomašića i Koalicije. Nekadašnja potpora buržoazije i velikim dijelom širih slojeva, što ju je Koalicija uživala u vrijeme »novog kursa«, više se ne osjeća. Očigledno je uvjerenje da je ona nemoćna u nacionalnoj borbi pa se njenim pojedinim istupima više ne pridaje veće značenje. Ti izbori pokazuju napredak seljačke stranke, čiji predsjednik S. Radić privremeno surađuje s Tomašićem, i uspjeh Socijaldemokratske stranke po broju glasova, iako je ona izgubila svoj jedini mandat.

Rezultat izbora nužno uzrokuje nove pregovore između Tomašića i Koalicije. Ona taj put zahtijeva povlačenje željezničarske pragmatike. Tomašić, doduše, obećaje da će se zauzeti za to, no pitanje pragmatike ne može se rješavati zbog stalnog sukoba Khuenove vlade i mađarske opozicije. Ova se u svojoj političkoj akciji uvelike služi optužbama protiv tobožnje Khuenove politike »popuštanja« Hrvatima. Zapravo, Khuen, kao i sve ugarske vlade, zastupa shvaćanje da je ban mađarski povjerenik, a da je zadatak saborske većine da brani mađarske interese. Mađarska opozicija optužuje Tomašića zbog trijalizma jer po Khuenovu nalogu održava dobre odnose s nekim bečkim krugovima i jer pregovara s Koalicijom, čiji program ujedinjenja hrvatskih zemalja mađarska opozicija može tumačiti samo kao trijalizam. Tomašića napadaju, nadalje, da tobože radi u interesu hrvatsko-srpske buržoazije za ekonomsku samostalnost Hrvatske i da se služi svojim položajima u dvije velike banke, što ih je osnovao Khuen, za osobno bogaćenje. U obranu Tomašića Khuen izjavljuje da je osobno želio da ban zadrži svoju ulogu u bankama iz političkih razloga. Drugim riječima, njegov je zadatak da izvrši pritisak na domaći kapital, koordinirajući akcije preko banaka i političkih manevara. I u tom svjetlu postaje jasno da cilj Khuen-Tomašićeve »suradnje« s Koalicijom može biti jedino njeno razbijanje i pretvaranje njenih dijelova u poslušno oruđe ugarske vlade. Zbog toga se, najzad, ni najpopustljiviji dijelovi Koalicije ne mogu nagoditi s Tomašićem.

Sukob Tomašić-Koalicija potkraj g. 1910. baca u zasjenak tzv. Vasićeva afera, odjek i Friedjungova i Veleizdajničkog procesa. Javio se, naime, tobožnji falsifikator Vasić, tvrdeći da je falsificirao dokumente upotrijebljene na Friedjungovu procesu i to po nalogu austrougarskog poslanstva u Beogradu. Masaryk ponovo napada Aehrenthalove metode, dovodi ministra u vrlo težak položaj, jer on ne može iznijeti valjane kontraargumente koji bi s beogradskog austrougarskog poslanstva oprali sumnju za falsificiranje. Na sudskom procesu u Beogradu, u prisutnosti stranih novinara, Vasić je osuđen zbog veleizdaje. Na temelju sačuvanih dokumenata možemo utvrditi da Vasićevi navodi i Masarykove tvrdnje nisu u svemu tačne, no pravo porijeklo falsifikata nije moguće ustanoviti (v. str. 249). Na svaki način, vrlo je vjerojatno da je Vasićev proces, koji se održava u vrijeme kada srpska vlada nastoji da se normaliziraju odnosi s Austro-Ugarskom, rezultat djelatnosti ruske diplomacije, koja želi uništiti Aehrenthala. Iako se i velikoaustrijski krugovi drže neprijateljski prema njegovoj dualističkoj politici, on ostaje ministar do svoje smrti na početku 1912. godine.

U svojoj težnji da razbije Koaliciju i stvori vlastitu stranku Tomašić nastoji obnoviti nekadašnju srpsku politiku bivšeg bana Khuena. On vjeruje da može okupiti srpske političare jer specijalni srpski zahtjevi još uvijek nisu riješeni. Ta veleizdajnički proces je pokazao kako se ćirilica, srpska zastava itd. mogu prema političkoj potrebi dopustiti ili proglasiti — veleizdajom. Međutim, dok su srpski političari za vrijeme bana Khuena očekivali od njega oživotvorenje zahtjeva koji bi srpskom narodu garantirali ravnopravnost s hrvatskim, a srpskoj buržoaziji ekonomski napredak, u tom času to više nije slučaj. Istina je, doduše, da Srpska radikalna stranka, koja ima važnije pozicije samo u Srijemu, zastupa

srpski ekskluzivizam i spremna je zbog toga na suradnju s režimima ugarske vlade, što je uradila čak i u vrijeme Raucha. Međutim, Srpska samostalna stranka na čelu sa Sv. Pribićevićem ne vodi takvu politiku. Ona očekuje rješenje srpskog pitanja od suradnje s hrvatskom buržoazijom, doduše uz stanovite rezerve. U programu Srpske samostalne stranke zahtijeva se zakonito uređenje hrvatsko-srpskih odnosa u duhu ravnopravnosti. Prvi korak u tom pravcu imao bi biti sporazum svih nezavisnih srpskih i hrvatskih stranaka u hrvatskim zemljama. Pribićević insistira na posebnim srpskim ekonomskim i političkim organizacijama, sve dok ne otpadne bojazan majorizacije od hrvatske strane, tj. sve dok se ne ozakone srpski zahtjevi. Isto tako se Pribićević i samostalci izjašnjavaju za sjedinjenje Dalmacije te Bosne i Hercegovine s Hrvatskom, ali uz prethodne zakonske garancije za srpski narod. Prema tome, suština politike Srpske samostalne stranke, kao predstavnice srpske buržoazije, sastoji se u uvjerenju da je ekonomski napredak srpske buržoazije moguć u suradnji s hrvatskom buržoazijom, jer je ugarska vlada s obzirom na zategnute odnose sa Srbijom logično uvijek bliža protusrpskoj politici nego politici suradnje sa srpskom buržoazijom. Samostalci, dakle, strepe da bi se mogli ponoviti progoni iz aneksionog razdoblja. No upravo zbog te bojazni oni su u određenim političkim situacijama spremni na krajnje popuštanje ugarskoj vladi, ali unutar Koalicije s hrvatskom stranom. Osim toga, u interesu je i srpske vlade u eri smirivanja diplomatskih odnosa između Srbije i Austro-Ugarske da srpska politika u Monarhiji ne bude u opoziciji. Rezultat tih činjenica je kolebanje srpskih samostalaca između ekonomskih težnji srpske buržoazije suprotnih mađarskom kapitalu i potrebe da se bar donekle osigura osobna i imovinska sigurnost srpske buržoazije kakvom-takvom suradnjom s ugarskom vladom. No Khuen i Tomašić ne daju garancije ni za najminimalnije potrebe srpske buržoazije. Zato Tomašić može privremeno pridobiti samo neke visoke pravoslavne svećenike.

U novom Saboru na početku g. 1911. Koalicija čini neprilike Tomašiću, ali nastoji da se predstavi kao dualistička grupacija. Zastupnici domaćeg kapitala iz Slavonije i neki pojedinci napuštaju Koaliciju i osnivaju poseban *Nezavisni središnji klub*, dok *Izvanstranački klub* predstavlja jezgro uskrsnule Narodne stranke, od koje Tomašić želi stvoriti vlastitu stranku. Ta dva kluba sastavljaju delegaciju za ugarski parlament, a ona zahtijeva »čistoću« nagodbe i ukidanje željezničarske pragmatike. No budući da ne može postići većine, ugarska vlada odgađa Hrvatski sabor.

Razumije se da se uskoro mora razbiti i sporazum između Tomašića i slavonske grupe jer ona postavlja ekonomske zahtjeve važne za domaću buržoaziju. Između ostaloga, slavonska grupa želi da se industriji u Hrvatskoj daje određeni dio državne subvencije kojom ugarska vlada štiti i unapređuje mađarsku industriju. Razumije se da mađarske vladajuće klase nemaju namjere da pomognu industrijalizaciju Hrvatske. Naprotiv, Khuen ne dopušta ni sanaciju nezakonitosti nastalih kršenjem nagodbe. Zbog toga i slavonska grupa napušta Tomašića pa on ljeti g. 1911. pokušava osnovati svoju *Stranku narodnog napretka*, kao što je i Khuen godinu dana prije toga stvorio u Mađarskoj *Stranku rada*. Značajno je da se program Tomašićeve stranke u glavnom ne razlikuje od programa slavonske grupe ni u ekonomskom ni u političkom pogledu. Drugim riječima, Tomašić još uvijek pokušava da svojom, sada već potpuno kompromitiranom taktikom obećanja pridobije domaću buržoaziju iako su pojedini njeni politički ugledniji predstavnici izloženi progonima. Štaviše, Tomašićeva »stranka« želi sjedinjenje Hrvatske i Dalmacije, a eventualno i pripojenje Bosne i Hercegovine. Taj dio programa može se shvatiti samo u vezi s teškom borbom ugarske vlade protiv opozicije, koju Khuen, između ostaloga, plaši trijalizmom.

Potkraj g. 1911. ugarska vlada još jednom pokušava stvoriti pokornu većinu. Sabor se raspušta, ali Tomašićeva stranka ne može dobiti većine. Koalicija, koja je sklopila izborni sporazum sa seljačkom i Socijaldemokratskom strankom, ponovo gubi nekoliko mandata, dok je najjača stranka nova velikoaustrijska tvorevina ujedinjene Stranke prava (v. str. 275). Ti izbori najzad onemogućavaju Tomašićev režim, tj. poluustavne metode poznate iz vremena Khuenova banovanja. Tomašićevim odlaskom nastaje novo izdanje apsolutističkog aneksionog razdoblja u Hrvatskoj.

Organizacija velikoaustrijskog klerikalnog »pravaštva«

Nakon likvidacije posljedica aneksionog razdoblja velikoaustrijski krugovi prilaze energičnoj akciji u Hrvatskoj, Dalmaciji, Istri, te Bosni i Hercegovini s namjerom da ovladaju hrvatskom politikom u interesu budućeg vladara. Razumije se da se ta akcija služi različitim varijantama u vezi s posebnim političkim prilikama u svakoj pojedinoj pokrajini. No jasno se vidi da je ta djelatnost posvuda usklađena i vođena iz jednog središta, naime iz Beča, a uz pomoć slovenskih klerikalaca. Velikoaustrijski krugovi počinju svoju energičnu akciju sa stanovitim zakašnjenjem, uglavnom ljeti g. 1910. Bečki klerikalci proživljavaju, naime, krizu nakon smrti prvaka Kršćansko-socijalne stranke Luegera zbog borbe za vodstvo stranke. Razumije se da se velikoaustrijski krugovi moraju, kao i dotada, kamuflirati plaštem pravaštva i »katoličkog hrvatstva« te nastojati da pomoću svojih agenata izazovu i podrže politiku uperenu protiv »grkoistočnog srpstva«. Jasno je, međutim, i to da oni ne vjeruju nijednoj pravaškoj grupaciji budući da se sve one, izuzevši frankovce, nisu u doba »novog kursa« i aneksije držale onako kako su to u Beču željeli. Cilj velikoaustrijskih krugova je, prema tome, težnja da uz pomoć dijela svećenstva pretvore pravaške grupacije u svoje pokorno oruđe i da im onemoguće djelatnost u pravcu rješavanja nacionalnog pitanja. Istina je da pokušaji stvaranja jedinstvene organizacije za hrvatske zemlje te za Bosnu i Hercegovinu i Sloveniju i došaptavanja bečkih agenata mogu izazvati u pravaša nadu da Franjo Ferdinand zaista misli na trijalističko rješenje jugoslavenskog pitanja. Osim toga pravaši su i u svakodnevnom očekivanju smrti Franje Josipa spremni da se iz oportunističkih razloga povežu s klerikalcima, koji će svakako za vlade novog vladara imati najveću moć u Monarhiji. Njima neprijateljstvo austrijskih klerikalaca prema mađarskim vladajućim klasama dopušta makar i malu nadu za korak naprijed u oslobođenju Hrvatske od mađarske hegemonije. Međutim, u toku velikoaustrij-

ske tobožnje svepravaške akcije sve jasnija postaje činjenica da se velikoaustrijski klerikalizam samo služi pravaštvom u svom posebnom interesu, da ne postoje nikakvi izgledi za rješavanje nacionalnog pitanja ni za ekonomski napredak hrvatske buržoazije i da, najzad, Beč čak osuđuje i plašljive pokušaje pravaških političara za užim povezivanjem politike u svim hrvatskim zemljama kao uspjeh velikosrpskih agenata.

Napuštanje apsolutističkih metoda iz aneksionog razdoblja nužno uzrokuje i slom frankovaca. Bezuvjetno pokoravanje Beču i pomaganje apsolutističkog režima ugarske vlade potpuno ih je difamiralo u očima hrvatske javnosti. Novom Khuenovom režimu, iako i on također uskoro skreće u apsolutističke vode, nije u interesu da ih ponovo postavi na noge. Na svojevrstan način frankovcima priskače u pomoć klerikalizam dirigiran iz Beča. Razumije se da je velikoaustrijskim krugovima potrebna grupacija koja će bezuvjetno zastupati njihove interese. Oni zbog toga žele očuvati suštinu frankovštine, ali ne pod ozloglašenim Frankovim imenom. U tu svrhu dolazi u rujnu 1910. do fuzije Frankove stranke i klerikalne grupe oko lista *Hrvatstvo*. Sam Frank je teško bolestan, njegovi najprisniji suradnici su uklonjeni, ali njihov smjer se nastavlja pod imenom nove *Kršćansko-socijalne stranke prava*. Nova stranka proklamira program iz g. 1894, tj. trijalizam, te izjavljuje da se tobože pridržava — Starčevićevih načela, mada su ona, kako znamo, potpuno suprotna velikoaustrijskim koncepcijama. Razumije se da se nova stranka stavlja na kršćansko-socijalni, tj. klerikalni temelj. S tom novom organizacijom održavaju veze i bosanski klerikalci pod vodstvom sarajevskog nadbiskupa Josipa Stadlera.

Analogno tome razvija se situacija i u Dalmaciji i Istri. G. 1910. obraćaju se dalmatinskom pravaškom vodstvu emisari svećenstva radi dogovora za ulazak većeg dijela svećenstva u Stranku prava. Još prije toga u Dalmaciji se pojavio kapital slovenskih klerikalaca sa svrhom da, pod vodstvom svećenstva, potakne zadružne organizacije na selu kakve su se od sredine devedesetih godina razvijale u Sloveniji i predstavljale stup Slovenske pučke stranke (klerikalaca). Prijedlog emisara da se Stranka prava priključi direktno slovenskim klerikalnim organizacijama, bez obzira na Zagreb (što bi značilo sankcionirati dualističke tendencije odvajanja Dalmacije i Istre od Hrvatske i Slavonije), nije bio prihvaćen. Ipak je otvaranjem vrata korporativnom ulasku svećenstva u Stranku prava omogućen proces prema prevladavanju klerikalnih težnji i dinastičkih interesa, a prije svega direktnom utjecaju prvaka slovenskog klerikalizma Ivana Šusteršiča, najutjecajnijeg političara među Jugoslavenima u Beču, na Stranku prava i prilike u Dalmaciji uopće.

Nova pravaška era počinje sastankom Stranke prava u Šibeniku u rujnu 1910. s hvalospjevima svećenstvu, poistovećivanjem katolicizma i hrvatstva, zahtjevima da se svi katolici okupe pod jednu zastavu i navijeste rat svima koji se odupiru vodstvu svećenstva. Uz to se pojavljuju deklaracije tipične za »stranku« Franje Ferdinanda, bečke kršćansko-socijalne i slovenske klerikalce i klerikalne grupacije uopće, a kojima se nastoje pridobiti težaci i radnici te stvoriti povoljan teren za osnivanje zadruga na čelu sa svećenstvom. Rezultati te akcije odražavaju se u pojavi novih klerikalnih listova i kreditnih ustanova i u žestokoj propagandi ne samo protiv naprednjaka i još izrazitije demo-

kratskih i antiklerikalnih elemenata koji se upravo nagoviještavaju u nacionalističkim omladinskim grupacijama nego i protiv same konzervativne Hrvatske stranke, čiji se svećenici ne pridružuju toj politici. Velikoaustrijski krugovi nastoje dati klerikalnoj akciji pečat koji im je najviše potreban — duh sistematske protusrpske kampanje.

Dakako da Stranka prava služi velikoaustrijskim krugovima samo kao krinka i oruđe, jer su i najkonzervativnije nacionalne tendencije pravaških političara u njihovim očima velika opasnost da i pravaši budu uvučeni u jugoslavensku struju. Zbog toga oni nastoje da stvore mogućnost za provođenje svojih interesa, ako to bude potrebno, i mimo i protiv Stranke prava, i to jačanjem svećeničkih staleških organizacija i svećeničke discipline, tzv. »katoličkom akcijom«, čija je lozinka: »Van iz sakristije!« Prvi im je cilj da se svećenstvo bolje priveže uz biskupe kako bi se zatim pokušalo da se politički i kulturni život podredi vodstvu biskupa, tj. da se unište sve nepoćudne političke grupacije. Organizacija snažne svećeničke vojske ne uspijeva. I suviše je svećenika koji se ne slažu s »katoličkom akcijom«, a ne angažiraju se ni svi biskupi. No ipak, političkom životu u Dalmaciji daje ton »kranjska borba«, kako su je suvremenici nazivali, jer je nosila ista obilježja kao i sukob između liberala i klerikalaca u Sloveniji. Upravo ta žestoka bitka protiv klerikalizma kao bečke tvorevine igra prvorazrednu ulogu pri pojavi nacionalističkih omladinskih grupa.

Bečka katolička akcija može, dakako, postići uspjeh samo uz zdušnu pomoć dalmatinskog namjesništva. Međutim, namjesnik Nikola Nardelli, rodom Dalmatinac, čija je politika najviše odgovarala Hrvatskoj stranci, bio je i sam antiklerikalac, a protivio se i Stranci prava. On je, dakle, bio štetan po velikoaustrijske krugove. Uspjeli su da ga na početku g. 1912. zamijene austrijskim Nijemcem grofom Mariom Attemsom, koji uopće nije znao hrvatskosrpski jezik, ali je zato djelovao po direktnim uputama iz okoline Franje Ferdinanda, koordinirajući svoju politiku s potrebama klerikalizma pod rukovodstvom Šusteršiča. Ovaj u isto vrijeme postaje glavni faktor lokalne samouprave u pokrajini Kranjskoj — njezin kapetan.

Poslije fuzije frankovaca i klerikalaca u Hrvatskoj, a u vezi s aktivnošću velikoaustrijskih agenata, i među starčevićancima, koji su se 1908. otcijepili od Frankove stranke, javlja se struja sklona velikoaustrijskoj svepravaškoj organizaciji, dok drugi žele suradnju s Koalicijom. Porast utjecaja Franje Ferdinanda, koji se između ostaloga očituje i u puštanju prvog dreadnoughta (drednot, veliki bojni brod) u more, tj. početkom ostvarivanja njegove želje da se izgradi snažna ratna mornarica, izaziva pobjedu starčevićanaca sklonih fuziji. Ljeti g. 1911. predstavnici iz Hrvatske, Dalmacije, Istre, te Bosne i Hercegovine zaključuju osnivanje *svepravaške organizacije*. Ona treba da stupi u dodir i sa slovenskim klerikalcima. Predsjednik nove grupacije postaje Mile Starčević, Antin nećak. Poštovano ime trebalo je da uvjeri pravaše da se grupacija osniva u interesu hrvatske buržoazije. Nakon tih odluka dolazi do fuzije starčevićanaca i franko-klerikalaca u Hrvatskoj u jedinstvenu *Stranku prava*. Starčevićanci su na početku uvjereni da će utjecaj njihovih neprijatelja frankovaca biti eliminiran iz nove grupacije jer su prisni Frankovi suradnici već bili odstranjeni. Međutim, to se nije zbilo jer je upravo frankovački duh krajnje podlož-

nosti Beču potreban onima koji pokreću tu akciju. Zanimljivo je da su neki franko-klerikalci željeli surađivati s Tomašićem protiv Koalicije, tj. obnoviti metode Rauchova režima.

No već prvi deklarativni nastup konferencije svepravaške organizacije u siječnju 1912. uzrokuje nezadovoljstvo velikoaustrijskih krugova i odražava nesklad između ciljeva »germanskog centralističkog klerikalizma«, kako Supilo naziva velikoaustrijsku ideju, i trijalističkih težnji hrvatskih pravaša. Pod dojmom trijalističkih obećanja iz Beča i pokretanja zajedničke organizacije u hrvatskim zemljama te u Bosni i Hercegovini, koju su pravaši već godinama priželjkivali, oni se naivno nadaju da se radi o prvom koraku prema oživotvorenju tradicionalne pravaške ideje — da, naime, snažna i jedinstvena Stranka prava pregovara s vladarom o rješenju hrvatskog pitanja. Zato konferencija, smatrajući se »trijalističkim saborom«, sastavlja memorandum, koji njeni predstavnici uručuju kralju i prijestolonasljedniku. Stranka prava zahtijeva saziv Hrvatskog sabora u Zagrebu sa zastupnicima svih hrvatskih zemalja te Bosne i Hercegovine, sa svrhom da taj Sabor zajedno s kraljem odluči o odnosima Hrvatske prema Monarhiji. Razumije se da memorandum ističe suverenost i državnu samostalnost Hrvatske te, prema tome, upozorava upravo na ono čega se velikoaustrijski krugovi boje. Tko im, naime, garantira da se ta treća samostalna državna jedinica neće otcijepiti od Monarhije? U tom smislu okolina Franje Ferdinanda i osuđuje memorandum te još jednom jasno pokazuje da je njen program centralistički, s eventualnom pokrajinskom autonomijom i da nema ništa zajedničko sa »separatističkim trijalizmom«. Čini se, prema tome, da je Khuen u pravu kada umiruje mađarske poslanike, užasnute zbog te trijalističke akcije, izjavom da će Franjo Ferdinand baciti memorandum u — koš! Imenovanje novog bana Slavka Cuvaja, koje je značilo povratak na otvoreni apsolutizam, uslijedilo je svega četiri dana nakon svršetka »trijalističkog sabora«.

Komesarijat u Hrvatskoj i njegov odjek u Dalmaciji

Novi ban Cuvaj bio je podban u vrijeme Rauchove vlade pa već sam izbor njegove ličnosti pokazuje pripremu za apsolutistički smjer. Međutim, dok je Rauch bio više čovjek Beča, Cuvaj je povjerenik Pešte. Zbog toga ga velikoaustrijski krugovi gledaju prijekim okom. Oni ne mogu računati da će uz njegovu pomoć uspjeti u svojim planovima u Hrvatskoj, a osim toga shvaćaju da je nacionalna mržnja protiv diktature Pešte pogodno tlo i za porast otpora protiv Monarhije uopće.

Cuvajevo banovanje počinje velikim zapljenama novina, progonom štampe i raspuštanjem Sabora, koji se uopće nije sastao. No otpor protiv Cuvaja ne nosi obilježje djelatnosti opozicijskih grupacija, nego studentske i srednjoškolske omladine i socijalista. Činilo se kao da se počela ostvarivati Supilova nada u nacionalni preporod koji će omogućiti širi slojevi naroda i omladina. Na svaki način, omladina sada pokazuje da je zaista prožeta »nezavisnim narodnim duhom« i da može postati ozbiljna smetnja režimu. Prve demonstracije studenata,

srednjoškolske omladine i radnika protiv Cuvaja izbile su u Zagrebu već u siječnju, da bi, usprkos policijskim mjerama, učestale u toku veljače i naišle na odjek u drugim mjestima Banovine, te u Dalmaciji i Istri. I u Sarajevu je omladina organizirala demonstraciju solidarnosti s omladinom u Hrvatskoj. Vijest da je tom prilikom ranjen jedan gimnazijalac potakla je omladinske demonstracije i one su uskoro obuhvatile većinu srednjih škola u Hrvatskoj. Progoni đaka koji su predvodili akcije izazivali su nove demonstracije solidarnosti. Zagrebačka omladina poziva 12. ožujka na generalni štrajk srednjoškolaca. Vlasti su zatvorile škole na više od mjesec dana. Đački je pokret prestao tek u početku travnja proglašenjem komesarijata, a bio je plodno tlo za širenje novih ideja nacionalističke omladine (v. str. 282).

I socijalisti su bili vrlo aktivni u pokretu protiv Cuvaja. Oni su, između ostaloga, agitirali za suradnju svih opozicijskih stranaka. U atmosferi đačkih demonstracija dolazi do pregovora između Koalicije i Stranke prava i oni svršavaju u ožujku sporazumom. U očekivanju nove hrvatsko-ugarske financijske nagodbe, koju bi trebalo sklopiti g. 1913. predstavnici hrvatske i srpske buržoazije zahtijevaju financijsku samostalnost, raspisivanje izbora i opće pravo glasa. Taj posljednji zahtjev postavljen je da bi se dobila potpora širih slojeva. Sporazum velikoaustrijske Stranke prava i veleizdajničke Koalicije, tih dviju dotad neprijateljskih grupacija, posljedica je teškog stanja u Hrvatskoj.

Vidjeli smo da se Khuenova vlada od samog početka borila s velikim poteškoćama. U veljači g. 1912. izbija kriza ugarske vlade u vezi s vojnim reformama koje kralj želi provesti kako bi imao sigurnu osnovu za neprekidno naoružavanje, svojstveno u to doba svim velikim silama, neovisno o političkim interesima mađarskih vladajućih klasa. Ne samo mađarska opozicija nego i sama grupacija što ju je organizirao Khuen postavlja zahtjeve koji krnje kraljeve prerogative u pitanju vojske. U početku ožujka Khuen daje ostavku, ali dobiva ponovo mandat za formiranje vlade. Razumije se da mu nemiri u Hrvatskoj smetaju u likvidaciji krize u Mađarskoj. Kad je najzad sklopljen sporazum između Stranke prava i Koalicije, u kojemu mađarski predstavnici naslućuju prste Beča u vezi sa sukobom oko vojnih reformi, Khuen se laća radikalnog sredstva da bi odgodio rješavanje hrvatskog pitanja. Jedan od posljednjih čina njegove vlade prije njena konačnog pada je sistiranje ustava i uvođenje komesarijata u Hrvatskoj. Tom se mjerom ugarska vlada dotada poslužila samo jednom — u vrijeme Narodnog pokreta g. 1883. Ona se radije pridržavala pseudoustavnog sistema kao za Khuenova banovanja ili, jednostavno, nije dopuštala saziv i održavanje Sabora, nego da se odluči na formalna ukidanja ustava. Nije to uradila čak ni u aneksionom razdoblju. Svako uvođenje komesarijata u Hrvatskoj moglo je poslužiti kao presedan Beču da isto tako dokine i ugarski ustav. Kruna je imala apsolutnu vlast nad vojskom pa je mogla pokušati da pomoću nje pokori mađarske vladajuće klase. Zato se one i bore za posebnu mađarsku vojsku. Jasno je, prema tome, kako je težak bio položaj ugarske vlade kad je pribjegla tom posljednjem očajničkom sredstvu.

Trećeg travnja proglašen je *komesarijat*, a ban Cuvaj postaje komesar. Prva mu je briga da onemogući opozicijsku štampu, pa on uvodi preventivnu cenzuru, visoku kauciju i obustavlja kolportažu. Isto

tako ukida zakon o pravu sakupljanja te postavlja policijske povjerenike za nadzor nad upravom gradova. Neposredno poslije uvođenja komesarijata pada Khuenova vlada, a novi ministar predsjednik L. Lukács, zajedno s predsjednikom ugarskog parlamenta S. Tiszom, nasilnim mjerama, uz asistenciju policije, onemogućava opoziciju i prisiljava ugarski parlament da prihvati vojne reforme. Odmah poslije toga ministar predsjednik pomišlja na to da sredi prilike u Hrvatskoj. Obećava, štaviše, i rješenje pitanja željezničarske pragmatike. Međutim, Jukićev atentat (v. str. 282), a napose balkanski rat, primorat će ugarsku vladu da zategne s uspostavom ustava.

Uzbuđenje u vezi s dolaskom novog namjesnika u Dalmaciju i djelatnosti klerikalnog pravaštva na početku g. 1912. ubrzo je zasjenilo ogorčenje zbog komesarijata u Hrvatskoj. Činilo se kao da je na pomolu nova g. 1903. Dalmatinski sabor prekida zasjedanje onog dana kada je trebalo da se sastane Hrvatski sabor da bi na taj način izrazio svoju solidarnost s Hrvatskom. Naročito Split i Šibenik manifestiraju za Hrvatsku, a dio dalmatinskih đaka pridružuje se štrajkovima. Namjesnik Attems strepi da se mržnja protiv Mađara ne proširi i na Austriju, zato u početku ne želi da oštrim metodama uguši protumađarske demonstracije. Međutim, događaji 1912. u Dalmaciji primorat će tog predstavnika Franje Ferdinanda da ipak upotrijebi represivne mjere.

Dalmatinski poslanici ističu u bečkom parlamentu da je brutalno nasilje u Hrvatskoj izazvalo gnjev i solidarnost u svim zemljama gdje žive Srbi i Hrvati i pozivaju mjerodavne faktore da uklone nasilni režim, ako ne zbog Hrvatske same, a ono zbog mira i reda na jugu Monarhije. Značajno je da tu akciju dalmatinskih poslanika pomažu Česi i slovenski liberali, ali ne i velikoaustrijski predstavnici, kršćanski socijali, njemački i Šusteršičevi klerikalci.

Budući da je u Banovini ugušen svaki politički život, u Dalmaciji se javljaju glasovi o potrebi odlučne političke akcije vođene iz Dalmacije u interesu obiju hrvatskih zemalja. Međutim, preduvjet za taj pokušaj mora biti suradnja svih dalmatinskih stranaka, za koju, doduše, postoji raspoloženje i u Stranci prava, ali je pritisak velikoaustrijskih agenata odvaja od ostalih stranaka. Odlučna akcija svih političkih krugova, tj. hrvatskih i srpskih, može samo ojačati jugoslavensku ideju i protumonarhijsko raspoloženje — pa klerikalci nastoje da razbiju svaki takav pokušaj. Šusteršičev hrvatsko-slovenski klub u austrijskom parlamentu (pravaši iz Dalmacije i slovenski klerikalci) sprečava i namjeru dalmatinskog kluba (Hrvatske, Napredne i Srpske stranke) da u Carevinskom vijeću izvrše opstrukciju sve dok se komesarijat ne ukloni. Međutim, bečki krugovi ipak odlučuju da markiraju solidarnost s potlačenom Hrvatskom na takav način kojim se nipošto ne mogu okoristiti jugoslavenski elementi u Hrvatskoj, a koji bi, štaviše, mogao pomoći kralju u velikom sukobu s ugarskom vladom zbog vojnih reformi. Zato Šusteršič, u dogovoru s austrijskim ministrom predsjednikom Stürgkhom, interpelira vladu o prilikama u Hrvatskoj, a ministar predsjednik odgovara izjavom kakvu do tada nije dao još nijedan predstavnik dualističkih austrijskih vlada. On kaže da austrijska vlada, doduše, nema pravo da se miješa u unutarnje prilike u Hrvatskoj, no budući da one utječu na unutarnju i vanjsku politiku Monarhije te na stanje u Bosni i Hercegovini, on će u okviru svoje nadležnosti na-

stojati da se Hrvatskoj vrati ustav. Odgovor ugarskog ministra predsjednika Lukácsa pokazuje kako zaoštravanje hrvatskog pitanja bitno utječe na jačanje sukoba između Beča i Pešte u toku krize dualizma. Lukács naime protestira protiv upletanja vlade »jedne strane države« (tj. Austrije) u interne prilike Ugarske. Dalmatinski su poslanici s pravom smatrali da se hrvatsko pitanje ne rješava interpelacijom i debatom o njoj. Uostalom, ugarska se vlada i ne bi usudila da ukine komesarijat nakon Stürgkhove izjave jer bi se to u mađarskim političkim krugovima smatralo kapitulacijom pred Austrijom. Treba istaći da odlučnija akcija dalmatinskih zastupnika nije spriječena samo krivnjom velikoaustrijskih krugova nego i kolebljivim stavom Hrvatsko-srpske koalicije, koji nije dopuštao zajedničko istupanje. I dalmatinsko namjesništvo sve se više služi nasilnim mjerama da bi spriječilo izljeve solidarnosti s Hrvatskom, gdje apsolutizam vlada i dalje.

I u toj situaciji Šusteršičevi klerikalci glasuju u austrijskom parlamentu u interesu austrijske vlade za vojne reforme, tj. za jačanje vojnog potencijala Monarhije. Taj je postupak ogorčio dalmatinske pravaše; neki od njih pomalo uviđaju da je njihova stranka igračka u rukama vlastodržaca, koji se njome služe da bi razbili hrvatsko-srpsku suradnju i spriječili, ili barem ograničili, ekonomske i nacionalne težnje hrvatske buržoazije. Zato klerikalni obruč oko Stranke prava počinje pucati, a balkanski rat će pridonijeti pojavi onih elemenata u Stranci prava koji žele suradnju sa Srbima te, štaviše, pokazuju očigledno raspoloženje upereno protiv Monarhije uopće.

Nacionalistička omladina

Demonstracijama protiv Cuvaja na političkoj se pozornici javlja omladinski pokret s novim obilježjima. Dok se napredna omladina odgajala na sveučilištima u Pragu, Beču i Grazu, središte novog pokreta postaje Zagrebačko sveučilište, gdje ima najviše studenata pravnika, zatim filozofa, pa bogoslova (farmaceutski, šumarski i geodetski odio, koji se postepeno otvaraju, imaju tek mali dio studenata). Struktura znanstvenih disciplina koje se predaju na Zagrebačkom sveučilištu, odražava ekonomsku zaostalost i politički pritisak strane premoći, što onemogućava školovanje tehničke inteligencije i liječnika u Zagrebu, a dopušta

Sastav studenata Zagrebačkog sveučilišta prema strukama g. 1874—1914.

Fakultet	Broj studenata							
	1875.	1880.	1885.	1890.	1895.	1900.	1905.	1910.
Bogoslovni	78	55	86	104	79	95	107	112
Pravni	166	196	185	171	245	442	728	716
Filozofski	26	56	36	64	77	75	233	215
Odio farmacije	—	—	14	24	24	36	44	66
Odio šumarstva	—	—	—	—	—	29	35	47
Odio geodezije	—	—	—	—	—	—	—	23
Svega	270	307	321	363	425	677	1 147	1 179

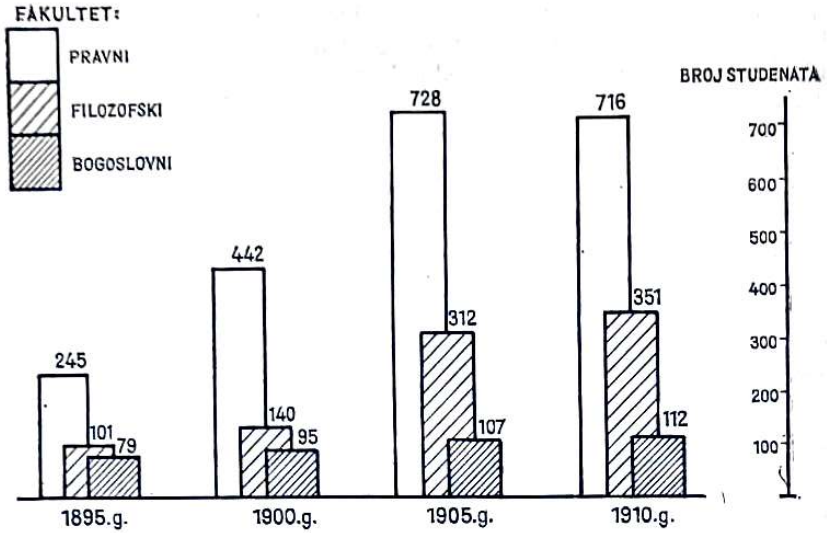

SASTAV STUDENATA ZAGREBAČKOG SVEUČILIŠTA PO STRUKAMA 1895—1910. GODINE

samo izobrazbu budućih politički ovisnih činovnika, nastavnika i svećenika. Kad su g. 1904, nakon velike bitke, najzad priznate studije na Zagrebačkom sveučilištu i za austrijski dio Monarhije (uz dopunske ispite), nužno raste priljev studenata iz Dalmacije, Istre i — što je osobito značajno — iz Bosne i Hercegovine. Taj kontakt nužno pogoduje upoznavanju novih ideja i one se šire među studentskom i srednjoškolskom omladinom u svim jugoslavenskim zemljama Monarhije. U propagandi tih novih ideja napose su aktivni studenti iz Dalmacije.

Omladinski pokret vuče svoju tradiciju od Napredne omladine, koja kasnije postaje dio Napredne stranke, i u Banovini i u Dalmaciji. Još g. 1907. omladinska grupa Jurislava Janušića u Hrvatskoj radi bez uspjeha na osamostaljenju omladinskog pokreta. Uvjeti za samostalan omladinski pokret, bez organizacione veze s postojećim političkim strankama, sazrijevaju tek poslije aneksije. Novi predratni omla-

Sastav studenata Zagrebačkog sveučilišta po zavičajnosti g. 1890—1910.

Pokrajina	Broj studenata				
	1890.	1895.	1900.	1905.	1910.
Hrvatska i Slavonija	319	357	554	844	730
Grad Rijeka	6	6	8	6	5
Istra	3	3	1	23	34
Dalmacija	11	16	29	89	152
Bosna i Hercegovina	—	5	13	65	139
Ostale	24	38	72	120	119
Svega	363	425	677	1 147	1 179

dinski pokret predstavlja reakciju na teški pritisak vrhova Monarhije u aneksionom razdoblju, na klerikalne organizacije — predstavnike bečke politike, koje svim silama nastoje da privuku omladinu i žestoko se bore protiv njene već tradicionalne djelatnosti na kulturnom polju, inspirirane demokratskim duhom i modernim strujanjima u Evropi.

Aktivnost nacionalističke omladine u kulturnom pogledu, tj. njena borba za ideal jedinstvene jugoslavenske kulture, prethodi njenoj političkoj organizaciji. Pri tom imaju posebnu važnost mladi likovni umjetnici, većinom Dalmatinci, koji su se već u okviru *Lade*, saveza južnoslavenskih umjetnika (Bugari, Srbi, Hrvati i Slovenci), osnovanog g. 1904, suprotstavljali konzervativnim umjetničkim i političkim shvaćanjima da bi potkraj g. 1908. osnovali svoje društvo *Medulić* pod predsjedništvom slikara V. Bukovca. S izrazito borbenom nacionalnom problematikom nastupila je grupa *Medulić* na izložbi u jesen g. 1910. u Zagrebu. Geslo su joj bile riječi pjesnika I. Vojnovića: »Nejunačkom vremenu uprkos«, a tematika eksponata kretala se dijelom u okviru »Kosovskog ciklusa«. Na međunarodnoj izložbi u Rimu g. 1911. medulićevci su izlagali u srpskom paviljonu jer im ugarska vlada nije dopustila poseban odio unutar ugarskog paviljona. Fragmenti »Kosovskog ciklusa« i »Vidovdanskog hrama« od I. Meštrovića, koji su tada bili izloženi, simbolizirali su ropstvo Jugoslavena pod Turcima ali i pod Austro-Ugarskom. Na taj su način mladi umjetnici anticipirali raspoloženje koje će izbiti u hrvatskim zemljama godinu dana kasnije u vezi s balkanskim ratom. Razumije se, dakle, da glavni tvorac tog ciklusa postaje idol omladine. Uostalom, kao nekada Napredna omladina, i predstavnici novog omladinskog pokreta književno vrlo su aktivni (npr. V. Čerina i Tin Ujević).

Dalji poticaj za pojavu samostalnih omladinskih organizacija pruža držanje naprednjaka u Banovini i u Dalmaciji, jer oni, kao što smo vidjeli, napuštaju svoje dotadašnje izrazito protubečko stanovište, a naprednjaci u Hrvatskoj se fuzijom s Hrvatskom strankom prava u Hrvatsku samostalnu stranku odriču svoje tradicionalne demokratske i antiklerikalne politike koja je opravdavala njihovo ime. Još u toku tog procesa, sredinom g. 1909, jedna se grupa dalmatinskih, primorskih i zagrebačkih omladinaca distancira od svakodnevnog stranačkog života, ističući uz to svoj interes za političke prilike. Međutim, ta se grupa okuplja prije svega na temelju zajedničkih ideja na kulturnom području, a polaže naročitu pažnju na »pučko-prosvjetni rad« među širim slojevima naroda, kao što je to bio slučaj kod starije omladinske generacije. Pravi prelom nastaje tek g. 1910. nakon sloma naprednjaka. Tada dalmatinska i primorska omladina, koju podupire F. Supilo, napušta naprednjake i nastupa postepeno u izrazitom nacionalističkom jugoslavenskom duhu, vjerujući u postojanje jedne jedinstvene jugoslavenske nacije s krajnjom konsekvencijom njena ujedinjenja u jednu nezavisnu republiku — na ruševinama Habsburške monarhije.

Pod imenom *Hrvatsko-srpske napredne omladine* ta grupacija nastupa sredinom g. 1911. u Splitu sa svojim programom, kojem stavlja na čelo borbu protiv težnje klerikalizma da građansko društvo podvrgne gospodstvu crkve i njenim srednjovjekovnim shvaćanjima. Omladina vidi u dalmatinskim naprednjacima jedine predstavnike hrvatskog i srpskog antiklerikalizma (pod pojmom srpskog klerikalizma omladinci razumije-

vaju djelatnost pravoslavnog svećenstva protiv demokratskih strujanja), ali ih osuđuje zbog mlakosti i zahtijeva intenzivniju borbu, ne samo na političkom nego i na kulturnom i socijalnom području. Program pri tom jasno izražava težnju da se postigne hrvatsko-srpsko narodno jedinstvo, ne samo na književnom polju nego i u stvaranju jedinstvenih srpsko-hrvatskih organizacija na prosvjetnom i društvenom i ekonomskom području, te poziva hrvatsku i srpsku inteligenciju da poradi na tome kako bi se postojeće, odijeljene institucije spojile. Omladina uz to zastupa i potrebu prosvjetnog i ekonomskog zbližavanja sa Slovencima i Bugarima. Ta omladinska grupa, na čelu s Dalmatincima, izdaje u Zagrebu najpoznatiji omladinski list *Val*. Shvaćanja radikalno napredne omladine tek se pomalo šire. U općenitom ogorčenju zbog stanja u Hrvatskoj i Monarhiji sve su omladinske grupe, izuzevši frankoklerikalne, složne. U konkretnom programu nalaze se različite varijante — od »starog« naprednjaštva do izrazito revolucionarnog nacionalizma. No osobito Jukićev atentat na Cuvaja pridonosi širenju novih shvaćanja i konstituiranju nacionalističke omladine.

Poslije uvođenja komesarijata, zagrebački studenti odlaze potkraj travnja na ekskurziju u Srbiju. Među njima se nalaze nacionalisti, naprednjaci, pravaši i klerikalci a sve ih spaja ogorčenje zbog komesarijata, koje kod mnogih uzrokuje uvjerenje u beskorisnost mirnih demonstracija kao što je bio srednjoškolski štrajk i u potrebu individualnog terora. To raspoloženje dobiva novu hranu u Beogradu gdje je Tin Ujević nastojao da upozna srpsku javnost s prilikama u Hrvatskoj. Bila je to zaista povoljna atmosfera, u kojoj omladinci s oduševljenjem prihvaćaju nacionalističke ideje. Osuđujući »sitni« rad »starih« naprednjaka, koji nije donio uspjeha, parlamentarizam, koji je u uvjetima apsolutizma bio samo komedija, te kolebljivo jugoslavenstvo svojih očeva — mladi su željeli na silu odgovoriti silom. U tome ih je, osim prilika u Monarhiji, poticala i ruska i talijanska literatura. Smatrali su da će revolucionirati »jugoslavensku naciju« individualnim žrtvama, tj. atentatima na predstavnike omražene Monarhije. Propagandom među đacima htjeli su započeti akciju koja bi najzad dovela do općeg ustanka i osnivanja jugoslavenske republike. Bila su to shvaćanja i osjećaji koji su potakli mladog Hrvata iz Bosne Luku Jukića da pripremi atentat na Cuvaja.

Još g. 1910. je srpski omladinac Bogdan Žerajić ispalio hitac na poglavara Bosne i Hercegovine generala Varešanina, dajući time povod nastanku omladinskih grupacija koje nazivamo *Mladom Bosnom*, a zajednička im je crta razočaranje u građanskim strankama i uvjerenje u potrebu nacionalno-revolucionarne akcije. Kao što smo vidjeli, slična se situacija javlja g. 1910. pod dojmom sloma naprednjaka i u hrvatskim zemljama. Zato je A. Cesarec, omladinac iz kruga L. Jukića, kasnije poznati hrvatski književnik, i pisao poslije atentata svom dalmatinskom drugu V. Čerini da je Jukić dopunio Žerajića »... na srpski hitac odazvao se hrvatski hitac — cilj je isti«.

Prilikom boravka u Beogradu Jukić je, čini se, nabavio eksploziv. Trebalo je samo donijeti odluku o času izvršenja atentata na komesara. 7. VI, u jeku nemira i nasilja u ugarskom parlamentu, izvršen je neuspjeli atentat na predsjednika parlamenta Tiszu. To je najzad potaklo Jukića da i on izvrši pripremano djelo. Već idućeg dana, 8.

VI, on puca na automobil u kojem se vozi Cuvaj, ali smrtno ranjava samo jednog drugog funkcionera. Jukić je uhvaćen pri bijegu, a uhapšen je i niz omladinaca iz njegova kruga. Istraga se protegla i na omladince u Zadru, Splitu, Dubrovniku i Pragu. Proces Jukiću i drugovima počeo je 30. VII. Bilo je 12 optuženih, a dob im se kretala od 15 do 25 godina. Jukić je osuđen na smrt vješanjem, ostali omladinci na tešku tamnicu, dok su neki oslobođeni. Uzbuđenje i širok val simpatija za Jukića u Hrvatskoj i Dalmaciji, i to ne samo među omladinom, potakao je političke faktore da se odluče na sniženje kazne omladincima, a Jukiću se smrtna presuda pretvara u doživotnu tamnicu. Na početku balkanskog rata izvršio je I. Planinšćak još jedan neuspio atentat na Cuvaja, nakon čega se, kao i Žerajić, sam ubio. No u situaciji općeg oduševljenja za balkanske saveznike komesarijat nastoji da to prešuti i zabranjuje štampi da o tome piše.

Jukićev atentat i sam proces izazivaju opet uzbuđenje u Dalmaciji i novi val solidarnosti s Hrvatskom, pogotovu kad se istraga protegla i na dalmatinske omladince. Atmosfera je bila nesumnjivo povoljna za dalji polet omladinskih organizacija. Nakon protestne omladinske skupštine u Rijeci počinje zbližavanje različitih omladinskih grupa u Dalmaciji, uključivši srpsku i pravašku omladinu — *Mladohrvate*, koji u Dalmaciji i Hrvatskoj zastupaju liberalne ideje i protive se klerikalnom i protusrpskom smjeru Stranke prava. Međutim, na sastanku srpsko-hrvatske napredne radikalne omladine u Rijeci, kojem prisustvuje najviše Dalmatinaca uz predstavnike studentskih grupa iz Zagreba, Beograda, Praga, Graza i Innsbrucka, pokazalo se da se duh opreznog naprednjaštva još nije izgubio i da mnogi zaziru od odlučnije djelatnosti iz straha pred progonima. Zbog toga jedna grupa na čelu s V. Čerinom i O. Tartagliom napušta radikalnu naprednu omladinu, osuđujući načelo naprednjaka da se sitnim radom, tj. »beskonačnom evolucijom« može postići nacionalna sloboda, zatim nagodbenjaštvo Koalicije i žalosni trijalistički ideal pravaštva. Pod imenom *Ujedinjene nacionalističke omladine* dalmatinska omladinska grupa proklamira lozinku: ujedinjenjem oslobođenju, tj. unitaristički nacionalizam na temelju nacionalne identifikacije Srba, Hrvata i Slovenaca. Ujedinjena nacionalistička omladina nagoviješta »uništenje i požar« svim nacionalnim ekskluzivistima, klerikalizmu i velikoaustrijskoj struji. Ta se omladina pojavljuje pred sam početak balkanskog rata, koji samo pridonosi njezinu daljem napretku. Izrazito unitarističku (integralnu) jugoslavensku ideju, tj. da su Srbi, Hrvati i Slovenci jedna nacija, ili da treba da to postanu, zastupali su uz nacionaliste i socijalisti (v. str. 313). No njeni se elementi osjećaju u svim dotadašnjim varijantama jugoslavenske ideje: u ilirizmu, koncepciji Račkoga i Strossmayera, naprednjaka, izjavama Srpske samostalne stranke unutar Koalicije. U programatskim formulacijama jugoslavenskih smjerova do nacionalista postoji naime stanovita unutarnja proturječnost. S jedne strane se govori o Hrvatima i Srbima kao jednoj naciji (jedan narod s dva »plemena« ili imena), pri čemu se Slovenci ponekad ubrajaju u tu jednu naciju s određenom rezervom, s druge strane se pak u samim formulacijama o ravnopravnosti srpskog i hrvatskog naroda, a napose u praktičnoj djelatnosti, nužno polazi od postojanja posebne srpske, odnosno hrvatske nacionalne individualnosti. Buržoaziji, koja teži za jedinstvenim tržištem, teoretski je

bliža formula zapadnoevropske liberalne buržoazije potencirana atmosferom legitimizma u Monarhiji, naime: jedna nacija — jedna država. U praksi je bilo nemoguće do kraja prihvatiti misao da su Jugoslaveni jedna nacija, jer se stvarnim razvojem više jugoslavenskih nacija izgradila i više-manje snažna svijest o posebnoj srpskoj, hrvatskoj ili slovenskoj nacionalnoj individualnosti. Tä i sami nosioci integralne ideje, nacionalisti i socijalisti, uglavnom nisu ni tvrdili da jugoslavenska nacija već postoji, nego da treba utrti put koji vodi prema njenom konstituiranju. Prema tome, historijska situacija nužno je nametala svakoj varijanti jugoslavenske ideje obilježje kolebanja između stanovišta da li su Jugoslaveni jedna ili više nacija. U težnji za revolucionarnim rješenjem jugoslavenskog pitanja u pravcu demokratske jugoslavenske države na ruševinama Habsburške monarhije, nacionalistima je kao moralni stimulans, koji ih je oduševljavao za borbu, odgovarala upravo integralna jugoslavenska ideja.

Prilike u Hrvatskoj i Dalmaciji u vrijeme balkanskih ratova

U proljeće g. 1912. sklapa se srpsko-bugarski i grčko-bugarski savez. Ruska diplomacija podržava balkanske saveznike jer želi da se učvrsti na Balkanu i da potisne svoje suparnice Austro-Ugarsku i Njemačku, koje nastoje održati Tursko Carstvo. Balkanski je savez neuspjeh austro-ugarske diplomacije, čija je konstanta da pokušava oslabiti Srbiju, podržavajući Bugarsku protiv nje. Balkanski savez, naime, ne znači za Srbiju samo pripremu rata sa svrhom da se Tursko Carstvo ukloni s Balkana nego i osiguranje za aspiracije srpske vlade da Srbiji preko Albanije omogući izlaz na more, da je na taj način ekonomski i politički oslobodi pritiska Austro-Ugarske. Slično kao i u vrijeme aneksione krize, ta situacija prijeti svjetskim ratom između Rusije, Francuske i Velike Britanije s jedne te Austro-Ugarske, Njemačke i Turske s druge strane. Međutim, ni Rusija ni Austro-Ugarska nisu spremne za rat. I sama ruska vlada zatečena je početkom neprijateljstava što ih započinje Crna Gora i navještajem rata Turskoj 17. X od strane balkanskih saveznika.

Sukob između dvora i predstavnika mađarskih vladajućih klasa zbog vojnih reformi koje su služile podizanju vojnog potencijala još uvijek traje. Uoči samog I balkanskog rata u ugarskom parlamentu dolazi do novih scena u vezi s nasilnim isključenjem mađarske opozicije i krvavim radničkim demonstracijama protiv terora ugarske vlade. Budući da je glavni pobornik rata protiv Srbije šef generalštaba Conrad maknut g. 1911. sa svog položaja, vrhovi Monarhije se ne mogu odlučiti da interveniraju već u povodu sklapanja Balkanskog saveza. Austrijsko-njemački i mađarski faktori, unatoč teškim suprotnostima, složni su u svojoj nadi da će Turska poraziti balkanske saveznike, što bi olakšalo mogućnost da se skrši i otpor Jugoslavena u Monarhiji. No na njihovo zaprepaštenje, saveznici su nezadrživo napredovali, osvajajući jedan grad za drugim, praćeni oduševljenjem u jugoslavenskim zemljama Monarhije. Zato i pada odluka o djelomičnoj mobilizaciji austrougarske vojske.

Kad je srpska vojska potkraj studenoga zauzela Drač, još se pojačava ratna opasnost u vezi s nastojanjima austrougarske i talijanske diplomacije da uklone Srbiju s Jadrana. Znak te opasnosti je i Conradov povratak na položaj šefa generalštaba.

Razumije se da su vrhovi Monarhije zabrinuti zbog odjeka i utjecaja balkanskog rata na prilike u hrvatskim zemljama, gdje ionako vlada općenito ogorčenje u vezi s komesarijatom. I Beč i Pešta smatraju da treba učiniti nešto što bi umirilo duhove. U ratnoj situaciji ne može biti govora o povratku na ustavno stanje. Franjo Ferdinand i njegov krug nastoje da se Cuvaj, eksponent Pešte, ukloni, pa da se diktatura ugarske vlade zamijeni vojnom diktaturom na čelu s jednim austrijskim generalom. Čini se da se radilo o pokušaju uskrsavanja režima kakav je bio Rauchov, koji su podržavali generali uz oslon na frankovce. Ugarska se vlada žestoko oduprla tom naumu, čije izvršenje bi značilo premoć velikoaustrijskih krugova u Hrvatskoj, a uz to bi im po potrebi omogućilo da vojsku iskoriste protiv ugarske vlade. Franjo Josip se priklanja ugarskoj vladi i prihvaća njeno rješenje. U nadi da će doći do smirivanja ako se omraženi Cuvaj makne, ugarska vlada ga potkraj prosinca 1912. pošalje na dopust, tobože zbog bolesti, a vođenje poslova povjerava D. Unkelhäuseru, činovniku, izrazito nepolitičkoj ličnosti. Na taj način ona je pokušala postići svoju svrhu da s jedne strane ne dokine komesarijat za vrijeme balkanskog rata, a da s druge strane pokaže da se sprema uspostaviti ustavno stanje.

Odjek balkanskog rata u Hrvatskoj nemoguće je pratiti jer su iznimne mjere komesarijata sprečavale svaku manifestaciju bilo putem štampe, bilo skupštinama, proglasima ili individualnim izjavama. No i iz šturih podataka u vezi sa skupljanjem za srpski Crveni krst i iz načina kojim štampa donosi izvještaje s fronta jasno izbija općenito oduševljenje za balkanske saveznike. Drugačiji je položaj u Dalmaciji. Protumonarhijska atmosfera, neprekidno podržavana događajima u vezi s komesarijatom u Hrvatskoj, postizava ondje vrhunac nakon izbijanja balkanskog rata u listopadu g. 1912. Od nacionalističke omladine pa sve do konzervativnih pravaša (izuzevši, dakako, velikoaustrijske agente), svi s oduševljenjem prate borbu za oslobođenje raje — »te rođene braće Dalmatinaca hrvatskog i srpskog imena«, kako se kaže u proglasu za skupljanje prinosa u korist srpskoga Crvenog krsta. J. Smodlaka izražava opće shvaćanje kada u austrijskom parlamentu ističe da je rat osvijetlio jake veze nacionalne solidarnosti među Jugoslavenima, te da je i Dalmacija dio Balkana. »Ovo je naš narodni, pravi sveti rat« — kliče on. Austrijska vlada uvodi u Dalmaciji pooštrene mjere kao u vrijeme aneksione krize. Plijene se članci koji govore o ratu, pojačava se policija, služba sigurnosti, vojska špijuna. Naročito ogorčenje pobuđuje pozivanje rezervista u vojsku.

Pad Soluna u ruke balkanskih saveznika uzrokuje neopisivo oduševljenje u Dalmaciji. Na čelu velikih manifestacija u Splitu i Šibeniku nalaze se gradski načelnici i prisjednici, te poslanici Dalmatinskog sabora i austrijskog parlamenta. Rezultat je raspust tih općinskih vijeća silom od strane namjesnika — mjera zbog koje dolazi do manifestacija u Zadru i Dubrovniku i do protesta brojnih općina. Sve te demonstracije pozdravljaju Balkanski savez, a osuđuju nastojanja vladajućih fak-

tora Monarhije da spriječe napredovanje saveznika i očuvaju turski posjed na Balkanu. U demonstracijama se nose srpske, hrvatske i slovenske zastave. Manifestanti protestiraju protiv režima u Hrvatskoj i Dalmaciji te u Bosni i Hercegovini i zahtijevaju sjedinjenje s Hrvatskom. Bečke krugove naročito pogađa to što i pravaši, zajedno s ostalim strankama, aktivno sudjeluju u svim protumonarhijskim akcijama. Namjesnik Attems mora konstatirati da je ogorčenje u vezi s komesarijatom u Hrvatskoj dobilo nakon raspusta općina izrazito protudržavno obilježje. Zato on smatra da bi uz jačanje vojske i državne policije trebalo poraditi i na smirivanju unutrašnje situacije, prije svega u Hrvatskoj. Može se pretpostaviti da Cuvajev »dopust« potkraj prosinca 1912. nije bio bez neke veze s događajima u Dalmaciji.

Balkanski rat se uspješno nastavlja u početku g. 1913, a s njime i izrazi solidarnosti s balkanskim saveznicima bez obzira na Attemsov teror. U Zadru, Šibeniku, Splitu i Dubrovniku nemiri su na dnevnom redu, a štampa, bez razlike stranaka, usprkos zapljenama oduševljeno pozdravlja svaki novi uspjeh u oslobodilačkom ratu. U proljeće g. 1913. javljaju se nove poteškoće. Zbog povećanja vojnog kontingenta mnoge obitelji ostaju bez svojih hranilaca, velike zemljišne površine leže neobrađene, živežne namirnice postaju rijetke i skupe. Namjesništvo poduzima naročito oštre mjere kad se rat prenosi u susjedstvo Dalmacije — u Albaniju. Cijela Dalmacija s uzbuđenjem prati crnogorsko-tursku bitku za Skadar i podržava aspiracije Srbije za izlaz na Jadran. Pod pritiskom velikih sila Crna Gora napušta Skadar, a ni Srbija ne dobiva izlaz na more. 30. V 1913. najzad je potpisan mirovni ugovor, prema kojem je gotovo cijelo područje evropske Turske pripalo pobjednicima.

No već mjesec dana kasnije izbija sukob bivših saveznika zbog oslobođenog područja. Drugi balkanski rat, prije svega sukob Bugarske i Srbije, pobuđuje razočaranje u hrvatskim zemljama. Sve grupe, izuzevši franko-klerikalne, stoje na strani Srbije.

Nacionalistička omladina u Dalmaciji prednjačila je u oduševljenju za oslobodilački rat saveznika. Srpski vojnici nisu za nju bili samo »pobjednički osvetnici Kosova« nego i »stvaratelji nove Jugoslavije«. Pojam »jugoslavenskog nacionalizma« sve se više širio pod dojmom topovske kiše nad gradovima što su ih osvajali balkanski saveznici. Još od kraja g. 1911. naprednjaci surađuju s nacionalističkom omladinom tako da njihov organ *Sloboda* uglavnom tumači omladinske ideje, pa je gotovo svaki broj bio zaplijenjen. Štaviše, u toku I balkanskog rata list nije smio dva mjeseca izlaziti. Uostalom, slične progone doživljavaju i drugi listovi. Pred kraj I balkanskog rata urednik *Slobode* postaje omladinski prvak O. Tartaglia, tako da list i formalno postaje omladinski organ upravo u vrijeme kada su omladinci bili izloženi teškim progonima: hapšenjima, zabrani listova i nizu mjera koje se provode u školama da bi se spriječio utjecaj nacionalista na omladinu. U situaciji kakva je bila u hrvatskim zemljama nisu se mogle provesti težnje nacionalističkih prvaka za daljim udruživanjem omladine i jačanjem omladinskih organizacija. Međutim, uspostavljene su dobre veze sa slovenskom nacionalističkom omladinom oko lista *Preporod*.

Slom velikoaustrijske politike

Velikoaustrijski krugovi pokušavaju na početku I balkanskog rata da pomoću pravaša stvore protusrpsku i veleizdajničku atmosferu. U samoj Stranci prava još su prije rata jačali elementi koji su težili za sporazumom sa Srbima jer su smatrali da se samo uz potporu Srba može pokrenuti pitanje samostalne hrvatske države. Prikrivena svrha ljubljanske konferencije pravaša i slovenskih klerikalaca od 20. listopada 1912, na kojoj je trebalo formalno osnovati zajedničku hrvatsko-slovensku organizaciju, zapravo je imala biti manifestacija protiv balkanskih saveznika. Slovenski klerikalci uspjeli su nametnuti rezoluciju koja ističe jedinstvo hrvatsko-slovenskog naroda u okviru Habsburške monarhije, njegove dužnosti prema Monarhiji kao velesili, tj. u potpori protiv Balkanskog saveza, a uz to zahtijeva da i Monarhija izvrši svoju dužnost prema tom narodu. Umjesto pozdrava Balkanskom savezu, koji su pravaši željeli, rezolucija govori o dužnostima Hrvata i Slovenaca prema Monarhiji u času kada njeni vrhovi u Hrvatskoj ukidaju ustav, a u Dalmaciji, te Bosni i Hercegovini uvode iznimne mjere. No ipak, taj dokument »služničtva« Beču ne može spriječiti da se pravaši, a velikim dijelom i slovenski klerikalci, ne priključe općenitom oduševljenju za balkanske saveznike. Pravaška štampa pozdravlja balkanski rat, a pravaši sudjeluju u svim manifestacijama. Naročito šibenska grupa, na čelu s M. Drinkovićem, ne zaostaje u srbofilstvu za naprednjacima.

Prijestolonasljednik i visoki vojni krugovi osuđivali su svog vlastitog eksponenta namjesnika Attemsa zbog njegove neodlučnosti u sudbonosnim trenucima. Kao i za Hrvatsku, Franjo Ferdinand ne vidi ni za Dalmaciju drugog izlaza osim vojne diktature, koja će »jakom rukom« osigurati teško ugrožene interese dinastije. Na kraju I balkanskog rata Franjo Ferdinand i generali uvjereni su da je hrvatsko-srpska sloga, koja za njih predstavlja najveću opasnost, obuhvatila sve društvene slojeve. Napose strepe pred djelatnošću nacionalističke omladine u Hrvatskoj, Dalmaciji te Bosni i Hercegovini, jer pretpostavljaju da su ideje koje je propagirao omladinski list *Val* zahvatile gotovo cijelu omladinu. Oni su izvan sebe što se težište omladinske akcije nalazi u Dalmaciji, jer misle da će upravo preko tog dijela Monarhije moći osigurati interese dinastije u svim jugoslavenskim zemljama, budući da Beč u dualističkom sistemu ima ondje najviše utjecaja. Sada, međutim, vide da su protumonarhijska shvaćanja uhvatila korijen upravo u Dalmaciji i da, štaviše, ni najkonzervativniji hrvatski političari, pravaši, više nisu pouzdani. I velik dio katoličkog svećenstva obuhvaćen je općom atmosferom oduševljenja za balkanske saveznike. Očigledno je da su velikoaustrijski krugovi na kraju I balkanskog rata svjesni sloma svoje sistematske akcije u pravcu stvaranja svepravaške klerikalne organizacije kao oruđa budućeg vladara protiv Srba i Mađara s krajnjim ciljem centralizirane, njemačke Velike Austrije.

S ljubljanskom konferencijom pojavila se na početku I balkanskog rata zajednička hrvatsko-slovenska svepravaška organizacija. Još od prvog časa ona je vrlo slabo izvršila svoj zadatak da bezuvjetno pomaže interese dinastije. Dalmatinski pravaši, a velikim dijelom i starčevićanci u Hrvatskoj, uklopili su se u opću atmosferu oduševljenja za balkanske

saveznike i postali predmet optužbi zbog veleizdaje i srbofilstva. Konferencija Stranke prava u ožujku 1913. nije zbog toga mogla donijeti zaključke koji bi posve odgovarali velikoaustrijskim krugovima. Tä i sami slovenski klerikalci većim dijelom nisu istupali protiv balkanskih saveznika. Konferencija je, dakle, zaključila da pobjeda balkanskih saveznika predstavlja poticaj za Hrvate i Slovence da pojačaju borbu za hrvatsko državno pravo. Značajno je da pravaši pri tom osuđuju omladinu: predbacuju joj da je napustila Starčevićev program iz 1894. i ističu da je njena djelatnost plod očaja i posljedica protuhrvatskog rada državnih faktora. No jačanje protivnika velikoaustrijske politike u redovima pravaša dolazi do izražaja u odluci konferencije o suradnji s Koalicijom, a napose u izjavi prema kojoj pravaši ne polažu nadu ni u koga izvan hrvatskog naroda i da odbijaju svaki pokušaj da se hrvatski narod iskoristi u protunarodne svrhe. Nema sumnje da je ta izjava bila upućena na adresu velikoaustrijskih krugova. Atmosferu u kojoj njihova politika doživljava slom dobro obilježava izjava u predstavci koju su neki pravaši predali prijestolonasljedniku. Osuđujući cilj omladine kao utopiju, oni ipak konstatiraju za sebe da su posljednji predstavnici generacije koja želi rješenje nacionalnog pitanja unutar Monarhije.

Prema tome, na početku g. 1913. već je postalo sasvim jasno da se dinastija ne može osloniti na Stranku prava. Zbog toga nužno dolazi do njena raspada, tj. do raskola među pravaškim grupama u Banovini, Dalmaciji i Bosni i Hercegovini. Zbog svog uvjerenja da se hrvatsko pitanje može riješiti samo izvan okvira Monarhije, šibenski pravaši se sukobljavaju s predstavnicima klerikalaca u Dalmaciji, koji žele bezuvjetno pokoravanje dinastiji. Međutim, ti pravaši, na čelu s Drinkovićem, morali su raskrstiti i sa samom dalmatinskom Strankom prava i s njenim predsjednikom Prodanom, pa i sa starčevićancima. Predstavnici tih struja nisu prihvaćali stav bezuvjetnog rješavanja hrvatskog pitanja u okviru Monarhije, a u interesu dinastije, no nisu se željeli otvoreno izjasniti ni za veleizdajničko rješenje hrvatskog pitanja mimo i izvan Monarhije. Istodobno franko-klerikalci u Zagrebu prelaze u napad protiv starčevićanaca, koji su se ionako preko volje fuzionirali s njima pod pritiskom pravaša iz Dalmacije, Istre te Bosne i Hercegovine, u želji da na taj način ipak omoguće svepravašku organizaciju. Franko-klerikalci uspijevaju da se dočepaju glavnog organa *Hrvatske,* koji je dotada bio uređivan u skladu sa shvaćanjima starčevićanaca. Ističući svoje čisto hrvatsko, protusrpsko, katoličko i dinastičko stajalište, franko-klerikalci optužuju starčevićance da su od samog početka balkanskog rata gojili simpatije za balkanske saveznike, a to predstavlja opasnost za ostvarenje hrvatskog državnog prava, drugim riječima za — interese dinastije. Međutim, otpor starčevićanaca prema podređivanju službenoj državnoj politici i vodstvu klerikalnog svećenstva dijele i pravaši iz Dalmacije i Istre, a među njima i mnogi svećenici. Zbog toga se »Veliko vijeće« Stranke prava u Trstu stavilo na stranu starčevićanaca i izjasnilo se za to da Mile Starčević i dalje ostane predsjednik i da se održi sporazum s Koalicijom. Potkraj g. 1913. franko-klerikalci su bili i formalno isključeni iz Stranke prava. G. 1913. došlo je i do sukoba između Stadlerove grupe, pristaša franko-klerikalaca i Hrvatske narodne zajednice koja je podržavala starčevićance.

Hrvatsko-srpska koalicija pri vlasti

Kao što smo vidjeli, postavljanje Unkelhäusera nagoviješta namjeru ugarske vlade da sredi prilike u Hrvatskoj. Međutim, pošto je nasilno riješila pitanje vojnih reformi, ugarska vlada mora postaviti na dnevni red izbornu reformu, no time izaziva ponovo veliko uzbuđenje i nemire i to joj sprečava da se ozbiljnije pozabavi Hrvatskom. Razumije se da ugarska vlada želi provesti izbornu reformu koja bi u punoj mjeri osigurala prevlast mađarskih vladajućih klasa, a onemogućila utjecaj predstavnika nemađarskih naroda i širih slojeva mađarskog naroda. U borbi protiv reakcionarne izborne reforme napose su aktivni socijalisti. Oni se spremaju na generalni štrajk, ali ne nailaze na dovoljnu potporu građanskih stranaka. Kao što je bio slučaj s vojnim reformama, predsjednik ugarskog parlamenta Tisza nasilnim mjerama osigurava i izglasavanje reakcionarne izborne reforme.

Sada je tek postalo moguće da se ugarska vlada pozabavi Hrvatskom. U proljeće g. 1913. vode se pregovori odlučnih faktora Beča i Pešte o rješenju hrvatske krize. Postoje tri kombinacije: oslon na Koaliciju, akcija da se Tomašićeva *Stranka narodnog napretka* pretvori od uske klike u grupaciju preko koje bi ugarska vlada mogla osigurati svoje interese i, najzad, uskrsavanje Rauchova režima, pri čemu bi ulogu frankovaca iz aneksionog razdoblja preuzela nova, privremeno ujedinjena Stranka prava. Stvaranje mađaronske stranke kakvom se nekada služio ban Khuen nemoguće je u predratnoj situaciji, kako je već pokazao Tomašićev režim. Isto tako ne dolazi u obzir ni Rauchov režim s oslonom na velikoaustrijsku grupaciju budući da se ona raspada. Preostaje, dakle, samo Koalicija, a ona zahtijeva odstranjenje željezničarske pragmatike i saziv kraljevinskih odbora koji bi rješavali pitanje administrativnih povreda nagodbe i ekonomskih zahtjeva domaće buržoazije. Radi se, dakle, o starom stavu Koalicije — o reviziji nagodbe. Jasno je, međutim, da ugarska vlada može očekivati popuštanje Koalicije u svrhu njena dolaska na vlast. Klasne potrebe Koalicije kao predstavnice viših slojeva buržoazije u razdoblju komesarijata određuju njeno držanje, kao što je to bilo i onda kad je pod dojmom aneksionog razdoblja prihvatila pakt s Tomašićem. Kraj balkanskog rata samo povećava izglede za sporazum Koalicije i ugarske vlade, a posebno kada S. Tisza postaje ministar predsjednik. Uskoro zatim, ljeti 1913. g., za komesara je postavljen Nikola Skerlecz sa zadatkom da pripremi ustavno stanje.

Da bi spriječila produženje apsolutizma, Koalicija nastoji da pod svaku cijenu dođe na vlast. Pri tom je za držanje njenih predstavnika, prije svega S. Pribićevića, mjerodavan i interes srpske vlade. Naime, potkraj g. 1913. i odlučni faktori Monarhije i srpska vlada na čistu su sa činjenicom da predstoji rat Austro-Ugarske i Srbije. Međutim, srpska vlada nije još spremna za rat i ona zbog toga privremeno želi što mirnije i sređenije stanje u samoj Monarhiji — u vezi s jugoslavenskim pitanjem. Prema tome, i s njena stanovišta nužno je da Koalicija bude na vlasti. U toj situaciji Koalicija polazi još korak dalje u popuštanju ugarskoj vladi. Dok je dotada uglavnom zastupala zahtjev za revizijom nagodbe i često davala povoda Mađarima da je optužuju zbog trijalizma, sada ona ističe svoje izrazito nagodbeno stajalište, tj. u svo-

jim izjavama ne polazi dalje od postojeće nagodbe. Tom taktikom ona pridonosi Tiszinoj odluci da u suprotnosti s Khuenovom željom odustane od vlade s oslonom na Tomašićevu »Stranku narodnog napretka«. To držanje Koalicije nužno dovodi i do razbijanja sporazuma sa Strankom prava g. 1912, tj. sa starčevićancima, koji odlučno ustaju protiv nagodbe (franko-klerikalci žele nagodbeni režim Rauchova tipa), i s Radićevom seljačkom strankom, iako je i Radić neko vrijeme prihvaćao nagodbenu taktiku. No i u samoj Koaliciji, i u srpskom i u hrvatskom dijelu, vlada nezadovoljstvo s unionističkom taktikom.

Prve pregovore novog komesara Skerlecza s različitim strankama privremeno prekida hitac Stj. Dojčića, hrvatskog radnika koji se vratio iz SAD. Njegov je atentat odraz činjenice da su među američkim jugoslavenskim iseljeničkim organizacijama uzele maha ideje nacionalističke omladine pa se tako i Dojčić priklonio programu oživotvorenja jugoslavenske republike revolucionarnim sredstvima. No strah Koalicije da bi taj hitac mogao spriječiti njen dolazak na vlast nije bio opravdan. U svojoj težnji da normalizira prilike, tj. da uvede ustavno stanje, ugarska vlada se trudi da do kraja g. 1913. postigne produljenje financijske nagodbe između Hrvatske i Ugarske, koja istječe te iste godine. Zbog toga Tisza požuruje rješenje hrvatske krize i Skerlecz nastavlja svoju djelatnost tek što se oporavio od rane. U studenom g. 1913. Tisza se sporazumijeva s Koalicijom da ona kao buduća većina u Hrvatskom saboru neće pokretati nikakva sporna pitanja. Drugim riječima, Koalicija ne samo da ne smije razviti djelatnost u pravcu revizije nagodbe nego se i prešutno obavezuje da neće raditi ni za sanaciju brojnih nezakonitosti koje proističu iz sistematskog kršenja nagodbe od ugarske vlade. S druge strane Tisza će omogućiti ispuštanje jezičnih odredbi iz željezničarske pragmatike, ali ostaje pri dosadašnjem shvaćanju ugarske vlade da se paragraf nagodbe o hrvatskom jeziku kao službenom u zajedničkim uredima ne odnosi na željeznice. Prema tome, mađarski jezik ostaje i dalje službeni jezik na željeznicama, jedino se dopušta da u niže nečinovničke službe pri željeznicama mogu biti primljeni i »domaći sinovi« koji znaju samo hrvatskosrpski.

Uostalom, mađarski karakter željeznica najbolje pokazuje činjenica da Mađari čine g. 1910. 73% viših činovnika i 40% ostalih službenika (uključeni su i radnici), dok u obrtno-industrijskoj i trgovinsko-kreditnoj privredi udio Mađara iznosi samo oko 6%, a to je manje od udjela Nijemaca (on iznosi oko 12%).

Jasno je, prema tome, da je hrvatska kriza riješena time da sva sporna pitanja mađarske hegemonije nad Hrvatskom — pa i ona najumjerenija — ostaju i dalje otvorena. Drugog prosinca 1913. najzad se ukida komesarijat i Skerlecz postaje ban! U novim izborima Koalicija kao predestinirana vladajuća stranka dobiva uz vladinu pomoć apsolutnu većinu glasova. Sve su ostale grupacije pretrpjele znatan nazadak. Tomašićeva grupa više nije potrebna zbog nove situacije s Koalicijom. Pravaši, tj. starčevićanci i franko-klerikalci, nalaze se u međusobnom sukobu, a potpun slom svepravaške organizacije i trijalističke ideje ne može im pribaviti potporu birača kao g. 1911. Radićeva seljačka stranka pretrpjela je neuspjeh zbog svoje kolebljive taktike privremene suradnje čas s režimom, čas s opozicijom, a socijalisti ne

mogu biti saveznici Koalicije kao vladajuće grupacije pa im pritisak građanskih stranaka onemogućava da postignu mandat.

Koalicija se obavezala da će u Hrvatskom saboru provesti provizorno produljenje financijske nagodbe do 30. VI 1915. Pri obnovi financijske nagodbe predstavnici domaće buržoazije do tog su časa uvijek pokušavali da bar potaknu neka poboljšanja u ekonomskom položaju Hrvatske kao prvi korak njenoj financijskoj samostalnosti. Sjetimo se uloge obnove financijske nagodbe u vezi s Narodnim pokretom g. 1903! I sama Koalicija je na početku g. 1912, u povodu sporazuma s pravašima, smatrala da je potrebno iskoristiti obnovu financijske nagodbe za borbu u pravcu političkog i ekonomskog poboljšanja položaja. Međutim, u ovom času ona se samo trudi da zadovolji ugarsku vladu izglasavanjem provizornog produljenja nagodbe i ne postavlja nikakvih zahtjeva. Pri tom joj stvaraju neprilike obje pravaške grupacije i S. Radić! Koalicija se sada laća ozloglašenih Khuenovih metoda u Saboru, odnosno metoda ugarske vlade u ugarskom parlamentu, te nasilnim sredstvima krši otpor opozicije i postizava izglasavanje zakona o produljenju financijske nagodbe. Izabran je i kraljevinski odbor, kojemu je jedini zadatak da pregovara s mađarskim predstavnicima o obnovi financijske nagodbe, a ne da potiče osnovna sporna pitanja. I Tisza izvršava svoj dio sporazuma. U odsutnosti opozicije ugarski parlament prihvaća jednoglasno promjenu željezničarske pragmatike, koja, kao što smo vidjeli, ne predstavlja promjenu stanja na željeznicama u Hrvatskoj.

Koalicija pokazuje da je ipak predstavnica domaće buržoazije, iako se odrekla svih zahtjeva u tom smislu, svojim nastojanjem da u okviru banske vlade stvori poseban odjel za ekonomske poslove, koji markira stare težnje za većom ingerencijom hrvatske autonomije na ekonomske poslove. U kompetenciji novog gospodarskog odjela nalaze se sada poslovi ekonomskog karaktera što ih je dosad obavljao odjel za unutarnje poslove.

No unatoč tome što Koalicija i dalje pokazuje u Hrvatskom saboru »jaku ruku« protiv opozicije i što se trudi da zadovolji ugarsku vladu, ona ipak ne uživa povjerenje mađarskih vladajućih faktora. Zbog toga ne može postići svoju vladu, tj. bana i odjelne predstojnike iz redova Koalicije.

Vidjeli smo da je ugarska vlada ispustila jezične odredbe iz željezničarske pragmatike, ne ugrožavajući time nimalo svoju isključivu ingerenciju na željeznicama u Hrvatskoj, a ni svoju luku Rijeku. Međutim, ugarskoj vladi nije više dovoljna samo Rijeka. U vezi s pripremanjem novih zakona ona se odlučuje na postupak vrlo sličan onom iz g. 1907. pri donošenju željezničarske pragmatike, tj. da zaobilaznim putem ne samo prekrši nagodbu nego da stvori i presedan za njeno postepeno likvidiranje. Zakon o izvlašćenju morske obale predviđa, naime, eksproprijaciju posjeda privatnih osoba na obali kad su ta područja potrebna za pomorske svrhe, tj. za luke i sl. Dakako da u poslovima eksproprijacije na hrvatskom području može prema nagodbi odlučivati samo autonomna uprava i zakonodavstvo. Radi se, prema tome, o prvom koraku ugarske vlade da postepeno prisvoji Hrvatsko primorje za potrebe mađarskog kapitala. Najzad, kad jednom provede eksproprijaciju u pomorske svrhe, ona može krenuti dalje i vršiti izvlašćenja hrvatskih

posjednika u prometne, financijske i druge svrhe i tako postepeno likvidirati hrvatsku autonomiju. Razumije se da nova ataka ugarske vlade uzrokuje veliko uzbuđenje. Na redu su protestne skupštine i demonstracije omladine, Radićeve seljačke stranke, socijalista i drugih.

Koalicija je zatečena novim zakonom, kao i nekada sa željezničarskom pragmatikom. Međutim, ni pod koju cijenu ona ne želi da se u predratnoj situaciji odrekne vlasti. Stoga njeni predstavnici teška srca uzimaju na sebe čak i ulogu branitelja toga zakona, prikazujući ga u bezopasnom svjetlu. Ne začuđuje, dakle, što je omladina u vladi Koalicije našla novi argument za odricanje od »svojih otaca« i da se tlo za prihvaćanje nacionalističkih ideja sve više širi. U toj atmosferi izvršen je i drugi neuspio atentat na Skerlecza. Ovaj put je atentator mladi P. Schäffer. Bilo je to samo mjesec dana prije atentata na Franju Ferdinanda u Sarajevu, kojim počinje rat.

U Dalmaciji se, kao i u Hrvatskoj, poslije balkanskih ratova ponavlja proces koji nam je poznat iz postaneksionog razdoblja. Vrhovi Monarhije nastoje, naime, da srede unutarnje prilike pa su ponovo spremni da surađuju s umjerenim elementima. Situacija koja dovodi Koaliciju na vlast nužno nalazi svoj odraz i u Dalmaciji. Zbog toga naprednjačka *Sloboda* prestaje da bude omladinski list, pošto je O. Tartaglia na njenim stranicama napao popustljivost Koalicije, te dolazi do sukoba naprednjaka i omladine. Kao i poslije aneksione krize, Smodlaka se približava umjerenom taboru. Zbog uspješnije suradnje s Hrvatskom strankom naprednjaci, štaviše, revidiraju svoj program te izbacuju iz njega zahtjev za rastavom crkve od države i uvođenjem civilnog braka, a sam Smodlaka predlaže iz oportunističkih razloga izbornu reformu za Dalmatinski sabor bez općeg prava glasa, tog osnovnog zahtjeva svih demokratskih struja. U to se vrijeme, dapače, govori o fuziji Hrvatske stranke, naprednjaka i Srpske stranke, dakle o stvaranju dalmatinske Hrvatsko-srpske koalicije. Ipak, atmosfera ostaje i dalje nemirna. Dugo odgađani proces splitskom načelniku zbog njegova govora prigodom velike splitske demonstracije za balkanski rat g. 1912. održava se u Celovcu, jer se vladajući faktori boje nemira u Dalmaciji. Međutim, u vezi s tim procesom ipak dolazi do ponovnih demonstracija u Splitu. To je bila situacija mjesec dana prije izbijanja I svjetskog rata, tj. atmosfera u kojoj Dalmacija dočekuje rat.

Slom politike »narodnog mira« i zaoštrenje nacionalne borbe u Istri (1910—1914)

U periodu aneksione krize i poslije nje u Istri se osjećaju jača politička previranja izazvana razvojem prilika u Hrvatskoj, Dalmaciji i Sloveniji.

Na političkoj pozornici počinje se javljati mlada inteligencija, koja je, pošto su bile priznate diplome Zagrebačkog sveučilišta, sve više studirala u Zagrebu i ondje dolazila pod utjecaj dominantne orijentacije u hrvatskim omladinskim redovima. Ona je prihvatila naprednija shvaćanja, zanosila se jugoslavenskom idejom i bila protivnik klerikalizma i Austrije. Kritički se odnosila prema vodstvu Hrvatsko-slovenske

stranke, prigovarajući mu zbog suradnje sa slovenskim klerikalcima i kompromisa s Talijanima te tražila dosljedniju i odlučniju nacionalnu borbu.

U isto vrijeme u Istri jača akcija klerikalaca pa se u redovima Narodne stranke razvija borba između klerikalizma i liberalizma. Klerikalci djeluju isprva iz Krka i Rijeke, a zatim se koncentriraju u Pazinu. Ondje se g. 1909. osniva hrvatsko katoličko društvo *Pučko sijelo* i katoličko potporno društvo *Obrana*, g. 1910. *Tiskovno društvo*, a g. 1911. se pak onamo seli iz Krka uredništvo *Pučkog prijatelja*. Klerikalci uspijevaju dobiti u svoje ruke g. 1910. upravu učiteljskog društva *Narodna prosvjeta*. Međutim, već g. 1911. ta je uprava zbačena pa klerikalno orijentirani učitelji izazivaju u učiteljskim redovima rascjep, osnivaju svoje društvo *Hrvatska škola* i izdaju časopis istoga imena. Klerikalna akcija, iako dobro organizirana i intenzivna, ipak ne hvata u Istri dubljeg korijena, osim na kvarnerskim otocima i u najbližoj okolici Pazina. Većina je učitelja antiklerikalna, a ni dio svećenika »narodnjaka« ne odobrava klerikalnu akciju razbijanja narodnih redova.

Odnosi između Hrvatsko-slovenske i Talijanske liberalne stranke nisu se znatnije poboljšali nakon sporazuma o odgađanju zbora g. 1909. U kompromisnoj komisiji, koja je iste godine počela radom, predstavnici tih dviju stranaka nisu nikako mogli približiti svoja gledišta o osnovnim pitanjima nacionalnih odnosa. Kad su hrvatski članovi tražili da se raspravlja najprije o jezičnoj ravnopravnosti, talijanski su planovi udovoljenje slavenskim zahtjevima za jezičnom ravnopravnošću uvjetovali postizavanjem sporazuma u pitanju općina. U pregovorima o općinama Talijani su tražili u srednjoj Istri izolirane talijanske gradiće i manja mjesta gospodarski tijesno vezana sa slavenskim selima, a i mnogo hrvatskih i slovenskih sela uz morsku obalu kako bi imali u rukama kontinuirani teritorijalni posjed cijele zapadne obale Istre. Hrvatsko-slovenski zastupnici pristali su da se neka talijanska središta otcijepe od pretežne većine slavenskih općina, ali uz uvjet da se Hrvatima i Slovencima ostave slobodne ruke da po svojoj volji urede svoje općine, što su Talijani odbili. Pregovaralo se i o zemaljskom proračunu. Dosad su se naime četiri petine zemaljskih prihoda upotrebljavale za podmirenje potreba talijanskog, a tek jedna petina za potrebe slavenskog stanovništva. Talijanski zastupnici nisu dopuštali da se taj odnos popravi, odnosno uvjetovali su sporazum i o tim pitanjima rješenjem pitanja općina.

U tim pregovorima Talijanska je liberalna stranka pokazivala izvanrednu upornost, ostavljajući utisak da ne želi sporazum, već samo da se postojeće stanje produži. Ona je i u Zemaljskom odboru radila kao da kompromis ne postoji.

Prilikom organiziranja istarske izložbe u Kopru, unatoč protivljenju hrvatskih članova Zemaljskog odbora, odobrena je za njeno organiziranje suma od 15 000 K. Izložba je bila zamišljena kao afirmacija talijanskog karaktera Istre. Pri otvaranju izložbe došlo je do protuslavenskih manifestacija. Zemaljski odbor je, nadalje, odobrio budžet puljske općine iako su se slavenski prisjednici tome usprotivili. Hrvatski prisjednici podnijeli su žalbu vladi protiv postupaka Zemaljskog odbora, ali bez uspjeha.

Kad je u listopadu g. 1910. unatoč protivljenju Hrvatsko-slovenskog kluba sazvan Sabor, došlo je do incidenata. Publika je onemogućavala hrvatskim zastupnicima da govore, a predsjednik Sabora odbijao je da odgovara na hrvatske upite i prelazio preko protesta zastupnika Hrvatsko-slovenskog kluba. Kad je pak jednom od njih oduzeo riječ, oni su navalili na predsjednika i prevrnuli predsjednički stol, nakon čega malo da nije došlo do tuče. Sabor je bio raspušten.

Sukob u Saboru prouzročio je prekid pregovora a odnosi između dviju nacionalnih stranaka prolazili su kroz tešku krizu. U Zemaljskom se odboru nastavljala borba. Talijanski prisjednici rješavali su predmete sami kao da nema hrvatskih i slovenskih prisjednika. To je otežavalo rad odbora i dovodilo do zastoja u provincijskoj i općinskoj administraciji. Talijanski prisjednici onemogućavali su i odobrenje proračuna hrvatskih i slovenskih općina, a hrvatski i slovenski prisjednici odgovarali su na to odbijanjem proračuna talijanskih općina. No unatoč njihovu odbijanju Zemaljski odbor je odobravao proračune talijanskih općina i dostavljao ih namjesniku u Trst s netačnom napomenom da su u Zemaljskom odboru uredno odobreni pa su tako dobili i vladino odobrenje. Hrvatske i slovenske općine našle su se u teškoj situaciji i Spinčić je stvar iznio pred austrijski parlament. Početkom travnja g. 1911. vlada je pozvala predstavnike Talijanske liberalne i Hrvatsko-slovenske stranke u Beč na pregovore. Oni su završili prihvaćanjem protokola, prema kojem bi se najkasnije u roku od pet godina konačno uredilo pitanje hrvatskih i slovenskih škola, a vlada se obavezala da će dotle osigurati prinose školskom fondu i za održavanje privatnih škola. Na temelju toga protokola trebalo je odobriti još i neodobrene općinske proračune. Kad su hrvatsko-slovenski i talijanski zastupnički klub odobrili taj protokol, prilike su se počele polako normalizirati.

Bečki je protokol bio potpisan u vrijeme kad su već bili raspisani izbori za austrijski parlament. Vlada je htjela time omogućiti miran tok izborne kampanje i odbiti od sebe prigovore koje su joj upućivale i jedna i druga stranka.

To su bili prvi parlamentarni izbori poslije prijelomne 1907. godine. Hrvatsko-slovenska stranka izašla je na izbore oslabljena. Unatoč koristi koju su Hrvati i Slovenci u Istri imali od politike sporazuma i unatoč napretku postignutom na svim poljima gospodarskog, prosvjetnog, kulturnog i političkog života, u dijelu stranačkih redova vladalo je razočaranje politikom vodstva stranke jer je postojalo uvjerenje da se odlučnijom politikom moglo postići više, a borba između klerikalizma i liberalizma slabila je jedinstvo stranke.

Talijanska liberalna stranka je, međutim, smišljenom aktivnošću okupljala Talijane, a parolama o slavenskoj opasnosti koja prijeti talijanstvu Istre uspjela je povratiti nešto od svoje ranije snage. Njeno je vodstvo poslije poraza na izborima g. 1907. došlo do zaključka da je za održanje pozicija koje talijanska buržoazija i talijanstvo drže u Istri jedini spas u priključenju Italiji. Ono nije moglo u tom smislu javno nastupiti, ali je sistematski radilo na tome, ističući sve više kao najveću opasnost mogućnost trijalizma, u kojem bi trećoj jugoslavenskoj jedinici pripala i Istra.

Na izbore u lipnju g. 1911. izašle su četiri talijanske stranke: Nacionalna liberalna, Socijaldemokratska, Kršćansko-socijalna i Demokratska stranka i jedna jedina slavenska stranka — Hrvatsko-slovenska narodna stranka. Jugoslavenska socijaldemokratska stranka nastupila je zajedno s Talijanskom socijaldemokratskom strankom.

Hrvatsko-slovenska stranka dobila je na izborima manje glasova nego 1907. god. Od 31 771 glasa pala je na 26 581 glas, ali je ipak dobila tri mandata (Laginja, Spinčić i Mandić), dok je Talijanska nacionalna liberalna stranka dobila znatno više glasova: od 14 737 glasova porasla je na 19 348 glasova. Te je glasove dobila većinom od onih koji su g. 1907. glasovali za Kršćansko-socijalnu stranku. Ta je stranka doživjela velik pad. Od 8 005 glasova u g. 1907. pala je sada na 5 595 glasova. Talijanski socijaldemokrati su, međutim, napredovali od 3 638 na 4 719 glasova, velikim dijelom glasovima slavenskih radnika.

Nacionalizam i iredentizam sve su se više širili u redovima talijanske buržoazije a nailazili su na odjek i kod dijela seljaka i radnika. Na dalje jačanje talijanskog nacionalizma i iredentizma djelovao je mnogo i tzv. »libijski rat«, koji je počeo u rujnu 1911. napadom Italije na Tursku. Talijanska buržoazija u Istri pozdravljala ga je kao znak uspona Italije i njenog jačanja kao velike sile, nadajući se da će sada s više autoriteta moći da štiti njene interese. Sve je to imalo za posljedicu da je Talijanska liberalna stranka bila manje nego ikada raspoložena za kompromisnu politiku prema Hrvatima i Slovencima.

Na pregovorima koji su počeli u prosincu 1911. talijanski predstavnici su izradili prijedlog sporazuma za Sabor, za Zemaljski odbor i za podjelu općina koji nije usvajao jezičnu ravnopravnost u Saboru i zemaljskim uredima, a podjelu je općina htio izvršiti u isključivom interesu Talijana tako da su ga hrvatsko-slovenski predstavnici odmah odbili. Hrvatsko-slovenski predstavnici tražili su da se u službe provincijske uprave i njenih ustanova počinju namještati Hrvati i Slovenci prema nacionalnom ključu i da se u kraćem roku iz provincijskih sredstava za hrvatske i slovenske osnovne i srednje škole, ustanove i kulturna društva osiguraju potrebna sredstva kako bi dobili razmjerno prema broju stanovništva što imaju i Talijani, da svagdje vlada paritet te da se i provincijski zakoni objavljuju na hrvatskom jeziku. Talijanski liberalni zastupnici su te zahtjeve odbili kao pretjerane i sporazum nije postignut.

Za vrijeme talijansko-turskog rata talijanska buržoazija u Istri bila je u nacionalističkom zanosu i zauzela nepopustljiv stav prema Slavenima, ali i prema vladi, koja je otvoreno pokazivala svoje neraspoloženje prema Italiji. Kako su austrijsko-talijanski odnosi bili tada vrlo napeti, vlada je u želji da se osigura u svojoj ratnoj luci Puli, odlučila oslabiti prevlast Talijanske liberalne stranke. U tome je i uspjela zahvaljujući dijelom i pomoći Hrvatsko-slovenske stranke. Međutim, napetost u austrijsko-talijanskim odnosima nije dugo trajala jer su doskora počeli balkanski ratovi, a oni su iznijeli u prvi plan austrougarsko-srpski sukob. Kad je srpska vojska izbila preko Albanije na more, pokazalo se da je Italija isto toliko protivna širenju Srbije prema Jadranu kao i Austro-Ugarska. Odnosi između Beča i Rima popravili su se i ugovor o Trojnom savezu produžen je g. 1912.

Posljedice balkanskog rata i poboljšanje odnosa s Italijom očigledne su u Istri u sumnjičavom držanju vlade prema hrvatsko-slovenskim predstavnicima, budući da su i u Istri, kao i u ostalim jugoslavenskim

zemljama Monarhije, pobjede balkanskih saveznika naišle na oduševljen odjek. Propaganda jugoslavenske nacionalističke omladine osjećala se i u Istri, pa i u samoj Hrvatsko-slovenskoj stranci mladi su elementi bili vrlo kritički raspoloženi prema djelatnosti vodstva, zahtijevajući odlučniju borbu protiv talijanske hegemonije i vladine politike u Istri. Samo vodstvo stranke, na čelu s Laginjom, imalo je znatnu ulogu u svepravaškoj organizaciji i njenim akcijama. Hrvatsko-slovenska suradnja u Istri nužno je uvjetovala mnogo užu povezanost sa Slovenskom pučkom strankom (klerikalima) nego što je to bio slučaj s pravaškim strankama u Hrvatskoj i Dalmaciji. No treba istaknuti da vodstvo stranke unatoč tome nije zastupalo koncepcije slovenskih klerikalaca o bezuvjetnoj povezanosti s dinastijom i crkvenom hijerarhijom. Shvaćanja istarskih pravaša u Hrvatsko-slovenskoj stranci bila su identična sa strujom Mile Starčevića, kojeg su oni u svim općepravaškim akcijama odlučno podupirali.

Vlada je ponovo posredovala između dviju stranaka u Istri te je u veljači g. 1913. iznijela prijedlog kojim se u tolikoj mjeri prihvaćalo stanovište Talijanske liberalne stranke da se i sam namjesnik Hohenlohe ogradio od njega. Hrvatsko-slovenski klub odbio je te prijedloge kao uvredljive i optužio vladu da »u pogledu javne uprave u Istri još uvijek uzima posve suvišno, dapače i nepravedno, u obzir utjecaj susjedne države« i zatražio da se u Istri provede potpuna ravnopravnost Hrvata i Slovenaca s Talijanima na svim poljima javnog života. Na brojnim sastancima pouzdanika stranke optuživala se vlada zbog podržavanja nejednakosti između Talijana i Slavena i politika sporazumijevanja s Talijanskom liberalnom strankom.

S vladom nije bila zadovoljna ni Talijanska liberalna stranka. Naročito su kod mlađe nacionalističke omladine sve otvoreniji bili istupi, koji su pokazivali njeno iredentističko raspoloženje. Ali dok kod vodstva stranke prevladava antislavensko raspoloženje, tako da je sva strankina propaganda bila orijentirana prema isticanju opasnosti od »poplave Slavena«, kod mlađih se počinju dizati osamljeni glasovi koji traže sporazum s Južnim Slavenima radi borbe protiv Austro-Ugarske. To su, međutim, rijetki glasovi. Većina je bila izrazito antislavenski orijentirana i kad istupa protiv vladine politike i Austrije, to je uvijek zbog tobožnjeg favoriziranja Slavena od strane Austrije.

Talijanska nacionalna liberalna i Hrvatsko-slovenska narodna stranka vode pred rat sve oštriju međusobnu borbu. Na izborima za Pokrajinski sabor održanim pred sam rat u lipnju—srpnju 1914. Hrvatsko-slovenska stranka dobila je 16 250 glasova više nego Talijanska liberalna stranka, 5 049 glasova više nego sve ostale stranke i na temelju toga svih 19 mandata koji su joj bili rezervirani. Ali i Talijanska liberalna stranka pojačala je svoje pozicije među talijanskim stanovništvom i za nju pada 7 168 glasova više nego 1908. g. Ona dobiva 23 mandata, dok je Talijanska socijaldemokratska stranka, s kojom je zajednički nastupila i Jugoslavenska socijaldemokratska stranka, dobila samo jedan mandat, a Kršćansko-socijalna stranka isto tako jedan mandat.

Nacionalna borba daje pečat istarskim prilikama i više ni jedna ni druga strana ne pomišlja na mogućnost kompromisa i sporazuma. Tako su i dočekale rat, međusobno nepomirene, očekujući od njega potpuno ostvarenje svojih nacionalnih težnji.

Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini na početku ustavnog perioda

U vezi s proglašenjem aneksije Bosne i Hercegovine vladar je obećao i ustavne zakone. Oni su stupili na snagu na početku g. 1910. Manje-više prikriven sukob između Stadlerova svećenstva te hrvatske inteligencije i franjevaca morao je poslije aneksije prerasti u otvorenu borbu za mandate u Bosansko-hercegovačkom saboru, u kojem je svaka konfesija imala određen broj mjesta.

Vidjeli smo da je Hrvatska narodna zajednica osnovana kao prosvjetno-ekonomsko društvo, ali s izrazito političkim zadacima u povodu aneksije. No pošto je ona bila provedena, vladi više nije bila potrebna politička djelatnost Hrvatske narodne zajednice pa je poduzela mjere da je spriječi. Istodobno se poslije aneksije pokazalo da političko vodstvo prelazi u Mandićeve ruke pa je Stadler postavio ultimatum sa zahtjevom konfesionalne organizacije Hrvatske narodne zajednice pod vodstvom vrhbosanskog kaptola. Unutar Hrvatske narodne zajednice došlo je do sukoba »mandićevaca« i »štadlerovaca«. Kad je Stadler vidio da ne može dobiti u svoje ruke Hrvatsku narodnu zajednicu, on joj je suprotstavio novu *Hrvatsku katoličku udrugu* kao političku organizaciju koja je imala zadatak da s političkog poprišta ukloni predstavnike hrvatske inteligencije, tj. Hrvatsku narodnu zajednicu. Uoči raspisivanja izbora Stadler je, štaviše, proglasio Hrvatsku narodnu zajednicu protukatoličkom organizacijom te zabranio svećenicima i laicima da joj se pridruže, a preporučio je Hrvatsku katoličku udrugu.

Sukobi Hrvatske narodne zajednice i Hrvatske katoličke udruge zaoštravali su se u vezi s predizbornim skupštinama pa je na njima čak dolazilo i do tučnjava. Franjevci su bili vrlo agilni u predizbornoj kampanji jer bi politički utjecaj Hrvatske katoličke udruge zacijelo znatno ojačao ofenzivu svjetovnog svećenstva da pridobije franjevačke župe. Izbori u svibnju g. 1910. donijeli su pobjedu Hrvatskoj narodnoj zajednici s jedanaest mandata prema pet mandata Hrvatske katoličke udruge.

Stadlerov *Hrvatski dnevnik* je od aneksije do kraja g. 1909. zastupao stavove identične s propagandom Frankove stranke. Dosljedno je podupirao kampanju protiv Srba i Hrvatsko-srpske koalicije u vezi s veleizdajničkim i Friedjungovim procesom te opravdavao Raucha. Hrvatska narodna zajednica nije sudjelovala u protusrpskoj kampanji. Stanovište njena vodstva zacijelo je bilo najbliže stranci Mile Starčevića, koja je održavala razmjerno dobre odnose s Hrvatsko-srpskom koalicijom, ali je bila rezervirana prema suradnji sa Srbima.

Nakon aneksije bosansko-hercegovačkoj vladi bilo je naročito stalo da pokaže pred svijetom uspjeh austrougarske uprave privlačenjem onih elemenata svih triju konfesija koji su bili spremni da surađuju s režimom. Kad je ljeti g. 1910. Bosansko-hercegovački sabor započeo svoju djelatnost, sve su se grupacije, izuzevši Hrvatsku katoličku udrugu, složile u prvim koracima ustavnog uređenja, doduše ne posve po želji vlade jer su zahtijevali proširenje kompetencija Sabora, što bi nesumnjivo ugrozilo stvarno apsolutističku vladavinu.

U ljetnom zasjedanju Sabora došlo je do srpsko-hrvatske suradnje. Poseban sporazum na određenoj programatskoj osnovi nije sklopljen,

jer bi se, u vezi s pitanjem kmetskoga otkupa, mogao tumačiti kao pakt uperen protiv begova. Na svaki način postojao je dogovor da će se Srpski i Hrvatski klub založiti za obvezatni otkup kmetova. Međutim, već u toku zimskog zasjedanja g. 1910—11. vlada je uspjela da provede svoje interese pomoću *Hrvatsko-muslimanskog bloka*. Ni njoj ni begovima nije odgovarala trajna hrvatsko-srpska suradnja. Ona bi ugrožavala vladine apsolutističke metode i klasne interese muslimanskih veleposjednika s obzirom na zahtjev za obaveznim otkupom kmetova. Razumije se da za muslimanske predstavnike više nije dolazila u obzir akcija za cijepanje srpsko-hrvatske suradnje stvaranjem srpsko-muslimanskog bloka. Takva je grupacija bila moguća prije aneksije, kad su se zajednički srpsko-muslimanski interesi temeljili na težnji da Bosna i Hercegovina ne pripadne definitivno Habsburškoj monarhiji. Nakon aneksije postepeno su u prvi plan došli njihovi suprotni interesi s obzirom na položaj kmetova. S druge strane, muslimani su poznavali dugogodišnju tradiciju hrvatske politike, koja nikada nije zauzela odlučno stanovište u prilog obaveznom otkupu kmetova.

Razumije se da raspad kratkotrajne hrvatsko-srpske suradnje ne valja pripisati samo pritisku vlade i muslimana. Dok se hrvatsko-srpska suradnja u Hrvatskoj i Dalmaciji, bez obzira na sve teškoće, učvršćivala nakon aneksione krize, u Bosni i Hercegovini to nije bilo moguće. Razlog je bio, prije svega, u neriješenom državnopravnom položaju Bosne i Hercegovine. Iako je svima bilo jasno da nije bilo nikakvih izgleda za promjene u tom smislu, ipak su suprotni krajnji ciljevi, tj. težnja Hrvata za sjedinjenjem s Hrvatskom u posebnoj državnoj jedinici i želja Srba za autonomijom, s prikrivenom nadom u sjedinjenje sa Srbijom, silno kočili suradnju u svakodnevnom političkom životu. Možda je očekivanje smrti starog vladara i mišljenje da bi Franjo Ferdinand mogao pokrenuti reorganizaciju Monarhije imalo ulogu u tim međusobnim rezervama. I srpska i hrvatska stranka bojale su se jačanja drugog partnera da ne bi u toku eventualnih promjena uspio sa svojim isključivim nacionalnim interesima. Zato su se odricali momentanih uspjeha koje su mogli postići samo suradnjom protiv vlade. Drugi razlog za neuspjeh hrvatsko-srpske suradnje valja tražiti u međusobnoj konkurenciji obiju buržoazija za mjesto pod suncem u skučenim prilikama u kojima je sve važne pozicije držao u svojim rukama strani kapital. Treba, međutim, istaći da je Stadlerov klerikalizam, koji je do aneksije imao presudnu ulogu u protuhrvatskom stavu srpskih predstavnika, izgubio svoj utjecaj na srpsko-hrvatske odnose s pojavom Hrvatske narodne zajednice koja nije negirala postojanje srpske nacije u Bosni i Hercegovini kao Stadler, ali je zahtijevala da i Srbi prihvate hrvatsko državno pravo.

Vladina taktika išla je za tim da ne odbije sasvim srpske zastupnike, kao predstavnike relativne većine stanovništva, pogotovu zato što su se oni, izuzevši grupu Petra Kočića, proglasili lojalnom opozicijom. Vlada se redovito suprotstavljala uvjetima hrvatskih zastupnika u duhu njihovih nacionalnih aspiracija koje su postavljali kao cijenu potpore režimu. U interesu begova odbijala je da provede mjere za ukidanje kmetstva. Uz pomoć Hrvatsko-muslimanskog bloka i manje grupe Srba, koji se nisu do kraja htjeli zamjeriti muslimanima, uspjela je da joj saborska većina izglasa zakonsku osnovu o fakultativnom, neobaveznom otkupu kmetova. U toj prilici sklopljen je i formalni hrvatsko-muslimanski sporazum iako muslimani nisu prihvaćali osnovni postulat hrvatske politike — sjedinjenje Bosne i Hercegovine s Hrvatskom, nego su i dalje ostali pri svom programu autonomije Bosne i Hercegovine, bez obzira na uređenje Habsburške monarhije.

Zacijelo su se Hrvati nadali da je blok važan korak prema kroatizaciji muslimana. No razočarali su se, premda se sam blok pokazao kao trajan. Begovi su se, osobito pošto je bio izglasan fakultativni otkup, mogli ponovo uvjeriti da su izvanredno važan faktor za koji se bore Srbi i Hrvati, a vlada nastoji očuvati njihov privilegirani položaj. Zato su s pravom smatrali da će upravo kao muslimanski element na religioznoj osnovi, strogo odijeljen i od Srba i od Hrvata, moći igrati važnu ulogu jezičca na vazi.

U toku g. 1911. prestali su sukobi između Hrvatske narodne zajednice i Hrvatske katoličke udruge zbog intervencije papinskog izaslanika, koji je posredovao između svjetovnog svećenstva i franjevaca, a i u vezi s pripremanjem i osnivanjem svepravaške organizacije, kojoj su željele pripadati obje hrvatske grupe u Bosni i Hercegovini. Izmirenje, doduše, nije teklo glatko. Tek je ljeti g. 1912. ukinuta Hrvatska katolička udruga nakon promjene pravila Hrvatske narodne zajednice u smislu dogovora s biskupima u kulturnim pitanjima koja zadiru u područje religije.

To rješenje bilo je, zacijelo, velika pobjeda hrvatske inteligencije nad Stadlerom, pogotovu stoga što je iza nje stajao autoritet svepravaške organizacije. No taj uspjeh nije značio korak naprijed za zamrle organizacije Hrvatske narodne zajednice. Ta je nepolitička organizacija u aneksionom razdoblju prilično dobro napredovala jer je imala političku ulogu. Poslije aneksije vlada je zabranila političku djelatnost, no ekonomski i prosvjetni rad nije nikako napredovao. Ne može se poreći da je Hrvatska narodna zajednica u znatnoj mjeri djelovala na nacionalno osvješćenje katoličkog stanovništva. No ozbiljnijeg rada u vezi s ekonomskim i prosvjetnim napretkom seljaka nije uopće bilo. Pobjeda Hrvatske narodne zajednice nad Stadlerom na izborima g. 1910. produžila je njeno vlastito životarenje. Hrvatski prvaci angažirali su se gotovo isključivo u saborskom klubu, iako su dobro znali da je podloga političke snage u ekonomskom dizanju širih slojeva naroda. Zbog održanja dobrih odnosa s muslimanskim veleposjednicima hrvatski političari nisu mogli ozbiljno poraditi na ekonomskom podizanju seljaka bez njihova otkupa od kmetstva. Uostalom, ekonomska snaga hrvatske buržoazije nije bila dovoljna za takvu akciju. Još uvijek malobrojna, hrvatska inteligencija nije sistematski forsirala Hrvatsku narodnu zajednicu, tako da se na hrvatskom selu stanje nije mnogo promijenilo. Franjevci su i dalje imali glavni utjecaj, ali ni oni nisu nipošto pokazali veći interes za ozbiljan rad u Hrvatskoj narodnoj zajednici. To je stanje djelovalo i na pojavu i značaj hrvatske opozicije. Naime, nakon fuzije obiju hrvatskih organizacija na ekonomskom i kulturnom polju zaključeno je da se osnuju klubovi Stranke prava koji bi vodili političke akcije na široj bazi. No to se nije ostvarilo. Nije, dakle, uopće bilo hrvatske političke organizacije, pa i ekonomska i prosvjetna bila je u

mnogo čemu na papiru. Bez političke javnosti, koja bi mogla utjecati na njihov smjer, hrvatski su zastupnici u Saboru mogli voditi osobnu politiku režimskog i dualističkog karaktera. Po mišljenju hrvatske opozicije, koja se pojavila g. 1912, ta politika nije bila u skladu s interesima hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini.

Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini uoči I svjetskog rata

U toku g. 1911. i dalje su se zaoštravali odnosi između srpskih i hrvatskih zastupnika. Kamen smutnje bilo je i pitanje uvođenja narodnog jezika kao službenog, tj. hoće li u službenoj formulaciji na prvom mjestu biti spomenuto hrvatsko ili srpsko ime, ćirilica ili latinica. Tako su hrvatski i srpski politički krugovi dočekali značajne događaje u Hrvatskoj g. 1912.

U vezi s omladinskim pokretom protiv Cuvajeva režima zagrebački su studenti, uz blagoslov Hrvatsko-srpske koalicije, potakli demonstracije solidarnosti s Hrvatskom i u Sarajevu. U sarajevskim demonstracijama sudjelovali su i hrvatski i srpski omladinci, a intervencija policije, u toku koje je bio ranjen jedan muslimanski omladinac, imala je znatan utjecaj na proširenje omladinskih demonstracija u Hrvatskoj. Međutim, srpski zastupnici nisu slijedili svoju omladinu u njenim izrazima solidarnosti s Hrvatskom nego su, štaviše, proglasili demonstracije odrazom trijalističkih tendencija Hrvata. Zbog toga ih je osudila i srpska štampa u Hrvatskoj, upozoravajući ih da se solidarnost Srba s Hrvatima ne može tumačiti kao pristajanje uz trijalizam. No bez obzira na držanje većine srpskih i hrvatskih zastupnika događaji u vezi sa Cuvajevim režimom u Hrvatskoj i balkanski rat stvorili su atmosferu hrvatsko-srpskog približavanja u redovima omladine, napose pod utjecajem pojave nacionalističke omladine u Hrvatskoj, ali i kod nekih srpskih i hrvatskih poslanika.

U eri naoružavanja i zaoštravanja odnosa među velikim silama Bosna i Hercegovina imala je veliku stratešku važnost pa je izgradnja željeznica u njoj postala problem za cijelu Monarhiju. Nakon velikog sukoba austrijske i ugarske vlade zbog različitih interesa pri izgradnji bosansko-hercegovačkih željeznica ministar za Bosnu i Hercegovinu Leo Bilinski najzad je uspio da pripremi program rada, s izgradnjom željeznica kao ključnim pitanjem, koji je predložio predstavnicima Bosanskog sabora s uputom da ga prime u cjelini. Svaka promjena izazvala bi nove pregovore i sukobe između austrijske i ugarske vlade. Međutim, zastupnici Bosanskog sabora, svjesni važnosti zemlje u tom času, htjeli su iskoristiti priliku da u program Bilinskoga uključe i svoje osnovne zahtjeve za proširenjem bosanske autonomije i rješenjem niza akutnih ekonomskih pitanja. Bez obzira na teške međusobne sukobe u početku g. 1912. stvorena je koalicija ad hoc svih grupacija, ali Bilinski je odbacio i njihove minimalne zahtjeve. Prijetio je raspust Sabora i otvoreni apsolutizam, pogotovu zato što se spremao balkanski rat. Hrvatski klub, pod Mandićevim vodstvom, bio je ponovo sklon da posve popusti vladinim zahtjevima. No trojica zastupnika Hrvatskog kluba željeli su, nasuprot tome, da se u program rada unesu garancije

za rješenje jezičnog pitanja i tarifalne autonomije na željeznicama, a smatrali su uopće da ne postoje nikakve garancije za izvršenje ministrovih obećanja važnih za domaće interese. Prema tome, po prvi put se pojavila *hrvatska opozicija.*

Na početku I balkanskog rata otvoren je Bosanski sabor, jedini u jugoslavenskim zemljama Monarhije koji je radio u tom kritičnom razdoblju, s osiguranom poslušnom većinom, koja je pristala uz vladin program.

Balkanski rat potresao je javnost Bosne i Hercegovine. U samom Saboru nije o njemu izrečena nijedna riječ. Razumije se da su Srbi s oduševljenjem pratili pobjede balkanskih saveznika, dok su muslimani simpatizirali s Turskom. Teško je utvrditi da li su i koliko bosanski Hrvati dijelili entuzijazam za balkanske saveznike s većim dijelom hrvatskog stanovništva u Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji te Istri. Stadlerov list, koji nije zastupao mišljenje većine bosanskih Hrvata, nastojao je da definitivno produbi jaz između Srba i muslimana, koji su stajali na strani Turske.

Jezično pitanje ponovo je postalo aktuelno na početku g. 1913. O načelima jezične osnove više nije bilo nesporazuma između hrvatskih i srpskih zastupnika. I Hrvati su najzad pristali na službeni naziv: srpsko-hrvatski jezik. Kamen smutnje između Sabora i vlade bio je jezik unutarnje službe na željeznici. Zbog strateške važnosti bosanskih željeznica vojni faktori i dinastija insistirali su na tome da službeni jezik na željeznicama bude njemački. Većina hrvatskih poslanika nije htjela ostati nepopustljiva u jezičnom pitanju kao trojica predstavnika hrvatske opozicije. Osim suprotnosti između »umjerene« većine i »radikalne« opozicije ponovo je izbio sukob između Stadlerova svećenstva i Hrvatskog kluba, formalno riješen tek prije godinu dana. Stadlerova akcija bila je uperena, prije svega, protiv onih hrvatskih zastupnika koji su bili skloni trajnijoj vezi sa Srbima. Taj novi sukob bio je posljedica raspadanja svepravaške organizacije u Banovini i Dalmaciji. Dok se Stadler identificirao s frankovačko-klerikalnom strujom, poslanici Hrvatskog kluba stajali su na strani vrhovne uprave Stranke prava, tj. Mile Starčevića.

Srpsko-hrvatski odnosi u Bosni i Hercegovini mogli su se od početka ustavnog perioda kretati u dva pravca. Bila je moguća suradnja u borbi za zajedničke interese protiv vlade, ali i veza unutar vladine većine. Bitka pak za Muslimane, različiti nacionalni ciljevi, protivničke grupacije unutar srpskog i hrvatskog dijela, politika *divide et impera* — sprečavali su napredak hrvatsko-srpske sloge. Ni sami vladajući faktori nisu imali jasnu političku liniju jer se mišljenju da u Bosni i Hercegovini treba vladati sa sve tri konfesije protivila struja isključivog oslona na Hrvatsko-Muslimanski blok. Potkraj g. 1913. vlada je uspjela stvoriti većinu od Hrvata, Muslimana i Srba i ona je prihvatila sve njene naredbe pa i zakonsku osnovu o uvođenju narodnog jezika kao službenog koja je faktički ostavljala široko područje njemačkom jeziku. No vladi se zajednički suprotstavljala srpska i hrvatska opozicija.

Razvojne tendencije suradnje srpske i hrvatske opozicije, u atmosferi u kojoj su se širile ideje nacionalističke omladine, prekinuo je rat. Očekujući ga, bečki vladajući krugovi odlučili su, najzad, da neke visoke funkcije povjere Bosancima. Veleizdajnički Srbi nisu dolazili u

obzir za to, a ni begovi, jer su poslije sloma Turske u balkanskom ratu izgubili ono značenje koje su dotada imali za Monarhiju pa vladajući faktori više nisu imali razloga da postupaju s njima tako obzirno kao dosad. (Pojavila se čak tendencija prema postepenom provođenju obaveznog otkupa kmetova.) Zato je prokušani režimski eksponent Mandić imenovan za najvišu moguću funkciju, izuzevši poglavare, postavljen je, naime, za zamjenika poglavara, dok je Hrvatski klub, pod vodstvom Joze Sunarića, provodio bezuvjetnu režimsku politiku. Na taj način rat su dočekale tri hrvatske struje: opozicija, koja se angažirala za hrvatsko-srpsku suradnju protiv vlade, Stadlerova struja, koja je striktno provodila tendenciju velikoaustrijskih krugova da digne Hrvate protiv Srba, te Hrvatski klub, koji je postao oruđe dnevnih političkih potreba režima.

Radnički pokret g. 1903—1914.

Struktura radničke klase

Već smo konstatirali da u drugoj polovini devedesetih godina počinje ekonomski razvoj koji uzrokuje suštinske promjene u političkom životu. Razumije se da ta pojava djeluje i na izmjenu strukture radničke klase, a samim tim potiče nova obilježja socijalističkog pokreta. G. 1900. radničko je stanovništvo već iznosilo 17,73% cijelog stanovništva Hrvatske i Slavonije. Prema g. 1890, kada je iznosilo svega 12,28%, ono je poraslo za 58,38%. Skroman razvoj industrije pokazuje sada tendenciju koncentracije prerađivačke privrede, posebno u pogledu uposlene radne snage. G. 1890. svega je jedno poduzeće upošljavalo preko 500 radnika, dok je g. 1906. evidentirano pet poduzeća u kategoriji od 500 do 1000 radnika i dva poduzeća s više od 1000 radnika. G. 1890. udio radnika u poduzećima s više od 500 radnika iznosio je svega 5,3% od svih zaposlenih u industrijskim pogonima. No g. 1906. taj udio već iznosi 24,2%, tj. gotovo četvrtina industrijskih radnika uposlena je u većim poduzećima s više od 500 radnika.

Opći porast industrijskog radništva (koje je zaposleno u pogonima sa iznad 20 radnika) bio je znatno brži od porasta obrtničkog radništva (koje je zaposleno u pogonima sa 1 do 20 radnika), te od porasta malih obrtnika koji su poslovali bez pomoćne radne snage. Ako usporedimo te tri kategorije g. 1890. i 1910, vidjet ćemo da se broj maloobrtnika povećao za 40,5%, broj obrtničkih radnika za 54,2%, a industrijskih radnika za 134,9% (v. tabelu 4).

Struktura industrijskih poduzeća u Hrvatskoj g. 1890—1906.

Kategorija pogona po broju radnika	Poduzeća			Radnika		
	1890.	1906.	Porast	1890.	1906.	Porast
21 — 50	56	113	57	1 795	3 705	1 910
51 — 100	29	52	23	1 892	3 779	1 887
101 — 500	24	44	20	5 682	9 917	4 235
501 — 1 000	1	5	4	523	3 238	2 715
1 001 — 1 500	—	2	2	—	2 330	2 330
Svega	110	216	106	9 892	22 969	13 077

G. 1900. već 44,51% osoba zaposlenih u obrtu i industriji radi u poduzećima s više od 20 radnika. Drugim riječima, broj tvorničkih radnika približava se broju obrtničkih radnika i nužno uzrokuje sasvim nove probleme u okviru radničkog pokreta uopće. Najviše radnika zaposleno je u drvnoj industriji, što je u skladu s ulogom te industrijske grane u razvitku kapitalističke privrede u Hrvatskoj i Slavoniji. Najveći dio zaposlenih u drvnoj industriji sastoji se od radnika šumskih poduzeća (drvosječe) ili pilana, a tek manji dio radi u pogonima za produkciju finalnih drvnih proizvoda. To znači da su industrijski radnici u toj grani pretežno nekvalificirani. Uostalom, isti je slučaj i u drugim granama, izuzevši struku odijevanja, koja zahtijeva pretežno kvalificirane radnike. Industrija građevinarstva i prehrane, koja iza drvne struke i odijevanja zapošljava najviše radnika, po samoj svojoj strukturi treba najviše nekvalificiranu radnu snagu. Na početku dvadesetog stoljeća taj radnički sloj može, doduše, pokazati znatan interes za socijalistički pokret, pa i za sindikalnu organizaciju, i u poduzećima i kod kuće — na selu, tä još se uvijek radi najviše o seljačkim poluproleterima, često samo sezonskim radnicima. Njihovu povezanost sa selom održava i samo obilježje drvne i prehrambene industrije, koja se temelji na sirovinskoj bazi u pokrajini, na djelatnosti zemljoposjeda u vezi s eksploatacijom šumskog blaga i razvojem agrarne ekonomike uopće. Razumije se, međutim, da ta kategorija radnika ne može postati čvrst oslon socijalističkog pokreta. Ona i suviše fluktuira i velikim dijelom pristaje samo povremeno uz socijalističku organizaciju dok se ne izbore određena materijalna poboljšanja. Prema tome, glavni nosilac socijalističkog pokreta ostaju i dalje obrtnički radnici, s tom razlikom što im osnova postaje sada znatno šira i zbog jačanja radničkog pokreta u nizu pokrajinskih mjesta i zbog priključenja industrijskog radništva. Međutim, s druge strane uloga maloobrtničkog elementa u socijalističkom pokretu pada, iako, kao što je rečeno, raste apsolutni broj malih obrtnika koji rade sami, a kojima prijeti proletarizacija. Razlog su tome s jedne strane sitnoburžoaske političke grupacije koje mogu privući obrtnike, no, možda još više, ekonomski napredak viših slojeva buržoazije, koja sada raspolaže kreditnim i drugim institucijama, pomoću kojih veže uz sebe sitnu buržoaziju. S obzirom na spomenutu strukturu radništva vodstvo, prije svega, zastupa interese obrtničkih radnika.

Nova obilježja socijalističkog pokreta

Ekonomsko-društvena baza sazrela je, dakle, poslije g. 1900. za jačanje i kvalitetne promjene u radničkom pokretu. Upravo Narodni pokret g. 1903, koji potiče novu političku situaciju uopće, znatno pridonosi i jačanju i afirmaciji radničkog pokreta. U težnji da dade bolje osnove oživljavanju socijalističkog pokreta vodstvo osniva na početku g. 1903. ilegalni Međustrukovni odbor, koji je trebao da koordinira djelatnost sindikata i da radi na širenju pokreta u pokrajini. Posljedice se vide u nizu štrajkova i tarifnih pokreta u toku samog narodnog pokreta, i to u Zagrebu i Osijeku. Ti su događaji nesumnjivo znatno utjecali na popularizaciju socijalne demokracije među širim slojevima koji su sudjelovali u Pokretu. No dozrele su i prilike da građanska opozicija

preuzme shvaćanje naprednjaka, prema kojem su socijalisti vrijedni saveznici u borbi za demokratske slobode, a protiv tuđinske hegemonije, uza svu rezervu što su je predstavnici buržoazije nužno osjećali prema predstavnicima proletarijata. Stoga se zagrebački socijalisti aktivno uključuju u organizaciju skupštinskog pokreta te imaju znatnu ulogu na jedinoj održanoj skupštini u Zagrebu. Vodstvo se, doduše, držalo rezervirano prema demonstracijama, ali su radnici spontano sudjelovali u njima. Osim toga, znatan je odjek u javnosti prouzročilo i to što je upravo socijalistička štampa u Monarhiji i izvan nje davala narodnom pokretu snažnu moralnu potporu. Zacijelo su tek u toku narodnog pokreta mnogi radnici u pokrajini saznali da postoji socijalistički pokret.

Narodni je pokret pozitivno djelovao i na afirmaciju socijalističkog pokreta u Dalmaciji. Vidjelo se to po uspjelim prvomajskim proslavama i ponovnom, opet privremenom pokretanju socijalističkog lista. Štaviše, i splitska buržoazija, koja je socijaliste dočekala g. 1902. s tako velikim neprijateljstvom, slijedi primjer zagrebačke buržoazije, održavajući zajedno sa socijalistima protestnu skupštinu protiv Khuenova režima. Dakako, bila je to samo epizoda. Agitacija socijalista među splitskim težacima prije svega je određivala osnovni stav građanskih krugova, koji se sastojao u stalnim pokušajima da se onemogući socijalistički pokret. Stoga on i dalje samo vegetira.

Posljedica nove ekonomske osnove i narodnog pokreta osjeća se već g. 1904. u postepenom širenju socijalističkog pokreta u Hrvatskoj. Istina je, doduše, da se porast pokreta više očituje u pojavi znatnog broja simpatizera u nizu pokrajinskih mjesta nego u porastu organiziranih članova ilegalnih političko-sindikalnih organizacija. Međutim, brojni štrajkovi g. 1904, a posebno g. 1905, među kojima i neki veliki štrajkovi, pokazuju da je u toku proces koji će proširiti osnovu socijalističkog pokreta od zagrebačkih i osječkih obrtničkih radnika na različite slojeve tvorničkih i poljoprivrednih radnika. No u tom času postaje jasno da vodstvo stranke zastupa, prije svega, interese obrtničkih radnika, i to upravo onih koji su svojom dotadašnjom organizacijom postigli razmjerno povećanje životnog standarda. Uostalom, broj obrtničkih radnika ostaje sve do g. 1914. znatno veći od broja industrijskih radnika (v. tabelu 4). Zato se vodstvo često boji spontanih istupa i štrajkova tih pretežno nekvalificiranih radnika — seljačkih poluproletera i proletera koji mogu prouzročiti progone vlasti. Ono, dakle, koči i smiruje te štrajkove budući da ih ne može organizirati kao istupe disciplíniranih obrtničkih radnika. No nesumnjivo je da znatno šira podloga socijalističkog pokreta nužno utječe i na ton i na način istupa socijalističkih prvaka. Hrvatski su socijalisti u toku devedesetih godina upotrebljavali u svojoj propagandi više sitnoburžoasku nego marksističku terminologiju, nastupajući u ime »siromaha«, tj. i neizdiferenciranog malograđanskog sloja koji stoji pred opasnošću proletarizacije i samih proletera. Sada, međutim, kad je znatno porasla ne samo radnička klasa nego je proces društvene diferencijacije stvorio i novi, u usporedbi s ranijim razdobljem razmjerno veći broj pripadnika viših slojeva buržoazije, koji utječu na znatan dio sitne buržoazije, sada, dakle, vodstvo stranke nužno nastupa u ime proletarijata i služi se u velikoj mjeri parolama izrazite klasne borbe. Jednim dijelom to je i posljedica pristupa

socijalnoj demokraciji intelektualaca, koji se bave teoretskim pitanjima, kao i utjecaja ruske revolucije g. 1905. Na svaki način, hrvatska je socijalna demokracija tek poslije g. 1903. postigla stupanj na kojem dobiva lik karakterističan za centristički dio njemačke socijalne demokracije, koji joj je uzor, a s njegovim idejama upoznavaju se hrvatski socijalisti neposredno ili preko austrijske socijalističke štampe.

Socijalistički pokret u vrijeme »novog kursa«

Do g. 1903. postoji problem suradnje između buržoazije i socijalističkog pokreta, koji se javlja u svim nacionalno potlačenim zemljama gdje zajednički interesi svih slojeva protiv tuđinske hegemonije ublažuju klasne suprotnosti. To pitanje nužno izbija u prvi plan u času suštinske promjene u građanskoj politici, tj. u vezi s pojavom »novog kursa«. Nove su prilike primorale socijaliste da napuste svoje nekadašnje shvaćanje prema kojem se nacionalna borba identificira sa sukobom srpske i hrvatske buržoazije. Međutim, kad je spor počeo jenjavati s pojavom Napredne omladine, a pogotovu kad su stvoreni uvjeti za suradnju hrvatske i srpske buržoazije u okviru »novog kursa«, socijalisti su spremni na potporu buržoazije u njenoj nacionalnoj politici, očekujući ne samo bolje političke prilike i ustavno uređenje, neophodno za nesmetani razvoj radničkog pokreta, nego i ekonomsku osnovu za industrijalizaciju, a time i za zapošljavanje radnika. Zato socijalisti logično podupiru »novi kurs« kada on zahtijeva rušenje mađaronskog režima, ustavno uređenje i kada napušta isključivu državnopravnu politiku, dajući prednost ustavnim, ekonomskim i društvenim zahtjevima. Socijalisti se, doduše, ne mogu oduševiti za Riječku rezoluciju, koja ne zahtijeva opće pravo glasa, a nudi suradnju reakcionarnim mađarskim vladajućim klasama koje vrše žestok pritisak na mađarske socijaliste. Zato njihova potpora ne može biti bezrezervna, a cijela situacija nužno izaziva dilemu o odnosu prema građanskim strankama, koja je tako dobro poznata u II internacionali. Socijalisti su, dakle, zajedno s naprednjacima spasili »novi kurs« od navale frankovaca na javnim skupštinama i demonstracijama. Vodstvo je, štaviše, nakon toga odlučilo da Socijaldemokratska stranka uđe u Hrvatsko-srpsku koaliciju. Neposredno nakon osnivanja Koalicije održava se III kongres Socijaldemokratske stranke. Vodstvo doživljava na njemu oštru kritiku zbog priključenja Koaliciji s optužbom da je na taj način izdalo osnovno socijalističko načelo o klasnoj borbi. Međutim, kongres nije donio određeni zaključak o odnosu socijalista prema građanskim strankama, nego je vodstvu u tom pogledu ostavio slobodne ruke. To je, zapravo, značilo nastavak taktike suradnje s buržoazijom. Socijaldemokratska stranka istupila je, doduše, iz Koalicije već u travnju 1906, u više navrata ona dolazi u sukob s Koalicijom, no političke prilike uvijek opet uvjetuju suradnju. Budući da socijalisti svojim osnovnim zadatkom smatraju borbu za opće pravo glasa i demokratske slobode, oni nužno podupiru vladu Koalicije zahtijevajući od nje da djeluje u tom pravcu. Poslije pada Koalicije, zajednički interesi protiv apsolutističkih režima stalno će omogućavati suradnju unatoč čestim sukobima.

Dolaskom Koalicije na vlast g. 1906. stvoreni su povoljni uvjeti za slobodniji razvoj radničkog pokreta. U interesu domaće buržoazije Koalicija želi umjerene ustavne reforme, pa iako za nju opće pravo glasa uopće ne dolazi u obzir, ona se nalazi na istoj liniji sa socijalistima, koji su spremni da prihvate privremeno makar i samo proširenje prava glasa. Osim toga, Koaliciji trebaju socijalisti kao saveznici i protiv njenih unutarnjih neprijatelja frankovaca, i protiv njenih tobožnjih prijatelja u Pešti i pritiska Beča. Usponu radničkog pokreta pogoduje i svjetska konjunktura. G. 1906. ona postiže vrhunac pa se u skromnoj mjeri odražava i u Hrvatskoj. Tako su socijalisti uspjeli da g. 1906. okupe u svojim organizacijama oko 13 000 radnika ili oko 20% ukupnog radništva. U odnosu Koalicije i socijalista u vrijeme vladavine Koalicije jasno dolaze do izražaja dva tipična elementa: suradnja zbog straha od apsolutističkog režima i sukobi zbog klasnih suprotnosti. Da bi omogućili Koaliciji da provede svoj program ustavnih reformi, socijalisti su svojim manifestacijama u dva navrata spriječili frankovce da onemoguće rad Sabora i da izazovu apsolutistički režim. Međutim, Koalicija je ipak pokazala svoje pravo klasno lice kao predstavnica viših slojeva buržoazije. Naime, usporedo s usponom pokreta tvorničkog radništva teče oživljavanje seljačkog socijalističkog pokreta u Srijemu. Krajem g. 1906. bilo je organizirano oko 2 500 poljoprivrednih radnika. Razumije se da Koalicija, koja obuhvaća i veleposjednike, nastoji spriječiti pokret poljoprivrednih radnika. Ponovo dolazi do progona, a vlada Koalicije želi provesti zakonsku osnovu koja bi spriječila svaki štrajk poljoprivrednih radnika i primorala ih da rade na veleposjedima uz niske nadnice. Prema tome, sukob socijalista sa svim strankama Koalicije, uoči samog pada njene vlade, neizbježan je.

Od svog opsežnog programa ustavnih reformi Koalicija je provela samo zakon o čistoći izbora (tj. garancije protiv nasilja), nezavisnosti sudaca i liberalniji zakon o štampi. Ovaj je omogućio razvoj socijalističke štampe i pretvaranje lista *Slobodna riječ* u dnevnik. Predstavnici Koalicije kolebali su se kao poslodavci da legaliziraju sindikate. Međutim, politička situacija uoči debate o željezničarskoj pragmatici, koju je trebalo napasti i kao antiradnički zakon, potakla je hrvatsku vladu da iznenada potvrdi pravila 15 sindikalnih organizacija, tj. da legalizira sindikate. No socijalisti nisu dočekali tu mjeru s posebnim zadovoljstvom. U eri apsolutističkih režima legalne je sindikate bilo lakše uništiti nego ilegalne.

Sindikalni i politički pokret

U skladu s ekonomskom strukturom što su je obilježavala nerazvijena mala i srednja obrtnička poduzeća te rijetke tvornice, koje nisu bile koncentrirane u pojedinim gradovima, nego rasute po poljoprivrednim predjelima i većim mjestima, sindikalni je pokret u Hrvatskoj izrastao iz malih, lokalnih organizacija. To je također i posljedica političke situacije koja uzrokuje ilegalnost sindikata. Stoga legalizacija sindikata od strane vlade Hrvatsko-srpske koalicije stavlja na dnevni red reorganizaciju sindikata u smjeru njihove centralizacije radi efikasnije ekonomske borbe. Socijalisti nisu izvršili potpunu legalizaciju kako ne bi bili na udaru apsolutističkih režima. Legalna organizacija obuhvaćala

je uglavnom potporne i reprezentativne poslove, dok se bitna djelatnost organizacije štrajkova, bojkota i političkih akcija još uvijek brižljivo prikrivala od vlasti.

Legalni sindikati osnivali su se uglavnom g. 1907—8. Reorganizacija sindikata bila je na dnevnom redu upravo u vrijeme ekonomske krize g. 1907—1909, što, dakako, pored pritiska Rauchova režima nije pogodovalo čvršćoj organizaciji. Centralizacija preko *Međustrukovnog vijeća* tekla je sporo, a isto tako i razdvajanje partijskih i sindikalnih organizacija. Razdoblje reorganizacije sindikata obilježava i zaoštrenje klasne borbe zbog osnivanja poslodavačkih organizacija, koje se energično suprotstavljaju radničkim štrajkaškim i tarifalnim pokretima.

Broj organiziranih radnika iz g. 1906. nije više dostignut.

Broj organiziranih radnika:

1906.	oko 13 000
1907/8.	oko 9 000
1909.	4 361
1910.	6 605
1911.	8 504
1912.	6 783

Pad radničkih organizacija g. 1907—9. valja pripisati svjetskoj krizi, koja se posebno odrazila u drvnoj industriji, gdje je zaposlen najveći broj radnika, te pritisku Rauchova režima i poslodavačkih organizacija. G. 1910, usporedo s novom svjetskom konjunkturom, počinje ponovni napredak radničkih organizacija. Pri tome je, svakako, igralo ulogu veliko poskupljenje živežnih namirnica u vezi s naoružanjem Austro-Ugarske i velikih sila uopće uoči I svjetskog rata. Godine 1912, za vrijeme Cuvajeva komesarijata, Socijaldemokratska stranka je zabranjena.

Da bismo mogli ocijeniti rezultate sindikalnog pokreta u cjelini te probleme i značenje pojedinih sindikata, moramo upozoriti na određene promjene u strukturi obrtničko-industrijske privrede, koje se posve jasno ocrtavaju tek poslije g. 1907. Skroman porast gradova (v. tabelu 2) uvjetuje i određeni porast gradskog obrta. U razdoblju g. 1890—1900. rastao je udio malih obrtnika koji rade bez pomoćne snage, međutim u razdoblju do g. 1910. on stagnira, dok udio radionica koje zapošljavaju 1—2 radnika stalno pada. Ti su, dakle, elementi najviše ugroženi od proletarizacije. No s druge strane udio radionica sa 3 do 5 radnika, koji je pao g. 1890—1900, sada raste, kao i postotak većih radionica od 6 do 20 radnika i industrijskih poduzeća (v. tabelu 4). Tu sliku skromnog porasta uglavnom gradskog obrta upotpunjuje pregled razmještaja radnika po poduzećima. Pad udjela radnika koji su zaposleni u radionicama s jednim do dva radnika stalna je pojava, no s druge strane u razdoblju g. 1900—1910. raste udio radnika u radionicama od tri do pet te od 6 do 20 radnika, dakle u poduzećima gdje je njihov postotak padao g. 1890—1900. Broj obrtničkih radnika još je uvijek veći od broja industrijskih, iako je razlika znatno manja. S druge strane, broj malih obrtnika koji rade sami bio je g. 1900. veći od broja obrtničkih radnika, dok je g. 1910. neznatno niži (v. tabelu 4). Posebno je zanimljiv pad udjela industrijskih radnika u općem broju radnika u razdoblju uoči

g. 1910. dok je upravo taj udio industrijskih radnika g. 1890—1900. pokazao najveći uspon (v. tabelu 4). Razlog tom padu valja prije svega pripisati nazatku drvne industrije poslije g. 1907, budući da ona od grane koja zapošljava 52,92% industrijskih radnika g. 1900. pada na svega 36,48% g. 1910 (v. tabelu 5). Ta nam struktura, prema tome, potpuno objašnjava činjenicu što sindikalni savezi okupljaju u pretežnom broju kvalificirane obrtničke radnike i što vodstvo stranke zastupa prvenstveno njihove interese. I uloga zagrebačkog vodstva i radništva temelji se, između ostalog, na sve većem udjelu Zagreba u općem broju industrijskih radnika Hrvatske i Slavonije. Dok je do g. 1900. broj industrijskih poduzeća bio veći u Slavoniji, on je uoči g. 1910. veći u užoj Hrvatskoj iako u Slavoniji još uvijek ima više industrijskih radnika. Godine 1910. 25,4% industrijskih radnika živi u Zagrebu, a to je više nego na cijelom području uže Hrvatske.

Udio industrije grada Zagreba i Osijeka u privredi hrvatsko-slavonskog područja g. 1890—1910.

Područje	1890.		1900.		1910.	
	Broj radnika	Postotak	Broj radnika	Postotak	Broj radnika	Postotak
Uža Hrvatska	2 149	21,7	4 672	24,9	5 049	21,4
Grad Zagreb	1 722	17,4	3 665	19,5	5 984	25,4
Slavonija	5 786	58,5	9 765	51,9	10 514	44,5
Grad Osijek	235	2,4	697	3,7	2 057	8,7
Svega	9 892	100,0	18 799	100,0	23 604	100,0

Sindikalni savezi okupljali su, dakle, uglavnom kvalificirane obrtničke radnike. Najjači je bio savez drvodjelaca, na čelu sa stolarima i tapetarima, sa 30—40% članstva u samom Zagrebu. Štaviše, ni savez građevinara (zidari, tesari), koji ima znatno manji dio zagrebačkog članstva, nije okupljao nekvalificirane radnike iako su oni na građevinskim poslovima zastupani u velikom broju. Premda su sindikati obrtničkih radnika bili čvršći i trajniji od onih industrijskih radnika, oni su ipak imali znatne poteškoće pri okupljanju lokalnih organizacija i zbog utjecaja maloobrtničkog mentaliteta. Nekvalificirani radnici u tvornicama i izvan njih nisu uspjeli stvoriti neku čvršću organizaciju. Za njih je karakterističan veći broj malih, privremenih sindikata, koji se raspadaju nakon nekog uspješnog ili neuspješnog tarifalnog pokreta. G. 1906—7. izbijaju veliki spontani pokreti tvorničkih radnika koji stvaraju osnovu za organizaciju. Radi se prije svega o radnicima one industrijske grane koja zapošljava najveći broj radnika — tj. industrije drva (v. tabelu 5). Najžešći su štrajkovi radnika u pilanama i šumskim poduzećima, tj. nekvalificiranih radnika. Osniva se i poseban savez radnika drvne industrije, ali on ne uspijeva da se učvrsti. Pokreti nekvalificiranih radnika u tvornicama i izvan njih dovode najzad do osnutka njihova sindikata — *Općeg radničkog saveza*. Već samo obuhvaćanje tvorničkih

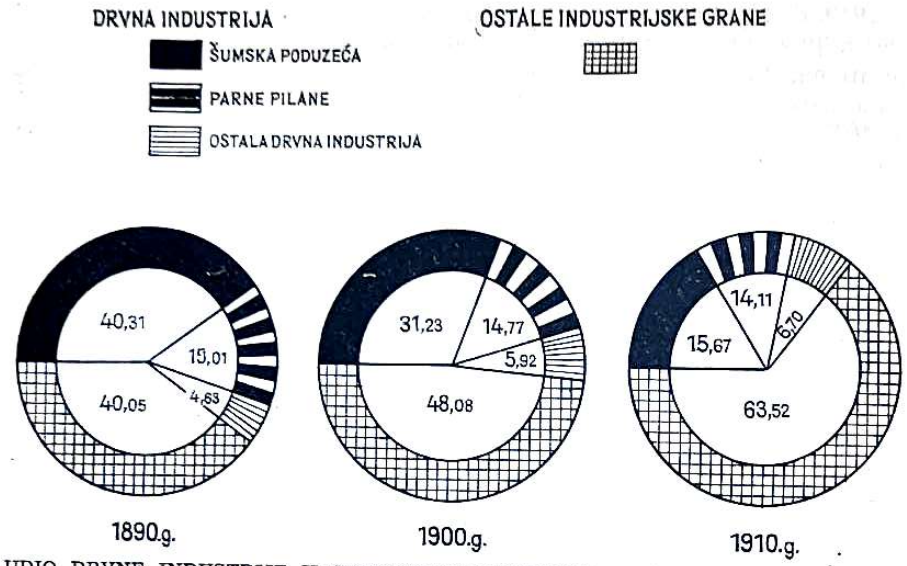

UDIO DRVNE INDUSTRIJE U STRUKTURI RADNIŠTVA HRVATSKE I SLAVONIJE 1890—1910. GODINE

i nekvalificiranih radnika izvan tvornica u jednom sindikatu govori nam da u tvornicama pretežno rade nekvalificirani radnici. Potvrđuje to i statistika iz g. 1912. Ona pokazuje da na jednog zaposlenog dolazi prosječno svega 1,65 konjskih snaga.

Poteškoće pri osnivanju ovog saveza bile su znatne zbog pritiska kapitalističkih krugova. Oni su se posebno bojali sloja nekvalificiranih

Struktura upotrijebljene radne snage i motornog pogona u industriji Hrvatske i Slavonije g. 1912.

Industrijska grana	Broj radnika	Snaga motora u konjskim silama (ks.)	
		svega ks.	na jednog radnika
Industrija metala	622	681	1,09
„ strojeva	468	7 915	16,91
„ cementa, opeke	7 837	13 431	1,71
„ drva	11 031	7 194	0,65
„ kože	823	586	0,71
„ tekstila	2 331	5 571	2,39
„ odjeće	366	94	0,26
„ papira	351	509	1,45
„ prehrane	4 449	12 029	2,70
„ kemijske robe	2 659	3 823	1,44
Tiskare, umjetnički obrt	662	223	0,35
Svega	31 599	52 056	1,65

radnika. Stoga je Opći radnički savez osnovan tek potkraj g. 1909. Ne začuđuje što je njegov prvi akt bio spajanje sa već postojećim sindikatom nekvalificiranih radnika — naime savezom radnika drvne industrije. Iako se zbog fluktuacije i maloposjedničkog, seljačkog mentaliteta radnika taj savez nije mogao učvrstiti, on je ipak izvršio znatnu djelatnost pri okupljanju ekonomski i kulturno najzaostalijeg dijela radnika i omogućio pokretanje brojnih, često uspjelih štrajkova.

U obrani od tendencija koje su došle do izražaja u prijedlogu zakona protiv poljoprivrednih radnika vlade Koalicije g. 1907. osnovan je *Zemljoradnički savez*. Ta organizacija nije, međutim, mogla djelovati kao sindikat poljoprivrednih radnika. Broj pravih proletera bio je još uvijek malen, tako da je ona pod utjecajem maloposjednika primila posve političko obilježje. Dakako da u tom razvoju važnu ulogu imaju i apsolutistički režimi, koji redovito najoštrije reagiraju na pokrete poljoprivrednih radnika. U okviru Općeg radničkog saveza osniva se g. 1911. poseban Zemljoradnički odsjek, no on, međutim, ne postizava nikakvih rezultata. Bez obzira na sve spomenute teškoće, organizirana ekonomska borba radnika za poboljšanje njihova položaja postaje sastavni dio predratne atmosfere u Hrvatskoj.

U razdobljima konjunkture pokret je, dakako, uvijek snažniji. Tako npr. g. 1911. samo jedna petina štrajkova nije postigla uspjeh, dok se g. 1912. taj broj penje na jednu četvrtinu a g. 1913. čak na polovinu svih štrajkova. U cjelini teško je prosuditi opći uspjeh sindikalne borbe uoči I svjetskog rata. Zbog intenzivnog naoružanja cijene živežnih namirnica toliko su porasle da je izgubljen znatan dio uspjeha pri povišenju radničkih nadnica. Stoga najbolje mjerilo rezultata sindikalne organizacije može biti postignuto radno vrijeme. Godine 1913. radilo je oko tri četvrtine radnika između 8 i 10 sati, manje od jedne petine 10—11 sati, a manje od jedne desetine preko 11 sati. Razumije se, osamsatno radno vrijeme nije postignuto. No u usporedbi sa situacijom devedesetih godina, kad je golema većina radnika radila iznad 12, pa i znatno više sati (izuzevši organizirane zagrebačke obrtničke radnike), uspjeh je zaista vrlo povoljan. Na kraju treba još istaknuti da pored socijalističkih sindikata postoje i neizrazito socijalistički npr. željeznički, te posve nepolitički (tipografi, činovnici i dr.). No, socijalistički su sindikati u pretežnoj većini.

U razdoblju apsolutističkih režima od g. 1908. dalje, politička djelatnost socijalista nailazi na velike teškoće. Godine 1908. izabran je prvi i do rata posljednji socijalistički poslanik u Hrvatski sabor. Bio je to V. Korać, poslanik Šida, no on u toku svog mandata do kraja 1910. nije imao uvjete za neke ozbiljnije nastupe, zbog poznatih prilika za vrijeme Rauchova i Tomašićeva režima. Osnovna politička akcija socijalista kretala se putovima koji su bili zacrtani u razdoblju »novog kursa« — naime, s jedne strane sukob s elementima koji su podržavali apsolutističke režime, a s druge strane suradnja s protivnicima tih režima. Tako su socijalisti svojim »crvenim gardama« odlučno pridonijeli onemogućavanju terora frankovačkih legija osnovanih poslije aneksije. Oni su nužno bili i u prvim redovima borbe protiv klerikalizma. Ovaj je bez uspjeha pokušavao da okupi radnike u kršćansko-socijalnim organizacijama i češće ih upotrebljavao pri nastojanjima da slomi štrajkove i pokrete socijalističkih radnika. Prema tome, socijalisti

su i dalje pomagali Koaliciji sve do njena režima g. 1913. Početkom g. 1909. vrlo su aktivni u sklapanju sporazuma opozicijskih stranaka protiv Rauchova režima. No ovom prilikom, kao ni kasnije, ne može doći do konkretne suradnje, prije svega zbog poznate oportunističke taktike Koalicije, a čini se i zbog njena klasnog otpora protiv socijalista kao predstavnika sada već razmjerno brojnog proletarijata. Pod pritiskom režima socijalisti ne organiziraju veće akcije nego se zadovoljavaju politikom »mrvica«. Tako oni npr. ipak smatraju Tomašićevu skromnu izbornu reformu nekim uspjehom. I socijalisti su teško pogođeni Cuvajevim komesarijatom. Preventivna cenzura primorala ih je da obustave svoje listove, izuzev centralnog organa, te da privremeno izdaju ilegalni list, a velik dio organizacija propao je u tim teškim uvjetima. Sve do početka I svjetskog rata, kada su sve socijalističke organizacije zabranjene, socijalisti se višu nisu oporavili od udarca što im ga je zadao komesarijat.

Dok je narodni pokret g. 1903. potaknuo polet radničkog pokreta u Hrvatskoj, zbog slabe ekonomske podloge to nije bio slučaj u Dalmaciji. O manje-više kontinuiranom radničkom pokretu može se govoriti samo u Splitu, ekonomski najjačem centru Dalmacije, a bilo je pokušaja organizacije u Zadru i Šibeniku. Socijalistička je agitacija vezana u Dalmaciji uz pojedince, koji okupljaju radnike, a kada oni odlaze, socijalistička djelatnost zamire. Upravo to obilježje nerazvijenog radničkog pokreta objašnjava i lične trzavice među pojedinim socijalistima. One također mnogo smetaju konsolidaciji radničkog pokreta.

Još od g. 1900. štrajkovi su na dnevnom redu, a od g. 1905. počeli su se razvijati elementi sindikalnog pokreta. Sindikati u Splitu vrlo su nestabilne podružnice austrijskih sindikata. Splitsko obilježje radničkog pokreta objašnjava i stalno zanimanje socijalista za probleme težaka. Bilo je i pretenzija užeg povezivanja sa socijalističkim pokretom u Istri.

Radnički pokret u Istri razvijao se u posebnim, teškim uvjetima ogorčene nacionalne borbe koji su mu otežavali napredak. Do g. 1907. slovenska Jugoslavenska socijaldemokratska stranka nije imala u Istri svoje organizacije pa je uglavnom Talijanska socijaldemokratska stranka širila socijalističke ideje, a ona je teško mogla prodrijeti među hrvatske i slovenske radnike. Uz to je Hrvatsko-slovenska stranka uspjela zadržati u svojim redovima radnike sa sela jer su talijanski socijalisti gledali na nacionalnu borbu u Istri kao na sukob nacionalnih buržoazija, a u njemu nisu htjeli sudjelovati.

Nakon prvih izbora na temelju općeg prava glasa g. 1907, koji su omogućili veliku pobjedu austrijskih socijalista, Jugoslavenska je socijaldemokratska stranka aktivnije počela raditi na organizaciji radničkog pokreta u Istri. No upravo tada nastaje reakcija protiv odluke socijaldemokratskog vodstva u vrijeme izbora da radnici glasaju protiv Hrvatsko-slovenske stranke, kao i protiv držanja talijanskih socijalista u Puli, koji su omogućili pobjedu kandidata Talijanske liberalne stranke. Zbog toga došlo do raskola među hrvatskim i slovenskim radnicima pa je prvo u Trstu, a zatim i u Puli osnovana *Narodna radnička organizacija* s protusocijalističkim obilježjem, koja se oslanjala na Hrvatsko-slovensku stranku. Jugoslavenska socijaldemokratska stranka osnovala je g. 1907. svoju organizaciju, odijeljenu od talijanskih socijalista, i odmah povela akciju za suzbijanje raskola u radničkim redovima, osuđujući

pri tom rad istarskih zastupnika u austrijskom parlamentu i vladinu politiku u Istri, a zahtijevajući da se pride reformi izbornog zakona za Zemaljski odbor i poduzmu mjere za jačanje školstva te kulturno i gospodarsko podizanje stanovništva. Unatoč aktivnosti Jugoslavenske socijaldemokratske stranke među hrvatskim radnicima i njenih pokušaja da prodre na selo ona nije imala većih uspjeha, prije svega zbog toga što nije sudjelovala u nacionalnom pokretu. Zato je Hrvatsko-slovenska stranka zadržala svoj utjecaj u radničkim redovima. Nedostatak posebnog glasila za Istru također je kočio socijalističku propagandu. Istarska i dalmatinska socijalistička organizacija sporazumjele su se o izdavanju zajedničkog lista i on je neko vrijeme izlazio u Splitu. Jugoslavenska i talijanska socijaldemokratska organizacija surađivale su zalažući se za politiku »narodnog mira« i ustajući protiv raspirivanja nacionalne mržnje za koje su podjednako optuživale i talijansku i hrvatsku i slovensku buržoaziju. Sve do rata obje su socijalističke organizacije propovijedale potrebu sporazuma na bazi klasne borbe protiv vlastitih buržoazija.

Na temelju zaključaka Ljubljanske konferencije (v. str. 314), koja predviđa posebno političko područje za Jugoslavene, dakako unutar demokratizirane države na teritoriju Monarhije, Jugoslavenska socijaldemokratska stranka predviđala je da bi toj jugoslavenskoj zajednici pripao i Trst s Istrom, dok su u Talijanskoj socijaldemokratskoj stranci prevladavale koncepcije o stvaranju posebne autonomne jedinice u kojoj bi bili Trst, Gradiška i zapadna Istra s Pulom.

Jugoslavenska ideja socijalista

Austro-njemački socijalisti su sve do sredine devedesetih godina odbijali da se aktivno bave nacionalnim pitanjem jer su u njem gledali isključivo odraz uskih klasnih interesa buržoazije, smatrajući da će klasni sukob automatski potisnuti nacionalni. No u razdoblju početne krize dualizma, napose u drugoj polovici devedesetih godina, postalo je jasno da nacionalne suprotnosti neprekidno rastu. Štaviše, pojavom i jačanjem slavenskih socijalističkih organizacija, prije svega češke, u okviru austrijske socijalne demokracije, nacionalne suprotnosti počele su ugrožavati i samu internacionalnu socijalističku organizaciju. Zbog toga Austrijska socijaldemokratska stranka donosi g. 1899. na svom kongresu u Brnu nacionalni program. Time se među teoretskim strujama II internacionale javlja shvaćanje poznato pod imenom *austromarksizma*. Obilježje mu je »desni centrizam«, tj. ideja koja stoji između centrizma Kautskoga i Bernsteinova revizionizma, te shvaćanje koje prilazi nacionalnom pitanju kao isključivo kulturnom. *Brnski program* utvrđuje prava svake nacije na kulturnu autonomiju, tj. na samostalno odlučivanje o jezičnim, školskim i svim ostalim prosvjetnim i kulturnim pitanjima. U tu svrhu predviđaju se posebni zakonodavni i izvršni organi, koji će na određenim područjima samostalno rješavati pitanja nacionalno-kulturne autonomije. Zajednička država na teritoriju Austro-Ugarske ostaje netaknuta, no, dakako, ona mora da proživi korjenite izmjene u pravcu demokratizacije.

Brnski program nužno zaobilazi suštinu nacionalnog pitanja koje se proteže na privredno i političko a ne samo kulturno područje. Uzmimo samo primjer Hrvatske i izrazito privredne problematike njenog nacionalnog pitanja! No prvaci austro-njemačkih socijalista zastupaju interese radničke aristokracije, koja je povećala svoj životni standard na temelju ekonomskog uspona na austro-njemačkom području pa je stoga zainteresirana za održanje austro-njemačke hegemonije u austrijskom dijelu Monarhije. Zbog toga austromarksistički program želi održati zajedničku državu kao, tobože, nadnacionalnu tvorevinu, a zapravo u interesu nijemstva. Budući da se nacionalno pitanje izdvaja iz svog privrednog okvira i političkih suprotnosti time što se rješava kao isključivo kulturno pitanje unutar lokalne autonomije, nužno ostaje neotaknuta privredna nadmoć onih koji su je i dosada imali — austro-njemačkih vladajućih klasa. Zato taj program usmjeruje austro-njemačke socijaliste na suradnju s reakcionarnim elementima koji nastoje održati Habsburšku monarhiju.

Razumije se da socijalisti potlačenih nacija teško mogu prihvatiti takav program koliko god bili ovisni o suradnji s najjačom socijalističkom organizacijom u Monarhiji. Stoga interpretacija austromarksističke ideje kod njih nužno doživljava izmjene koje mogu probiti samu njenu osnovu, a posebno je to slučaj kod jugoslavenskih socijalista zbog prihvaćanja jugoslavenske ideje, koja se nikako ne može uskladiti s austromarksističkom. Ideolog austromarksističke ideje u jugoslavenskoj varijanti je slovenski socijalist Etbin Kristan. Prije nego što je postao socijalist, on je dulje vrijeme živio u Zagrebu i tu se upoznao s jugoslavenskom idejom Račkoga i Strossmayera. Njegova shvaćanja, uz nebitne izmjene, preuzimaju i hrvatski socijalisti. No sama austromarksistička ideja postaje kod njih aktuelna tek g. 1907. Očekujući u vrijeme »novog kursa« bar skroman korak naprijed u demokratizaciji i rješavanju nacionalnog pitanja, a s time i stvaranju povoljnijih uvjeta za razvoj radničkog pokreta, oni doživljavaju razočaranje upravo u času kad je austrijska socijalna demokracija izvojevala na prvim izborima na temelju općeg prava glasa u austrijskom dijelu Monarhije izvanredne uspjehe. Ta pojava nužno uzrokuje u hrvatskih socijalista uvjerenje da je samo socijalna demokracija snaga koja može djelovati u pravcu rješavanja nacionalnog pitanja, a time i stvaranja uvjeta za pobjedu socijalne demokracije. Situacija poslije aneksije Bosne i Hercegovine, kada jugoslavensko pitanje izbija u prvi plan zamršenih nacionalnih odnosa u Monarhiji, potiče slovenske i hrvatske socijaliste na jasnu formulaciju jugoslavenske ideje, povezane bar teoretski s austromarksističkom koncepcijom. Jugoslavenska ideja bila je i dotad latentno prisutna u shvaćanju hrvatskih socijalista, ali se svodila najviše na propagandu hrvatsko-srpske sloge, dok se sada pojavljuje kao uvjerenje o potrebi konstituiranja jedne jedinstvene jugoslavenske nacije.

Aneksija Bosne i Hercegovine toliko je zaoštrila nacionalno pitanje u Monarhiji da su kongresi austro-njemačkih i čeških socijalista postavili g. 1909. na dnevni red reviziju Brnskog programa, dok su jugoslavenski socijalisti (slovenski, hrvatski i bosansko-hercegovački) na *jugoslavenskoj socijalističkoj konferenciji u Ljubljani* iste godine izradili svoj program u težnji da pomognu pokretanju cijele socijalne demokracije u Monarhiji u borbu za rješenje nacionalnog, tj. i jugoslavenskog pitanja.

Jedan od tvoraca rezolucije ove konferencije bio je Juraj Demetrović. U vodstvu hrvatske socijalne demokracije on se najviše bavio nacionalnim pitanjem. Prema shvaćanju J. Demetrovića i E. Kristana pretvaranje Hrvata, Srba, Slovenaca i Bugara u jednu jedinstvenu naciju uvjet je da socijalizam pobijedi na južnoslavenskom području, budući da je rascjepkanost Južnih Slavena glavna zapreka uspješnoj djelatnosti socijalne demokracije. Oni smatraju da je osnovni zadatak socijalista da aktivno rade na »konstituiranju« Južnih Slavena u jednu naciju, sistematskom kulturnom politikom kako bi postigli jedinstvenu južnoslavensku nacionalnu kulturu i jedinstveni književni jezik. Radi se, dakle, o izrazito integralnoj jugoslavenskoj ideji, kakvu dotad nisu zastupali jugoslavenski orijentirani građanski elementi, ali je prihvaća nacionalistička omladina. Uvjereni u važnost jugoslavenske ideje po unutarnju i vanjsku politiku Monarhije, socijalisti vide u njoj osnovnog pokretača u smjeru reorganizacije Austro-Ugarske. U demokratiziranoj državi, u kojoj bi pojedine nacije uživale nacionalno-kulturnu autonomiju prema austromarksističkom programu, Jugoslaveni bi morali imati poseban teritorij. Pri tom treba istaknuti da Demetrović nipošto ne zahtijeva bezuvjetno održanje zajedničke države na području Austro-Ugarske. Etapna politika socijalista pobuđuje i kod njega uvjerenje da treba djelovati u postojećoj državi, ostavljajući pri tom otvoreno pitanje eventualnih drugih državnih formacija, tj. jugoslavenske državne zajednice izvan Monarhije. U tom okviru kreće se i rezolucija ljubljanske socijalističke konferencije. Ona zahtijeva da se budućoj jugoslavenskoj naciji osigura zajednički nacionalno-autonomni život, za koji treba početi radom u postojećem dualističkom okviru borbom za demokratizaciju. Ističući potrebu stvaranja jedne jugoslavenske nacije, rezolucija predlaže sporazum o zajedničkom književnom jeziku i pravopisu svih Južnih Slavena. Ljubljanska konferencija želi uz to i sporazum svih socijaldemokratskih stranaka u Monarhiji o zajedničkom nacionalnom programu.

Ljubljanske teze nisu u skladu s dotadašnjom taktikom austrijskih socijalista, budući da oni većim dijelom računaju samo s austrijskim dijelom Monarhije, tj. vode u praksi dualističku politiku, koja ne pridonosi ujedinjenju Jugoslavena. Međutim, »misija« jugoslavenskih socijalista da pokrenu cijelu austro-ugarsku socijalnu demokraciju u borbu za reorganizaciju Monarhije nužno doživljava neuspjeh zbog raskola austrijske socijalne demokracije pod udarom nacionalizma u njenim redovima g. 1910, zbog vezivanja austro-njemačkih socijalista uz interese austro-njemačke buržoazije, pa i vrhova Monarhije, te, uglavnom, stoga što su sve socijaldemokratske stranke u Monarhiji i suviše zabavljene svojim posebnim problemima tako da neka konkretna zajednička djelatnost nije moguća.

Neposredno poslije Ljubljanske konferencije, na početku g. 1910, održava se u Beogradu *Balkanska socijalistička konferencija*, a prisustvuju joj i predstavnici jugoslavenskih socijalista iz Monarhije. Tom prilikom nije moguće postići zajednički nacionalni program srbijanskih i bugarskih socijalista s jedne strane, a jugoslavenskih socijalista iz Monarhije s druge strane, jer dolaze iz različitih sredina iz kojih crpu

svoje stavove. Srbijanski socijalisti kreću se unutar problematike jedne nacionalno samostalne države, u kojoj je, bez obzira na ekonomsku zaostalost, klasna borba vrlo izrazita. Oni sagledavaju nacionalno pitanje kao privredno, političko i kulturno, ali misle da će postignuće privredne samostalnosti balkanskih država, tj. njihovo oslobođenje od kolonijalnog pritiska velikih sila i njihovo zbliženje u okviru balkanske konfederacije, samo po sebi riješiti i jugoslavensko pitanje. Stoga ne žele prihvatiti zaključak Ljubljanske konferencije da treba težiti za povezivanjem Južnih Slavena u jednu naciju. S druge strane jugoslavenski socijalisti Monarhije dolaze iz nacionalno potlačenih zemalja, u kojima klasnu borbu ublažuju zajednički interesi svih društvenih slojeva protiv tuđinske hegemonije, iz atmosfere snažnog utjecaja austrijske socijalne demokracije. Njihovo kulturno jugoslavenstvo i postepena umjerena politika, koja ih primorava da prije svega računaju s postojećom državom — proizvod je spomenute situacije. Zato oni u Beogradu zastupaju mišljenje da treba prvo težiti zbliženju balkanskih naroda putem jugoslavenske ideje te u programatskim stavovima ostaviti zasad po strani angažiranje bilo za kakvu državnu formaciju. I jedni i drugi nisu, prema tome, bili na čistu da su jugoslavenska ideja i pitanje jugoslavenskih državnih formacija dio jedinstvenog procesa kojima je trebalo posvetiti jednaku pažnju. Jugoslavenski su socijalisti g. 1909. možda još vjerovali u mogućnost demokratske preobrazbe Monarhije, no to im se shvaćanje temeljito poljuljalo u toku daljeg razvoja, u kojem su posebno Jugoslaveni bili izloženi teškom pritisku reakcionarnih vrhova Monarhije, a balkanski rat nužno im je pokazao da se jugoslavensko pitanje rješava izvan Monarhije i protiv nje. Iako su, čini se, bili uvjereni u nemogućnost rješenja jugoslavenskog pitanja u Monarhiji, hrvatski se socijalisti sve do kraja ne izjašnjavaju za rušenje Monarhije, smatrajući i dalje da im je glavni zadatak samo da pomažu jačanje vlastite snage Jugoslavena. Treba istaknuti da i dalmatinski socijalisti prihvaćaju ideju o jedinstvenoj jugoslavenskoj naciji te da g. 1912. više ne vjeruju u rješenje nacionalnog pitanja unutar Monarhije u austromarksističkom smislu, kao što se vidi iz šibenskog socijalističkog lista *Crveni barjak*.

Jugoslavenska ideja hrvatskih socijalista bila je, dakle, iluzija i po prvotnom shvaćanju o mogućnosti pretvaranja Monarhije u demokratsku državu i po uvjerenju da su Južni Slaveni »masa« za jednu jedinstvenu naciju. No iskreni jugoslavenski osjećaj hrvatskih socijalista, njihova politička borba, koja je pridonosila slabljenju stupova dualizma i Monarhije, a jačanju jugoslavenskih elemenata, jasno pokazuje da ih, unatoč tome što se ne izjašnjavaju za rušenje Monarhije, ne valja pribrojiti konzervativnim grupama koji je podržavaju. Uostalom, svaka jugoslavenska ideja, kakav god bio njen sadržaj, utječe na raspad Monarhije.

Tabele

Tabela 1.

Struktura stanovništva Austro-Ugarske po zanimanju g. 1890.

Područje	Ukupan broj stanovnika	Od 100 stanovnika živjelo je od: poljoprivrede	rudarstva, obrta i industrije	trgovine, bankarstva i prometa	intelektualnih zvanja	ostalih zvanja
I. AUSTRIJA:						
Austrija donja	2 661 799	24,78	41,79	17,37	6,02	10,04
Austrija gornja	785 831	51,80	28,52	7,37	3,00	9,31
Salzburg	173 510	49,79	23,12	9,65	4,49	12,95
Štajerska	1 282 708	63,42	19,68	5,65	2,77	8,48
Koruška	361 008	63,86	18,96	5,23	2,85	9,10
Kranjska	498 958	71,91	14,55	4,32	2,50	6,72
Trst i kotar	157 466	8,46	35,70	37,30	8,48	10,06
Gorica i Gradiška	220 308	70,47	17,65	5,24	3,13	3,51
Istra	317 610	72,84	11,70	7,66	2,40	5,40
Tirol	812 696	64,72	17,85	6,61	3,93	6,89
Vorarlberg	116 073	41,96	40,90	7,56	3,94	5,64
Češka	5 483 094	40,65	40,14	8,88	3,54	6,79
Moravska	2 276 870	50,02	33,04	6,84	3,12	6,98
Šleska	605 649	41,25	42,12	6,66	2,82	7,15
Galicija	6 607 816	77,38	9,26	7,94	2,46	2,96
Bukovina	646 591	75,71	11,10	7,25	3,00	2,94
Dalmacija	527 426	86,12	4,58	4,08	2,58	2,64
II. UGARSKA:						
Lijeva obala Dunava	1 879 515	73,25	20,34		2,98	3,43
Desna obala Dunava	2 753 966	76,27	18,14		2,70	2,89
Predio između Dunava i Tise	2 754 812	65,38	24,70		4,32	5,60
Desna obala Tise	1 516 699	75,34	18,40		3,44	2,82
Lijeva obala Tise	2 069 690	80,23	14,47		3,06	2,24
Predio između Tise i Maroša	1 907 596	79,50	15,20		2,55	2,75
Erdelj	2 251 216	82,88	12,16		3,02	1,94
III. HRVATSKA I SLAVONIJA	2 201 927	84,64	8,39	2,35	1,94	2,68

Tabela 2.

Kretanje stanovništva gradskih naselja u Hrvatskoj i Slavoniji g. 1869—1910.

Gradsko naselje	1869.	1880.	1890.	1900.	1910.
Zagreb	20 402	29 218	38 742	57 690	74 703
Osijek	17 247	18 201	19 778	23 018	28 505
Karlovac	11 182	11 886	12 467	13 454	14 992
Varaždin	10 623	10 371	11 055	11 494	12 149
Zemun	10 046	11 836	12 823	14 517	15 835
Mitrovica	5 942	7 144	9 541	11 510	12 325
Koprivnica	5 684	6 027	6 512	7 074	8 008
Sr. Karlovci	4 874	4 916	5 490	5 639	6 337
Sisak	4 273	5 529	6 129	6 632	7 545
Petrinja	3 761	4 478	4 691	5 020	5 127
Brod	3 380	4 433	4 938	6 539	9 142
Petrovaradin	3 348	3 603	3 777	3 817	4 160
Senj	3 231	3 039	2 785	3 177	3 293
Križevci	3 229	3 655	4 092	4 405	4 886
Požega	2 962	3 294	4 077	4 978	5 885
Bjelovar	2 418	3 443	4 135	4 889	6 312
Bakar	2 116	2 002	1 950	1 867	2 092

U toku četiri decenija od nagodbe do uoči prvoga svjetskog rata uvećalo se ukupno gradsko stanovništvo u Hrvatskoj i Slavoniji za nešto više od 100 000 osoba ili 92,9%. Međutim, više od polovine tog prirasta otpada na glavni grad Zagreb, što je uvjetovano znatnim dijelom njegovom ulogom upravno-političkog i kulturnog središta, dok se jačanje tvorničke industrije osjeća u većoj mjeri tek na prijelazu stoljeća. Osijek, kao privredno središte Slavonije, bio je sredinom 19. st. po broju žitelja vrlo bliz Zagrebu da bi u toku narednih četiri-pet decenija zaostao na upola manjem opsegu stanovništva. Ostala gradska naselja djeluju u prvom redu kao trgovinsko-prometna čvorišta, pa njihov napredak ili stagnacija ovise o tokovima robne razmjene, bilo u tranzitnom ili lokalnom saobraćaju.

Usporedbom redoslijeda gradova po veličini stanovništva 1869. i 1910. možemo uočiti određene promjene u njihovu međusobnom odnosu, ali je, uzevši u cjelini, sav taj porast gradskog žiteljstva veoma ograničen.

Tabela 3.

Struktura privredno aktivnog stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji g. 1890—1910.

Privredna grupa	1890.	1900.	1910.	Promjena g. 1890—1910. u postocima
	u postotku			
Poljoprivreda	84,63	84,29	78,36	— 6,27
Industrija, obrt	7,44	6,92	9,56	+ 2,12
Trgovina, kredit	1,88	2,06	3,10	+ 1,22
Nadničari i sluge	2,34	2,84	3,88	+ 1,54
Javna i slobodna zvanja, ostali	3,71	3,89	5,10	+ 1,39
Svega	100,00	100,00	100,00	—

Tabela 4.

Kretanje obrtničko-industrijskih poduzeća i radnika u Hrvatskoj i Slavoniji g. 1890—1910.

A. Poduzeća

Godina	Kategorija poduzeća po broju radnika					Svega
	Bez radnika	1 — 2	3 — 5	6 — 20	Preko 20	
Po broju:						
1890.	22 645	8 836	1 640	396	109	33 626
1900.	26 320	9 355	1 819	516	205	38 215
1910.	31 806	11 209	2 713	841	255	46 824
Po postotku:						
1890.	67,34	26,28	4,87	1,18	0,33	100,00
1900.	68,87	24,48	4,76	1,36	0,53	100,00
1910.	67,93	23,94	5,79	1,80	0,54	100,00

B. Radnici

Godina	Kategorija poduzeća po broju radnika					Svega
	Bez radnika	1 — 2	3 — 5	6 — 20	Preko 20	
Po broju:						
1890.	—	11 360	5 799	3 633	9 855	30 647
1900.	—	11 993	6 536	4 660	18 597	41 786
1910.	—	14 536	9 753	7 791	23 151	55 231
Po postotku:						
1890.	—	37,07	18,92	11,85	32,16	100,00
1900.	—	28,70	15,64	11,15	44,51	100,00
1910.	—	26,32	17,66	14,10	41,92	100,00

U skladu s ekonomsko-tehničkim nivoom proizvodnih snaga u Hrvatskoj do prvog svjetskog rata (i u pomanjkanju iscrpnijih statističkih podataka o drugim elementima obrtničko-industrijske privrede) svrstavamo poduzeća prema zaposlenoj radnoj snazi u dvije osnovne grupe: obrtničke pogone do 20 radnika i industrijske pogone iznad 20 radnika.

Ako prema podacima iz tabele usporedimo kretanje maloobrtničkog sloja (obrtnika bez pomoćne radne snage) i obrtničkog, odnosno industrijskog radništva u periodu g. 1890—1910, dobit ćemo ovu sliku:

	1890.	1900.	1910.	Porast g. 1890—1910.
Industrijski radnici	9 855	18 597	23 151	134,9%
Obrtnički radnici	20 792	23 189	32 080	54,2%
Maloobrtnici	22 645	26 320	31 806	40,5%

Tabela 5.

Udio drvne industrije u strukturi radništva u Hrvatskoj i Slavoniji g. 1890—1910.

Industrijska grana	1890.		1900.		1910.	
	broj	%	broj	%	broj	%
A. *Drvna industrija*						
Šumska pod.	3 987	40,31	5,871	31,23	3 699	15,67
Parne pilane	1 485	15,01	2,777	14,77	3 331	14,11
Ostala drvna industrija	458	4,63	1 113	5,92	1 581	6,70
Zajedno	5 930	59,95	9 761	51,92	8 611	36,48
B. *Druga industrija*	3 962	40,05	9 038	48,08	14 993	63,52
Svega	9 892	100,00	18 799	100,00	23 604	100,00

Iz tabele se vidi da je najveća grupacija radništva bila zaposlena u drvnoj industriji. To je rezultat položaja te industrijske grane u kapitalističkoj privredi sjeverne Hrvatske — s obzirom na specifičnu situaciju koju je bogatstvo drvne građe osiguravalo u pogledu mogućnosti da se njena prerada afirmira u okvirima Ugarske i Monarhije.

To znatno utječe na položaj radništva i razvitak radničkog pokreta u Hrvatskoj budući da se većina zaposlenih u drvnoj industriji sastoji od sezonskih radnika kod šumskih poduzeća ili pilana, a tek manji dio radi u tvornicama koje proizvode različitu drvnu robu. Kako su ta poduzeća ponajviše smještena u slavonskim županijama, odnosno na tamošnjim šumskim veleposjedima, razumljivo je da se razvoj ili stagnacija drvne industrije neposredno odražava i na udjelu slavonskog područja u strukturi radništva Hrvatske (v. tabelu na str. 309).

O krizi drvne industrije nakon g. 1907. vidi prikaz na str. 263.

Tabela 6.

Razvitak kreditnih ustanova u Hrvatskoj i Slavoniji g. (1846—) 1865—1913.

Godina	Banke	Štedionice	Vjeresijske zadruge	Ukupno
(1846—) 1865.	—	2	—	2
1870.	2	8	4	14
1875.	6	32	23	61
1880.	5	33	18	56
1885.	6	39	49	94
1890.	7	41	46	94
1895.	12	50	61	123
1896.	14	54	62	130
1897.	17	56	64	137
1898.	19	68	84	171
1899.	19	75	110	204
1900.	19	75	148	242
1901.	20	77	257	354
1902.	22	79	384	485
1903.	24	86	526	636
1904.	26	92	609	727
1905.	33	97	642	772
1906.	39	117	667	823
1907.	43	125	674	842
1908.	49	125	697	871
1909.	52	129	698	879
1910.	52	137	744	933
1911.	56	145	780	981
1912.	60	147	797	1 004
1913.	61	146	832	1 039

Prva i dugo godina jedina ustanova hrvatskog novčarstva bila je Prva hrvatska štedionica u Zagrebu, osnovana još u preporodno doba. Tek u doba općeg privrednog poleta u Monarhiji potkraj šezdesetih i početkom sedamdesetih godina 19. st. širi se i u sjevernoj Hrvatskoj krug kreditnih ustanova, tj. domaćih banaka i štedionica. Međutim, veliki bečki financijski »krah« g. 1873, kao i nagodbeni režim zaustavili su zatim za dva decenija daljnji napredak novčarstva u Hrvatskoj i Slavoniji, koje se ponovno počinje jačati tek od sredine devedesetih godina.

Tabela 7.

Kretanje kapitala i štednih uložaka kod kreditnih ustanova u Hrvatskoj i Slavoniji g. 1890—1910.

Grupa kreditnih ustanova	1890.	1895.	1900.	1905.	1910.
	Iznos u milijunima kruna				
a) *Banke:*					
— dionički kapital	2,40	10,61	15,91	21,68	37,83
— štedni ulozi	6,19	6,66	16,63	36,87	61,19
Ukupno	8,59	17,27	32,54	58,55	99,02
b) *Štedionice:*					
— dionički kapital	2,91	3,59	7,28	11,90	31,41
— štedni ulozi	47,54	59,99	68,22	96,29	148,75
Ukupno	50,45	63,58	75,50	108,19	180,16
c) *Vjeresijske zadruge*					
— članski udjeli	3,89	6,45	9,98	15,39	17,34
— štedni ulozi	3,22	4,40	6,12	12,91	15,73
Ukupno	7,11	10,85	16,10	28,30	33,07
d) *Sve kreditne ustanove:*					
— kapital i udjeli	9,20	20,65	33,17	48,97	86,58
— štedni ulozi	56,95	71,05	90,97	146,07	225,67
Ukupno	66,15	91,70	124,14	195,04	312,25

U procesu afirmacije domaćeg kapitala potkraj 19. i na početku 20. st. znatnu ulogu ima akumulacija sredstava sitnotrgovačke i seoske buržoazije na bazi razvitka unutrašnjeg tržišta, ali i lihve na selu. Ta se akumulacija vrši u lokalnim i pokrajinskim štedionicama i zatim slijeva zajedno s raspoloživim sredstvima veletrgovačkih i posjedničkih krugova u veće bankovne institucije.

Tabela 8.

Struktura gospodarstava po veličini obradivog zemljišta u Austriji g. 1902.

Područje	Kategorija u ha						
	-2	2-5	5-10	10-20	20-50	50-100	100-
Austrija donja	38,92	17,74	13,53	17,46	10,67	1,07	0,61
Austrija gornja	31,92	17,78	11,82	19,39	17,57	1,20	0,32
Salzburg	23,22	14,30	14,20	21,67	18,18	4,16	4,27
Štajerska	33,47	22,39	16,54	15,16	9,52	1,88	1,04
Koruška	22,32	16,80	13,89	18,83	19,86	5,10	3,20
Tirol	51,95	21,63	11,14	7,27	5,19	1,32	1,50
Vorarlberg	42,38	26,29	17,06	8,24	3,16	1,19	1,68
Alpske zemlje	38,12	19,91	13,69	14,82	10,63	1,67	1,16
Češka	45,57	24,86	12,22	10,48	5,81	0,48	0,58
Moravska	51,05	22,60	12,25	9,53	3,98	0,27	0,32
Šleska	49,42	23,79	12,22	9,10	4,72	0,29	0,46
Češke zemlje	47,55	24,07	12,23	10,09	5,16	0,41	0,49
Galicija	44,04	36,34	14,43	3,64	0,79	0,24	0,52
Bukovina	57,76	27,95	9,14	2,98	1,36	0,29	0,52
Karpatske zemlje	45,37	35,53	13,91	3,58	0,84	0,25	0,52
Kranjska	31,59	19,43	19,76	19,34	8,49	0,95	0,44
Primorje (Trst, Gorica, Gradiška, Istra)	43,35	27,80	17,21	8,30	2,58	0,38	0,38
Dalmacija	61,52	25,84	8,68	2,69	0,92	0,17	0,18
Jugoslavenske zemlje	45,97	24,47	15,04	9,83	3,87	0,49	0,33
Austrija	44,64	27,74	13,43	8,48	4,48	0,61	0,62

Po strukturi zemljišnog posjeda Dalmacija pokazuje u najvećoj mjeri prevladavanje sitnog seljačkog gospodarstva, pa se po postotku u kategoriji do 2 ha nalazi na prvom mjestu, a u kategorijama iznad 10 ha na posljednjem mjestu. Nešto povoljniju strukturu ima Istra (uključena ovdje u tzv. Austrijsko primorje), ali je istarski veleposjed uglavnom u rukama talijanskog elementa.

Za područje Hrvatske i Slavonije popisom iz g. 1895. utvrđena je struktura gospodarstva po veličini čitavog zemljišta u ovom omjeru: do 2 ha 33,9%, od 2—5 ha 33,0%, od 5—10 ha 22,6%, od 10—20 ha 7,6%, iznad 20 ha 2,9%. O udjelu zadruga i veleposjeda v. tabelu 9.

Tabela 9.

Struktura zemljišnog posjeda u Hrvatskoj i Slavoniji g. 1895.

Kategorija gospodarstava u jutrima	Posjedi (gospodarstva)		Opseg zemljišta u jutrima	
	broj	postotak	broj	postotak
do 1	53 886	13,23	24 374	0,52
1 do 5	126 289	30,99	370 630	7,95
5 do 10	110 999	27,25	804 805	17,26
10 do 20	81 657	20,05	1 128 312	24,20
20 do 50	30 603	7,51	859 288	18,44
50 do 100	2 830	0,69	184 602	3,95
100 do 1 000	930	0,23	243 444	5,22
preko 1 000	209	0,05	1 047 540	22,46
Svega	407 403	100,00	4 662 995	100,00

Uz individualni seljački posjed posebno mjesto zauzimaju u sastavu zemljovlasničkih odnosa u sjevernoj Hrvatskoj dvije grupe imanja, zapravo ostaci iz perioda feudalizma: seljačka zadružna gospodarstva i krupni veleposjed.

Zadružna gospodarstva, prema popisu od g. 1895, obuhvaćala su u svemu nešto više od milijun jutara zemljišta; od toga je po broju gazdinstava značajan udio manjih zadruga do 10 jut. veličine (ima ih 27 691 sa 174 886 jut.), ali je po opsegu zemljišta mnogo važnija grupa krupnijih zadružnih imanja od 10 do 50 jut. veličine (ima ih 38 643 sa 744 429 jut.). Prema tome, ta krupna zadružna imanja drže 37,4% svega zemljišta kojima raspolažu gospodarstva u kategoriji od 10 do 50 jut. veličine.

Što se tiče krupnog veleposjeda iznad 1 000 jut. veličine, potrebno je istaći da se on pretežno sastoji od šumskih površina.

Tabela 10.

Struktura poljoprivrednog stanovništva u Austro-Ugarskoj g. 1900.

Područje	U postotku		
	zemljo-posjednici	gospodarski službenici	poljopri-vredni radnici
Austrija donja	68,7	0,8	30,5
Austrija gornja	58,4	0,4	41,2
Salzburg	59,6	0,9	39,5
Štajerska	74,0	0,3	25,7
Koruška	57,4	0,4	42,2
Tirol	80,2	0,2	19,6
Vorarlberg	87,9	0,1	12,0
Alpske zemlje	70,0	0,4	29,6
Češka	62,3	0,7	37,0
Moravska	65,2	0,6	34,2
Šleska	60,5	0,7	38,8
Češke zemlje	63,1	0,7	36,2
Galicija	83,1	0,5	16,4
Bukovina	72,7	0,2	27,1
Karpatske zemlje	82,2	0,4	17,4
Kranjska	82,9	0,1	17,0
Primorje (Trst, Gorica, Gradiška, Istra)	87,8	0,1	12,1
Dalmacija	95,5	0,0	4,5
Jugoslavenske zemlje	89,4	0,1	10,5
Austrija	75,4	0,5	24,1
Ugarska	60,6	0,4	39,0
Hrvatska i Slavonija	89,2	0,1	10,7
Austro-Ugarska Monarhija	70,3	0,4	29,3

Tabela 11.

Dioba seljačkih zadruga u Hrvatskoj i Slavoniji g. 1889—1910.

Županija	»Tajno« podijeljene zadruge g. 1889.	Provedena dioba g. 1890—1910.		Ostalo »tajno« podijeljeno g. 1910.	Nova imanja u podijeljenim zadrugama
		zadruga	jutara		
Lika-Krbava	8 288	5 225	82 508	3 063	16 024
Modruš-Rijeka	5 277	2 575	41 796	2 702	8 126
Zagreb	10 828	4 401	60 096	6 427	12 389
Varaždin	6 519	3 397	55 592	3 122	12 773
Bjelovar-Križevci	2 196	201	2 830	1 995	984
Požega	2 608	1 429	30 860	1 179	3 590
Virovitica	1 818	861	10 329	957	2 275
Srijem	1 436	1 339	13 767	97	3 129
Svega	38 970	19 428	297 778	19 542	59 290

U vrijeme donošenja novog zadružnog zakona od 9. V 1889. bilo je na području sjeverne Hrvatske blizu 40 tisuća »tajno« podijeljenih zadruga, što predstavlja oko dvije trećine svih zadruga prema popisu od g. 1895. Od toga, najveći dio dolazi na zapadnu Hrvatsku, dok je seljački posjed u Slavoniji pokazivao jaču stabilnost. Premda je zakonom od g. 1889. posao reguliranja tajnih dioba bio znatno ubrzan, ipak je u toku dvadeset godina, tj. do g. 1910. uspjelo zadružnim povjerenicima da provedu podjelu tek na polovini seljačkih posjeda, koji su g. 1889. evidentirani kao »tajno« podijeljene zadruge. Uz to je na temelju novog zakona od 30. IV 1902. podijeljeno daljnjih (prije neevidentiranih) 309 zadružnih posjeda sa oko 7 000 jut. zemljišta.

Proces pravnog sređivanja imovinskih odnosa na podijeljenim zadružnim gospodarstvima pokazao je u punoj mjeri i negativne posljedice tog kretanja na hrvatsko-slavonskom selu, naročito u pogledu daljnjeg usitnjavanja seljačkog posjeda. Na primjer, dok je otprilike na 300 000 jut. podijeljenog zadružnog posjeda prije djelovalo samo 19 500 zadruga, sada nastaje na istom zemljištu čak trostruki broj gazdinstava — smanjila se, dakle, i prosječna njihova veličina na jednu trećinu ranijeg zadružnog imanja.

Izvori i literatura

Kratice

AVj	Arhivski vjesnik
HI JAZU	Historijski institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti
HP	Historijski pregled
HZ	Historijski zbornik
JIČ	Jugoslovenski istorijski časopis
JZ	Jadranski zbornik
PR	Putovi Revolucije
ZR	Zadarska revija

Historijske ustanove (arhivi, biblioteke, muzeji)

U gotovo svim većim gradovima SR Hrvatske postoje arhivi koji između ostaloga čuvaju i izvornu građu iz 19. i 20. stoljeća. Za političku povijest važni su upravni fondovi, npr. fond Zemaljske vlade u Arhivu SR Hrvatske u Zagrebu, fond dalmatinskog Namjesništva u Historijskom arhivu u Zadru, fond istarskog Namjesništva u Državnom arhivu u Trstu ili fondovi uprave gradova u historijskim arhivima u Zagrebu, Osijeku, Varaždinu, Dubrovniku itd. Pri tom treba istaći značenje pojedinih arhiva za određena područja, npr. Historijskog arhiva u Osijeku za Slavoniju. Fondovi različitih ministarstava i vrhovnih ustanova Habsburške monarhije u bečkim i budimpeštanskim arhivima raspolažu također dragocjenom izvornom građom za hrvatsku povijest u to doba.

Za proučavanje druge polovine 19. i početka 20. stoljeća izvanredno su važne korespondencije i ostavštine političara te kulturnih i naučnih radnika. U arhivu JAZU čuva se korespondencija J. J. Strossmayera s F. Račkim i drugim važnim ličnostima (usp. *V. Košćak*, Strossmayerova ostavština u arhivu JAZU, HZ XI—XII, 1958/59, i Strossmayerova ostavština — ostali fondovi, na i. mj. XIII, 1960). Ostavštine Ante Trumbića i Pere Čingrije, koji su odigrali veliku ulogu u političkom razvoju Dalmacije, čuvaju se u naučnim bibliotekama u Splitu, odnosno u Dubrovniku, dok se ostavština istarskog prvaka Vjekoslava Spinčića nalazi u Arhivu SR Hrvatske u Zagrebu (usp. *I. Beuc*, Rukopisna ostavština Vjekoslava Spinčića, AVj III, 1960, 233—277). Vrijedne korespondencije ima među svojim raritetima također Nacionalna i sveučilišna biblioteka u Zagrebu (među ostalim korespondenciju I. Mažuranića). Gotovo i svi drugi arhivi i naučne biblioteke te neki muzeji imaju u manjoj ili većoj mjeri korespondencije ili ostavštine istaknutih političkih radnika.

Pored arhivalija važni su izvori i različita štampana izdanja iz razdoblja od g. 1860—1914, osobito brošure i novine koje se nalaze u općim naučnim bibliotekama (Nacionalna i sveučilišna biblioteka u Zagrebu, naučne biblioteke u Splitu, Zadru, Rijeci, Dubrovniku i Puli) te u specijalnim historijskim

bibliotekama (Biblioteka Historijskog instituta JAZU u Zagrebu, biblioteke pri arhivima, muzejima i historijskim institutima). O novinama iz tog razdoblja usp. *J. Horvat*, Povijest novinstva Hrvatske 1771—1929, Zagreb 1962.

Historičar može naći izvore za svoja istraživanja i u historijskim muzejima, koji postoje gotovo u svim većim mjestima SR Hrvatske.

Bibliografije

Osnovni bibliografski podaci o literaturi koja obrađuje hrvatsku povijest od g. 1860. do g. 1914. mogu se naći u ovim izdanjima:

F. Šišić, Pregled povijesti hrvatskog naroda, Zagreb 1962, 3. izd. (priredio *J. Šidak*); *J. Šidak*, Hrvatsko pitanje u Habsburškoj monarhiji, HP IX, 1963; Ten Years of Yugoslav Historiography 1945—1955, Beograd 1955; Historiographie Yougoslave 1955—1965, Beograd 1965; *J. Šidak*, Hrvatska historiografija 1955—1965, I, HZ XVII, 1965. Pregled štampanih izvora i historiografskih radova iz ekonomsko-socijalne povijesti sjeverne Hrvatske u drugoj polovini 19. i na početku 20. stoljeća objavila je *M. Despot* u prilogu: Osvrt na štampanu građu i literaturu o gospodarskoj povijesti Hrvatske od 1850. do 1918. (Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske, Zagreb 1967, 269—389).

Na kraju historijskih članaka u Enciklopediji Jugoslavije nalaze se i osnovni bibliografski podaci u vezi s obrađenom temom.

Vrijedne podatke pruža bibliografija novina i časopisa sadržana u izdanju: Građa za bibliografiju jugoslavenske periodike, Anali leksikografskog zavoda FNRJ II, Zagreb 1955.

Zbirke izvora koje obuhvaćaju razdoblje od g. 1860. do g. 1914. ili njegov veći dio

Važni štampani izvori jesu zapisnici Hrvatskog, Dalmatinskog i Istarskog sabora, statistička izdanja, izvještaji upravnih organa, trgovačko-obrtničkih komora i banaka te izvještaji i spomenice raznih društava i organizacija.

Štampane zbirke izvora koje se odnose na neke poznate historijske ličnosti osvjetljavaju ne samo njihovu djelatnost nego i važne probleme njihova razdoblja. *F. Šišić* izdao je korespondenciju između Račkoga i Strossmayera koja se nalazi u arhivu JAZU (Korespondencija Rački-Strossmayer, I—IV, Zagreb 1928—1931).

Historijski arhiv u Splitu objavio je pisma većeg broja političara Mihovilu Pavlinoviću od g. 1853. do njegove smrti g. 1887 (*A. Palavršić — B. Zelić*, Korespondencija Mihovila Pavlinovića, Izdanja Historijskog arhiva — Split, sv. 4, 1962; usp. i ocjenu *Marina Pavlinovića* u HZ XVII, 1964, u kojoj su ispravljene različite pogreške u tekstu ovog izdanja).

Dobar izbor iz spisa, saborskih govora i pisama Ante Starčevića sadržava knjiga koju je pod naslovom »Ante Starčević, Izabrani spisi« uredio *B. Jurišić* (Zagreb 1943). Osobita joj je vrijednost u izboru novinskih članaka iz razdoblja od g. 1860. do g. 1888. i pisama iz razdoblja od g. 1852. do g. 1894. Pored toga Jurišić je to izdanje snabdio popisom Starčevićevih djela i literature.

Dragocjene podatke za djelatnost F. Supila, dalmatinsku politiku u devedesetim godinama, novi kurs i predratnu problematiku pruža zbirka od 214 pisama F. Supila (*H. Hajdarhodžić, R. Arneri, H. Morović, M. Nemec*, Korespondencija Frana Supila iz perioda 1891—1914, AVj VI, 1963, 7—229).

U »Sabranim djelima« Antuna Radića objavljeni su i njegovi članci u »Domu« i štampi Seljačke stranke od g. 1900. do g. 1914. te najvažniji programatski spisi ove stranke koje je on izradio s bratom Stjepanom (I—XIX, Zagreb 1936—1939, s vrlo korisnim indeksom *B. Magovca*, O čem je pisao Antun Radić).

Knjiga *Frana Barbalića* »Narodna borba u Istri od 1870. do 1915. godine, prema bilješkama iz ‚Naše Sloge'« (Zagreb 1952) donosi samo autorove ispise iz lista »Naša sloga« tako da može poslužiti kao pomoćno sredstvo, ali ne može zamijeniti »Našu slogu« pri proučavanju istarske povijesti.

U seriji izdanja »Istorijski arhiv KPJ« objavljeni su i izvori za socijalistički pokret u hrvatskim zemljama do g. 1914 (Istorijski arhiv KPJ, IV, Socijalistički pokret u Hrvatskoj i Slavoniji, Dalmaciji i Istri 1892—1919, Beograd 1950). Radi se uglavnom o materijalima s kongresa Socijaldemokratske stranke, važnijim izvještajima i proglasima. U zbirci ima dosta pogrešaka. Dio građe o radničkom pokretu u Istri nalazi se u »Zgodovinskom arhivu KPJ V« (Beograd 1951).

I. Mažuran objavio je zbirku izvora »Građa o radničkom pokretu Osijeka i Slavonije 1867—1894« (Osijek 1967).

Literatura koja obuhvaća razdoblje od g. 1860. do g. 1914.

Hrvatska povijest od g. 1860. do g. 1914. prikazana je, doduše, u više cjelovitih djela o prošlosti hrvatskog naroda, ali uglavnom vrlo sažeto, i ograničena je na osnovne podatke političkog razvoja. »Najnovije doba hrvatske povijesti« od *Rudolfa Horvata* (Zagreb 1906) završava se u stvari s revizijom nagodbe g. 1873, a na kraju je, na svega 10 strana (286—296), dodan kratak pregled političkog razvoja do g. 1906. *F. Šišić* je jednako postupio u svom »Pregledu povijesti hrvatskog naroda« (Zagreb 1916), zadovoljivši se za razdoblje od g. 1873. do 1914. samo »Kratkim ljetopisom«. Opširniji prikaz dao je u svom članku s. v. Hrvati — Historija u Narodnoj enciklopediji Srba, Hrvata i Slovenaca (1925) i, donekle, u knjizi »Jugoslovenska misao« (Beograd 1937). S pomoću tih tekstova i spomenutog »ljetopisa« izrađeno je poglavlje o razdoblju od g. 1873—1918. u 3. izdanju Šišićeva Pregleda (ur. *J. Šidak*, Zagreb 1962, 459—469).

Tek u knjizi »Politička povijest Hrvatske« (Zagreb 1936) od *Josipa Horvata* ovo je razdoblje prvi put prikazano u širem opsegu (269—435). Međutim, autor nije težio za tim da izradi znanstveno djelo niti da izloži historijski razvoj u njegovoj punoći, od ekonomske podloge do političkih borbi, nego da prikaže »ljude i ideje kroz stotinu godina hrvatske politike«, kakav je podnaslov sam dao svojem djelu. Prema tome, to je dobar i čitak publicistički rad, koji je ispunio osjetljivu prazninu u hrvatskoj historiografiji. (Neku vrstu opširnijeg rezimea te knjige autor je dao g. 1939. u izdanju beogradske »Politike« pod naslovom: »Stranke kod Hrvata i njihove ideologije«.) To isto vrijedi za »gospodarski i društvovni razvitak«, koji je *Josip Horvat* pokušao ocrtati u knjizi: »Kultura Hrvata kroz 1000 godina« II, Zagreb 1942. Razdoblje od g. 1860. do g. 1900, s kojom godinom ona završava, obuhvaćaju u njoj str. 420—494.

Povijest Dalmacije u tom razdoblju prikazao je *Grga Novak* u 2. sv. svoje »Prošlosti Dalmacije« (Zagreb 1944, str. 360—438), a »vjekovne težnje i borbe Hrvata za ujedinjenje Dalmacije s Hrvatskom«, kako je istaknuto u podnaslovu, *Stjepan Antoljak* u knjizi: »Dalmatinsko pitanje kroz vjekove« (Zagreb 1944), u kojoj je ovom razdoblju posvetio str. 190—326.

Engleski historičar *R. W. Seton-Watson*, odličan poznavalac prilika u Habsburškoj monarhiji i prijatelj Jugoslavena, napisao je opširnu knjigu o položaju Južnih Slavena u Habsburškoj monarhiji, velikim dijelom na temelju informacija hrvatskih i srpskih političara (The southern slav question and the Habsburg monarchy, London 1911; na njemačkom: Die südslawische Frage im Habsburger Reiche, Leipzig 1913). Njegov rad je osobito važan kao izvor za probleme razdoblja poslije g. 1905, koje je poznavao iz vlastitog iskustva.

Milan Marjanović je u knjizi »Savremena Hrvatska« (Beograd 1913) prikazao modernu hrvatsku povijest za srbijansku publiku, ocjenjujući je očima starije generacije naprednjaka. Nije to znanstvena rasprava, ali je Marjanović, za razliku od tadašnjih historičara, napustio usko političko gledanje, nastojeći da protumači historijske pojave u njihovim ekonomsko-socijalnim okvirima.

Korisno može poslužiti Obzorov jubilarni broj g. 1910. i Obzorova spomen-knjiga s člancima koji obrađuju pojedine aspekte historijskog razvoja od g. 1860. dalje (Obzor Spomen-knjiga 1860—1935, Zagreb 1935). Isto tako i jubilarni broj »Narodnog lista« g. 1912. pruža mnogo materijala za razdoblje Narodnog preporoda u Dalmaciji, a u vrlo skromnom opsegu i za razvoj do g. 1912.

Od novijih radova koji obuhvaćaju razdoblje od g. 1860. do g. 1914. spominjemo, prije svega, referat o nacionalnim problemima u Habsburškoj Monarhiji podnesen XI međunarodnom kongresu historijskih nauka u Stockholmu g. 1960 (*F. Zwitter, J. Šidak, V. Bogdanov:* Les problèmes nationaux dans la Monarchie des Habsbourg, Beograd 1960; na slovenskom: Nacionalni problemi v Habsburški monarhiji, Ljubljana 1962). Opsežniji tekst dijela o hrvatskom pitanju, koji je poslužio kao podloga za taj referat, objavio je *J. Šidak* pod naslovom: »Hrvatsko pitanje u Habsburškoj Monarhiji« (HP IX, 1963).

U vezi s razvojem jugoslavenske ideje, u najširem smislu zbližavanja i okupljanja južnoslavenskih naroda, dolaze još u obzir dvije studije *J. Šidaka* i to: »Prilog razvoju jugoslavenske ideje do g. 1914« (Naše teme, Zagreb 1965), u kojoj je ta ideja prikazana kao pojava najtješnje povezana s genezom hrvatskog naroda, i zatim »Jugoslavenska ideja u hrvatskoj politici do prvoga svjetskog rata« (Encyclopaedia moderna, Zagreb 1967) koja se studija, doduše, nadovezuje na prvi prilog, ali obrađuje problem s drugog aspekta, produbljujući ga novim podacima.

V. Bogdanov pisao je o političkim strankama u Hrvatskoj i Slavoniji, ne ulazeći u probleme njihova nastanka i razvoja (Historija političkih stranaka u Hrvatskoj, Zagreb 1958). Pri tom je o političkim strankama poslije g. 1880. govorio sasvim sumarno, prikazavši neke u najtamnijem svjetlu, a pretjerano hvaleći druge, dok neke važne stranačke grupacije nije uopće spomenuo.

M. Gross dala je manji prilog problemu socijalne strukture političkih stranaka (Classi sociali e partiti politici in Croazia nella seconda metà del secolo XIX, Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università di Trieste, III, 1966—67, 115—128).

Kratak pregled historijskog razvoja u hrvatskim zemljama od g. 1860. do 1914. g. dali su: *V. Čubrilović*, Politička prošlost Hrvata, Beograd 1939; *J. Šidak* u Enciklopediji Jugoslavije 4, 1960, s. v. Hrvati — Historija; i *M. Gross* u priručniku za historiju jugoslavenskih naroda (Pregled istorije jugoslovenskih naroda II, Beograd 1965).

U našoj historiografiji je povijest Istre sve do oslobođenja Istre g. 1945. bila prilično zanemarena. Kao prvi pokušaj da se pregledno sistematiziraju podaci o narodnom preporodu u Istri i uopće o istarskoj povijesti od g. 1860. do g. 1914, treba spomenuti rad *V. Spinčića* »Narodni preporod u Istri«, objavljen kao dodatak knjizi *D. Grubera* »Povijest Istre«, Zagreb 1924. Potpunije i objektivnije obrađena je povijest Istre u tom razdoblju u konciznom prilogu *M. Rojnića* u Enciklopediji Jugoslavije 4, 1960, s. v. Istra — Historija.

O hrvatskoj politici u Bosni i Hercegovini mogu se naći oskudni podaci u raznim edicijama koje se bave Bosnom i Hercegovinom pod austrougarskom upravom (*V. Skarić, O. Nuri-Hadžić, N. Stanojević:* Bosna i Hercegovina pod austro-ugarskom upravom, Srpski narod u XIX veku, 15, Beograd b. g.; *T. Kruševac,* Sarajevo pod austro-ugarskom upravom 1878—1918, Sarajevo 1960; *F. Slipičević,* Bosna i Hercegovina od Berlinskog kongresa do konca Prvog svjetskog rata 1878—1918, Mala historijska knjižnica 8, Zagreb 1954). *M. Gross* obradila je osnovne etape razvoja »Hrvatske politike u Bosni i Hercegovini 1878—1914« (HZ XIX—XX 1966—67).

Izvori i literatura za razdoblje od g. 1860. do g. 1882.

Izvori

Dokumentarna građa za to razdoblje, izuzmu li se zapisnici zemaljskih sabora, tek je vrlo fragmentarno objelodanjena. Najvažnije spise državnopravnog značaja iz šezdesetih godina unio je *B. Šulek* u svoju zbirku »Naše pravice«, Zagreb 1868. U knjizi »Hrvatski ustav ili konstitucija godine 1882« (Zagreb 1883), *B. Šulek* je, među ostalim, publicirao i tekst hrvatsko-ugarske nagodbe, sa svim promjenama koje su u njemu provedene do izlaska knjige (269—291). Kritički priređene tekstove »Zakona o ugarsko-hrvatskoj nagodi« priredio je kasnije i *I. Bojničić* (Zagreb 1911).

Osnovne podatke za upoznavanje demografskih, ekonomskih i socijalnih prilika u hrvatskim zemljama na početku šezdesetih godina sadržava službeni popis stanovništva i stanja stoke od 31. listopada 1857 (Statistische Übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich nach der Zählung vom 31. Oktober 1857, Wien 1859). Korisna je dopuna tom izdanju geografsko-statistički »nacrt« iz pera *P. Matkovića* u katalogu »Prve dalmatinsko-hrvatsko-slavonske izložbe u Zagrebu godine 1864« (3—128). Zakone i naredbe o »razriješenju urbarskih i srodnih odnošaja« od g. 1848. do g. 1876, neophodne za razumijevanje razvoja na selu poslije ukidanja feudalnih odnosa, sabrao je u kritički priređenoj zbirci *M. Vežić* pod naslovom: »Urbar hrvatsko-slavonski« (Zagreb 1882).

Uži okvir statističkih podataka o ekonomskom i društvenom razvoju na području Hrvatske i Slavonije u pedesetim godinama uvelike prelaze četiri izvještaja Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu iz pera *I. I. Tkalca* za g. 1852, 1853, 1854—56. i 1857—59, koji su u stvari samostalne znanstvene studije. To obilježje nemaju izvještaji osječke komore iz g. 1862. i g. 1864, koje je sastavio *J. Posner*, iako i oni obiluju mnogim podacima, dopunjujući i potvrđujući Tkalčeve analize. Za poznavanje ekonomskog razvoja Dalmacije u to doba dragocjeni su izvještaji splitske komore iz pera *K. Vojnovića* (Cenni statistico-economici sul circolo di Spalato con speciali riguardo al quadriennio 1857—1860, 1864, i Le condizioni economiche del circolo di Spalato negli anni 1861—1863, 1865).

Težište u izvornoj građi, iako nisu zasnovane kao zbirke dokumenata, imaju knjige *B. Stojsavljevića:* »Gornjaci. Prilog proučavanju gornočinženih agrarnih odnosa« te »Šuma i paša — u borbi sela u Hrvatskoj i Slavoniji poslije 1848« (Građa za gospodarsku povijest Hrvatske 9, 1959, i 11, 1961, s predgovorima u kojima je *M. Mirković* rezimirao rezultate tih knjiga; usp. i ocjenu *I. Karamana* u HZ XIV, 1961).

Za upoznavanje politike koju je peštanska vlada u tom razdoblju vodila prema Hrvatskoj donosi pouzdane podatke »Osnova prvoga nuncija kraljevinskoga odbora« iz g. 1885; sastavio ju je *J. Živković* (tekst »Osnove« objavljen je u »Pozoru« i zatim kao brošura pod naslovom: »Kako Ugarska ispunjuje ugovor sklopljen među hrvatskim narodom i narodom živećim u Ugarskoj i Erdelju«).

Pored Šišićeva izdanja »Korespondencije Rački-Strossmayer« (v. naprijed) za upoznavanje Strossmayerove djelatnosti i shvaćanja u tom razdoblju dolaze još u obzir knjiga *T. Smičiklasa,* Nacrt života i djela biskupa J. J. Strossmayera i izabrani njegovi spisi i govori, rasprave, okružnice (Zagreb 1906) te opsežan prikaz *M. Cepelića i M. Pavića,* J. J. Strossmayer, biskup bos.-đakovački i srijemski, g. 1850—1900 (Zagreb 1900—04), koji nema toliko obilježje monografije koliko marljivo prikupljenih podataka i spisa.

Dosad objelodanjene građe iz ostavštine istaknutih političkih ličnosti nema za ovo razdoblje mnogo, ali je ona podjednako važna za bolje upoznavanje njihovih shvaćanja, kao i za dublje ulaženje u pojedine probleme povezane s njihovom djelatnošću. Na događaje od g. 1861. do g. 1872. odnose se »Pisma Bogoslava Šuleka Petru Preradoviću«, koja je, s dobrim bilješkama, izdao *R. Maixner* (Građa za povijest književnosti hrvatske 19, 1950). O različitim događajima u šezdesetim godinama ima vrijednih podataka i u »Pismima Miji Krešiću« (Građa za povijest književnosti hrvatske 25, 1955), koja je također priredio *R. Maixner,* i u prilogu *I. Ercega,* Djelatnost dra Franje Račkoga odražena u njegovoj korespondenciji (Zbornik HI JAZU 2, Zagreb 1959), koji se prilog uglavnom sastoji od odlomaka pisama. Za ocjenu teške krize u kojoj se Narodna stranka našla g. 1868. dragocjen je izvor šesnaest »Miškatovićevih listova Perkovcu«, koje je publicirao *M. Prelog* (Jugoslavenska njiva IX/II, 1925; preštampano u knjizi istog autora: »Istorijski portreti i članci«, Beograd 1926, 123—152). Odnose spomenute stranke prema vladi Kneževine Srbije od g. 1866. do 1868. osvjetljuje zbirka građe koju je objavio *V. J. Vučković* pod naslovom: »Politička akcija Srbije u južnoslovenskim pokrajinama Habsburške Monarhije 1859—1874« (Beograd 1965). Najvažniji od tih dokumenata — opširno pismo M. Mrazovića Strossmayeru od 22. veljače 1868, otisnuto u toj zbirci samo u odlomcima — donosi u cjelini *J. Šidak,* Dva priloga hrvatskoj povijesti od 1868—71, HZ XIX—XX, 1966—67. Drugi od tih priloga potpun je tekst pisma (s naknadnim dodacima i prilozima)

koje je E. Kvaternik 6. VIII 1871. uputio E. Halperu a odnosi se na krizu u Stranci prava neposredno pred rakovičku katastrofu. I ono je dosad bilo samo djelomično poznato. Dalja Kvaternikova pisma iz Pavlinovićeve ostavštine, jednako važna za ocjenu njegovih pogleda i Pavlinovićeva odnosa prema Stranci prava, unesena su u najnovije izdanje Pavlinovićeve korespondencije (v. napried). Važnih podataka za razdoblje 1856—80. ima u pismima I. Kukuljevića, E. Kvaternika, M. Mrazovića, F. Račkoga i B. Šuleka nekim ruskim učenjacima koja je objavio *I. Očak,* Građa o hrvatsko-ruskim odnosima 1856—80, HZ XIX—XX, 1966—67.

Pored spomenute zbirke Pavlinovićeve korespondencije pridonose boljem upoznavanju Pavlinovića i »Pisma Mihovila Pavlinovića F. Račkom i J. J. Strossmayeru šezdesetih godina XIX stoljeća« u redakciji *S. M. Traljića* (Radovi Instituta JAZU u Zadru X, 1963); »Nekoliko pisama M. Pavlinovića«, koja je u »Mogućnostima« X, Split 1963, štampao *H. Morović;* i pismo Pavlinovića Stj. Ivićeviću iz g. 1869, koje je *B. Zelić* objavila u članku: »Oko pitanja političkog lika M. Pavlinovića«, Kolo, n. s. III, 1965.

U vezi s proslavom 100-godišnjice narodnog preporoda u Dalmaciji (1861/2) izašlo je još nekoliko manjih zbirki pisama koje olakšavaju razumijevanje ponekih problema i ličnosti u tom pokretu. To su: *N. Beritić,* Iz korespondencije Mihe Klaića, AVj III, 1960, i Iz korespondencije Nika Velikog Pucića, na i. mj.; *I. Grgić,* Klaićeva pisma Rafi Arneriju, ZR X, 1961; *C. Fisković,* Dopisivanje Stipana i Mate Ivićevića, »Mogućnosti« IX, 1962; i *H. Morović,* Pisma Miha Klaića uredniku »Narodnog lista« Jurju Biankiniju, Radovi VI—VII, Zadar 1960.

Ličnost i shvaćanja biskupa Ivana Antunovića, preporoditelja bunjevačkih Hrvata, osvjetljavaju njegova pisma Iliji Okrugiću-Sremcu iz g. 1871—80. Izdao ih je *Matija Evetović* u svojoj biografiji Antunovića 1935, 139—163.

Jedinstveno mjesto među izvorima za ovo razdoblje zauzima po svom karakteru dnevnik E. Kvaternika koji je on vodio u emigraciji od svog odlaska u Rusiju 1858. do konačnog povratka u domovinu 1867. Do danas još nije potpuno izdan. Izdanje *Ch. Šegvića* (»Prvo progonstvo E. K-a« i »Drugo progonstvo E. K-a«, Zagreb 1907) ne zadovoljava ni najmanje zahtjeve koji se postavljaju kritičkom izdavanju izvorne građe. Ni ono nije potpuno, a izdavač je, pored toga, često mijenjao i izopačavao originalni tekst. — Za događaje u vezi s Kvaternikovim pokušajem ustanka u Rakovici, *V. Vojvodić* je objavio »Izvještaje Rada Čuića o Rakovičkoj buni (1871)«, HZ XIV, 1961, koje je već upotrijebio *G. Jakšić* (Šišićev zbornik 1929).

Korisne priloge za ocjenu ličnosti i pogleda Milana Makanca dali su *V. Krestić,* Zagrebačke demonstracije i bekstvo M. M-a u Beograd 1862, HZ XV, 1962 (Makančeva molba za povratak kući), i *D. Kermauner,* Dva pisma M. M-a Josipu Jurčiču, na i. mj. XVI, 1963 (pisma potječu iz g. 1871. i g. 1875). — Pored Makančevih saborskih govora važan je izvor za pojavu opozicije u Narodnoj stranci u sedamdesetim godinama spis *M. Makanca,* Moja izpovjed narodu, Kraljevica 1876 (u stvari 1877). U tom spisu Makanec je sabrao svoje članke iz »Primorca« g. 1869—75.

Od ostalih političkih spisa koji su još za piščeva života bili sakupljeni i ponovo izdani zavređuju osobitu pažnju »Različiti spisi 1869—1874« od *M. Pavlinovića* (Zadar 1875) i »Djela I—III« *A. Starčevića* (Zagreb 1893—96). To je izdanje ostalo nedovršeno, a obuhvatilo je samo Starčevićeve govore (I), predstavke (II) i neke njegove spise iz šezdesetih i sedamdesetih godina (III).

Među tekstovima memoarnog karaktera odnose se na to razdoblje: »Gorke uspomene« *E. Kvaternika,* »Hrvatska« 1871; »Politički pabirci iz nedavne prošlosti ili kako je nastala hrv.-ug. nagodba« od *J. Ž(ivkovića),* jednog od glavnih učesnika u pregovorima o nagodbi (Zagreb 1892); »Životopisne crtice III« od *D. Politea,* koje su izašle kao I dio predgovora njegovim »Izabranim člancima«, Tuzla 1902, a sadržavaju mnogo zanimljivih podataka iz početka sedamdesetih godina; 2. sv. uspomena *A. Mollinaryja,* »Sechsundvierzig Jahre im ö.-u. Heere 1833—1879«, Zürich 1905, u kojem autor, komandant Vojne krajine u vrijeme njezina razvojačenja, izvještava o toj svojoj djelatnosti; »Iz nedavne naše prošlosti« od *Š. Mazzure,* Savremenik VIII, 1911 (o padu

bana L. Raucha 1871); i, najzad »,Narodni list' i hercegovačko-bosanski ustanak« (Split 1925) te »Narodni preporod u Dalmaciji« (Beograd 1927) od *J. Biankinija,* nekadašnjeg urednika »Narodnog lista«.

Brošura anonimnog autora koja je g. 1904. izašla u Varaždinu pod naslovom: »Iz crnog lista nedavne prošlosti« opisuje događaje u vezi s falsifikatima kojima su unionisti g. 1872. nastojali uništiti Narodnu stranku, no to je samo prepričan tekst mnogo zanimljivijeg spisa-pamfleta *A. Sinkovića,* Kroatien auf der Marterbank, Pest 1872, str. 162. Pored historije spomenutih falsifikata, taj spis, čije autorstvo neki pripisuju I. Vončini, sadržava i druge podatke vrijedne pažnje (na primjer o pregovorima predstavnika Narodne stranke s ug. min. predsjednikom M. Lónyayem u početku g. 1872).

U izvornu građu ulazi najzad i prijevod najvažnijih tekstova iz polemike Tommaseo-Nodilo od *Vl. Rismonda* u »Mogućnostima« VIII, 1961, br. 5—7.

Literatura

Ovo razdoblje, s izuzetkom posljednjih dviju godina, prikazano je u cjelini u djelu publicista *Martina Polića,* »Parlamentarna povjest Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije sa bilježkama iz političkoga, kulturnoga i družtvenoga života«. Prvi dio obuhvaća g. 1860—67 (Zagreb, 1899), a drugi g. 1867—80 (1900). Kako je u naslovu istaknuto, težište prikaza je na djelatnosti Hrvatskog sabora. Djelo se odlikuje težnjom za objektivnošću u ocjeni političkih stranaka i njihovih predstavnika, preglednošću u izlaganju i čitkošću, ali u citate, kojima se autor počešće služi, čitalac se ne može pouzdati.

Znatnim svojim dijelom odnosi se na to razdoblje i »kulturno-povjesna slika« — kako ju je autor nazvao — pod naslovom »Ante Starčević« od *J. Horvata* (Zagreb 1940). Iako to nije znanstvena monografija, ipak daleko nadmašuje stariji spis *K. Šegvića,* Dr. Ante Starčević. Njegov život i njegova djela (Zagreb 1911).

O nekim problemima iz tog razdoblja u cjelini raspravlja, na podlozi korespondencije između Strossmayera i Račkoga, sovjetski historičar *V. I. Frejdzon* (Korrespondencija Rački-Štrosmajer kak istočnik po istorii Horvatii v toroj poloviny XIX v., Slavjanskij arhiv 2, Moskva 1959, 139—172). On je posebnu raspravu posvetio i problemima Vojne krajine u to doba pod naslovom: »K harakteristike položenija na horvatsko-slavonskoj Voennoj Granice v 50-h — načale 70-h godov XIX veka (krizis i likvidacija voennoj sistemy)«, Učenye zapiski Inst. slavjanoved. XXVI, 1963, 80—115 (usp. i ocjenu *M. Valentića* u JIČ IV/2, 1965).

U našoj je historiografiji povijest Vojne krajine u drugoj polovici XIX stoljeća bila dosada dosta zanemarena. Osim starijeg rada *F. Vrbanića,* Prilozi gospodarskom razvoju hrv.-slav. Krajine u 19. vijeku, Rad JAZU 144, 1900, koji je svoju vrijednost zadržao do danas, preostaju svega dva priloga koji se mogu smatrati tek prvim prilaženjem tom predmetu. To su: recenzija *F. Moačanina,* Dva pokušaja iz područja historije Vojne Krajine, HZ XVI, 1961, s osobitim obzirom na pitanje kućnih zadruga i s dosta ispravljenih netačnosti u dosadašnjoj literaturi, te rasprave *M. Valentića:* O nekim problemima Vojne Krajine u XIX stoljeću, HZ XVII, 1964, 359—383, i Osnovni problemi u ekonomici Hrvatsko-slavonske Vojne Krajine, na i. mj. XVIII, 1965, 89—102.

Pokušaj da se na temelju najnovijih rezultata prikaže hrvatska politika u šezdesetim godinama do nagodbe sadržan je u raspravi *J. Šidaka,* Die kroatische Politik in den sechziger Jahren des XIX. Jahrhunderts bis zum kroatisch-ungarischen Ausgleich, Oesterreichische Osthefte IX, Wien 1967, 197—212. Ulogu Ivana Mažuranića u tom razdoblju i za vrijeme njegova banovanja u sedamdesetim godinama osvjetljava rasprava *J. Šidaka,* Ivan Mažuranić kao političar, Kolo, n. s. III, 1965, 349—383. Potpunu biografiju Mažuranićevu, s mnogo novih podataka, objavio je g. 1963. književni historičar *M. Živančević* (u Radu JAZU 333 i, kao knjigu, u izdanju Matice srpske).

U članku: »Die ersten föderalistischen Ideologen unter den Kroaten«, Südost-Forschungen XXVI, München 1967, 239—275, *K. Milutinović* pokušao je da izloži nacionalne koncepcije Strossmayera, Račkoga, Tkalca, Starčevića i

Kvaternika, ali je, oslanjajući se uglavnom na jednostranu literaturu (V. Bogdanov i V. Novak), tu vrlo složenu problematiku toliko pojednostavio da je osnovna pitanja u njoj prikazao netačno (odnos Strossmayera i Račkog prema federalizaciji Monarhije; uloga prirodnog prava u hrvatskoj politici, napose pravaškoj; ocjena I. I. Tkalca).

Ekonomika tog razdoblja u hrvatskim zemljama nije još dovoljno i svestrano proučena. Poslije djela *R. Bićanića*, Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750—1860, I (Zagreb 1951), u kojem je, među ostalim, prikazan i industrijski razvoj do početka sedmog decenija, *I. Karaman* je u dva priloga dao, s izuzetkom agrara, cjelovit pogled na privredu u većem dijelu hrvatskih zemalja u to doba. To su prilozi: »Privredni položaj hrvatsko-slavonskog područja u Habsburškoj monarhiji nakon ukidanja feudalnih odnosa (1849—1873)«, Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske, Zagreb 1967, i »Privredni razvitak Dalmacije«, »Mogućnosti« XII, 1965, 640—661. Kraći prikaz toga razvoja u Dalmaciji potječe iz pera *B. Stullija*, Ekonomsko-društvene prilike u Dalmaciji u XIX stoljeću, »Dubrovnik« 1962, br. 3—4.

S težištem na promjenama u društvenoj strukturi i na odnosu pojedinih društvenih slojeva prema narodnom preporodu i Narodnoj stranci pristupio je ovoj materiji *Rade Petrović*, Socijalno-ekonomske prilike u Dalmaciji u XIX stoljeću, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XVI, 1965 (izašlo 1967), 59—90. Uzme li se u obzir dosada nedovoljno razjašnjeno pitanje uloge građanstva u preporodnom pokretu i značenje koje autor pridaje pomorcima kao »važnom elementu u socijalnoj strukturi Narodne stranke«, ovaj prilog daje poticaj za neophodnu diskusiju o društvenoj podlozi preporodnog pokreta.

Promjene u agraru obradio je, s težištem na razvoju uprave na vlastelinstvu u mnogo širem vremenskom okviru *I. Karaman*, Valpovačko vlastelinstvo. Ekonomsko-historijska analiza (Građa za gospodarsku povijest Hrvatske 13, 1962). Kriza na hrvatskom selu, koja je započela s »bečkim krahom« g. 1873. i uoči pokreta g. 1883. postigla svoj vrhunac, predmet je posebne studije *R. Bićanića*, Agrarna kriza u Hrvatskoj 1873—95, Ekonomist 1937. i posebno. O dubokim promjenama u brodarstvu i pomorstvu u vezi s nestajanjem jedrenjaka raspravljaju *Sl. Štampar*, Borba jedrenjača s parabrodima u Hrvatskom primorju, HZ II, 1949, 47—76, i *R. F. Barbalić*, Brodarstvo Rijeke prije i nakon austro-ugarske nagodbe, Anali HI JAZU u Dubrovniku 1958, 381—396.

Pitanje utjecaja velikoga zemljišnog posjeda na politiku hrvatskih stranaka u ovom razdoblju obrađuje *Lj. Kuntić* u šire zasnovanoj raspravi »O nekim osnovama za politiku hrvatskih građanskih stranaka u XIX stoljeću« (Radovi Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Odsjek za povijest 2, 1959, 39—86). Njihov odnos prema pokretu na selu, prikazanom na temelju nove arhivske građe, razmatra *V. Krestić*, Seljački nemiri u Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih godina XIX vijeka, Zbornik HI JAZU 5, 1963, 387—438.

Iako je ovo razdoblje u Dalmaciji u cjelini ispunjeno preporodnim pokretom (1860—82), ipak nije još uvijek dobilo veći zaokruženi prikaz. Knjižica *R. Horvata*, Hrvatski preporod u Dalmaciji (Zagreb 1935) ima obilježje kronike koja sadržava tek osnovne podatke. S osobitim obzirom na ulogu Mih. Pavlinovića u njemu prikazao ga je *Marin Pavlinović*, Mihovil Pavlinović i narodni preporod u Dalmaciji od godine 1848—87. u svjetlu nepoznatih izvora (Zagreb 1936). Pored odgovarajućeg dijela u svojoj »Prošlosti Dalmacije« II (v. naprijed), *G. Novak* je preporodni pokret u Dalmaciji obradio i u okviru svoje »Povijesti Splita« III (Split 1965), koja završava s g. 1882, i u više samostalnih priloga, koji se nadovezuju jedan na drugi. To su: »God. 1860. u polemičkim spisima« (Radovi 8, Zadar 1961, 1—42), s težištem na brošurama iz g. 1861; »Prvi dalmatinski sabor i događaji s njim u vezi« (na i. mj. 3, 1957, 5—17); »Veleizdajnički proces u Dubrovniku godine 1861—1862« (Anali HI u Dubrovniku 3, 1954, 75—83); »Političke prilike u Dalmaciji 1862—1865« (Radovi 4—5, 1959, 5—33); »Političke prilike u Dalmaciji 1866—76« (na i. mj. 6—7, 1960, 35—64) i »Podvojene narodne snage u Dalmaciji« (na i. mj. 10, 1963, 13—28).

Od velikog broja priloga koji su se pojavili u vezi s proslavom 100-godišnjice preporoda u Dalmaciji tek se poneki od njih odnosi u cjelini na to razdoblje. Neka teoretska pitanja koja ulaze u suštinu ove problematike načela je *M. Gross* u prilogu: »O nekim aspektima razvoja nacionalne ideje za vrijeme narodnog preporoda u Dalmaciji«, HP IX, 1963, 11—18. U vezi s pojedinim središtima, ličnostima i problemima obuhvaćaju preporodni pokret u cjelini ovi radovi: *T. Ganza—Aras*, Zadar u narodnom preporodu, ZR XIII, 1964, 529—549; *J. Grabovac*, Zadar u vrijeme druge austrijske vlasti, zbornik »Zadar«, Zagreb 1964 (preporodno razdoblje prikazano je na str. 220—236); *D. Kečkemet*, Vid Morpurgo i narodni preporod u Splitu, izdanje Muzeja grada Splita 14, 1963; *V. Foretić*, Iz narodnog preporoda na Korčuli od g. 1860, »Dubrovnik« 1962, br. 3—4, 29—54; *D. Foretić*, Borba za ponarođivanje općina u Dalmaciji, »Dubrovnik« VII, 1964, 14—29 (autoreferat opsežnijeg rada u rukopisu); *Vj. Maštrović*, Odnos činovnika prema jezičnom pitanju u Dalmaciji u preporodno vrijeme, Radovi 8, 1961, 45—63.

Dobar pregled novijih radova o preporodu u Dalmaciji dali su *N. Čolak*, Narodni preporod u Dalmaciji u svjetlu historiografije, Radovi 8, 1961, 345—413, i *I. Jelić*, Novi prilozi o narodnom preporodu u Dalmaciji, HZ XVI, 1963, 291—301.

Od priloga koji se odnose na prvu fazu preporodnog pokreta (do 1870) obrađuju važnija pitanja: *J. Grabovac*, »Narodne čitaonice« i njihova uloga u narodnom preporodu u Dalmaciji (1862—1870), ZR XII, 1963, 363—373; *K. Milutinović*, Narodni preporod u Dalmaciji i Istri i južnoslavenska misao 1860—70, ZR X, 1961, 1—21; *isti*, Strossmayer i narodni preporod u Dalmaciji, na i. mj. XI, 1962, 257—277 (dijelom na temelju dosad neupotrijebljene arhivske građe); *isti*, Strossmayer u borbi za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom, Radovi FF u Zadru II, 1960/1, 147—169; *B. Zelić*, Poteškoće oko financiranja »Narodnog lista« (1862—1873), Izdanja Historijskog arhiva u Splitu 5, 1965, 205—221; *K. Kosor*, Sinjski franjevci u borbi za narodni preporod u Sinju i Cetini od 1860. do 1870. godine, Sinjska spomenica, 1965, 189—240 (s dosta novih podataka).

Uz M. Pavlinovića dominantna ličnost hrvatskog preporoda u Dalmaciji, Miho Klaić, ostao je do danas bez ijedne temeljitije monografije, a ni među manjim prilozima nije nikako zastupan. Prema tome, nekrolog D. Politea u Viencu 1896, br. 4—9, i stranačko izdanje u povodu njegove smrti g. 1896. (Dr. Miho Klaić. Spomen-knjiga. Split 1897) jedino nas danas upoznaju s njegovim životom i djelatnošću. Ličnost Natka Nodila, koja je utisnula jak pečat pokretu do g. 1867, kad je napustio redakciju »II Nazionala«, dobro je prikazana u biografijama *F. Šišića*, Natko Nodilo, Ljetopis JAZU 33 (za g. 1918, 1919), 95—142, koji ju je stavio u širok okvir preporodnog pokreta, i *V. Novaka* koji joj je posvetio dvije studije (u Letopisu Matice srpske 341—343, 1934—35, i posebno, te »Natko Nodilo — političar i ideolog«, ZR X, 1961, 241—277; o pitanju Nodilova odnosa prema Pavlinoviću usp. i *M. Pavlinović*, Odnosi između N. Nodila i Mihovila Pavlinovića od 1852—87, HZ XV, 1962, 121—139). Kao ni Klaić, tako ni Mih. Pavlinović, kao ideolog i političar, nije u novijoj literaturi dobio mjesto koje mu, po njegovu značenju, pripada. Prilog *J. Ravlića* (M. P. kao književnik, Radovi 8, 1961) ograničava se isključivo na njegovu književnu djelatnost (od istog autora potječe i »Bibliografija M. P-a«, na i. mj., 427—456, kojom je obuhvaćena i literatura o Pavlinoviću uopće). Različita važna pitanja pokrenuli su *B. Zelić* u svom »Prilogu diskusiji o Mihovilu Pavlinoviću«, HZ XVI, 1963, 225—234, i *J. Jelić*, Korespondencija M. P-a, na i. mj. XVII, 1964, 319—326. Djelatnost i značenje L. Montija osvijetljeni su, na osnovu njegova dnevnika i dr., u prilozima *I. Grgića* (O autorstvu triju programatskih napisa Narodnog preporoda iz g. 1861, ZR VIII, 1959, 310—317; L. M., na i. mj. X, 1961, 317—329; i, s istim naslovom, »Mogućnosti« IX, 1962, 178—214) i *K. Milutinovića* (Lovro Monti i narodni preporod, Radovi Filoz. fak. u Zadru 4, 1962 3, Zadar 1966, 146—170). Pošto je slog ovog teksta bio već prelomljen, izašla je knjiga *R. Petrovića*, Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću (Narodna stranka i nacionalno pitanje 1860—1880), Sarajevo 1968.

Početna faza narodnog preporoda u Istri (do g. 1870), povezana s djelatnošću biskupa Jurja Dobrile, dobro je obrađena u knjizi *Bože Milanovića*, Hrvatski narodni preporod u Istri I, 1797—1882 (Pazin 1967). U njezinu prvom dijelu opširno je i svestrano ocrtan razvoj Istre od 1797—1860, a u drugom

»Biskup Dobrila i njegovo doba« (195—321). Svoje shvaćanje preporodne problematike u cjelini, produživši je do g. 1914, izložio je *Mijo Mirković* u referatu: »O sadržaju i smislu narodnog preporoda u Istri« (JZ V, 1962, 5—35). Jezično pitanje u Istarskom saboru, za koje nije nađeno rješenje do propasti Monarhije, obradio je *B. Lukić*, Borba za ravnopravnost hrvatskoga jezika u istarskom saboru, JZ II, 1957, 121—148.

Narodni preporod bunjevačkih Hrvata u Bačkoj, čiji počeci pripadaju ovom razdoblju, najbolje je dosad obrađen u dva priloga *Vase Stajića*, i to u ocjeni knjige *P. Pekića*, Povijest Hrvata u Vojvodini, Zagreb 1930, koju je pod naslovom »Mađarizacija i demađarizacija Bunjevaca« objavio u Letopisu Matice srpske 325, 1930, 158—209, i u raspravi: »Mađarizacija i preporod Bunjevaca«, Glasnik Istoriskog društva u N. Sadu VIII, 1935, 50—93. Na tim radovima osniva se i članak *V. Bogdanova*, Bunjevci, Enciklopedija Jugoslavije 2, 1956 (preštampan u knjizi: Živa prošlost, Zagreb 1957, 235—254). O glavnom predstavniku preporodnog pokreta u Bunjevaca, biskupu Ivanu Antunoviću, napisali su biografije *M. Evetović* (Život i rad biskupa I. A-a, Subotica 1935, 310) i *Mil. V. Kneževi*ć (Letopis MS 343, 1953, 66—124).

Pregledaju li se, osim naprijed spomenutih, oni prilozi koji se odnose na pojedine značajnije pojave u ovom razdoblju, prema njihovu kronološkom slijedu, zavređuju pažnju ovi:

O nekim pitanjima u vezi s događajima g. 1860/1. raspravljaju: *F. Šišić*, Kako je Hrvatska izgubila Međumurje godine 1860/1, Obzor, Spomen-knjiga 1860—1935; *G. Novak*, Pitanje sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom 1860—61, HZ VI, 1953, 1—24; *Lj. Kuntić*, E. Kvaternik prema nekim pitanjima hrvatske politike, Radovi Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Hist. grupa 1, 1959, 65—90; *J. Nagy*, »Iura regni« u Hrvatskom Saboru g. 1861, Hrv. Kolo XIII, 1932, 51—64, i Historijsko pravo u pokretima šezdesetih godina, Sveslavenski zbornik, Zagreb 1930, 303—328 (s ograničenjem na početak šezdesetih godina); *V. J. Vučković*, Neuspela politička akcija Matije Bana 1860—1861, Ist. časopis IX—X, 1959, 381—409 (usp. ocjenu *Lj. Kuntić* u HZ XIII, 1960); *V. Bogdanov*, Uloga Vojne Krajine i njenih zastupnika u Hrvatskome saboru 1861, Zbornik HI JAZU III, 1960 (izašao 1962), 59—214 (uglavnom već objelodanjena građa iz saborskih zapisnika); i *M. Valentić*, Pitanje Vojne Krajine u Hrvatskom saboru godine 1961, HP VIII, 1962, 51—60.

Rad Hrvatskog sabora 1861. u cjelini pokušao je s pravno-historijskog gledišta razmotriti i ocijeniti *F. Čulinović*, Sabor Hrvatske od 1861, Rad JAZU 347, 1967, 77—210. Međutim, odnos političkih snaga u tom saboru i osnovni politički problemi na kojima su se one podvajale (realna unija s Ugarskom i zajednički poslovi s Austrijom) nisu u toj raspravi, kojoj je, povrh toga, nedovoljno znanstveni način pisanja utisnuo jak pečat, ispravno prikazani (to naročito vrijedi za podvajanje narodnjaka u vezi s izjavom M. Price, koju je autor naprosto prešutio, za ulogu I. Mažuranića u postanku zak. čl. 42, koju on ne poznaje, i dr.). *H. Sirotković*, Izborni red za sabor 1861. godine i provođenje izbora, na i. mj. 211—276, donosi više korisnih podataka o tehničkoj strani spomenutog sabora, ali je i on, oslonivši se na tuđe, neprovjereno mišljenje, pogriješio u prikazu stranačke diferencijacije na saboru, osobito u ocjeni narodnjaka koji su pristali uz Pricinu izjavu.

Za razdoblje koje zatim slijedi do nagodbe g. 1868. nedostaje još uvijek monografska obrada najvažnijih događaja i ličnosti. Rasprava *M. Preloga*, Miškatović i Perkovac (Jugoslav. Njiva IX/I, 1925, i u knjizi: Istorijski portreti i članci, 1926, 55—122) prvi je pokušaj, poslije M. Polića, da se dublje zahvati u situaciju uoči nagodbe, s naročitim obzirom na politiku Narodne stranke. O toj politici i njezinu odnosu prema vladi Kneževine Srbije, na temelju nove arhivske građe, najprije je pisao *V. Novak*, Jedno sporno pitanje iz srpskohrvatskih odnosa šezdesetih godina prošloga veka (Ist. časopis I, Beograd 1948), a zatim *G. Jakšić* i *V. J. Vučković* u knjizi: »Spoljna politika Srbije za vlade kneza Mihajla (Prvi balkanski savez.)« (Beograd 1963, 356—363). Tu liniju u politici Narodne stranke, koja završava njezinim poticajem za tzv. jugoslavenski kongres u Ljubljani g. 1870, najzad je, s pomoću novih arhivskih podataka i suvremene štampe, prikazala u cjelini *Vera Ciliga* u raspravi: »Narodna stranka i južnoslavensko pitanje (1866—70)«, HZ XVII, 1964, 85—114 (usp. kritiku *D. Kermaunera*, O najnovejši apologiji hrvaške Narodne stranke, na i. mj. XVIII, 1965, i odgovor *V. Cilige*, na i. mj. XIX—XX, 1966—67).

Jedan značajan detalj iz opozicione djelatnosti Narodne stranke u to doba objasnila je *Lj. Kuntić*, Prilog politici hrvatske opozicije 1865—68, HZ X, 1957, 45—69.

Ličnost I. I. Tkalca i njegova djelatnost poslije odlaska u Italiju g. 1863. obrađeni su danas u većem broju radova. Poslije *D. Sabolovića*, koji je svoju biografiju ograničio na Tkalčeve »ekonomsko-političke poglede i rad 1848—1861. godine« (Zagreb 1957), *St. Dvoržak* je skupio sve dotad pristupačne podatke o njegovu životu i djelima (Starine JAZU 52, 1962, 333—419), a talijanski historičar *Ang. Tamborra* je u knjizi: Imbro I. Tkalac e l'Italia (Roma 1966, 357) iznio mnogo novih podataka o Tkalčevoj političkoj djelatnosti u šezdesetim godinama (usp. o tome prilog *Lj. Kuntić* u HZ XIX—XX, 1966—67). O Tkalčevoj »Poslanici« iz g. 1866. pisao je *R. Maixner*, La propagande antiautrichienne de Tkalac en 1866, Annales de l'Institut français de Zagreb VIII—IX, 1944/5 (usp. i prikaz *Lj. Kuntić* u HZ II, 1949).

O postanku hrvatsko-ugarske nagodbe g. 1868. nije još objavljen neki potpuniji historijski rad. (Disertacija *V. Krestića*, obranjena 1966. u Beogradu, zasad je u rukopisu.) Među opsežnom pravnom literaturom o nagodbi (usp. članak *F. Čulinovića* s. v. Hrvatsko-ugarska nagodba, Enciklopedija Jugoslavije IV, 1960, 281—283) posljednji znanstveni prilozi potječu od *M. Vladisavljevića* (Državnopravni položaj Hrvatske u okviru Habsburške monarhije, Politika i društvo 10, Beograd 1937, i Hrvatska autonomija pod Austro-Ugarskom, Beograd 1939).

U novijoj literaturi porastao je interes osobito za Stranku prava i E. Kvaternika kao jednog od dvojice njezinih osnivača. Osnovni je rad o pravašima do g. 1871. disertacija *Ljerke Kuntić*, obranjena 1961. u Zagrebu (Vanjskopolitički pogledi pravaša od 1858. do 1871), ali ona još nije objelodanjena. Pored već spomenutog priloga o Kvaterniku *Lj. Kuntić* je obradila problem »Slovenije u političkom programu Stranke prava do 1871. godine«, JZ III, 1958, 113—134 (usp. i ocjenu *D. Kermaunera* u bilješkama uz djelo I. Prijatelja, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848—1895, IV, 1961, 600—616). Ekonomska i socijalna shvaćanja Kvaternikova prvi je u više kraćih članaka razmatrao *A. Cesarec* (usp. o njima *J. Šidak*, Prilozi A. Cesarca hrv. povijesti XIX. stoljeća, pogovor drugom izdanju najvažnijeg od tih članaka: Kriza stranke prava i naši »komunari«, Zagreb 1951, koji je izašao u »Izrazu« III, 1941). »Društveno-političku« poziciju E. Kvaternika učinio je nedavno predmetom veće rasprave *V. I. Frejdzon* (Obščestvenno-političeskaja pozicija E. Kvaternika, Učennye zapiski Inst. slavjanoved. XXX, Moskva 1966, 86—113). Na temelju Kvaternikovih pisama iz ostavštine J. V. Friča u Pragu mladi češki historičar *M. Šesták* obradio je u opširnom radu suradnju te dvojice revolucionara u emigraciji za vrijeme ustanka Poljaka, 1863/4 (Revoluční spolupráce E. K-a s J. V. Fričem v letech 1863—1864, Rozpravy Českoslov. akademie věd 75/1, Prag 1965; usp. ocjenu *Lj. Kuntić* u HZ XVIII. 1965, s novim podacima). Krizu u Stranci prava 1871. osvijetlio je, poslije A. Cesarca, novim podacima *J. Šidak* u uvodu svom izdanju Kvaternikova pisma Ed. Halperu od 6. VIII 1871 (v. str. 329—330). Od starijih radova zadržavaju svoje značenje rasprava *F. Šišića*, Eugen Kvaternik i Rakovačka buna, Jugoslav. njiva X/1, 1926, i posebno, te knjiga *M. Nehajeva*, Rakovica (Zagreb 1932 i 1944) koja je, doduše, ostala nedovršena, ali je u stvari dosad najopsežniji objavljeni prikaz Kvaternikova života i rada uopće.

Osim spomenute knjige J. Horvata, ličnosti A. Starčevića nije nakon Šegvićeve neuspjele biografije posvećen nijedan važniji, a pogotovu ne znanstveni rad. Ni prilozi *V. Bogdanova* (Ante Starčević i hrvatska politika, Zagreb 1937; A. S. i socijalna pravda, Zagreb 1937; Starčević i stranka prava prema Srbima i prema jedinstvu južnoslavenskih naroda, Zagreb 1951) ne prelaze okvir publicističkog rada. U posljednjem je autor, nadovezujući na Skerlićevo mišljenje, uzalud nastojao da Starčevićevo »svehrvatstvo« prikaže kao jugoslavenstvo, prelazeći šutnjom preko onih spisa u kojima je njegov hrvatski ekskluzivizam najjače izražen. Spomenica »Dr. Ante Starčević. O 40. godišnjici smrti.« (Zagreb 1936), koju je uredio B. Jurišić, ne donosi za ovo razdoblje Starčevićeve djelatnosti ništa novo.

Pokušaj *V. Cecića* (»Eugen Kvaternik je djelovao prema direktivama Prve Internacionale«, Zagrebačka panorama II, 1962, i dr.) da Kvaternika (i Starčevića) učini povjerenicima Internacionale osudio je kao neozbiljan *J.*

Šidak, E. K. i Prva Internacionala, HZ XVII, 1964, 504—506. *J. Šidak* je, pored toga, dokazao da mišljenje o rakovičkom ustanku kao odlučnom uzroku za neuspjeh Hohenwartove politike u Monarhiji nije opravdano (Značenje rakovičke bune u austrijskoj politici g. 1871, HP VII, 1961, 26—43).

Razvoj Stranke prava poslije njezine obnove g. 1878. razmatra *M. Gross* u studiji: »Osnovni problemi pravaške politike 1878—87«, HZ XV, 1962, 61—120, kojoj su prethodila dva manja priloga *A. Flakera* o Stranci prava u istom razdoblju (O pravaškom radikalizmu 80-ih godina XIX. stoljeća, HZ VII, 1954, 85—101; Pravaštvo i Rusija, na i. mj. XI—XII, 1958—59, 105—119). Zanimljivih podataka o pravaškoj omladini g. 1875—1883. ima u članku *V. Cecića*, Sablasti dvaju književnika u kabinetima dvaju ministara (Kolo, n. s. I, 1963, 626—658), iako taj članak ima izrazito publicističko obilježje.

Neka pitanja u vezi s borbom Narodne stranke protiv nagodbenjačkog režima Levina Raucha rješava *V. Ciliga* u svom »Prilogu ocjeni Rujanskog manifesta Narodne stranke od 20. IX 1871«, HZ XIV, 1961, 225—300, i u raspravi: »O nekim pitanjima u vezi s političkom djelatnošću Ivana Vončine 1868—73«, na i. mj. XVI, 1963, 235—247, u kojoj je osobitu pažnju obratila Vončinina udjelu u Rauchovu obaranju.

Sastanak jugoslavenskih političara u Ljubljani na početku prosinca 1870, sazvan na poticaj Narodne stranke, stalan je predmet diskusije u jugoslavenskoj historiografiji otkako je *K. Milutinović* u članku »Problematika ljubljanskog jugoslovenskog programa 1870. kod Srba i Hrvata«, Zgodovinski časopis X—XI, 1956—57 (izašao 1958), 154—181, ponovo istupio s neispravnim tumačenjem N. Radojčića (1921. i 1928) o Miletićevu stanovištu prema tom programu. *D. Kermauner* je dokazao da se to tumačenje ne može poduprijeti nijednim pouzdanim dokazom (Hegemonistična prekonstrukcija jugoslovanskega kongresa v Ljubljani leta 1870, na i. mj. XVI, 1962, 81—144) i svojim prilozima: »Še nekaj gradiva o jugoslovanskem kongresu leta 1870« (na i. mj. XVII, 1963, 155—170) i »Še iz predzgodovine jugoslov. kongresa v Ljubljani decembra 1870« (na i. mj. XIX—XX, 1965—66, 319—344) objasnio još neka nedovoljno raščišćena pitanja o tom događaju.

Ustanku u Krivošijama g. 1869—70. i događajima oko njega posvećene su u najnovije vrijeme rasprave *K. Milutinovića*, Bokeljski ustanak i Wagnerova afera (Istorijski zapisi XIV/1—2, Cetinje 1958, 17—64), i *F. Hauptmanna*, General Rodić i politika austrijske vlade u krivošijskom ustanku 1869/70. godine (Godišnjak Društva istoričara BiH XIII, 1962, 53—93).

Uzmak Narodne stranke poslije Hohenwartova neuspjeha i njezino konačno priznanje nagodbe (1873) obrađuje *Vera Ciliga* u svojoj, dosad neizdanoj, disertaciji o »Slomu Narodne stranke u reviziji nagodbe g. 1873« (autorov rezime objavljen je u JIČ VI, 1967, 149—170), obranjenoj u Zagrebu g. 1965. Od štampanih radova odnose se na to pitanje: »Preradovićevo posredovanje između narodnjaka i Lónyaya od 1871. godine« od *R. Maixnera* (Građa za povijest književnosti hrvatske 24, 1953) i »Propast starounionističke stranke u svjetlu izvještaja Mirka Bogovića« od *M. Gross* (Zbornik HI JAZU 1, Zagreb 1953, 223—249).

Počeci radničkog i socijalističkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji, koji idu u ovo razdoblje, dobili su svoju prvu znanstvenu monografiju u radu *M. Gross*, Počeci radničkog pokreta u Zagrebu, HZ VIII, 1955, 1—39, u kojemu je prikazan razvoj toga pokreta od g. 1869. do 1875. Na još stariji zametak pokreta u Osijeku (1867) upozorio je *V. Cecić*, Prva desetljeća osječkog radničkog pokreta, Panorama, Zagreb 1964, br. 7—8, str. 80—81. Poslije spomenute rasprave M. Gross, cjelovit je prikaz pokreta u ovom razdoblju izradio, sa svojim suradnicima, *J. Cazi* (Prva radnička društva u Hrvatskoj. Samostalni ekonomski i politički istupi [1860—1880]. Zagreb 1957; Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj, I, Zagreb 1958?). »Pregled radova o radničkom pokretu u Hrvatskoj u doba Prve Internacionale« dao je *Vl. Oštrić*, Putovi revolucije 5, 1965, 219—225.

Pitanje sudjelovanja bosansko-hercegovačkih Hrvata u ustanku g. 1875—78. i njegov odjek u Hrvatskoj i Dalmaciji nisu razmotreni samo u cjelovitim prikazima ustanka, kao što su knjige *V. Čubrilovića* (Bosanski ustanak 1875—1878, Posebna izdanja Srpske akademije nauka 83, 1930) i *M. Ekmečića* (Ustanak u Bosni 1875—1878, Sarajevo 1960) nego i u posebnim raspravama koje se isključivo odnose na Hercegovinu. To su: *K. Gujić*, Uloga Hrvata u hercegovačkom ustanku, Hrvatsko kolo XVIII, 1937; *M. Vego*, Don Ivan Musić i Hrvati u Hercegovačkom ustanku 1875—1878, Sarajevo 1955, i *M. Ekmečić*, Uloga don Ivana Musića u hercegovačkom ustanku, Godišnjak Ist. društva BiH VII, 1955. O pomoći koju su narodnjaci izdašno pružali ustanicima u Hercegovini dosad je jedini znanstveni rad dao *R. Petrović*, Djelovanje Dubrovačkog odbora za pomaganje hercegovačkih ustanika 1875—1878. godine, Godišnjak Društva istoričara BiH X, 1959, 221—245.

Borbu za splitsku općinu i konačnu pobjedu Narodne stranke, kojom završava druga i posljednja faza preporodnog pokreta u Dalmaciji 1882, prikazuju, pored odgovarajućeg poglavlja u »Povijesti Splita« od G. Novaka (v. naprijed), ovi posebni prilozi: *J. Grabovac*, Pobjeda narodne misli u Splitu, »Mogućnosti« V, 1958, 466—474; *G. Novak*, Kako je došlo do pobjede Hrvata u Splitu god. 1882, Radovi 9, 1962, 7—54; i *D. Foretić*, O nekim nepoznatim i nedovoljno osvijetljenim činjenicama u borbi za splitsku općinu 1865. i 1880/82, »Mogućnosti« XI, 1964.

Pojavu dubrovačkog »slovinstva« od g. 1878. do g. 1884. obradio je *N. Ivanišin* u raspravi: »Slovinac« i slovinstvo u Dubrovniku, Rad JAZU 324, 1962, 171—246. (O čitaonici koja je g. 1866—68. izdavala almanah »Dubrovnik« i zatim pokrenula »Slovinac« usp. *I. Perić*, Društveno-politička i kulturna djelatnost Narodne štionice u Dubrovniku (1863—1887), »Dubrovnik«, 1964, br. 2, 49—65.)

Prilike koje su u vezi s pojačanim pritiskom Pešte dovele do narodnog pokreta g. 1883. izložio je mađarski historičar *L. Katus* u raspravi o politici Tiszine vlade prema Hrvatskoj. (A Tisza-kormány horvát politikájá és az 1883. évi horvátországi népmozgalmak — Hrvatska politika Tiszine vlade i narodni pokret u Hrvatskoj 1883, Századok 1958. i 1959; na ruskom jeziku u Acta historica VIII, Budapest 1961, 1—55).

Izvori i literatura za razdoblje od g. 1883. do g. 1814.

Izvori

Među publiciranom izvornom građom za ekonomsko-socijalnu povijest treba na prvom mjestu spomenuti statističke materijale. Popis obrta u g. 1883. obradio je *M. Zoričić* u radu: Statističke crtice o kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji (Zagreb 1885). Isti autor analizirao je i popis iz g. 1890. u radu: Žiteljstvo kraljevinah Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju (Rad JAZU, 1896, s. 50—197). Opsežnije su edicije zemaljske statističke službe s rezultatima popisa iz 1900. i 1910. godine: Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije I. 1905 (Zagreb 1913); Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije II. 1906—1910 (Zagreb 1917). Isti ured objavio je djelo: Statistički atlas kraljevina Hrvatske i Slavonije 1875—1915 (Zagreb 1915) s grafičkim i kartografskim prikazima razvitka stanovništva i ekonomsko-socijalnih kretanja u sjevernoj Hrvatskoj do prvog svjetskog rata. Podatke za Dalmaciju donose u svojim prilozima *K. Ljubić*, Statistika pučanstva u Dalmaciji (Zadar 1885) i *M. Makale*, Zadnji popis pučanstva u Dalmaciji (Beč 1912).

S obzirom na značajnu ulogu trgovačko-obrtničkih komora u zastupanju interesa domaćih privrednih krugova potrebno je istaći izvorne publicirane materijale iz rada tih institucija. Sumarni pregled djelatnosti komorâ u Zagrebu i Osijeku u povodu prvih pedeset godina rada, iz pera tadašnjih komorskih tajnika, sadrže edicije: *M. Krešić*, 50-godišnjica Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu 1852—1902 (Zagreb s. a.) i *N. A. Plavšić*, Trgovačko-obrtnička komora za Slavoniju u prvih pedeset godina njenoga opstanka 1853—1903 (Osijek 1904). Objavljeni godišnji i višegodišnji izvještaji komorâ u Zagrebu, Osijeku, Senju, Rijeci, Zadru, Splitu i Dubrovniku daju dobar uvid u stanje privrede na njihovu području, a poneki sadržavaju veoma opsežan prikaz prilika u određeno doba. Po obilju podataka izdvajaju se izvještaji zagrebačke komore za g. 1881—1885. i g. 1886—1890, osječke komore za g. 1881, 1889. i 1894, retrospektivni pregled riječke komore za g. 1867—1894. te izvještaji splitske komore za g. 1890—1893. Komore u Zagrebu, Osijeku i Rijeci objavljivale su od kraja 19. stoljeća do prvoga svjetskog rata redovito godišnje izvještaje.

Među različitim akcijama koje trgovačko-obrtničke komore poduzimaju za poticanje privrednog napretka zasebno mjesto imaju gospodarske izložbe, a prigodni katalozi često pružaju veoma instruktivan presjek stanja u to vrijeme. Slavonsku regionalnu izložbu g. 1889. obradio je *K. Firinger* u prilogu: Prva osječka gospodarska izložba g. 1889 (Osječki Zbornik 7, 1960, 147—164), a za zagrebačku izložbu iz g. 1891. raspolažemo publikacijom koju je priredio *J. Ibler*, Gospodarsko-šumarska jubilarna izložba hrvatsko-slavonskoga gospodarskoga družtva u Zagrebu godine 1891 (Zagreb 1892).

O Narodnom pokretu g. 1883. pisao je *I. Peršić* (1883-ća. Uspomene na predratni Zagreb povodom 50-godišnjice bune radi madžarskih grbova po sjećanju, novinama i knjigama onih dana, Zagreb 1933). *M. Polić* objavio je knjigu naručenu od vladine Narodne stranke sa svrhom da hvali Khuenov režim (Ban Dragutin Khuen-Hedervàry i njegovo doba, Zagreb 1901). Bez obzira na mađaronsku interpretaciju taj rad sadržava koristan pregled Khuenovih koncepcija i osnovnih događaja za vrijeme njegova banovanja. Dokumenti iz Trumbićeva arhiva u Splitu koje je sakupio *J. Grabovac* osvjetljavaju probleme banovinskog i dalmatinskog pravaštva poslije raskola Stranke prava g. 1895 (Dalmatinski pravaši prema oportunizmu »modernog pravaštva« i raskolu u banovinskoj stranci prava, Pedagoška akademija Split, Radovi 7, 1965).

Narodnim pokretom g. 1903. i njegovim uzrocima pozabavili su se i mnogi njegovi suvremenici. *J. Ibler* ostavio nam je kroniku zbivanja g. 1903. (Hrvatska politika 1903, Zagreb 1914); *M. Marjanović* pokušao je prikazati razvoj Napredne omladine kao uvod u situaciju g. 1903. i elemente narodnog pokreta povezane s ulogom Napredne omladine (Hrvatski pokret I, II, Dubrovnik 1904; usp. i izbor književne kritike Moderne istog autora »Hrvatska moderna« I, II, Zagreb 1951). Svoju interpretaciju narodnog pokreta dao je i *Stjepan Radić* (Narodni pokret 1903, Allegheny 1903).

J. Ibler je kroničarski zabilježio događaje u vezi s razdobljem Riječke i Zadarske rezolucije sve do dolaska na vlast Hrvatsko-srpske koalicije (Hrvatska politika 1904—1906, Zagreb 1914/17). Sami tvorci Riječke rezolucije ostavili su nam svoje interpretacije o tom događaju (*A. Trumbić*, Suton Austro-Ugarske i Riječka rezolucija, Zagreb 1936; *F. Supilo*, Politika u Hrvatskoj, 2. izd. Zagreb 1953). *S. Radić* bio je žestok protivnik Riječke rezolucije (Hrvati i Magjari ili »Riečka rezolucija« od 3. X. 1905. s gledišta evropske, pučke i realne politike, A. Radić, Sabrana djela VII, Zagreb 1936).

Građa za Friedjungov proces može se naći u spomenutoj knjizi *Seton-Watsona*, dok su o Veleizdajničkom procesu izašle posebne zbirke izvora (Stenografski zapisnik o glavnoj raspravi protiv Adama Pribićevića i 52 druga, I—IV, Zagreb 1909; Govori branitelja u kaznenoj parnici protiv Adama Pribićevića i petdeset dvojice drugova radi zločinstva veleizdaje, Zagreb 1909; Osuda kr. sudbenog stola u Zagrebu u kaznenoj parnici kr. državnog odvjetnika u Zagrebu Adamu Pribićeviću i 52 druga, Zagreb 1909).

Subjektivnu interpretaciju svoje vlastite djelatnosti i političkog razvoja u vezi s Hrvatsko-srpskom koalicijom u vrijeme »novog kursa«, u aneksionom razdoblju i nakon pakta s Tomašićem dao je *F. Supilo* (Politika u Hrvatskoj, Rijeka 1911; 2. izd. 1953, s uvodom *V. Bogdanova*).

Između dva rata i u posljednje vrijeme objavljeni su mnogi članci (uglavnom memoarskog karaktera) bivših pripadnika nacionalističke omladine ili njihovih suvremenika. Više takvih članaka nalazi se u časopisu Nova Evropa XI, XII, 1925. Važne su uspomene *Oskara Tartaglie* (Veleizdajnik, Zagreb-Split 1928). *M. Durman* je pisao o Jukićevu atentatu u Književniku 5—6/1937, 11—12/1938. i 2/1939. *M. Bartulica* dao je neke podatke o nacionalističkoj omladini (Jugoslavenski revolucionarni omladinski pokret u Austro-Ugarskoj Monarhiji 1908—1918, ZR 6/1965, 371—387), dok se *N. Karuc* bavi specijalno omladinskim pokretom u Zadru (Jugoslavenska omladina u Zadru, Zbornik »Zadar« 1964, 619—628). Objavljen je i zbornik uspomena učesnika omladinskog pokreta na Rijeci (Omladinski pokret na početku XX stoljeća u Rijeci — Sušaku, Rijeka 1965). Djelatnost *Tina Ujevića* kao pripadnika nacionalističke omladine osvjetljavaju njegovi sabrani članci (Sabrana djela X, Zagreb 1966) i jedan objavljeni policijski izvještaj (*B. Krizman*, Zagrebačka policija o mladom Tinu Ujeviću, Mogućnosti 1958/9).

U objavljenim izvorima o sarajevskom atentatu nalaze se i podaci za nacionalističku omladinu u Hrvatskoj (*S. Kranjčević*, Uspomene jednog učesnika o Sarajevskom atentatu, Sarajevo 1964; *V. Bogićević*, Mlada Bosna, Pisma i prilozi, Sarajevo 1954; *isti*, Sarajevski atentat, Pisma i saopštenja, Sarajevo 1965).

Memoarski karakter ima i prilog *J. Beroša* o prilikama u Dalmaciji g. 1911—1914 (Dalmacija pod terorom posljednje austrijske Attemsove administracije, ZR 1964, 376—383, 562—577).

Jedan od prvaka socijalne demokracije, *Vitomir Korać*, ostavio nam je »Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji«, I—III (Zagreb 1929—1933). Njegove podatke treba upotrebljavati s oprezom ne samo zbog autorove subjektivnosti nego i zbog površne obrade i neprovjerenih činjenica. No s obzirom na to da za različita područja djelatnosti Socijaldemokratske stranke ne postoje pisani dokumenti Koraćeva je povijest dragocjen izvor.

M. Gross objavila je izvore koje je uredila tematski prema osnovnim problemima socijalističkog pokreta u devedesetim godinama (Radnički pokret u Hrvatskoj potkraj XIX stoljeća, Na izvorima historije 1, Zagreb 1957). Usp. i *V. Oštrić*, Izvod iz napisa objavljenih u listu Sloboda u povodu osnivanja Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije. PR 5, 227—232. *A. Radenić* objelodanio je dokumente iz Državnog arhiva u Zagrebu o socijalističkom pokretu u Srijemu (Dokumenti o socijalističkom pokretu u Sremu 1894—1908, Novi Sad 1955). Postoje i dvije zbirke izvora o radničkom pokretu u Dalmaciji od *D. Foretića* (Dokumenti iz državnog arhiva u Zadru o radničkom pokretu u Dalmaciji 1897—1898, AVj I, 1958, 291—331; Dokumenti o radničkom pokretu u Dalmaciji između 1900—1913, AVj II, 1959, 369—418).

Literatura

Opći, veoma sumaran pregled ekonomskog razvitka čitavog hrvatskog područja dao je u sklopu šireg prikaza *M. Mirković*, Ekonomska historija Jugoslavije (Zagreb 1958). Za slavonsku regiju pokušaj cjelovitog, ali sumarnog prikaza ekonomsko-socijalnih kretanja u nagodbeno doba predstavlja prilog koji je dao *I. Karaman*, Privredni položaj Slavonije u Habsburškoj monarhiji pod nagodbenim sistemom 1868—1918 (Zbornik Historijskog instituta Slavonije 4, Slavonski Brod 1966, 283—374). Područje Dalmacije obuhvatio je *I. Juras* u djelu: Pregled gospodarstva i trgovine u Dalmaciji (Zadar 1910), zatim zbornik radova pod naslovom: Dalmacija (spomen-knjiga u izd. Udruženja jugoslavenskih inženjera i arhitekata, Split 1923) te izvan-agrarnu ekonomiku *I. Karaman* u prilogu: Privredni razvitak Dalmacije pod austrijskom upravom (Mogućnosti 6, Split 1965, 640—661).

Razvitak agrarne ekonomike u Hrvatskoj od kraja 19. stoljeća obradio je *V. Stipetić* u knjizi: Kretanje i tendencija u razvitku poljoprivredne proizvodnje na području NRH (Zagreb 1959). Odraz svjetske agrarne krize na prilike u sjevernoj Hrvatskoj prikazao je *R. Bićanić*, Agrarna kriza u Hrvatskoj 1873—1895 (Zagreb 1937), dok je *A. Radenić* objavio djelo: Položaj i borba seljaštva u Sremu od kraja XIX veka do 1914 (Beograd 1958). Nadzornik za poljoprivredu pri dalmatinskoj zemaljskoj vladi *I. Zotti* izradio je pregled agrarnog stanja pokrajine u drugoj polovini 19. stoljeća: O razvitku poljodjelstva u Dalmaciji 1848—1898 (Beč 1901). To isto obuhvatio je *S. Ožanić* u knjizi: Poljoprivreda Dalmacije u prošlosti (Split 1955). O razvoju istarske poljoprivrede objavili su radove *V. Vitolović*, Poljoprivreda u narodnom preporodu (Glas Istre 1963, br. 11—16) i *V. Zidarić*, Zadružni pokret u Istri do prvoga svjetskog rata.

Od stranih autora pisali su u novije doba o hrvatskom agraru potkraj 19. i na početku 20. stoljeća *V. I. Frejdzon*, Razvitie kapitalizma v horvatskoj derevne i položenie krestjan v Horvatii v konce XIX — načale XX v. (Učenye zapiski Instituta slavjanovedenija X, Moskva 1954, 72—137) i *L. Katus*, Hauptzüge der kapitalistischen Entwicklung der Landwirtschaft in den südslawischen Gebieten der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (Studia Historica 51, Budimpešta 1961, 113—165).

Razvitak industrijske privrede u hrvatskim zemljama dosad je tek veoma fragmentarno istražen. Skupni pregled stanja industrije u nekim važni-

jim gradskim središtima sadržan je u prilozima *R. Bićanića*, Razvoj industrije u Zagrebu (Iz starog i novog Zagreba I, Zagreb 1957, 266—277) i *I. Karamana*, Uloga Sibenika u dalmatinskoj privredi potkraj 19. i na početku 20. stoljeća (Mogućnosti 12, Split 1966, 1335—1345), dok je u nizu članaka u zborniku »Rijeka« (izd. Matice hrvatske, Zagreb 1953) obrađen među ostalim i privredni razvitak tog značajnog industrijsko-prometnog emporija na sjevernom Jadranu. Primjere monografske obrade pojedinih industrijskih poduzeća dali su *A. Lj. Lisac*, Razvoj industrije papira u Zagrebu (Zagreb 1961) i *A. Lebl*, Beočinska kaja (Novi Sad 1959).

Historijat glavnih bankovnih institucija u sjevernoj Hrvatskoj, s posebnim obzirom na jednu od osnovnih grana njihove djelatnosti, tj. na hipotekarne poslove, dao je *T. Timet* u radu: Razvitak hipotekarnih i komunalnih zajmova klauzuliranih za izdane hipotekarne založnice i komunalne zadužnice kod novčanih zavoda u Hrvatskoj i Slavoniji (Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske, Zagreb 1967, 143—267).

Premda bi zbog rascjepkanosti hrvatskih zemalja u Austro-ugarskoj monarhiji posebnu pažnju historiografije zasluživala nastojanja oko izgradnje saobraćajnih veza (u prvom redu željeznicâ), radovi te vrste vrlo su malobrojni. Uz pretežno organizaciono-tehnički prikaz koji je dao *J. Gorničić-Brdovački*, Razvitak željeznica u Hrvatskoj do 1918 (Zagreb 1952), treba istaći rad *Z. Jelinovića*, Borba za jadranske pruge i njeni ekonomski ciljevi (Zagreb 1957). Pomorski promet i uopće pomorska privreda bolje su obrađeni. Krizu jedrenjačkog brodarstva na Hrvatskom primorju zbog pojave parobroda prikazao je *S. Stampar*, Borba jedrenjača s parobrodima u Hrvatskom primorju (HZ II, Zagreb 1949, 47—75). Za područje sjevernog Jadrana objavio je *R. F. Barbalić* više priloga, među njima: Regeneracija brodarstva Rijeke s obzirom na propadanje brodova na jedra duge plovidbe (JZ 4, Rijeka 1959—1960, 183—196); Pokušaj osnutka prvog parobrodarskog društva u Rijeci (Problemi sjevernog Jadrana 1, Rijeka 1963, 403—428); Prodiranje hrvatskog industrijskog kapitala u parobrodarstvo duge plovidbe koncem XIX stoljeća (JZ I, 1956, 143—155); Osnutak i razvitak krčkog parobrodarstva (JZ II, 1957, 337—356). Stanje u sjevernoj Dalmaciji prikazuje *O. Fijo* u radu: Pomorstvo zadarsko-šibenske regije u drugoj polovini XIX stoljeća (Radovi HI JAZU u Zadru 1, 1954, 257—275), a veoma značajan centar na Pelješcu *J. Perić*, Pelješko pomorsko društvo u Orebićima za vrijeme narodne borbe u Dalmaciji (Anali HI JAZU u Dubrovniku 6—7, 1959, 375—403). Cjelovit pregled postanka i razvitka parobrodarskog poduzetništva Dalmacije do prvoga svjetskog rata dao je *O. Fijo* u djelu: Parobrodarstvo Dalmacije 1878—1918 (Zadar 1962).

Prilozi koji se bave narodnim pokretom 1883, izuzevši rada *I. Katusa* (v. naprijed), imaju samo obilježje kronike događaja (*R. Horvat*, Prije Khuena Bana, Zagreb 1934; *S. Antoljak*, Bune pučana i seljaka u Hrvatskoj, Zagreb 1956).

U toku osamdesetih godina nesumnjivo je najzanimljiviji povijesni fenomen tadašnji stupanj razvoja pravaštva. *A. Flaker* prvi je upozorio na značaj materijalističkih ideja mladih pravaša pod utjecajem ruske revolucionarne misli i na pojavu proruske orijentacije pravaša v. str. 344). Nastavljajući Flakerove rezultate, *M. Gross* je nastojala obuhvatiti cjelovitu pravašku koncepciju i politiku osamdesetih godina (v. str. 344). Objašnjavajući situaciju iz koje niče proruski i nedosljedni prosrpski smjer, kao i veleizdajnički otpor protiv Habsburške monarhije, ona je nastojala razgraničiti pravaške ideje tog razdoblja od njihova prijašnjeg i kasnijeg razvoja. Isti autor pokušao je protumačiti uzroke nastanka Frankove stranke iz prilika u Monarhiji i Hrvatskoj na početku krize dualizma, prikazujući pri tom pojedine etape propadanja Starčevićeva pravaštva (Geneza Frankove stranke HZ XVII, 1964, 1—83).

U svojoj analizi korijena »novog kursa« *R. Lovrenčić* je obradio hrvatsku i srpsku politiku u Banovini i Dalmaciji potkraj devedesetih godina do g. 1905. i objasnio ekonomske i socijalne uzroke dubokih promjena u tom razdoblju (Geneza politike novog kursa u Hrvatskoj, doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Zagrebu 1965; nalazi se u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu). Historijske pojave od kraja devedesetih godina do g. 1905. u ovoj knjizi interpretirane su velikim dijelom uz pomoć Lovrenčićevih

rezultata. Kao dopuna spomenutoj problematici može poslužiti rasprava istog autora »Ekonomska problematika u Supilovom ‚Novom Listu' 1903—1905«, Radovi Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Odsjeka za povijest, 3, 1960, 95—122.

M. Gross upozorila je u malom informativnom članku na osnovne događaje g. 1903, dok je detaljnije obradila ulogu socijalista u narodnom pokretu (Narodni pokret u Hrvatskoj godine 1903, HP 1954, 16—22; Socijalna demokracija i Narodni pokret 1903, HZ VII, 1954, 33—84). *V. Bogdanov* interpretirao je narodni pokret kao ustanak cijelog hrvatskog naroda, koji uz protumađarski ima i protuastrijski i protudinastički značaj, a u socijalnom pogledu protukapitalističko i protufeudalno obilježje (Hrvatski narodni pokret 1903/4, Rad JAZU 321, 323; kao knjiga 1961, 398. Najveći dio izdanja obuhvaća gradu iz Arhiva SR Hrvatske u Zagrebu). *R. Lovrenčić*, nasuprot tome, vidi u narodnom pokretu val otpora i demonstracija protiv mađarske premoći u određenim krajevima Hrvatske, koji nema obilježje ustanka i nacionalnooslobodilačke borbe niti protuaustrijskih tendencija, a čija socijalna nota znatno zaostaje iza nacionalne (Geneza politike novog kursa n. dj.). Lovrenčić ispravlja i periodizaciju narodnog pokreta od strane M. Gross i V. Bogdanova, utvrđujući dvije faze pokreta: 1. nemire do ljeta g. 1903, 2. skupštinsku akciju do početka g. 1904. O narodnom pokretu pisao je i *F. Tudman* (Hrvatski narodni pokret 1903. i njegov odnos prema makedonskom pitanju, Forum 5—6, 1968, 779—833).

T. Ganza-Aras dala je podatke za početak novog kursa u Dalmaciji (Pojava politike »novog kursa« u Dalmaciji g. 1903, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio hist. 2, 1962/3, 224—257), dok je o odjeku narodnog pokreta u Splitu pisao *J. Grabovac* (Split u Narodnom pokretu protiv Khuena 1903, Mogućnosti 1957, 66—77).

Neke važne elemente razvoja nacionalnog pitanja u hrvatskim zemljama u razdoblju g. 1903—1914. pokušala je utvrditi *M. Gross* (O nacionalnom pitanju u Hrvatskoj u vrijeme krize dualizma, JIČ 2/1964, 3—14. Ueber die nationale Frage in Kroatien während der Krise des Dualismus, Die nationale Frage in der Oesterreichisch-Ungarischen Monarchie 1900—1918, Budapest 1967, 217—231). Isti autor obradio je i odnos velikoaustrijskih krugova prema Hrvatskoj g. 1905—1914, konstatirajući suštinsku razliku između velikoaustrijske koncepcije i trijalističkih težnja hrvatskih političara (Erzherzog Franz Ferdinand und die kroatische Frage, Oesterreichische Osthefte 4/1966, 277—299). Za ovu se problematiku mogu naći podaci u radu *V. Dedijera* »Planovi nadvojvode Franje Ferdinanda o reorganizaciji Habsburške monarhije«, Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat, Beograd 1967, 181—205.

A. Lebl dao je kroniku rasprava o hrvatskom pitanju u ugarskom parlamentu (Hrvatsko pitanje kroz prizmu ugarskog parlamenta 1892—1918, HZ XVII, 1964, 259—301).

O razvoju osnovnih ideja braće Radića, o počecima njihove djelatnosti i razvoju seljačke stranke do g. 1914. pisali su: *J. Šidak* (Idejno dozorevanje Stjepana Radića, Sodobnost VIII. Ljubljana 1940), *M. Marjanović* (Stjepan Radić, Beograd 1937), *F. Tasić* (Socijalna ideologija i nacionalizam Antuna Radića, Biblioteka politika i društvo 30, Beograd 1939). *Lj. Vuković* (Hrvatski seljački pokret braće Radića, I, Beograd 1940; Sveslavenstvo Stjepana Radića, Biblioteka politika i društvo 41, Beograd 1940) i *V. I. Frejdzon* (Socialno-političeskie vzgljady Antuna i Stepana Radičej v 1900-h gg. i voznikovenie Horvatskoj krest'janskoj partii (1904—1905), (Učenye zapiski Instituta slavjanovedenija XX, Moskva 1960, 275—305).

O Riječkoj i Zadarskoj rezoluciji pisali su *M. Paulová* (Vznik říčké resoluce, Bidlův sborník, Prag 1928), *M. Marjanović* (Riječka i Zadarska rezolucija, HP I, 1954). Ne ulazeći u okvir u kojem nastaje Zadarska rezolucija, *F. Čulinović* je na temelju analize samo njenih formulacija netačno suprotstavio Riječkoj Zadarsku rezoluciju kao značajniju (Zadarska rezolucija, Zbornik »Zadar« 1964, 249—269).

M. Gross pokušala je objasniti osnovne elemente politike novog kursa kao posljedicu izbijanja akutne krize dualizma i ekonomsko-društvenih promjena u Hrvatskoj, koje su omogućile razvoj viših slojeva buržoazije, a s time u vezi i pojavu njihove predstavnice Hrvatsko-srpske koalicije (Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906—7, Beograd 1960). U knjizi su obrađene pojedine etape vladavine Koalicije koje pokazuju težak položaj domaće bur-

žoazije pod pritiskom Beča i Pešte. Nastavkom tog rada može se smatrati prikaz hrvatske politike od sloma novog kursa do aneksije Bosne i Hercegovine (*M. Gross*, Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine, Istorija XX veka III, 1962, 153—274), s težištem na problemu značenja Hrvatske u pripremama vladajućih faktora Monarhije za aneksiju Bosne i Hercegovine. (Autor je u ovoj knjizi na nekoliko mjesta upotrijebio sažete formulacije iz svojih prijašnjih radova.)

O veleizdajničkim procesima podrobnije izvještava *Seton-Watson* (v. naprijed); *H. Sirotković* analizira Friedjungov proces s pravno-političke strane (Pravni i politički aspekti procesa »Reichspost« i Friedjung, Starine JAZU 52, 1962, 49—184).

U sažetom prikazu u Enciklopediji Jugoslavije 5 (Koalicija hrvatsko-srpska, 277—279) *M. Gross* je pokušala utvrditi osnovne elemente razvoja Koalicije do g. 1918. *B. Krizman* dao je prilog problemu stavova političkih grupacija u Hrvatskom saboru od dolaska Hrvatsko-srpske koalicije na vlast u prosincu 1913. do Sarajevskog atentata (Hrvatski sabor i sarajevski atentat 1914. godine, Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat, Beograd 1967, 351—367).

Biografiju jednog od prvaka Koalicije, F. Supila, napisao je *J. Horvat* (Supilo, život jednog hrvatskog političara, Zagreb 1938; Frano Supilo, Beograd 1961). *D. Šepić* objelodanio je neke podatke o djelatnosti M. Marjanovića (Jugoslavenski pokret i Milan Marjanović 1901—1919, Zbornik HI JAZU 3, 513—561). *J. Grabovac* prikazao je između ostalog i neke elemente političkog razvoja u Zadru 1878—1914 (Zadar u vrijeme druge austrijske vlasti, Zbornik »Zadar«, Zagreb 1964, 207—248). *J. Kortšek* je svojom biografijom funkcionera Splitske općine i narodnog poslanika Dujma Mikačića pridonio poznavanju političkog razvoja u Splitu poslije g. 1882 (Dujam Mikačić, Izdanje Muzeja grada Splita 15, Split 1963).

M. Živanović dao je kroniku nekih važnijih događaja u Dalmaciji uoči prvog svjetskog rata (O događajima u Dalmaciji za vreme aneksione krize 1908—1909. godine, Istorijski časopis VII, 1957, 375—391; Dve demonstracije u Splitu i Šibeniku 1912. godine, Radovi HI JAZU u Zadru III 1957, 327—352; Dubrovnik u borbi za ujedinjenje 1908—1918, Beograd 1962.

O predratnoj nacionalističkoj omladini ima podataka u publicističkoj literaturi o sarajevskom atentatu (*V. Masleša*, Mlada Bosna, Sarajevo 1964; *R. W. Seton-Watson*, Sarajevo, Zagreb 1962; *V. Dedijer*, Sarajevo 1914 (Beograd, Sarajevo, Ljubljana 1966). Prvu znanstvenu raspravu o nacionalističkoj omladini u Hrvatskoj izradio je *V. Zaninović* (Mlada Hrvatska uoči I svjetskog rata, HZ XI—XII, 1958—9, 65—104). *M. Gross* je osvijetlila problem postanka integralne ideje jugoslavenskih nacionalista iz tradicija naprednjaštva i pravaštva (Die »Welle«, Die Ideen der nationalistischen Jugend in Kroatien vor dem I. Weltkrieg, Oesterreichische Osthefte 2/1968, 63—86). O Dojčićevu pokušaju atentata pisao je *I. Čizmić*, O atentatu Stjepana Dojčića na komesara Ivana bar. Skerlecza 1913, HZ XIX—XX 1966/7.

U nizu priloga o povijesti Istre iscrpnije su obrađeni samo neki problemi (usp. *D. Šepić*, Hrvatski narodni preporod u Istri u našoj novijoj historiografiji HZ XV, 1962, 289—295). Veći dio radova odnosi se na nacionalnu borbu u istarskom saboru. *B. Lukić* (Borba za ravnopravnost hrvatskoga jezika u istarskom saboru, JZ II, 1957, 121—148) pokušao je objasniti korijene borbe za jezik uopće, a napose u istarskom saboru i periodizirati njene faze. Njegov je rad temeljit samo do kraja 19. stoljeća. *F. Barbalić* (Prvi istarski sabori 1861—1877, Rad JAZU 300, 1954, 281—429) dao je iscrpan faktografski prilog povijesti nacionalne borbe u Istarskom saboru. Opširne rasprave *Vj. Bratulića* (Hrvatski zastupnici u Istarskom saboru i Carevinskom vijeću 90-tih godina XIX stoljeća i suradnja južnoslavenskih naroda, JZ III, 1958, 135—205; O suradnji južnoslavenskih zastupnika Carevinskog vijeća 1894—1900 i o problemu nacionalnosti u Austriji, Anali Jadranskog instituta III, 1961, 5—68) isto se tako zadržavaju uglavnom na parlamentarnoj borbi istarskih narodnih zastupnika, ali ispituju i uvjete u kojima se ta borba razvijala. Članak *D. Gervaisa* (Istarski sabori od 1909—1914, Riječka revija, 3—4/1952) nosi pretežno karakter građe.

Gospodarske i političke prilike u Istri u prvom deceniju 20. st. analizirao je s mnogo kritičkog duha *M. Mirković* (pseudonim *Mate Balota*) u dva poglavlja svoje knjige »Stara pazinska gimnazija« (Zagreb 1950). Razdoblje istarske povijesti do pobjede Hrvatsko-slovenske stranke na parlamentarnim izborima g. 1907. do rata osvijetljeno je u raspravi *D. Šepića* »Politika ‚narodnog mira' u Istri 1908—1913« (Anali Jadranskog instituta III, 69—123) s posebnim obzirom na pokušaje pomirenja između Hrvata i Slovenaca s jedne strane, a Talijana s druge strane. Isti autor dao je i prilog »Nacionalna borba u Istri 1900—1914«, Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat, Beograd 1967, 1059—1089.

Osnovne podatke o razvoju hrvatske književnosti u Istri u vrijeme narodnog preporoda objavio je *Vj. Spinčić* u svojoj knjizi »Crtice iz hrvatske književne kulture Istre« (Zagreb 1926). Podaci o hrvatskom školstvu u Istri nalaze se u knjizi *F. Barbalića* »Pučke škole u Istri« (Pula 1918). Knjiga *V. Car-Emina* »Uspomene na Družbu sv. Ćirila i Metoda za Istru« (Zagreb 1953) može korisno poslužiti pri proučavanju borbe za hrvatsko školstvo u Istri. Ta je tema potpunije obrađena u članku *T. Peruška*, »Borba za školstvo u Istri« (HP 1962/3, 156—162). Koristan je informativni članak *V. Antića* »Štampa i narodne čitaonice« (Glas Istre, 1962, br. 47—52, 1963, br. 1—2).

Hrvatskim pitanjem u Bosni i Hercegovini napose se bavio samo *A. Malbaša* (Hrvatski i srpski nacionalni problem u Bosni za vrijeme režima Benjamina Kallaya, I [1882—1896], Osijek b. g.), gradeći svoje rezultate na franjevačkim izvorima.

Među publicističkom literaturom o radničkom pokretu valja spomenuti rad *J. Cazija* s podacima za povijest radničkog pokreta g. 1880—1895, i s mnogo objavljenog izvornog materijala (Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj 1880—1895, I—II, Zagreb 1958) i *V. Cecića* (Historija organizacije i političkih borba grafičkih radnika Hrvatske 1870—1955, Zagreb 1955).

Političku djelatnost socijalne demokracije g. 1890—1905. obradila je *M. Gross*, konstatirajući da posebna politička situacija u Hrvatskoj osigurava socijalističkom pokretu veću ulogu nego što je omogućava sama ekonomska zaostalost zemlje i slabost radničke klase (Uloga socijalne demokracije u političkom životu Hrvatske 1890—1905, doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Zagrebu, 1958; nalazi se u Nacionalnoj i Sveučilišnoj knjižnici). Prerađeni dio disertacije je radnja »Socijalna demokracija prema nacionalnom pitanju u Hrvatskoj 1890—1902«, HZ IX, 1956, 1—29). Isti autor obratio je posebnu pažnju i sindikalnom pokretu (Borba zagrebačkih radnika za sindikate [1890—1895], Iz starog i novog Zagreba I, 1957, 238—265). *V. Oštrić* pisao je o »Osnivanju prve radničke stranke u Hrvatskoj« (PR 5, 141—164), a *C. Knapić-Krhen* »O vezama hrvatskog i srpskog radničkog pokreta u razdoblju 1894—1903«, (PR 6, 156—160). Od istog autora potječe članak »Neki podaci o ekonomskom položaju radnika u Zagrebu 1880—1900. godine« (PR 7—8, 103—109).

M. Gross pozabavila se i s djelatnosti socijalista u vrijeme novog kursa (Socijalna demokracija i politika »Novog kursa«, Radovi Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Odsjek za povijest 2, 1959, 5—38). Rezime rezultata svojih prijašnjih radova o radničkom pokretu dao je isti autor u članku koji utvrđuje osnovna obilježja socijalističke ideje u Hrvatskoj (Razvoj socijalističke ideje u Hrvatskoj 1890—1907, PR 5, 117—130).

Knjigu o položaju seljaštva u Srijemu s važnim podacima za socijalistički pokret u Hrvatskoj i Slavoniji napisao je *A. Radenić* (Položaj i borba seljaštva u Sremu od kraja XIX veka do 1914, Srpska akademija nauka, Odelenje društvenih nauka, knjiga 27, Beograd 1958; usp. i *A. Lebl*, Pokret poljoprivrednih radnika u Sremu 1906—7, Matica Srpska, Zbornik za društvene nauke 17, Novi Sad 1957).

E. Tomac dala je dva priloga dosada neistraženom području radničkog pokreta uoči prvoga svjetskog rata (Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije u aneksionom razdoblju, PR 9, 27—83; Reorganizacija socijalističkih sindikata u Hrvatskoj u razdoblju 1906—1910. godine, PR 7—8, 110—134). Od istog autora potječe i informacija »O primanju Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije u Drugu internationalu« (PR 6, 161—167).

F. Bikar je na temelju slučajno objavljenog oskudnog materijala, konsultirajući samo nekoliko članaka iz socijalističke štampe, a ne poznajući problematiku austromarksizma i specifičnih uvjeta razvoja srpske socijalne demokracije, konstruirala neprihvatljive stavove o odnosu hrvatskih i srpskih socijalista prema nacionalnom pitanju (Razvoj odnosa između hrvatske i srpske socijalne demokracije i pokušaji usklađivanja njihovih koncepcija o nacionalnom pitanju od 1909. do 1914, PR 5, 165—192). Na temelju ilegalnog lista »Crvena sloboda« isti autor iznosi koncepciju o postojanju različitih stavova prema nacionalnom pitanju u legalnom i ilegalnom dijelu socijalne demokracije u vrijeme Narodnog pokreta g. 1903/4 (Nacionalna politika hrvatske socijalne demokracije od 1902. do 1905, Jugoslavenski narodi pred prvi svetski rat, Beograd 1967, 29—115).

Za informaciju o prilozima za socijaldemokratsko razdoblje koji ovdje nisu spomenuti valja konsultirati prikaz *V. Oštrića* o zborniku »Putovi revolucije« (HZ XIX—XX 1966/7).

D. Foretić napisao je nekoliko članaka o radničkom pokretu u Dalmaciji (Socijalistički radnički pokret u Dalmaciji posljednjih godina XIX stoljeća, Radovi HI JAZU u Zadru, 6, 1959, 5—34; Društvene prilike u Dalmaciji pred prvi svjetski rat s osobitim obzirom na radničku klasu, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio hist., 1, 1960/61, 226—254; Radnički pokret u Dalmaciji do kongresa ujedinjenja, ZR VIII, 1959, 171—195).

Prilog o radničkom pokretu u Istri pred I svjetski rat dao je *I. Beuc* u članku »Radnički pokret i socijalna demokracija u Istri do 1918. g.« (PR 3—4, 164—171).

Odobrila Komisija
za udžbenike i skripta
Savjeta sveučilišta u Zagrebu
rješenjem broj 08-119/1—1968. od 20. II 1968.

Izdavačko poduzeće: *»Školska knjiga«*
Zagreb, Masarykova 28

Za izdavača: *Ante Marin*
Urednik: *Šarlota Đuranović*
Tehnički urednik: *Stanislav Maček*
Ovitak opremio: *Boris Dogan*
Lektor: *Mirko Cerovac*
Korektori: *Vjera Heidl* i *Blanka Kroflin*

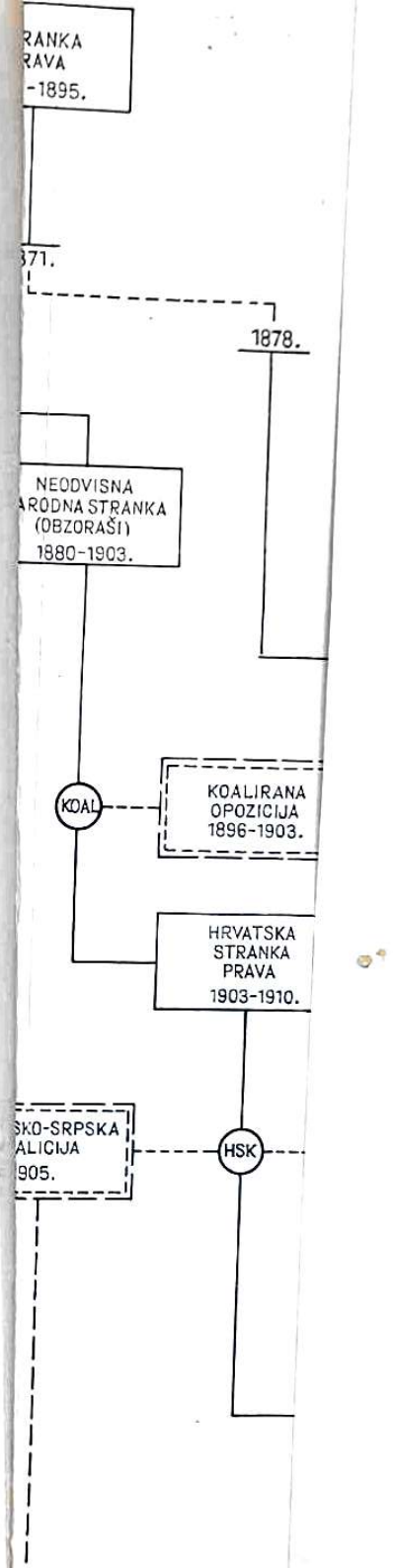

HRVATSKA – SLAVONIJA

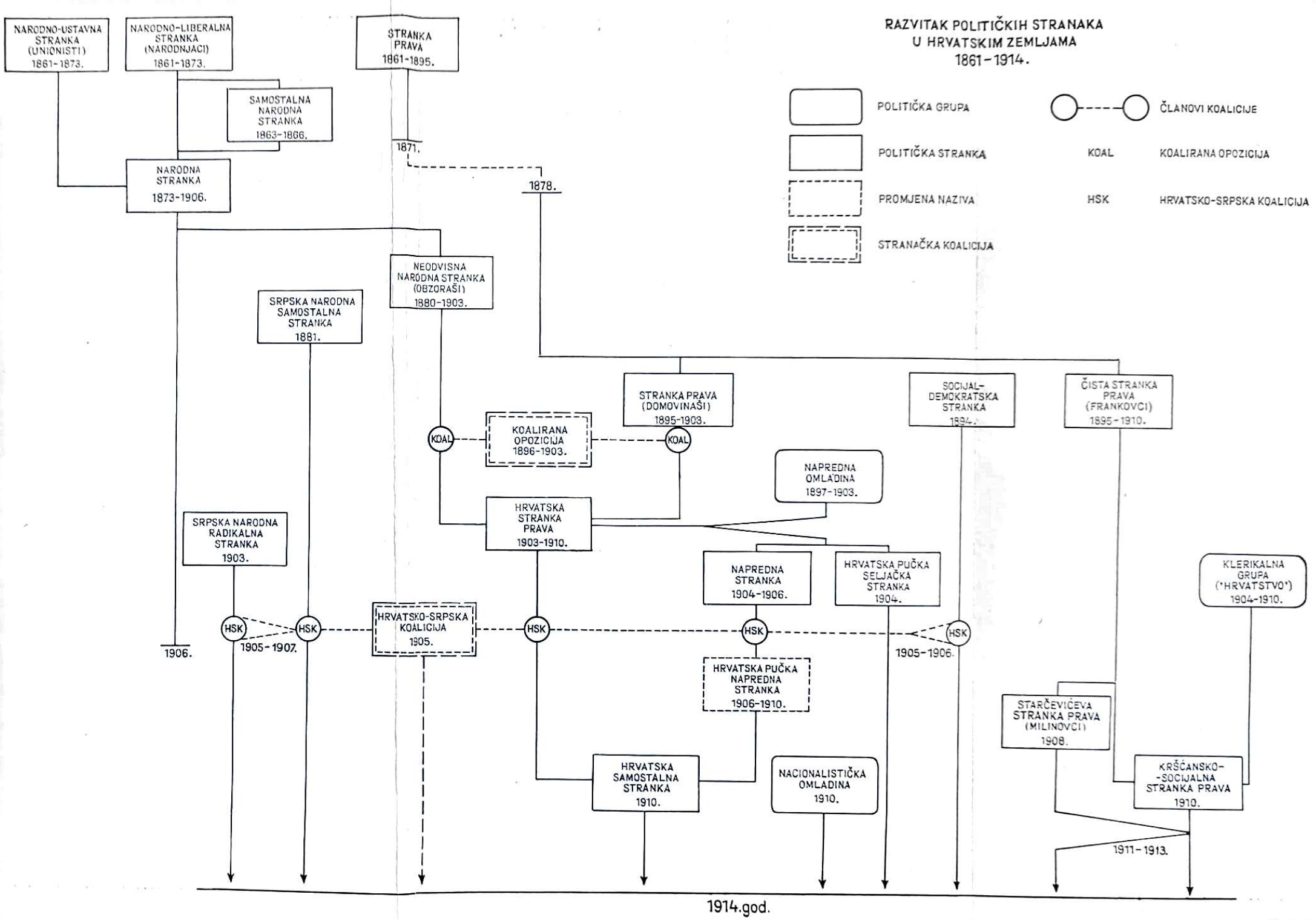

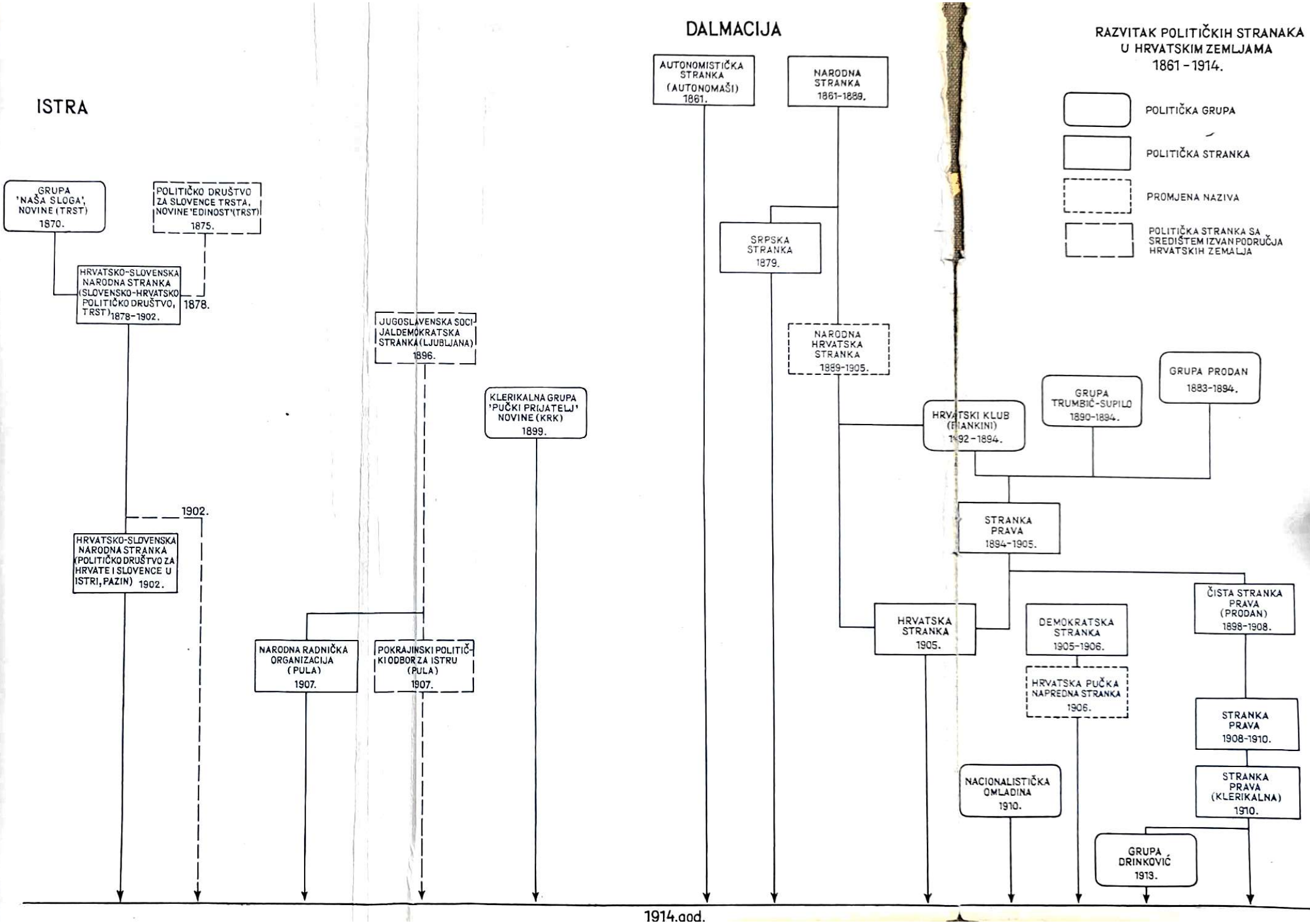
RAZVITAK POLITIČKIH STRANAKA U HRVATSKIM ZEMLJAMA 1861 - 1914.
POLITIČKA GRUPA
POLITIČKA STRANKA
PROMJENA NAZIVA
POLITIČKA STRANKA SA SREDIŠTEM IZVAN PODRUČJA HRVATSKIH ZEMALJA
ISTRA
DALMACIJA
GRUPA 'NAŠA SLOGA', NOVINE (TRST) 1870.
POLITIČKO DRUŠTVO ZA SLOVENCE TRSTA, NOVINE 'EDINOST' (TRST) 1875.
HRVATSKO-SLOVENSKA NARODNA STRANKA (SLOVENSKO-HRVATSKO POLITIČKO DRUŠTVO, TRST) 1878-1902.
1878.
1902.
HRVATSKO-SLOVENSKA NARODNA STRANKA (POLITIČKO DRUŠTVO ZA HRVATE I SLOVENCE U ISTRI, PAZIN) 1902.
JUGOSLAVENSKA SOCIJALDEMOKRATSKA STRANKA (LJUBLJANA) 1896.
KLERIKALNA GRUPA 'PUČKI PRIJATELJ' NOVINE (KRK) 1899.
NARODNA RADNIČKA ORGANIZACIJA (PULA) 1907.
POKRAJINSKI POLITIČKI ODBOR ZA ISTRU (PULA) 1907.
AUTONOMISTIČKA STRANKA (AUTONOMAŠI) 1861.
NARODNA STRANKA 1861-1889.
SRPSKA STRANKA 1879.
NARODNA HRVATSKA STRANKA 1889-1905.
HRVATSKI KLUB (FRANKINI) 1892-1894.
GRUPA TRUMBIĆ-SUPILO 1890-1894.
GRUPA PRODAN 1883-1894.
STRANKA PRAVA 1894-1905.
HRVATSKA STRANKA 1905.
DEMOKRATSKA STRANKA 1905-1906.
HRVATSKA PUČKA NAPREDNA STRANKA 1906.
ČISTA STRANKA PRAVA (PRODAN) 1898-1908.
STRANKA PRAVA 1908-1910.
STRANKA PRAVA (KLERIKALNA) 1910.
NACIONALISTIČKA OMLADINA 1910.
GRUPA DRINKOVIĆ 1913.
1914.god.

	27.09.22.
	17.7.2023
2016	
16-05-2016	
	27-05-2017 – 17.06. pr.
04-07-2016	20-11-2023
	21.6.24.
04-10-2016	
29-11-2016	
31.5.19.	
	24-06-2022
16.06.20.	21.6.23.
06-10-2020	

UNIHO - Tisak, Zagreb

03 Redovna
030134168

R/2018.

Knjižnica Tina Ujevića

94(497.5)
POVI
Š

030134168 / 171.090